قۇشقەرسىيە

(روسىيە) ئا. ن. كوروپاتكىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قہ شقہ رسیہ

ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىلاۋىسى

روسىيە باش شتابىنىڭ مەشھۇر ئوفتسېرى تەرىپىدىن يېزىلغان قەشقەرىيە ھەققىدىكى مۇھىم ئەسەرنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى نەشر قىلىش ئىشى كۆتۈلمىگەن سەۋەپلەر يۈزىسىدىن ئۇزاققىچە كېچىكىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئالدىدا تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇنى كېچىكتى دېيىشكىمۇ بولماس. دەرۋەقە، قەشقەرىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل دولەتلەر (ئەمدىلىكتە ناھايىتى تېز ئازىيۇاتقان دولەتلەر) ئىسىملىگىدىن ئۇچۇرۇۋېتىلدى. ھالبۇكى، پەلەكنىڭ چاقى يەنە بىر قېتىم چوگىلەپ، جۇڭگونى يەنە بىر قېتىم بۇ رايونغا ئىگە بولىدىغان ئورۇنغا چىقىرىپ قويدى. ئەمما شۇ نەرسە ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىنكى، ئەنگلىيە ۋە ھىندىستان ناھايىتى دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان باشقا بىر كۈچلۈك دولەت ئانچە ئۇزاققا قالماي تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئوزىنىڭ ھازىرقى ۋاقىتتا غۇلجا ۋە تۇركىمەن بوستانلىقلىرىغا قاراتقان قىسمەن دىققەت ئېتىۋارىنى قەشقەرىيەگە قارىتىشى مۇمكىن.① روسىيە

① پاكىست شۇنى چۈشەندۈرۈپ بەردىكى، روسىيىنىڭ يەركەن - قەشقەر دولىتىنى ھەرقانداق شەكىل بىلەن ئىشغال قىلىشى ئەنگلىيىنىڭ ھىمالايا تېغىنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ئۇزاقتىن بۇيان تەھدىتلەنگەن ھوقۇق ۋە مەنپەئەتلىرىگە

هوكۇمەتنىڭ يېقىندا قوللانغان مۇھىم تەدبىرى — ئۇزۇنلۇق بىر باش كونسۇلنى قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەتكەنلىگى ئانچىكى بىر ئىش بولمىسا كېرەك. شەك - شۇبھىسزكى، بۇ ئىش ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىغا قىزىقىدىغان كىشىلەرنىڭلا ئەھمىس، بەلكى باشقا كىشىلەرنىڭمۇ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغايدۇ.

ئېغىر زىيان سالمىدۇ. شۇنداقلا ئافغانستاننىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسىغىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ. ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ يەركەن - قەشقەرغە مۇداخىلە قىلىشىغا نىسبەتەن ئەنگلىيەنىڭ ھەقلىق يوسۇندا ھەسەت قىلىدىغانلىغىنى روسىيە جەزمەن سېزىۋالالايدۇ. ئەمما بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئەنگلىيە ئۇز نارازلىغىنىڭ سالماقىنى خاتا قىلماي، دەل روسىيە ھوكۇمىتىگە قارىتىشى ئاقىلانە تەدبىردۇر. — ھىندىستاندىن، 1880 - يىلى. رىچارد، بارون شېپلىر، بات ۋە باشقىلار.

نەشرىياتتىن

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى ئا . ن . كوروپاتكىن — 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى چار روسىيىدە ئوتكەن مەشھۇر كېڭەيمىچىلەرنىڭ بىرسى. ئۇ چار پادىشانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بوي‌سۇندۇرۇش يولىدىكى سۇدىن قەستلىرى ۋە ھەربىي پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان. چار پادىشانىڭ تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇشتا كۈچ چىقارغانلىغى ئۈچۈن پادىشاغا يېقىپ قېلىپ مەنسەۋى ئورلەۋەرگەن، روسىيە - ياپونىيە ئۇرۇشى مەزگىلىدە چارروسىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ۋەزىرى بولغان. ئۇ ئۇز ھاياتىدا بەزىبىر ئەسەرلەرنى يازغان، «قەشقەرىيە» — دەل ئاشۇ ئەسەرلەرنىڭ بىرسى.

1876 - يىلى يەنى ياقۇبېگنىڭ ئۆلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدا قۇرغان "يەتتە شەھەر" ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتى گۈمران بولۇش ھارپىسىدا، بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى ئا . ن . كوروپاتكىن چارروسىيىنىڭ تۈركىستانىدىكى باش ۋالىسى (گوبىرناتورى) فون كائوفمانىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن، 64 كىشىدىن تەركىپ تاپقان چوڭ بىر "ئەلچىلەر ئومىگى" نى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، مارالباشى، ئاقسۇ، باي، كۇچا، كورلا قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرگە ئۇسۇپ كىرىپ، ئۇ جايلاردا يېرىم يىلدىن كۆپرەك تۇرغان.

بۇ كىتاپ بولسا ئاپتورنىڭ ئاشۇ ئەلچىلەر ئومىگى ناملىدىن تۇرۇپ چىققان خىزمەت دوكلاتىدۇر. بۇ كىتاپتىن ئا . ن . كوروپاتكىن قاتارلىقلارنىڭ ئەينى زاماندا بۇيرۇق بويىچە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىغا كېلىشتىكى جىنايى مەقسىدى، شىنجاڭدىكى ھەربىلەت خەلقىنىڭ قەھرىمانانە قارشىلىغىغا ۋە چىڭ خانىدانلىغى ھوكۇمىتىنىڭ چوڭ ئارمىيىسىگە دۇچكەلگەن ياقۇپبەگنىڭ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىغىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى چار روسىيىگە ناھايىتى چوڭ پايدا كەلتۈرىدىغان، ئەمما ئېلىمىزنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئاتالمىش "چېگرا" شەرتنامىسى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىش ئىكەنلىگىنى كورۇڭلۇق مۇمكىن. بۇنىڭ سىرتىدا، ئاپتورنىڭ يوشۇرماي ئوچۇق - ئاشكارا ئېيتقىنىدەك، بۇ ئاتالمىش "ئەلچىلەر ئومىگى" نىڭ بۇيرۇق بويىچە "قەشقەرىيەنىڭ ھەر قايسى جەھەتلىرىگە دائىر تەپسىلىي مەلۇماتلارنى توپلاپ، قەشقەرىيەنىڭ سودا ئىشلىرىغا ۋە ياقۇپبەگنىڭ ھەربى كۈچىگە ھەمدە بىرەر ھادىسگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا دائىر بارلىق مەلۇماتلارنى توپلاپ"، شۇنىڭ بىلەن، چار روسىيىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تاجاۋۇزىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش، شۇنىڭدەك ئۇلار زورۇر تاپقان ۋە مۇمكىن دەپ قارىغان چاغدا ئەسكەر ئەۋەتىپ، بىۋاستە قورالىلىق تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ئۈچۈن تەييارلىق كورۇڭلۇق قويۇقچى ئىكەنلىگىنىمۇ كورۇڭلۇق مۇمكىن.

ئا . ن . كوروپاتكىن قاتارلىقلار شىنجاڭنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىگە ئۇسۇڭلۇق كىرىپ، بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيەۋى سىياسى، ئىقتىسادىي، ھەربى ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەممە

ساھەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى ھېچ ئەيمەنمەستىن توپلاپ ماڭغان. بۇ كىتاپتا ئۇلارنىڭ ھەركەتلىرى ۋە توپلىغان مەلۇماتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. شۇڭا بۇ كىتاپ چار روسىيىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنى يۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىق جىنايىتىنىڭ دەلىلى ئىكەنلىگىدە شەك ـ شۇبھە يوق.

بۇ كىتاپ ئاپتورنىڭ مەيدانى ئەكسىيەتچىل بولغانلىقتىن، كىتاپتىكى بىرمۇنچە قاراشلار ناھايىتى خاتا، ئەكس ئەتتۇرۇلگەن ئەھۋاللاردىكى خاتالىقلارمۇ ناھايىتى كوپ. سەھىپىمىز چەكلىك بولغانلىقتىن، بۇنىڭ ھەممىسىنى بىر ـ بىرلەپ تەنقىت قىلىش ئارقىلىق ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئولتۇرمايمىز. لېكىن بۇ كىتاپتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى ماتېرىياللار شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز، بولۇپمۇ ياقۇپبەگ ھوكۈمرانلىق قىلغان چاغدىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى، سىياسى، ئىقتىسادىي، ھەربى ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

بۇ كىتاپنىڭ خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىلىرى مايور ۋ. ئې. گوۋاننىڭ (Walter E. Gowan) ئىنگلىزچە تەرجىمىسى (ھىندىستاننىڭ كالكوتتا شەھرىدە چىققان 1882 ـ يىللىق نەشرى) گە ئاساسەن ئىشلەنىدى. بۇ كىتاپنىڭ قولىگىزدىكى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئىنگلىزچە تەرجىمىسىگە ئاساسلىنىپ ئىشلەشتە ئاپتورنىڭ قارىشىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ قەشقەرىيە (شىنجاڭ) نى دولەت دەپ ئاتىغانلىغى خاتا بولسىمۇ ئۇزگەرتىلمەي ئوز ئەينى ئېلىندى.

شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش لازىمكى، بۇ كىتاپنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدىكى ئادەم، يەر ناملىرى، سوز - ئىبارىلەردە كەتكەن خاتالىقلار، نامۇۋاپىق ۋە مۇجمەل بولۇپ قالغان جايلارغا تەرجىماندىن بەزىبىر زورۇر ئىزاھلار بېرىلدى. نامۇۋاپىق جايلىرى كورۇلسە، كىتاپخان يولداشلارنىڭ بۇ جەھەتتىمۇ تەنقىت ئارقىلىق تۇزىتىش بېرىشىنى سورايمىز.

ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدە ئەسەرنىڭ رۇسچە ئەسلى نۇسخىسىغا قوشۇمچە قىلىنغان 8 پارچە ماتىريال چىقىرىۋېتىلگەن.

1983 - يىل 8 - ئاي

مؤنده‌ريجه

مؤقه‌ددىمه 1

بىرىنچى باب..... 1

قەشقەرىيەنىڭ جۇغراپىيەۋى شارائىتى ئۇستىده ئومۇمى بايان ــ قەشقەرىيەنىڭ ئالاهىدىلىگى (تاغ تىزمىلىرى، دەريالىرى، تۇپراغى، بوستانلىقلىرى ۋە چوللىرى)، قەشقەرىيەنىڭ تەبىى بايلىغىغا بىر نەزەر، قەشقەرىيەنىڭ قاتناش-تىرانسپورتى، نوپۇسى، ئاهالىسىنىڭ كەسپى، كىيىم-كېچەك، يېمەك ــ ئىچمەكلىرى، تىلى ۋە دىنىي ئېتىقادى..... 1

ئىككىنچى باب.....

قەشقەرىيەنىڭ مەمۇرى رايونلارغا بولۇنۇشى، هاكىملار، هەر خىل باج-سېلىقلار، سەركارلار، يۇز بېشىلار، قازىلار ۋە رەئىسلەر؛ قەشقەر، مارالۇبشى، ئاقسۇ، باي، كۇچا ۋە كورلا قاتارلىق جايلارنىڭ باج نىسبىتى، باج يىغىشتىكى ئىللەتلەر، خەلقنىڭ ياقۇپبەككە بولغان نارازلىغى، بەزى تەبىقىدىكىلەرنىڭ (يەنى يېزا ئىگىلىك، دىنىي ۋە هەربى ئىشلار ساهەسىدىكىلەرنىڭ) نارازى بولۇشىدىكى سەۋەپلىرى ۋە بۇنىڭ ئاقىۋىتى 73

ئۈچىنچى باب.....

قەشقەرىيەنىڭ سودا ئىشلىرى ــ ياقۇپبەگ بىلەن

ئىمزالانغان سودا كېلىشىملىرى، سودىگەرلەرنىڭ قەشقەرىيەدىكى ئورنى، روسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نارازىلىقلىرى، قەشقەرىيەدە ئىشلىتىلىۋاتقان پۇللار، ئولچەم بىرلىكلىرى، سودا بېجى، دەللاللار، قەشقەرىيەرنىڭ تاشقى سودىسى، ئىمپورت، ئاساسىي ئىمپورت تۇرلىرى: چىتلار، چارۋا ماللار، چاي، تومۇر، مىتال بۇيۇملار، بوياق ماتېرىياللىرى ۋە باشقا؛ ئېكسپورت، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق، روسىيەنىڭ خام ئەشيا مەھسۇلاتلىرى بىلەن قەشقەرىيە پىششىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى، سودا - سېتىق ئىشلىرىدا روسىيەگە كېلىدىغان خەۋپلەر، بۇ خەۋپلەردىن ساقلىنىش ئۇسۇلى، قەشقەرىيەنىڭ يۇقۇلمىلىرى ۋە بوز يىپ مەھسۇلاتلىرى: ماتا، شاتوۋا، چەكمەن؛ يىپەك ۋە يىپەك توقۇلمىلار، تون - چاپانلار، تەڭلىماتلار، زەمچىلەر، قەشقەرىيەنىڭ ھىندىستان بىلەن سودا - سېتىق ئىشلىرى..... 73

توتىنچى باب..... 118

قەشقەرىيە ھەققىدە تارىخىي قىسقىچە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت)، ئۇيغۇرلار، جۇڭگو - لۇقلارنىڭ قەشقەرىيەنى تۇنجى قېتىم بويسۇندۇرۇشى، ئەرەپلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغى، موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىغى، چېگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى، تومۇر - لەڭ، سۇلتان سەئىدى، خوجىلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، ئاپپاق خوجا، توڭگانلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى، ئامۇرسەنا، 1760 - يىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيەنى

ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشى، جاۋخۇي، جۇڭگولۇقلارنىڭ
مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈملىرى، بۇ دولەتنىڭ 1760 -
يىلدىن 1825 - يىلغىچە تارىلىقتىكى ئەھۋالى..... 118
يەشىنچى باپ..... 201
1825 - يىللىدىكى جۇڭگولۇقلارغا قارشى قوزغىلاڭ،
جاھانگىر تورە، 1830 - يىلدىكى قوقان يېغىلىغى،
مەتيۇسۇپ خوجا، يەتتە خوجا (كاتتا تورە) يېغىلىغى،
1857 - يىلدىكى قوزغىلاڭ، ۋەلىخان تورە..... 201
ئالتىنچى باپ..... 232
جۇڭگونىڭ شەنشى، گەنسۇ ۋە جۇڭغارىيە ئولكىلىرىدىكى
تۈڭگانلار قوزغىلىڭى، قەشقەرىيەدىكى ئىسيانلار،
راشىدىن خوجا، ھەبىبۇللا خوجا، سىدىقبەگ، بۇزرۇكخان،
ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرگە كېلىشى، ئۇنىڭ تەرجىمھالى،
ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇلۇقلار قوشۇنىنى ۋە يەركەنلىكلەر
قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىشى، ئۇنىڭ يېڭسار شەھرىنى
ۋە قەشقەر يېڭى شەھەر قورغىنىنى ئىگەللىشى، قىپچاقلار
ئىسيانىنىڭ باستۇرۇلۇشى، يەركەن ۋە خوتەنلىك ئىشغال
قىلىنىشى، ياقۇپبەگنىڭ ئوزبېك قەشقەرىيەنىڭ ھوكۇمرانى دەپ ئېلان قىلىشى، ئۇنىڭ ئاقسۇ، كۇچا ۋە
كورلىغا يۈرۈش قىلىشى، تۈڭگانلارنىڭ كۇچا شەھرىگە
تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشى، تۇرپانغا قىلىنغان 2 -
قېتىملىق ھوجۇم، ياقۇپبەگنىڭ جۇڭگو قوشۇنلىرى
بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن تۇرپانغا ئۇچىنچى
قېتىم ھوجۇم قىلىشى، مىچۇەندىكى مەغلۇبىيەت،
ياقۇپبەگنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا..... 232
يەتتىنچى باپ 295

قەشقەرىيەنىڭ ھەربى قوشۇنى، ھەربى قوشۇننىڭ
تەشكىللىي تۈزۈلۈشى، تەمىناتى، قورال - ياراق
ئىھۋالى، تەلىم - تەربىيىسى ۋە ھەربى ۋەزىپە ئوتەش
خاراكتېرى، ئەسكەرلىرىنىڭ سانى ۋە 1877 -
يىل 1 - فېۋرال (13 - فېۋرال) كۈندىكى ئو -
رۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى ھەم يۇقۇرقىلاردىن چىقىرىلغان
خۇلاسە 295
سەككىنچى باپ 398
قەشقەرىيەدە 1877 - يىلدىن ھازىرغىچە يۈز بەرگەن
ۋەقەلەرگە نەزەر: ياقۇپبەگنىڭ ئولۇمى توغرىسىدا؛
ئىچكى ماجىرا - ئىختىلاپلار، ياقۇپبەگنىڭ ئوغۇللىرى
ئوتتۇرىسىدىكى جىدەللەر، بەكقۇلىبەگ ھەققىدە،
خەنزۇلارنىڭ قەشقەرىيەگە باستۇرۇپ كىرىشى؛ ئۇلار -
نىڭ كورلا، كۇچا، ئاقسۇ، ماراللۇبشى ۋە قەشقەرنى
بىسىۋېلىشى؛ بەكقۇلىبەگنىڭ خوتەنگە قارشى قوزغىغان
ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى؛ خەنزۇ قوماندانلىرىنىڭ
قەشقەرىيە ئاھالىسىغا قوللانغان سىياسىتى توغرىسىدا
خۇلاسە 398

مۇقەددىمە

1876 - يىلى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمقى مۇستەقىل خانلىق ــ قوقان خانلىغى گۈمران بولدى. ئادەم سانى ئاز بولسىمۇ، لېكىن جەڭگىۋارلىغى يۇقۇرى، قاتتىق تەلىم - تەربىيە ئالغان روسىيە قوشۇنى تەجرە - بىلىك ئوفىتسېرلەرنىڭ باشلامچىلىغىدا زور تۇركۈم قوقانلىقلارنى ئۇرۇشتا يەڭدى هەم قوقاننىڭ مۇهىم شەهەرلىرىنى بىر - بىرلەپ ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر مەهەل خېلى داڭقى چىققان گېنېرال سكوبېلېۋ (Skobeleff) 1876 - يىلى فېۋرالدا كېچىك بىر داۋۇر (ئالاهىدە تەيىنلەنگەن قىسىم) باشلاپ بۇ خانلىقنىڭ پايتەختى ــ قوقان شەهرىگە كىردى.

قوقان كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى بىرنەچچە ئايلىق جىددى كۈرەشلەر ئارقىلىق روسىيىنىڭ بىر ئولكىسىگە ئايلاندى هەم نامى ئوزگەرتىلىپ پەرغانە دەپ ئاتالدى. بىز بۇ يېڭى ئىستىلا قىلىنغان ئولكىدە، تۈركىستان رايونىدا ئون يىلدىن بۇيان ئەمىلىي سىناقلاردىن ئوتكەن هەربى ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدۇق.

بۇ يەرلەرگە مۇۋاپىق ئەمەلدارلار قويۇلغانلىقتىن، يەرلىك ئاهالە ئىچىدە تېزلا ئەمىنلىك ئورنىتالدى. شۇڭا، پەرغانە ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئاهالىنىڭ

مۇتلەق كوپچىلىگى 1876 - يىل 4 - ئايدىن ئېتىبارەن، خالىغان يەرلىرىگە قورالسىز ھەم قوغدىنىشسىز ھالدا بىمالال بارالايدىغان بولدى.

پەرغانە ۋادىسىغا چېگرىداش بولغان ھەيۋەتلىك تىيانشان تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان بۇ كوچمەنلەرنى بوي سۇندۇرۇش ئانچە ئاسانغا چۈشمەيتتى.

ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بېرى قوقانىنىڭ كېيىنكى چاغلاردىكى چېرىك، قابىلىيەتسىز خانلىرىغا بوي سۇنماي كەلگەن قارا قىرغىزلار بىلەن بىر بولۇك قىپچاقلار دەسلەپتە رۇسلارنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىدى.

بىزنىڭ تاغ ئېچىگە ئەۋەتىلگەن بىر قىسىم رۇس داۋۇر قىسىملىرىمىز ئۇزلىرىنىڭ قورغىنىغا يېقىنلىشىش يولىنى قورالىلىق توسوشقا ئۇرۇنغان قىرغىز قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، كوچمەن چارۋىچى ئاھالىنى روسىيىگە بوي سۇنۇشقا ۋە خىزمەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئەمما بۇ ھەرىكەتلەر دەرھال يەنە مۇنداق بىر ھالەتنى پەيدا قىلدى: يالغۇز ئايرىم بىرنەچچە قىرغىزلارلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل قىرغىز قەبىلىلىرى ئاسانلا تىيانشان تاغلىرىدىن ئوتتى - دە، ياقۇپبەگ (Yakoob Bek) ئىشغالىيىتىدىكى قەشقەرىيەگە كىرىپ، ئۇزلىرىنى رۇسلاردىن قاچۇردى. قىرغىزلار ئۇ يەردە ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋېلىشقا ئېرىشتى.

دېمەك، بىز يېڭىدىن ئىستىلا قىلىۋالغان بۇ تېرىتورىيە بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدا چېگرا لىنىيىسى ئورنىتىش زورۇرىيىتى تۇغۇلغان ئىدى. سابىق قوقان

خانلىغىنىڭ چېگرىسى بۇنىڭدىن 10 يىل ئاۋال ياقۇپ-بەگ تەرىپىدىن بۇزۇپ تاشلانغان ئىدى. ياقۇپبەگ قوقان خانى خۇدايارخان (Khoodo yarkhan)ئاجىزلىشىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇشتا بېسىۋالغان تېرىتورىيىسىنى شىمالغا كېڭەيتىتى ۋە پەرغانە بىلەن قەشقەرىيەنى① بىر بىرسىدىن ئايرىپ تۇردىغان تاغلىق يەرلەرنىڭ كوپ قىسمىنى قەدەممۇ قەدەم تارتىۋالدى.

1876 - يىلى مايدا، تۇركىستانىنىڭ باش ۋالىسى، ياساۋۇل گېنېرال فون. كائۇفمان (Von Kaufmann) ياقۇپبەگ ئىشغالىيىتىدىكى رايون بىلەن پەرغانە ئولكىسى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا لىنىيىسىنى يېڭىۋاشتىن ئايرىپ بەلگىلەپ چىقىش ئۈستىدە ياقۇپبەگ بىلەن سوھبەت ئوتكۈزۈش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەلچىلەر ئومىگىنى تۇنجى قېتىم قەشقەرىيەگە ئەۋەتتى.

مەن بۇ ئەلچىلەر ئومىگىنىڭ مەسئۇللۇغىنى ئۆز ئۈستۈمگە ئالدىم. مېنىڭ ئاكام، توپچى قىسمىنىڭ كاپىتانى ن. كوروپاتكىن (N.Kooropatkin) ۋە لېيتېنانت ن. ستارتسېۋ (N. Startseff) بىلەن ئا. سونارگولوۋ (A. Soonargoolooff) لارمۇ بۇ ئەلچىلەر ئومىگىنىڭ ئەزالىغىغا بەلگىلەندى. بۇنىڭدىن سىرت، بىزگە ساقچىلىق قىلىش ئۈچۈن يەنە 15 كازاك ئەسكەر ئاجرىتىپ بېرىلدى.

بىزنىڭ تاغلىق رايونلارغا ئائىت بىلىمسىز كەمچىل

① ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پەرغانە ۋادىسىنى قارىم ئۇيغۇرلىغىدىن ئايرىپ تۇردىغان ئارىلىق. ــ ئاپتورنىڭ ئىزاھى.

ئىدى، بۇنىڭ ئۈستىگە يەنىڭى چېگرىنى مۇشۇ تاغ تىزمىلىرىنى بويلاپ ئايرىپ چىقىش كېرەك ئىدى. شۇڭا، يۇقۇرى باشلىقلار بۇ رايوندىن ئوتىدىغان چېگرىدىكى بىرگە قولايلىق بولغان نۇقتىلارنى ئالدىنئالا بەلگىلەپ قويدى ۋە مۇشۇ ئىش توغرىسىدا ئەلچىلەر ئومگىمىزگە يولىورۇق چۈشۈردى.

ئۇنىڭدىن سىرت، ئەلچىلەر ئومگىمىز يەنە بۇيرۇق بويىچە قەشقەرىيەنىڭ ھەر تەرەپلىمە تەپسىلى ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرىغا، ياقۇپبەگنىڭ ھەربى كۈچىگە ۋە ھەرخىل ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا دائىر ھەرخىل ئاخباراتلارنى تولۇق ئىگەللەش ۋەزىپىسىنمۇ ئوز ئۈستىگە ئالغان ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا، بىرنىڭ قولىمىزدا بار بولغان قەشقەرىيەگە ئائىت ئاخباراتلار ناھايىتى تولۇقسىز بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى بۇ ئاخباراتلاردا بۇ دولەتنىڭ ھۆكۈمرانىنىڭ ھەقىقى كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە ئۇ قۇرغان دولەتنىڭ مۇھىملىغى خېلىلا كوپتۇرۇپ ئاشۇرۇۋېتىلگەن ئىدى. ئەينى يىللاردا بىز، قەشقەرىيە ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر مۇسۇلمان دولىتى بولسا كېرەك، دەپ ئويلايتتۇق. بۇ دولەت بىر مەركەز بولۇش سۈپىتىدە، باشقا مۇستەقىل، ئەمما ئاجىز مۇسۇلمان دولەتلىرىنىڭلا ھىمداشلىغىنى قوزغاپ قالماستىن، بىز قورال كۈچى بىلەن بوي سۇندۇرغان رايونلاردىكى خەلقنىڭمۇ ھىمداشلىغىنى ئوزىگە جەلپ قىلىۋاتاتتى.

بۇنىڭ سىرتىدا، ئەنگلىيىنىڭ بۇ دولەتنى ئوز يېنىغا تارتىپ، شۇنىڭ بىلەن بىرىنچىدىن، قەشقەرىيەنى

روسىيە بىلەن ھىندىستاننى ئايرىپ تۇرىدىغان بىتەرەپ دولەت دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋېلىشنى؛ ئىككىنچىدىن، قەشقەرىيەدە ئۇزلىرىنىڭ تەيياردەھەسىۋالاتلىرىنى ساتىدىغان يېڭى بازارغا ئىگە بولۇشنى قەستلەۋاتقانلىقى ئۈچۈنمۇ، بىزنىڭ نەزىرىمىزدە قەشقەرىيەنىڭ مۇھىملىقى ئېشىپ كېتىۋاتاتتى.

ئاددى بىر "بەچچە"① لىكىتىن كوتىرىلگەن ياقۇپبەگنىڭ بۇيۇك مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ بۇ چوڭ دولەتتىكى چەكسىز نوپۇزى ئۇنىڭغا تامامەن مۇناسىپ بولمىغان شان - شەۋكەت بەرگەن ئىدى. نۇر - غۇن كىشىلەر ئۇنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە ئۇلۇغۋار پىلانىنى كورۈپ، ئۇنى ئىككىنچى "تومۇرلەڭ" (Tamer lane) دەپ قارايىتتى. بۇ ھوكۇمراننىڭ ھەربى جەھەتتىكى زاپاس كۈچىمۇ ھەددىدىن زىيادە مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن ئىدى. ئىشەنچىلىك ئاخبارات‌لارغا قارىغاندا، ياقۇپبەك ئىنگىلىزلار ئارقىلىق ئىستامبۇلدىن زور بىر تۇركۈم تېز ئاتار تۇركىلەنكا ملىتسقلارنى سېتىۋالغان ئىكەن، بۇمۇ يۇقۇرقىدەك مۇبالىغە ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس ۋە دەلىل بولۇپ قالغان ئىدى.

شۇڭا بۇ دولەتكە بېرىپ، ياقۇپبەگنىڭ بىزنىڭ بايلىق مەنبەلىرىمىز ۋە كۈچىمىزگە خەۋپ يەتكۈزەلىگىدەك زادى قانچىلىك بايلىغى ۋە كۈچى بارلىغىنى ئېنىق بىلىۋېلىش تامامەن زورۇر بولۇپ قالغان ئىدى.

بىزنىڭ ئەلچىلەر ئومىگىمىز قەشقەرىيەگە بارغان

① بەچچە — ئايالالارچە ياسىنىپ ئاممىۋى سورۇنلاردا ئۇسۇل ئوينايدىغان چىرايلىق ئوغۇل بالا—ئاپتوردىن.

تۇنجى ۋەكىللەر ئومىگى ئەمەس. توت ئەتراپى ئىگىز تاغلار بىلەن توسالغان تارىم ئويمانلىغى 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ياۋروپالىق ساياھەتچى - ئېكسپىدىتسىيىچىلەر ئىنتىلدىغان بىر نىشان بولۇپ قالغان. ياقۇپبەگ 1868 - يىلىدىن بۇيان، روسىيە ۋە ھىندىستاندىن كەلگەن بىر-قانچە ئەلچىلەر ئومىگىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنىڭ ئوزىمۇ بۇ دولەتلەرگە جاۋابەن زىيارەت قىلىشقا ئەلچىلەر ئومىگى ئەۋەتكەن.

ئوتكەن 20 يىلدىن بۇيان قەشقەرىيەنى زىيارەت قىلغان ياۋروپالىقلار مۇنۇلار:

ئادولىف. شلاگىنتۋېيىر (Adolphus Sehlagintweir) 1857 - يىلى قەشقەر شەھرىگە بارغان. ئۇ شۇ يەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھوكۇمرانى ھاجى ۋەلى خان تورە (Hadjivali-Khan-Turya) نىڭ پەرمانى بىلەن ئولتۇ-رۇلگەن.

1859 - يىلى، لىيىتىنانت چوقان ۋەلىخانوۋ (Valikhanoff) سودىگەرچە ياسىنىپ ۋېرنادىن قەشقەر شەھرىگە بارغان.

جونسون ئەپەندى (Mr. Johnson) كەشمىرنىڭ چېگرا لىنىيىسىنى ئولچەش ئۈچۈن 1865 - يىلى خوتەنگە بارغىنىدا، بۇ يەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھوكۇمرانى ھەببىبۇللا ھاجى (Habbiboola Hadji) نىڭ سەمىمى كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەن.

1868 - يىلى، شاۋ ئەپەندى (Mr. Shaw) ھىندىستاندىن بىر تۈركۈم مال ئېلىپ قەشقەر شەھرىگە كەلگەندە ياقۇپبەگنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن.

شۇ يىلى ھايۋارد ئەپەندى (Mr. Hawyard) ھۇ قەشقەرنى زىيارەت قىلغان. كېيىنچە ئۇ، ياسىن دىگەن يەردە ئولتۇرۇلگەن.

يەنە شۇ يىل ئىچىدە، بىزنىڭ بىر ئەلچىلەر ئومىگىمىز كاپىستان رېينتال (Captain Reintal) نىڭ باشچىلىغىدا قەشقەر شەھرىگە كەلگەن ئىدى، لېكىن ئانچە دوستانە قارشى ئېلىنمىدى.

1870 - يىلى، ئەنگلىيىنىڭ فورسىيس (Forsyth) باشچىلىغىدىكى ئەلچىلەر ئومىگى تۇنجى قېتىم بۇ دولەتكە كەلدى. ھېندېرسون (Henderson) ۋە شاۋ (Shaw) ئەپەندىلەرمۇ بۇ ئومەكنىڭ ئەزالىرى ئىدى. بۇ ئومەك يەركەنگىچە باردى.

1872 - يىلى، باش شتاپ كاپىتانى بارون كال - بارس (Baron Kahlbars) باشچىلىغىدىكى ئەلچىلەر ئومىگى قەشقەرگە كەلگەندە قىزغىن كۈتۈۋېلىندى. بۇ ئومەكنىڭ ئەزالىرى ئىچىدە: كاپىتان شارىنگورست (Coptain Sharngorset)، لېيتىنانت ستارتسېۋ (Startseff)، لېيتىنانت كولوكولتسېۋ (Kolokoltseff) ۋە شانۋىسېۋ (Chanwisheff) ئەپەندىلەر بار ئىدى.

1873 - ۋە 1874 - يىللىرى، فورسىيس (Forsyth) يېتەكچىلىگىدە ئەنگلىيىنىڭ ئەلچىلەر ئومىگى 2 - قېتىم قەشقەرغە بارغاندا كۈتۈۋېلىندى. بۇ ئومەكنىڭ ئەزالىرى تەنھەركەتچىلىك ئالاھىدىلىگى بىلەن مارالۋېشى قورغىنىغچە باردى.

1875 - يىلى، كاپىتان رېينتال (بۇ چاغدا پولكوۋنىك بولغان ئىدى) نىڭ باشچىلىغىدىكى ئەلچىلەر ئومىگى

2 - قېتىم قەشقەرغە كەلگەندە كۇتۇۋېلىندى.

ياقۇبېگ تەرىپىدىن جاۋابەن زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بۇ دولەتلەرگە ئەلچىلەر ئومىگى ئەۋەتىلگەن يىللار توۋەندىكىچە:

1868 - يىلى، مىرزاشادى (Mirza • Shadi) روسىيگە بارغان.

1869 - يىلى، مىرزاشادى يەنە ھىندىستان باش ۋالىسى ھوزۇرىغا ئەۋەتىلگەن.

1872 - يىلى، سەئىد ياقۇپ خان (Said Yakoob Khan) ھىندىستانىنىڭ باش ۋالىسى ھوزۇرىغا ۋە تۇركىيە سۇلتانى (Sultan) ھوزۇرىغا ئەۋەتىلگەن.

1875 - يىلى، تۇراپ ھاجى (Toorab Hadji) باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئومىگى سانىت پېتربۇركىغا بارغان.

بىزنىڭ ئەلچىلەر ئومىگىمىز ۋە ھىندىستان تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئومىگى قەشقەرىيەنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي جەنۇپ تەرەپلىرىنى تەكشۈرگەن. ئۇلار يەنە يەركەن، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرگىمۇ بارغان. قەشقەرنىڭ شەرقىدىن تارتىپ تۇرپان ۋە لوپنۇرغىچە بولغان ئارىلىقتىكى كەڭ بىر پارچە زېمىن تېخى تەكشۈرۈپ كورۈلمىگەن. بۇ يەرلەر — بىز ئۇز ۋاقتىدا پەرغانە ئولكىسىنىڭ ئوش شەھىرىدىن چىقىپ قەشقەر شەھىرىگە ھەم بۇ يەردىن داۋاملىق شەرقىگە ئىلگىرىلەپ ئاقسۇ، كۇچا، باي، كورلا، قاراشەھەر ۋە باغراش كولى قاتارلىق جايلارغا بارغىنىمىزدىن كېيىن، بىرىپ زىيارەت قىلىشاق دەپ ئۇمىت قىلغان يەرلەر ئىدى.

باش شتاپ پولكوۋنگى، داڭدار ساياھەتچى پىر ـ ژېۋالسكى (Prjevalski) مۇ بىزنىڭ ئەلچىلەر ئومىگىنىمىز بىلەن بىر ۋاقىتتا دىگۈدەك غۇلجىدىن يولغا چىقىپ كورلا ئارقىلىق لوپنۇر كولىگە يېتىپ باردى.

كىتايخانىلار قولىدىكى ھازىر ئىلان قىلىنغان بۇ كىتاپىمۇ بىزنىڭ قەشقەرىيەدە قىلغان ساياھىتىمىزنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ كىتاپنىڭ مەلۇم باپلىرىدا بىزنىڭ ۋەكىللەر ئومىگىمىزنىڭ بارلىق سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنىدۇ. بۇ كىتاپ بىزنىڭ تاشكەنتكە قايتىپ بارغىنىمىزدىن كېيىن، مېنىڭ تۈركستان باش ۋالىسىغا سۇنغان دوكلادىمغا ئاساسەن يېزىلدى.

بۇ كىتاپتا ئۇزۇنىز بۇاستە كورگەن جايلار، تەتقىق قىلىشتىن ھاسىل بولغان ماتېرىياللار ناھايىتى تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ. مېنىڭ قەشقەرىيەدە تۇرغان چېغىمدىكى ئەمەلىدارلىق مەرتىۋەم ۋە يەرلىك خەلقىنىڭ بۈگە ئومۇمى يۈزلۈك گۇمانلىقى قاراشتا بولۇشى بىزنىڭ ماتېرىيال يىغىشىمىزدىكى قىيىنچىلىقلارنى ئېغىرلاشتۇرۇپ قويدى. بۇنداق ئوڭۇشسىز شارائىت ئەسىرىمىزنىڭ بەزى قىسىملىرىنىڭ مۇكەممەللىگىگە تەسىر يەتكۈزمەي قالمىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە، ئەلچىلەر ئومىگىمىزنىڭ سەپەر قىلىدىغان يولىدىن چەتنەپ قىسقا ساياھەت قىلالمىغانلىغىمۇ بۇ ئەسەرنىڭ مۇكەممەللىگىگە مەلۇم تەسىر يەتكۈزدى.

دەسلەپتە، ئومىگىمىزنىڭ ئىشى ئانچە ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈپ كەتمىدى. بىز ماي ئېيىدا تاشكەنتتىن ئايرىلغىنىمىزدىن كېيىن، خۇجەنت، قوقان ۋە مەرغۇلاندىن ئوتۇپ ئوش شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق. 16 ـ ئىيۇلدا

(28 - ئىيۇل) بىز يەنە بۇ يەردىن غۇلجا قورغىنغا قاراپ يولغا چىقتۇق. ئىككىنچى كۈنى، ئوش بىلەن غۇلجىنىڭ ئارىلىغىدىكى تەڭ يولدا قارا قىرغىزلار موكتۇرمە ئەترىتىنىڭ ئارقىمىزدىن قىلغان تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا دۇچكەلدۇق. لېكىن ئىشىمىز ئوڭغا تارتقاندىلىقتىن، چوڭ چىقمىغا ئۇچرىمىدۇق. ئاكام بۇ جەڭدە باسمىچىلارنىڭ ئىشىمبېك (Ishem Bek) دېگەن مەشھۇر ئاتامانىنى ئېتىپ ئولتۇردى. ئوڭ قولۇم ئوق تېگىپ يارىلانغانلىقتىن، ئوشقا قايتىپ ئوپېراتسىيە قىلدۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم. 7 - ئوكتەبىر (19 - ئوكتەبىر) گە كەلگەندە سەپىرىمنى داۋاملاشتۇردۇم.

بۇ چاغدا ئومىگىمىزنىڭ ئەزالىرى تەركىۋىگە يەنە دوختۇر ئېرىن ئەپەندى (Eren) ۋە تەبىەتشۇناس ۋىلكىنىس ئەپەندى (Wilkinis) لەرمۇ قوشۇلدى. مۇھاپىزەتچىلەرمۇ كوپەيتىلىپ، كازاك ۋە چەۋەندازلار 25 كە يەتكۈزۈلدى. ئومىگىمىزدە ئاخبارات يىغىش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان يەرلىك تەرجىمانلار، "يىگىتلەر"①، ئومەك ئەزالىرىنىڭ خۇسۇسى چاكارلىرى ۋە ئىشەكچىلەر بولۇپ، جەمئى 64 ئادەم بار ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە 104 ئىگەرلىك يۈك ئاتلىرىمۇ بار ئىدى. كىتاپخانىلارغا بىرىنىڭ ياقۇپبەگ بىلەن قانداق كورۇشكەنلىگىمىزنى ۋە شۇنىڭدەك مېنىڭ روسىيە ئەلچىسى بولۇش سۇپىتىم بىلەن قەشقەرىيە ھوكۈمرانى بىلەن كورۇشكەن چاغدىكى پوزىتسىيەمنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرگە

① قەشقەرىيەنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى "يىگىتلەر" دەپ ئاتىلاتتى — ت.

ئومگمزدىن تۇركستان باش ۋالىسىغا سۇنۇلغان دوكـ
لاتنىڭ بىر قسمىنى تاللاپ قوشۇمچە قىلدىم.

ئەلچىلەر ئومگمز ئوش شەھرىدىن يولغا چىقىپ، تېرەك داۋاندىن ئوتتى، 1876 - يىل 25 - ئوكتەبىر (6 - نۇيابىر) دە قەشقەر شەھرىگە ئوگۇشلۇق يېتىپ كەلدى. ھساپلاپ كورسەك، 18 كۇن ئىچىدە تەخمىنەن 798 چاقىرىم يول يۇرۇپتۇق.

بىز قەشقەردە تاكى 20 - نۇيابىر (2 - دېكابىر) غىچە "بەدولەت"① نىڭ سەپىرىمزىنى داۋاملاشتۇرۇشمىزغا رۇخسەت قىلىشىنى كۇتۇپ تۇردۇق.

قەشقەردە تۇرغان دەسلەپكى ئۇچ كۇندە، ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى بەكقۇلىبەگ (Bek Koolwi Bek) نىڭ بۇيرۇغى بىلەن ھەركىتىمىز تەقىپلەنگەن ئىدى. لېكىن مەن، ھىچقانداق سوھبەتكە قاتناشمايمىز دەپ تەھدىت سېلىۋىدىم، ئۇلار بىرگە مۇتلەق ئەركىنلىك بەردى. شۇنىڭ بىلەن، بازارغا بىرقانچە قېتىم باردۇق، پىيادە ئەسكەرلەر بىلەن توپچى قىسمىلار ۋە جۇڭگوچە قورالىلانغان ھەم تەربىيىلەنگەن قوشۇنلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى ئۇگەندۇق.

19 - نۇيابىر (1 - دېكابىر) كۇنى، بىزنىڭ ئىلتىماسىمىز تەستىقلاندى. ئاردىدىن بىر كۇن ئوتۇپلا توخسۇن قورغىنىغا يۇرۇپ كەتتۇق. بۇ چاغدا ياقۇپبەگ توخسۇندا ئىكەن. ئومگمزنىڭ سەپىرى مۇنداق بولدى:

بىز مارالۇبشى قورغىنىدىن ئوتۇپ، 10 - دېكابىر

---

① ياقۇپبەگ قەشقەرىيەدە مۇشۇنداق ئاتىلىدىكەن — ئاپتور ئىزاھى.

(22 - دېكابىر) كۈنى ئاقسۇ شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ 19 كۈن ئىچىدە تەخمىنەن 1355 چاقىرىم يول يۈردۇق. ئاقسۇدا بىرھەپتە تۇرۇپ، بۇ شەھەرنىڭ ۋە ئۇنىڭ بازار-لىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشتۇق. شۇنىڭدەك بەزى گۇ-مانى قاراشلىرىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدۇق.

بىز 18 - دېكابىر (30 - دېكابىر) كۈنى ئاقسۇدىن چىقىپ باي، كۇچا قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئوتكىنىمىز-دىن كېيىن، 1877 - يىل 10 - يانۋار (22 - يانۋار) كۈنى كورلىغا يېتىپ كەلدۇق. ھىساپلاپ كورسەك، 19 كۈن ئى-چىدە تەخمىنەن 1043① چاقىرىم يول بېسىپتۇق. بىز ئوش شەھرىدىن كورلىغىچە تەخمىنەن 4515 چاقىرىم يولنى ئاتلىق بېسىپ ئوتتۇق.

ئىككىنچى كۈنى، "بەدولەت" بىزنى قوبۇل قىلدى. مەن تۈركىستان باش ۋالىسىنىڭ نامىدىن ئۇنىڭغا ئېھتىرام بىلدۈردۇم ۋە خەت - ئالاقە، سوغىلارنى تاپشۇردۇم.

مەن داستىخان ئۈستىدە② نۇتۇق سوزلىدىم. مېنىڭ ئەينەن سوز تېكىستىم مۇنداق ئىدى:

"بەدولەت جاناپلىرى، بىزلەر بولساق جانابى ئاللا-نىڭ خاھىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، زېمىنلىرىدا تۇنجى قې-تىم مۇنداق ئۇزۇن سەپەر قىلىشقا كەلگەن رۇسلاردۇرمىز.

"جانابى ئاللىرىنىڭ ئەمرى بويىچە، بىز بېسىپ ئوتكەنلىكى جايلارنىڭ ھوكۇمرانلىرى ۋە بىزگە ھەمرا بو-لۇشقا تەيىنلەنگەن خادىملار سەپىرىمىزنى ئاسانلاشتۇرۇش

① ئەسلى ئەسەردە شۇنداق دېيىلگەن — تەرجىماندىن.

② بۇخىل زىياپەتلەردە مېھمانلارغا كەينى - كەينىدىن ھەرخىل نازۇ - نېمەتلەر كەلتۈرۈلەتتى — تەرجىماندىن.

ئۇچۇن، ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە بىزگە قولايلىق شارائىت يارىتىپ بەردى ھەمدە ئوز ئىشىدا تامامەن ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

"ئەمدى ئوزىمىزگە كەلسەك، سەپىرىمىز داۋامىدا ئوزىمىز بېسىپ ئوتكەن يەرلەر بىلەن ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە تونۇشتۇق. توختاپ ئوتكەن شەھەرلەردىن روسىيە تېرىتورىيىسىگە بارغىلى بولىدىغان يوللارنى ئىزلەپ كوردۇق. بۇ شەھەرلەرنىڭ ۋە ئۇلاردىكى ئاھالىنىڭ نىمىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىگىنى بىلدۇق. كورگەن ۋە بىلگەنلىرىمىزنىڭ ھەممىسى بىز ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدىكى ئوزئارا مەنپەئەتلىك سودا مۇناسىۋىتىنى كېڭەيتىشكە ھەمدە شۇ ئارقىلىق دولەتلىرىمىز ئارىسىدىكى دوستانە بېرىش ـ كېلىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئىلگىرى سۇرۇشكە پايدىلىق.

"بىز بۇ ئۇزاق سەپىرىمىزدە، مۇنبەت يۇرتلارنى ۋە ئۇنۇمسىز چول ـ باياۋانلارنى بېسىپ ئوتتۇق. چوڭ ـ كىچىك شەھەرلەرنى كوردۇق. بايلار ۋە نامراتلار بىلەن ئۇچراشتۇق. شۇنىڭدەك بۇ يەردە ئوزۇق ـ تۇلۇك، چەرچىن ماللارنىڭ باھاسى ناھايىتى ئەرزان ئىكەنلىگىنىمۇ كوردۇق. بۇنىڭدىن بىز: "بەدولەت" جاناپلىرىنىڭ سەلتەنىتى ئاستىدىكى پۇقرالار ھوزۇن، يالقاۋ بولمىسلا، بايلىقى تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن، دىگەن خۇلاسىگە كەلدۇق. بىز يەنە شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلدۇقكى، "بەدولەت" پۇقرالىرى ئوزلىرىگە يۇكلەنگەن ئەمر ـ پەرمانلار ھەم ۋەزىپىلەرنى بىجا كەلتۈرىدىكەن. ھەتتا كورلىدىن ناھايىتى يىراق بولغان يېزا قىشلاقلاردىكى پۇقرالارمۇ خۇددى "بەدولەت" شۇ يەردە تۇرغاندەكلا، يۇقىرى ـ مومىن ئىكەن.

"قىسقىسى، بىز جاناپلىرىنىڭ تېرىتورىيىسىدە قىلغان بۇ قېتىمقى ئۇزۇن سایاھىتىمىزدىن كېيىن، شۇنىڭغا تېخىمۇ چوڭقۇر ئىشەنىدۇكى، "بەدولەت" جاناپلىرى قۇدرەتلىك چوڭ بىر دولەتنى بەرپا قىلىپىلا قالماي، بەلكى ئۇنى دانالىق بىلەن ئىدارە قىلىدىغان كۈچ ـ قۇدرەتكىمۇ ئىگە ئىكەن".

كاپىستان سونارگولوۋ (Captain Soonargooloff) ھىلىقى سوزلىرىنى ئۇدۇللۇقچە تەرجىمە قىلدى. ئارقىدىنلا ياقۇپبەگ جاۋابەن سوز قىلدى. ئۇ ئۇز سوزىدە: سىلەر ـ مېنىڭ ئەزىز مېھمانلىرىم، دىدى. ئۇ بىزدىن ھىچنەرسىنى يوشۇرمايدىغانلىقىنى، ئۇزىنىڭ تۇركىستان باش ۋالىسى بەلەن بولغان دوستلۇقىنى تېخىمۇ چىڭىتىشنىلا ئۇمىت قىلىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىپ كېلىپ، مەن بىر ئاددى ئادەم، شۇڭا سىلەرنىڭ ياردىمىگىلارغا مۇھتاجمەن، دىدى.

ئارقىدىنلا مەن باش ياساۋۇل گېنېرال فون كاۋفمان (Von Kaufman)نىڭ نامىدىن، ياقۇپبەككە، مەشھۇر سایاھەتچى پىرژىۋالىسكى ئەپەندى (Prjeraleski)نى ياخشى كۈتۈۋالغانلىقىغا كوپ رەھمەت ئېيتتىم ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ پىرژىۋالىسكى ئەپەندىگە ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ياردەم بېرىشنى رەسمى تەلەپ قىلدىم. ئاخىر زىيارەت تۇگەپ ھەممەيلەن تارقاشقا تەييارلانغاندا، مەن ئەلچىلەر ئومىگىنىڭ بۇ قېتىم قەشقەرىيەگە كېلىشىدە قەشقەرىيە خەلقى بىلەن روسىيە خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن سەمىمى دوستلۇقنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈمىدىدە ئىكەنلىگىنى بىلدۇردۇم.

ياقۇپبەگ بىزنى قوبۇل قىلغانىدا، ئۇزىنى ناھايىتى ئاددى ـ ساددا، مېھرىۋان كورىستىپ، چوڭچىلىق قىلمىدى

(قەشقەردە ئۇنىڭ ئوغلى بەكقۇلىبەگ بولسا بىزنى قوبۇل قىلغاندا ناھايىتى تەكەببۇرلۇق قىلغان ئىدى). زىيا پەتتە، نازۇ-نېمەتلەرنى ئوزى تەييار قىلدى. شۇنىڭدەك، خىزمەتكارلارغا بىزنى بىئارام قىلىپ قويماسلىق ھەققىدە كورسەتمە بەردى.

بىرنەچچە كۇن ئۇتكەندىن كېيىن، زامانخان ئەپەندى (Zaman Khan Effendi) بىز چۇشكەن دېھقانخانىغا كەلدى. ئۇ ياقۇپبەگنىڭ تاپشۇرۇغىغا ئاساسەن، بىز بىلەن دەسلەپكى كېچەشمە ئوتكۇزۇشكە كەلگەن ئىدى. زامانخان ئەپەندىنىڭ رۇسچىنى ناھايىتى ياخشى سوزلىيەلەيدىغانلىغىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ناھايىتى بىلىملىك كىشى ئىكەنلىگىنى كورۇپ ھەيران قالدۇق (بىز بۇ زات بىلەن ئەنگلىيە توغرىسىدا پاراڭلاشتۇق. قارىغانداء، ئۇنىڭ ئىنگلىزلار بىلەن خېلى يېقىن ئىكەن. بىز يەنە ياۋروپا مەسىلىلىرى ئۇستىدىمۇ سوزلەشتۇق. ئۇنىڭ كوزقارىشى خېلىلا توغرا ئىدى. ئۇ يەنە تۇنىس، ئالجىرىيە ۋە مىسىر① قاتارلىق دولەتلەرنىڭ ئەھۋالى بىلەنمۇ ناھايىتى تونۇش ئىكەن). بۇ كىشى بىزگە ئوزىنىڭ بۇرۇنقى سەرگۇزەشتىلىرىنى سوزلەپ بەردى. بۇ ئىشلاردىن ئۇنىڭ كاۋكازىيەدىن سۇرگۇن قىلىنغانلىغىنى، روسىيەدە ئوقۇغانلىغىنى، مەلۇم سىياسى سەۋەپ ۋە باشقا مەلۇم سەۋەپلەر تۇپەيلىدىن ئۇ يەردىن ئىستامبۇلغا قېچىشقا مەجبۇر بولغانلىغىنى، كېيىن قەشقەرىيەگە كەلگەنلىگىنى بىلدۇق. زامانخان شۇنىڭدىن باشلاپلا ياقۇپبەگنىڭ دانىشمەنلىرى ئىچىدە ئىشەنچ قازانغان بىر

① بۇمۇ ئىشنىڭ قاملاشقان يېرى. چۇنكى مۇشۇ دولەتلەر بۇرۇن ۋە ھازىرمۇ ياۋروپانىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى جەلپ قىلىپ تۇرماقتا. ــ تەرجىماندىن.

كشى بولۇپ قالغان. زامانخان رۇسلارغا چوڭقۇر ھسداش-
لىق قىلىدىغان ئادەم ئىدى. بۇ كىيىن ئۇنىڭ ئەملىي
ھەركىتىدىمۇ ئىپادىلەندى. پولكوۋنىك پىرژىۋالسكى ز ا-
مانخانىنىڭ ياردىمىدىلا لوپنۇر كولىگە بىرىشقا ئىجازەت ئال-
دى. زامانخان كورلىغا يېتىپ بىرىشتىن ئىلگىرى، بىر نىڭ
ھىلىقى سايا ھەتچىمىز ئۇ يەردە مىرزا قاماقتا يېتىش ھال-
تىدە تۇرغان ئىدى. زامانخان كورلىغا كەلگەندىن كىيىن،
شەخسەن ئۇزى پىرژىۋالسكىغا ھەمرا بولۇپ لوپنۇر كولىگە
بارىدىغانلىغىنى ئېيتتى. كىيىن پىرژىۋالسكى ماڭا يازغان
خېتىدە، ئۇزىنىڭ ئېكسپىدىتسىيە جەريانىدا نۇرغۇن قىيىن-
چىلىقلارغا دۇچكەلگەنلىگىنى ھەمدە بۇ قىيىن شارائىتلاردا
زامانخانىنىڭ سەمىمى دوستانە قول سۇنغانلىغى ۋە يارد ە-
لەشكەنلىگىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن زامانخانغا كوپ رەھمەت ئېيە-
تىدىغانلىغىنى ئېيتتى، ھالبۇكى، مەن زامانخانغا ھەرقاد-
چە ئىشەنگىنىم بىلەنمۇ، چېگرىنى ئايرىپ چىقىش مەسىلىسى
ئۇستىدە ئۇنىڭ بىلەن سوھبەت ئوتكۈزەلەيدىغانلىغىمغا ئە-
شەنمەيتتىم. شۇڭا، "بەدولەت" بىلەن شەخسەن بىر قېتىم
كورۇشۇشنى تەلەپ قىلدىم. زامانخان بىزنى بىرقانچە قېتىم زە-
يارەت قىلغاندىن كىيىن، باشقا ئىشلار ئۇستىدە سوزلەۋېتىپ
ياقۇپبەگ ئىنگلىزلارنىڭ قانداق ئادەملەر ئىكەنلىگىنى بىلىپ
قالغانلىقتىن، ئۇلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۇزگەنلىگىنى،
شۇڭا ياقۇپبەگ ئىنگلىزلارنىڭ رۇسلار بىلەن بولغان مۇناسە-
ۋەتىكە سۇغاقچىلىق سالىدىغان ئوسەك سوزلىرىگە زادىلا
قۇلاق سالمايدىغانلىغىنى، ئەمدى ياقۇپبەگ ئۇزىنىڭ رۇس-
لارغا تايىنىشىنىڭ زورۇرلۇگىنى بىلىپ قالغانلىغىنى تەكرار
ئېيتتى.

ئاخىر 20 - يانۋار (1 - فېۋرال) ئەتىگەنسىدە، زامان-خان بىزگە "بەدولەت"نىڭ شۇ كۈنى ئاخشام سائەت 8دە ئۇز ھوزۇرىدا بىر بىلەن كېڭىشىشنى ئۈمىت قىلىدىغانلىغىنى ئۇقتۇردى. زامانخان بىزگە يەنە، ياقۇپبەگنىڭ قوبۇل ۋاقتىنى ئاخشامغا ئورۇنلاشتۇرغانلىغى سىلەر ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق، چۈنكى ياقۇپبەگ ئاخشاملىغى ناھايىتى خۇش كەيپ بولىدۇ، شۇڭا ئۇ ئۇزىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرى ۋە ئەڭ قەدىرلىك مېھمانلىرىنىلا ئاخشىمى قوبۇل قىلىدۇ، دېدى.

مەن بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا، يالغۇز لېيتېنانت سونارگولوۋنىلا ئېلىپ ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىغا باردىم. ئۇ بىزنى خۇددى بىرىنچى قېتىم قوبۇل قىلغان چاغدىكىدەكلا قىزغىن كۈتۈۋالدى. ياقۇپبەگ بىزنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلغاندىن كېيىن، بىزنىڭ چېگرىنى بېكىتىش تۇغرىسىدىكى پىكرىمىزنى ئاڭلاپ باقماقچى بولغانلىغىنى ئېيتتى.

شۇنىڭ بىلەن، مەن ئالدىنئالا تەييارلاپ قويغان تېكىست بويىچە سوزلەشكە باشلىدىم. سونارگولوۋ بولسا مېنىڭ سوزۇمنى بولەكلەر بويىچە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشتى.

مېنىڭ سوزۇم مۇنداق ئىدى:

"مېنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىمنىڭ ئاساسىي مەقسىدى، روسىيە بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ چىڭىتىش. خۇداغا شۈكرىكى، بۇنداق دوستانە مۇناسىۋەت ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئۇزۇلۇپ قالماي داۋاملىشىپ كەلدى. ئەمدى يەنە بىر مەقسەتكە كەلسەم، ئەسلىدىكى قوقان بىلەن يەنى ھازىرقى پەرغانە ئولكىسى بىلەن جانابى "بەدولەت" ئالىلرىنىڭ تارخانلىغى ئوتتۇرىسىدىكى چېگ-

رىنىڭ ئاساسىي ئايرىلىش نۇقتىلىرىنى بەلگىلەپ چىقساق، دەيمەن.

"تۈركستان باش ۋالىسى مېنى جانابى ئاللىرىنىڭ ھوزۇرىغا ئالاھىدە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشتىن بۇرۇنلا، بۇ چېگرىنىڭ كېيىپ ئوتىدىغان مەلۇم نۇقتىلىرىنى ماڭا كورسىتىپ بەرگەن ئىدى.

"مۇبادا جانابى ئاللىرى تۈركستان باش ۋالىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە چېگرا سىزىغىنى قوبۇل قىلىشنى ماقۇل كورسىلە بۇ، جانابى ئاللىرىنىڭ قۇدرەتلىك روسىيە بەلەن بولغان دوستلۇقنى كۇچەيتىشنى خالايدىغانلىغىنىڭ ئەڭ كۇچلۇك دەلىلى بولۇپ قالغۇسى.

"ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ تەقدىرىمۇ بەندىنىڭ تەقدىرىگە ئوخشاشلا خۇدانىڭ ئىرادىسى بويىچە بولىدۇ. خۇدانىڭ ئىرادىسى شۇنداقكى، بەزى ھوكۇمرانلار ئوز دولىتىنى دانالىق بىلەن ئىدارە قىلغانسىرتىن، ئوز دولىتىنىڭ كۇچ - قۇدرىتىنى نامايەن قىلالايدۇ ۋە ئوز دولىتىنىڭ زىمىنىنىمۇ كېڭەيتەلەيدۇ؛ بەزىبىر ھوكۇمرانلار بولسا ئوزلىرىدىكى بىرمۇنچە نۇقسانلار تۇپەيلىدىن، بۇنداق كۇچ - قۇدرىتىنى نامايەن قىلالمايلا قالماستىن، بەلكى ئاتا-بوۋىلىرى ۋە ئەجداتلىرىنىڭ بىرقانچە ئەسىرلەردىن بېرى قولغا كەلتۈرگەن مۇڭەپپەقىيەتلىرىنىمۇ قولدىن بېرىپ قويىدۇ.

"ناھايەت، قوقان بۇنىڭدىن 13 يىل ئىلگىرىلا ماۋرىنىھەر بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك دولەت ئىدى. ئۇنىڭ چېگرىسى غەربتە چىمكەنت شەھىرىگە، شەرقتە قۇرتقا قورغىنى جايلاشقان نارىن ۋىلايىتىگە يېتىپ باراتتى. جەنۇپ تەرىپى قەشقەرىيە تۇزلەڭلىگىگە چىققىلى بولىدىغان پۇتكۇل تاغ

تىزمىلىرى بىلەن ئىھاتە قىلىنغان ئىدى. قوغۇشۇن كانى بىلەن تاشقورغان ئۇنىڭ چېگرىدىكى ئالدىنقى سەپ قارا-ۋۇلخانىلىرى ھىساپلىناتتى.

"ئىچكى ئىختىلاپ ۋە خانلىقنىڭ ئاخىرقى ھوكۇمرانى خۇدايارخان ئوتكۇزگەن بىرمۇنچە خاتالىقلار تۈپەيلىدىن دەسلەپتە بەزىبىر شەھەرلەر قولدىن كەتتى. ئارقىدىنلا يەنى بۇلتۇر، ئەسلىدە قوقان دولىتىگە تەۋە بولغان پۇتكۇل زېمىن روسىيە ئىمپېرىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى.

"ئەسلىدىكى قوقان دولىتىنىڭ ئاساسلىق كۇچى ۋە بايلىغى پەرغانە ۋادىسى بىلەن ۋە بۇ ۋادىغا جايلاشقان شەھەر - يېزىلاردىكى ئاھالىنىڭ نوپۇسى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇراتتى.

"قوقانىنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى ئاھالە يەنى قىپچاق-لار بەلكى ئۇنىڭ زەئىپلىشىپ كېتىشىنىڭ مەنبەسى بولۇپ كەلدى.

"ھوكۇمەت تېخى زەئىپلىشىپ كەتمىگەن چاغلاردا، تاغلىق جايلاردىكى بىرمۇنچە قورغان - ئىستېھكاملارنى ساق-لاپ قالغان ۋە مۇشۇلارنىڭ يارىدىمىدە تاغلىقلارنى تىزگىن-لەپ تۇرغان ئىدى. ھوكۇمەتنىڭ زەئىپلەشكەنلىگى كوپىنچە تاغلىق جايلاردا ھەمىدىن ئاۋال سېزىلىپ قالاتتى، شۇڭا پۇتكۇل قىرغىز ۋە قىپچاق قەبىلىلىرى ئۇزلىرىنىڭ زېمىمىس-دىكى ئازغىنا باج - سېلىقنى تاپشۇرۇشتىن باش تارتىپلا قالماي، بەلكى ئوز ئالدىغا ئاتامان سايلىۋېلىپلا تۈزلەڭ-لىكلەرگە چۈشەتتى، زەئىپلىشىپ قالغان ھوكۇمەتنى ئاغدۇ-رۇپ تاشلايتتى.

"ئوتكەنكى 13 يىل جەريانىدا، پەرغانە ئولكىسىنى

يەتتە شەھەردىن ئايرىپ تۇرغان قوقان دولىتىگە تەۋە تاغ-لىق رايونلار مۇشۇ خانلىق ھوكۇمەتىنىڭ زەئىپلىگى ۋە قابىلىيەتسىزلىگى سەۋەپىلىك جانابى ئاللىرى تەرىپىدىن ئومۇمى يۇزلۇك دىگۈدەك قەشقەر زىمىنىغا قوشۇۋېلىندى.

"بۇنداق قوشۇۋېلىش جانابى ئاللىرىنىڭ زىممىسىگە مەجبۇرى يۈكلىنىپ قالدى. جانابى ئاللىرىنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى بىردىن بىر مەقسىدى ئاھالىنى قارا قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاپ، خوشال-خورام تىرىكچىلىك قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئىدى.

"جانابى ئاللىرى مۇشۇ مەقسەتتە، تاغلىق رايونلار-دىكى ئوقسالۇر، مەشرۇپ، ئۇلۇغچات، ناغرا چالدى، يېڭى ۋە ئەركەشتام قاراۋۇلخانىلىرىنى قۇرغان ئىدىلە. شۇنىڭدىن كېيىن، جاناپلىرىنىڭ مەزكۇر قاراۋۇلخانىلىرى ئوش شەھ-رىگە باردىغان يولنى بويلاپ تۇرغانلىقى تەبىي چېگرىسىغچە كېڭەيدى، شۇنىڭدەك يەنە ئوزكەنت شەھرىگە باردىغان يولنى بويلاپ كېڭىيىپ ئالايقۇ ۋادىسىدىكى ئويتالنىڭ تەبىي چېگرىسىغچە بېرىپ يەتتى.

"مۇبادا رۇسلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، قوقان دولىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپلارنى تېنچىتمايدىغان بولسا، ئۇ چاغدا جانابى ئاللىرىنىڭ ئوز زىمىنلىرىنى تاكى شىمال تەرەپتىكى تاغلىق رايونلاردىن ھالقىپ ئوش ۋە ئوزكەنت شەھەرلىرىنىڭ قارشى تەرىپىدىكى پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئېغىز-ىغا قەدەر كېڭەيتىشلىرىدىن ھېچكىمنۇ شۇبھىلەنمىگەن بو-لاتتى.

"روسىيە ھوكۇمىتىنى قوقان دولىتىنى ئىشغال قىلىش بىلەن بىللە، ئوز تېرىتورىيىسىگە قوشۇۋالغان زىمىنلاردا

تېچلىق ئورنىتىپ، بۇ جايلاردىكى يېڭى پۇقرالىرىنىڭ ھا-
ياتى ۋە مال - مۈلكىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئوز زىممىسىگە
ئالغان ئىدى. شۇڭا بىز روسىيىلىكلەر دەسلەپتە ئىگەللەش
زورۇر دەپ قارىغان تاغلىق جايلارغىچە ئىچكىرىلەپ كىر-
دۇق. شۇنداق قىلىپ، ئىسپارا، ئۇچقورغان ۋە غۇلجىنى
ئىشغال قىلىۋالدۇق.

"ئەمما كېيىنكى چاغلاردا يۇز بەرگەن ۋەقەلەر بۇ
چېگرا لىنىيىسىنىڭمۇ بىزنىڭ ئېھتىياجىمىزنى قاندۇرالمايدى-
غانلىغىنى چۈشەندۇردى. قارا قىرغىزلار توپىلىڭى بىزنىڭ
ھەم جاپالىق، ھەم ناھايىتى كوپ چىقىم تارتىدىغان ئۇزاق-
قا يۇرۇش قىلىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. ئەگەر روسىيىلىك-
لەرنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلخانىلىرى ھازىر ئورۇنلاشتۇرۇلغان
رايونلارنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسا ئىدى، بۇ قې-
تىمقى ئۇزاققا يۇرۇش قىلىشىمىزمۇ ھاجەتسىز بولغان بولاتتى.

"بۇلتۇر ئاۋغۇستتا، تۈركىستان باش ۋالىسى پەرغانە
ئولكىسىدە تېچلىق ئورنىتىش ئۈچۈن، بۇ ئولكىنىڭ ھەممە
شەھەرلىرىنى بىرقۇر كوزدىن كەچۈردى ھەمدە بۇ جاي-
لارنىڭ چېگرا لىنىيىسى بىلەن ياخشى تونۇشۇپ چىقىش
ئۈچۈن، غۇلجا قورغىنىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى تاغلىق رايون-
لارنىمۇ ئاتلىق يۇرۇپ كوزدىن كەچۈردى.

"تۈركىستان باش ۋالىسى جاناپلىرى تاغلىق رايون-
لارنى ئوز كوزى بىلەن كورۈپ چىققان ۋە پەرغانە ئولكە-
سىنىڭ باشلىغى تەرىپىدىن سۇنۇلغان دوكلاتنى مۇھاكىمە
قىلىپ كورگەندىن كېيىن، بۇ ئولكىدىكى پۈتۈن ئاھالىنىڭ
بۇنىڭدىن كېيىنكى تېچلىغى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ
ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا لىنىيىسىنىڭ بەزى

ئاساسي نۇقتىلىرىنى توۋەندىكىچە ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى ئۇستىدە جاناپلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىشنى زورۇر تاپتى.

"بۇ چېگرا لىنىيىسى سوۋېت تاغ ئېغىزىدىن باشلىنىپ ئۇلۇغچات① قورغىنى ئارقىلىق مالتابار تېغى بىلەن تۇتەشىشى كېرەك. ھالبۇكى، سوۋېت تاغ ئېغىزى سىمرچىنسكى ئولكىسى بىلەن "بەدولەت" نىڭ زېمىنى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا لىنىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاخىرقى نۇقتىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

"دېمەك، ئۇلۇغچات قورغىنى، ناغرا چالدى، يىغىن ۋە ئەركەشتاملار بىزگە تاپشۇرۇلۇشى لازىم.

"بۇ چېگرا لىنىيىسىنى ھەل قىلىشنىڭ تەپسىلى چارىسى، تۇركىستان باش ۋالىسى بىلەن جانابى ئالىلىرى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئىككى تەرەپ خادىملىرىدىن تەركىپ تاپقان ئالاھىدە ھەيئەتنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بەلگىلەشىگە قالدۇرۇلدۇ.

"مەن بۇيرۇقتا بىنائەن، تۇركىستان باش ۋالىسى جاناپلىرىنىڭ بۇ قارارنى ئويلىنىپ كورۇشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن. مەن يەنە بۇ قارارنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، جانابى ئالىلىرىنىڭ ۋە تۇركىستان باش ۋالىسى جاناپلىرىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇلىدىغان شەرتنامىنىڭ لايىھىسىنىمۇ تۇزۇپ چىقتىم."

بۇ قېتىمقى سوھبەت داۋامىدا "بەدولەت" بىرقانچە قېتىم سوز قىستۇرۇپ، روسىيە بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئوزبىكنىڭ ئاجىز ئىكەنلىگىنى ھەمدە روسىيىلىكلەر بىلەن مەڭگۈ

① كونا ئۇلۇغچاتنى كورسىتىدۇ.— ت.

تېچلىقتا ئوتۇشنى ئۇمىت قىلىدىغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ يەنە سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، پەقەت روسىيىلىكلەرنىڭ دوستانە ياردىمى بولغانلىغى ئۈچۈنلا ھازىرقى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەنلىگىنى ئېيتتى.

مەن ئۇلۇغچات بىلەن مالتابارنى بۇنىڭدىن كېيىنكى چېگرا تۇقتىسى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ياقۇپبەگ تومۇ بىرام بولۇپ ئولتۇرالماي قالدى، لېكىن تاكى مېنىڭ سوزۇم تۈگىگەنگە قەدەر ئوزىنى زورىغا بېسىپ ئولتۇردى. ئاندىن، ئوزىنىڭ بۇ چېگرا تۇقتىلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى بارلىغىنى ئىنتايىن ئەپچىللىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇ، خۇدايارخان قوقانىڭ خانى بولۇشتىن ئىلگىرىلا ئوزىنىڭ ئۇلۇغچات قورغىنىنى بەرپا قىلغانلىغىنى، باشقا بارلىق قاراۋۇلخانىلارنىمۇ ئوزى بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىپ قۇرۇپ چىققانلىغىنى ئېيتتى، ئۇ يەنە، روسىيىلىكلەر ئابدۇللا بەك (AbdoolA-Bek) ئىسيان كوتەرگەن مەزگىلدە بىرمۇ قىرغىزنىڭ بۇ چېگرا لىنىيىسىدىن ئوتۇپ كېتەلمىگەنلىگىنى كورۇپ، مېنىڭ ئوزۇم ئورناتقان بۇ چېگرا لىنىيىسىنى قوغداشتا قانچىلىك ئەمىلىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىگىنى چۈشەنگەن ئىدى، دىدى.

مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن مۇنداق دىدىم: بىز 1869-يىلى، نارىن قورغىنىنى ياساۋاتقان چېغىمىزدا، "بەدولەت" ئوزىنىڭ نارىن دەريا سىنىڭ سول قىرغىغىدىكى ھەممە جايلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقانلىغىنى جاكالىغان ئىدى. بىز بۇ چاغدا چېگرا لىنىيىمىزنى "بەدولەت" ئۇمىت قىلغان جايلاردىنمۇ جەنۇبقا كېڭەيتىپ بولغان ئىدۇق. ئىككى دولەت ئوتـ

تۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت مۇشۇ سەۋەپتىن ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كەلدى.

ئاندىن بىر ياشقا ئۇششاق-چۇششەك ئىشلار ئۇستىدە پاراڭلاشتۇق. "بەدولەت" بۇنىڭغا ئۇلاپلا مۇنداق دېدى:

"مەن سىزنىڭ ماڭا ئاكا بولۇپ بېرىشىڭىزنى ھەمدە تۇركىستان ياش ۋالىسى ئالىدىدا مېنىڭ ئۇچۇن سوزلەپ قويۇشىڭىزنى ئوتۇنىمەن. ئەگەر ئۇ زات ماڭا ئوز دوستلۇغىنى كورسەتمىسە، ئۇ ھالدا، مەن قۇرغان ۋە 14 يىلدىن بۇيان ئىگىدارچىلىق قىلىپ كەلگەن بۇ قورغانلارنى ماڭا قالدۇرۇشى لازىم".

مەن ئۇزەمنىڭ يۇقۇرىدا ئوتتۇرىغا قويغان تۇقتىلاردىن بىر قەدەمۇ ئارقىغا چېكىنمەيدىغانلىغىمنى تەكىتلىدىم.

ئاندىن "بەدولەت" مېنىڭ تۇركىستان ياش ۋالىسىغا بىر پارچە خەت يېزىپ، ئۇنىڭ بۇ تەلىۋىگە بىرئاز يول قويۇشنى سورىشىمنى تەكلىپ قىلدى.

مەن ئۇنىڭ بۇ تەكلىۋىگە قوشۇلمىدىم ۋە يەنە ئۇزەمنىڭ 4070 چاقىرىمدەك يول بېسىپ بۇ يەرگە كېلىپ ئۇنىڭ جاۋاۋىنى كۇتۇپ تۇرالمايدىغانلىغىمنى، شۇنىڭدەك ماڭا بۇ مەسىلىنى ئۇزەم بىۋاستە ھەل قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەنلىگىنى ئېيتتىم

"بەدولەت" يېنىكرەك شەرتلەرگە قوشۇلىدىغانلىغىغا تەكرار كاپالەت بەردى. مەن ھەرقانداق يول قويۇشنى رەت قىلغاندىن كېيىن، "بەدولەت" مېنىڭ بۇ مەسىلىنى بىرنەچچە كۇنگىچە يېڭىۋاشتىن ئويلىنىپ كورۇشۇمنى ئوتۇندى. بىر ئۇنىڭ سوھبەتنى داۋاملاشتۇرۇش ئۇچۇن زاماننىنى ئەتە قېشىمزغا ئەۋەتىدىغانلىغى ھەققىدىكى ۋەدىسى

سىنى ئالدۇق - تە، ئورنىمىزدىن تۇرۇپ خوشلاشتۇق.

زامانخان ئەپەندى بىلەن پەنسات مۇللا ياقۇپ (بۇ ئادەم بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان ۋاقتىمىزدا باشتىن ئاخىر بىز بىلەن بىللە بولدى) ياقۇپبەگ بىلەن بولغان سوھبەت-مىزگە قاتناشمىدى. پەقەت بىر قېتىم "بەدولەت" مېنى ئۇ-لارغا كورسەتىپ تۇرۇپ ھاياجانلىق بىلەن، "ئۇ مېنىڭ ناغرا چالدى بىلەن ئۇلۇغچاتنى روسىيگە ئوتكۈزۈپ بېرد-شىمنى تەلەپ قىلۋاتىدۇ"، دىدى.

ئەتىسى، زامانخان "بەدولەت" نامىدىن بىزگە تېخىمۇ كوپرەك پۇل قويدى. لېكىن مەن ئۇلۇغچاتنى روسىيىگە ئوتكۈزۈپ بېرىش تەلۋىمىدە قاتتىق تۇرۇۋالدىم ۋە بۇنىڭ-غا تېخىمۇ ئوچۇقراق جاۋاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدىم.

ئاخىرى 30 - يانۋار (11 - فېۋرال) كۈنى زامانخان بىزگە "بەدولەت"نىڭ تۇۋەندىكىچە جاۋاۋىنى يەتكۈزدى:

"مەن روسىيە ئەلچىلەر ئومىگىنىڭ، چېگرا لىنىيىسى سوگەكىتاغ، ئۇلۇغچات ۋە مالتابارداىن ئوتۇشى كېرەك، دىگەن تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىمەن. چۈنكى مەن تۇركستان باش ۋالىسى جاناپلىرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىش قىلىش-نىڭ مۇمكىن ئەمەسلىگىنى كوردۇم.

"شۇنداقتىمۇ قۇدرەتلىك يېرىم پادىشا ① —(Yairim Padishah)نىڭ ماڭا بىرئاز پۇل قويۇپ، ئۇزەم 14 يىل مەھنەت سىڭدۇرۇپ بەرپا قىلغان يەرلەرنى ماڭا قالدۇرۇشد-نى تەلەپ قىلىش ئۈچۈن، سىزگە قوشۇپ ئەلچىلەر ئومىگى ئەۋەتىمەن. ئەگەر تۇركستان باش ۋالىسى جاناپلىرى مە-

① باش ياساۋۇل گېنېرال فون كائۇفمان (Von Kaufman) ئوتتۇرا ئاسىيادا شۇنداق ئاتىلاتتى. — ئاپتوردىن.

نىڭ بۇ تەكلۈمنى قوبول قىلمىسا، ئۇ ھالدا پۈتۈن ئىش ئۈنىڭ ئۈزى ئېھتىياجلىق دەپ بىلگەن جايلارنى چېگرا لىنىيىسى سىزىپ بەلگىلىشى بىلەن بىر ياقلىق قىلىنىدۇ، مەن ئۇنىڭ قارارىنى قوبۇل قىلىمەن."

مەن ئۇزەمگە بېرىلگەن يوليورۇقنىڭ ئەمەلگە ئاشقاندىلغى، بىز تەرەپنىڭ مەلۇم ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنى قارشى تەرەپ قوبۇل قىلغانلىغىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇستۈمگە يۈكلەنگەن ۋەزىپىنىڭ ئورۇنلىنىپ بولغانلىغىنى جاكالىدىم، 6-فېۋرال (18-فېۋرال) كۈنى خوشلىشىش يۈزىسىدىن "بەدولەت" بىلەن كورۇشۇپ، 7-فېۋرال (19-فېۋرال) كۈنى يولغا چىقىشنى بەلگىلىدىم. دىمەك، ھەممە ئىش مۇشۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

قەشقەرىيەنى كېسىپ ئوتۇپ، كورلا شەھرىگە بارغىچە ئارىلىقتىكى يۇرتلاردا تۇرغان چېغىمىزدا مەن ۋە ئومەكنىڭ باشقا ئەزالىرى بىزگە تاپشۇرۇلغان كورسەتمىدە قويۇلغان ھەممە سوئاللارغا ئىمكانىيەتىنىڭ بېرىشچە تەپسىلى جاۋاپ تاپتۇق. بۇ ئىشلارنى بىزگە ھەمرا بولۇپ كەلگەن قەشقەرىيە ئەمەلدارلىرىدىن يوشۇرۇپ قالالمايتتۇق. شۇڭا بىز باشتىلا قەشقەرىيەنىڭ تەپسىلى ئەھۋالىنى ئىنچىكىلەپ بىلۈۋلىش غەرىزىمىزنى ئۇلاردىن يوشۇرماسلىقنى قارار قىلدۇق. بىز ئالدىمىزغا ئۇچرىغانلىكى يەرلىك ئاھالىدىن تۇرلۇك سوئاللارنى سورايتتۇق، ئاندىن ئۇزىمىزنىڭ كورگەن-بىلگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىمىزنى خاتىرە دەپتەرلىرىمىزگە يېزىپ باراتتۇق. بىز ھەر بىر شەھەرگە يېتىپ كەلگىنىمىزدە شۇ يەردىكى بىر قىسىم تەجرىبىلىك سودىگەرلەر ۋە دىخانلارنى چاقىرىپ، ئۇلاردىن بەزى سوئاللارنى سورايتە-

تۇق. شۇنىڭدەك يول ئۇستىدىمۇ بۇ جايلارنىڭ نىسمە دەپ ئاتىلىدىغانلىغىنى ئاشكارە سوراپ باراتتۇق. بىزگە ھەمرا بولۇپ ماڭغان قەشقەرىيە ئەمەلدارى بىرنىڭ ئىشىمىزغا ئارىلىشالمايتتى، ئەمما بىرنىڭ بارلىق ئىش-ھەرىكىتىمىزنى ياقۇپبەككە كوپتۇرۇپ دوكلات قىلىشنى ئۇزىنىڭ ۋەزىپىسى دەپ قارايتتى. شۇڭا بىر كورلىغا يېتىپ بېرىپ ياقۇپبەگ بىلەن تۇنجى قېتىم كورۇشكىنىمىزدە، ئۇنىڭغا قەشقەرىيەدە ساياھەت قىلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇ جايلار بىلەن پۇختا تونۇشۇپ چىقماقچى ۋە بۇ يەردىن روسىيەگە بارغىلى بولىدىغان بارلىق يوللارنى پىششىق بىلمەكچى بولغانلىغىمىزنى ئوچۇق ئېيتتىم. شۇنىڭدەك، كورلىدا تۇرغان 7 كۈن جەريانىدا، قاراشەھەر ۋە باغراش كولىنى تەپسىلى كورۇپ چىقىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىغىمىزنىمۇ ئىزھار قىلدىم. ياقۇپبەگدىن ئومىگىمىزنىڭ ئەزالىرىدىن توپچى قىسمىلار كاپىتانى كوروپاتكىن (N.koropatkin) بىلەن ۋىلكىنس (Wilkins) ئەيەندىلەرنىڭ بۇ جايلارغا بېرىشىغا رۇخسەت قىلىنىشىنى تەلەپ قىلدىم. ئۇ بىرئاز ئىككىلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، بۇ تەلەۋىمىزگە قوشۇلدى. ئاكام بۇ قېتىمقى سەپەر ئۇستىدە يوللارنى ئوچۇق-ئاشكارا ئولچەپ چىقتى. بىز قەشقەرىيەگە كېلىشتە تېرەك داۋان ئېغىزىدىن ئوتكەندىلىگىمىز ئۈچۈن نارىن تەرەپتىكى تورغات ۋە تېرەكتىن ① تاغ ئېغىزلىرى ئارقىلىق ۋە ھىندىستان تەرەپتىكى قاراقۇرۇم ھەم كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرى ئارقىلىق قەشقەرىيەگە كىرگىلى بولىدىغان يوللارنى بىلىۋالغان بولساقمۇ، لېكىن بىزگە پەقەت بىرلا يول تونۇشسىز بولۇپ قالغان. بۇ يول

① تېرەك تاغ ئېغىزى بولسا كېرەك ـــ مۇھەررىردىن.

ئاقسۇ شەھىرى بىلەن (ئۇچتۇرپان ئارقىلىق) بەدەل تاغ ئېغىزىدىن قارا قول① شەھرىگە باردىغان يول ئىدى. شۇڭا مەن "بەدولەت" بىلەن ئاخىرقى قېتىم كورۇشكىنىمدە، تۇركستان باش ۋالىسىغا ئەلچىلەر ئومىگىمىزنىڭ دەسلەپكى خەۋىرىنى يەتكۈزمەسەك بولمايدۇ، دېگەن بانا بىلەن "بەدولەت"نى ئومىگىمىزنىڭ ئەزاسى لېيتېنانت سونارگولوۋ-نى مۇشۇ يول بىلەن ماڭدۇرۇشقا ماقۇل كەلتۇردۇم.

مەن ياقۇپبەگدىن ئۇلۇغچات ۋە باشقا قورۇللارنى بىرگە ئوتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان چېغىمدا مۇنداق ئىككى خىل ئامىلنى ئويلىغان ئىدىم.

بىرىنچىدىن، بىز كورلا شەھىردە توختاشتىن ئاۋال ياقۇپبەگنىڭ ناھايىتى قېيىن كۈنگە قالغانلىغىنى چۈشىنىپ هىس قىلدۇق، چۈنكى، بۇ چاغدا ئۇ يەر ئۇز ئارمىيىسىنىڭ، يەر پۇقرالىرىنىڭ قىزغىن قوللىشىغا ئىگە بولالمىغان ئىدى. شۇڭا ئەگەر جۇڭگولۇقلار هۇجۇمىنى سەللا چىڭىتىدىغان بولسىلا، ئۇنىڭ مىڭبىر جاپادا توپلىغان كۈچى زادىلا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ياقۇپبەگنىڭ مەبلەغ مەنبەسمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى.

شۇڭا مەن، "بەدولەت" بىلەن سوھبەتلەشكەندە، بىزدىن ئىلگىرى قەشقەرىيەگە كەلگەن ئەلچىلەر ئومەكلىرىدىنمۇ چىڭراق تەلەپپۇزدا سوزلەشكە، دەپ ئويلىدىم. مەن ئۇنىڭ زېمىنىنى تەكشۈرگەنلىگىمىزنى ئاشكارە ئېلان قىلغانىدىن تاشقىرى، ئۇنىڭغا يەنە تۇركستان باش ۋالىسى جاناپلىرىنىڭ ئىرادىسىگە بوي سۇنۇشنىڭ زۆرۈرلۈگىنىمۇ ئېيتتىم

① ئاقسۇ شەھىردىن مۇزارت داۋان ئارقىلىق غۇلجىغا ماردىغان يول بىلەن ماڭغىلى بولمايتتى ــ ئاپتوردىن.

ھەمدە ئۇنىڭ قارىشىچە ھەربىي جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بىرقانىچە قاراۋۇلخانىلارنى ھىچقانداق بەدەلسىزلا بىرگە تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدىم.

ئىككىنچىدىن، بۇرۇنقى كېلىشىملەرگە ئاساسەن، كوكسۇ دەريانىڭ بويلاپ سوزۇلغان ھازىرقى چېگرا بىرلىنىڭ تەلۈتىمزنى يېتەرلىك دەرىجىدە قاندۇرغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە جۇڭگولۇقلار بىلەن ياقۇپبەك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە قايسى تەرەپنىڭ غەلبە قىلىدىغانلىغى تېخى مۇقىملاشمىغان ئىدى، شۇڭا بۇ چېگرا لىنىيىسى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا بەكمۇ ئالدىراپ كېتىش ھاجەتسىز دەپ قارىدىم.

بىز 6 - فېۋرال (18 - فېۋرال) كۈنى قايتىش سەپىرىمىزگە ئاتلىنىپ، 28 - مارت (9 - ئاپرېل) كۈنى ئوش شەھرىگە ساق - سالامەت يېتىپ كەلدۇق. 51 كۈن ئىچىدە 42 مەنزىلنى بېسىپ تەخمىنەن 2787 چاقىرىم (يولدا توختاپ دەم ئالغان كۈنلەرمۇ مۇشۇنىڭ ئىچىدە) يول يۈردۇق. تاشكەنتتىن يولغا چىققان ۋاقتىمىزدىن باشلاپ ھېساپلىغاندا، بېرىش - كېلىش ئۈچۈن جەمى 6437 چاقىرىم دەك يول باستۇق.

ئەلچىلەر ئومۇمىگىمىز جاپالىق كۈرەش قىلىپ، توۋەندىكى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

لېيتېنانت سونارگولوۋ ئاقسۇ شەھرىدىن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قاراقول شەھرىگە بارىدىغان يولنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى، ۋىلكىنس ئەپەندى① قاراشەھەر بىلەن

① ۋىلكىنس ئەپەندى «تەبىئەت دۇنياسى» ژورنىلىنىڭ 1877 - يىللىق 3 - سانىغا «تارىم ئويمانلىغىنىڭ تەبىئى شارائىتى» دېگەن ماۋزۇدا ماقالا يازغان. — ئاپتوردىن.

باغراش كولىگه دائىر بەزى خاتىرىلەرنى يازدى.

بۇنىڭدىن سىرت، يەنە تۇركىستان بويىچە جۇغراپىيىلىك ئولچەش - سىزىشتا ئەڭ تەجرىبىلىك ۋە قابىلىيەتلىك دەپ تونۇلغان لېيتېنانت ستارتسېيۋ (N.P.Startseff) ھاۋا رايىنىڭ ناچار بولۇشىغا ۋە ھېرىش - چارچاشقا قارىماي، پۈتۈن قەشقەرىيەنىڭ يول خەرىتىلىرىنى $\frac{1}{50000}$ ماسشتابلىق قىلىپ سىزىپ چىقتى.

بۇ يول خەرىتىلىرى بىزنى قەشقەرىيە دولىتىنىڭ چوڭ خەرىتىلىرىنى سىزىپ چىقىشىمىز ئۈچۈن ئاساسلىق ماتېرىيالالار بىلەن تەمىنلىدى. ستارتسېيۋ ئەپەندىنىڭ جاپالىق ئەمگىكىدىن سىرت، كوروپاتكىن (N.Koropatkin) ئەپەندى يەنە كورلا، قاراشەھەر ۋە باغراش كولى ئوتتۇرىسىدىكى يوللارنى ئولچەپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سونارگولوۋ ئاقسۇ شەھرى بىلەن قاراقول ئوتتۇرىسىدىكى يولنى كوزدىن كەچۈردى.

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا، ئومەكىنىڭ ھەر بىر ئەزاسى ۋە نۇرغۇن كازاكلار، جۈملىدىن يەرلىك خادىملارمۇ بارلىق تىرىشچانلىقلارنى كورسىتىپ، بىزنىڭ يۈكىمىزنى كوپ يېنىكلەشتۈردى. ئۇلار بىزنى ئېغىزچە ۋە يېزىقچە نۇرغۇنلىغان ئاخباراتلار بىلەن تەمىنلىدى.

پۈتۈن سەپەر جەريانىدا، ئومەكتىكى بارلىق رۇسلار بىلەن يەرلىك خادىملاردىن تەركىپ تاپقان بىر دوستانە چوڭ ئائىلە شەكىللەنىدى. بىز ئورتاق مەنپەئەتلىرىمىز ئۈچۈن، خوشاللىق ۋە قايغۇلاردا بىللە بولدۇق، شۇڭا بۇ چوڭ ئائىلىدە ئوتكۈزگەن كۈنلەرنى ئېسىمدە مەڭگۈ ساقـ

لايمەن. ئومەك ئەزالرىنىڭ دوستانە ھەمكارلىغى ۋە جاپا-
مۇشەققەت تارتىش ئۈچۈن قىلىنغان ئىدىيىۋى تەيىيارلىقلار
ئىغىر شارائىتلاردا بىز ئۈچۈن كوپ مەدەت بولدى. بۇ
ئىشلار ھەرگىز ئېسىمدىن كەتمەيدۇ ۋە يېقىنقى كۈنلەرگىچە
ھەن بىلەن بىللە بولغان ھەمرالرىمنى ماڭا ئەسلىتىدۇ.

ئا. ن. كوروپاتكىن

بىرىنچى باپ

قەشقەرىيەنىڭ چۈغراپىيەۋى شارائىتى ئۇستىدە ئومۇمى بايان ــ قەشقەرىيەنىڭ ئالاھىدىلىگى (تاغ تىزمىلىرى، دەريالىرى، تۆپرىغى، بوستانلىقلىرى ۋە چوللىرى)، قەشقەرىيەنىڭ تەبىئى بايلىغىغا بىر نەزەر، قەشقەرىيەنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورتى، نوپۇسى، ئاھالىسىنىڭ كەسپى، كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەكلىرى، تىلى ۋە دىنىي ئېتىقادى.

قەشقەرىيە دىگەن نام بىلەن ئاتالغان بۇ رايون خەرىتىدە شىمالىي كەڭلىك °35 تىن °43 قىچە ئارىلىقتا، شەرقىي ئۇزۇنلۇق °72 تىن °90 قىچە ئارىلىقتا ① جايلاشقان.

قەشقەرىيە ئومۇمى شەكلىدىن قارىغاندا، بەئەينى توپ ئوقى چۈشكەن بىر ئورەككە ئوخشايدۇ. بۇ رايوننىڭ غەربىي تەرىپىدىكى تۇزلەڭلىكلەر دېڭىز يۈزىدىن 40.000 فۇت② ئىگىزلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى

① پولكوۋ (Pulkoff) گرىنۋىچ رەسەتخانىسىنىڭ شەرقىدىكى "40.5 ′19 °30 ئۇزۇنلۇقتا جايلاشقان ئورىنىڭ كوئوردىناتسىسىنى ئاساس قىلىپ شۇنداق ھىساپلىغان. ــ ئىنگىلىزچە تەرجىمانىدىن.

② بىر فۇت 0.3048 مېتىر ياكى 30.48 سانتىمېتىرغا باراۋەر. ــ تەرجىمانىدىن.

يەرلەرنىڭ ئىگىزلىگى بولسا، 2.500 فۇتتىن ئاشمايدۇ. ئەمليەتتە، بۇ لوپنۇر كولىنىڭ ئىگىزلىگىدۇر. قەشقەرىيەنىڭ يەر مەيدانى 19.000 كۇۋادىرات ئىنگلىز ملى① كېلىدۇ.

قەشقەرىيە تۈزلەڭلىكىنى مەشھۇر تاغ تىزمىلىرى ئوراپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ شىمالىغا تيانشان تاغلىرى، غەربىگە پامىر چوققىلىرى، جەنۇبىغا قارا قۇرۇم ئىگىزلىگى جايلاشقان، شەرقىدە پودپولكوۋنىك پىرژېۋالسكى (Prjevarlski) يېقىنقى يىللاردا تاپقان ئالتۇن تاغ قەد كوتىرىپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ چوققىلىرى قىش-ياز دېگۈدەك قار-مۇزلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ چوققىلىرى دېڭىز يۈزىدىن 20.000 فۇت ئىگىز بولۇپ، تاغلارنىڭ ئارىسىدا پەقەت چىغىر يوللار ئارقىلىقلا مېڭىش مۇمكىن. لېكىن قىش كۈنلىرى بەزى يەرلەردىن زادىلا ماڭغىلى بولمايدۇ. بەزى داۋان-ئوتكەللەرنىڭ ئىگىزلىگى 14000 فۇت بولۇپ، بۇلاردىن ئوتۇش ناھايىتى قىيىن.

قەشقەرىيە تۈزلەڭلىكىدىن ئېقىپ ئوتىدىغان دەريالار ناھايىتى كوپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى باشتىن تارتىپ-لا ئېنىق چېگرىلانغان خېلى چوڭ سۇ سىستېمىسى بولۇپ شەكىللەنگەن. مەسىلەن، خوتەن دەريا‌سى، يەركەن دەريا‌سى، قەشقەر دەريا‌سى②، ئاقسۇ دەريا‌سى، كۇچا دەريا‌سى ۋە قايىدۇ دەريا‌سى③ قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق دەريالاردۇر. بۇ

① بىر ئىنگلىز ملى 1.609 كىلومېتىرغا باراۋەر. — تەرجىمانىدىن.

②قەشقەر دەريا‌سى قىزىل دەريا دەپمۇ ئاتىلىدۇ.—مۇھەررىردىن.

③بۇ دەريا يەنە قايىدۇ-گويا دەريا‌سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ، قاراشەھەر قورغىنىنىڭ ئايىغىدىن ئېقىپ ئوتىدۇ. شۇڭا ئۇ بۇرۇن خاتا ھالدا قارا شەھەر دەريا‌سى دەپ ئاتىلىپ قالغان. — ئاپتورىدىن.

دەريالار ئاخىر بىر بىرىگە قوشۇلۇپ، ھەيۋەتلىك تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ ۋە لوپنۇر كولىگە قۇيۇلىدۇ.

قەشقەرىيەدىكى ئاساسلىق دەريالارنىڭ ئۆزۈنلۇغى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەخمىنەن 2144، 3003 چاقىرىم كېلىدۇ. لېكىن بۇ دەريالار سۇ مىقدارى ۋە چوڭقۇرلۇق جەھەتلىرىدە ماۋزائىننەھىردىكى سىر دەريادىن ۋە ئاموۇ دەريادىن يەتمەيدۇ. قەشقەرىيەدىكى دەريالارنىڭ بېشى تاشلىق ۋە تىك قاپچىغايلاردىن ناھايىتى تېز ئېقىپ ئوتىدۇ. ئوتتۇرا ۋە ئاياق ئېقىملىرى بولسا تۆزلەڭلىكلەردە ئاستا يېيىلىپ ئاقىدۇ. دەريالارنىڭ قىرغاقلىرى پەس ۋە زەي بولغاچقا، بەزى جايلىرىدا قويۇق قومۇشلۇقلار بىلەن قاپلانغان كول ۋە سازلىقلار شەكىللەنگەن.

يۇقۇرىدىكىلەرنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە قەشقەر دەريادىن، تارىم دەريادىن ۋە لوپنۇر كولىدىن ھەققىدە تەپسىلى توختىلىمىز. قەشقەر دەريادىن (قىزىل دەريا)نىڭ بېشىدىن قەشقەرغىچە بولغان ئۆزۈنلۇغى تەخمىنەن 1292 چاقىرىم، ئۇيەردىن لوپنۇر كولىگىچە بولغان ئۆزۈنلۇغى تەخمىنەن 1716 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ دەريا كوبرۇك ئوتكىلى (كوبرۇك ــ قەشقەر بىلەن ئاقسۇ ئارىلىغىدىكى يول ئۈستىگە جايلاشقان بىر ئوتەڭ بولۇپ، قەشقەرغە تەخمىنەن 644 چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان) گە كەلگەندە 11 ساۋىن ① كەڭلىكتە يېيىلىپ ئاقىدۇ. بۇ جايىنىڭ چوڭقۇرلۇغى

① بىر ساۋىن $25\frac{1}{3}$ يادىز (بىر يادىز 3 فۇتقا باراۋەر كېلىدۇ. ــ ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە تەرجىمادىن)غا تەڭ ــ ئىنگلىزچە تەرجىمادىن.

2 ساژىن ياكى 14 فۇت كېلىدۇ. سۇنىڭ ئېقىش تېزلىگى مىنۇتىغا 200 فۇتقا يېتىدۇ.

پىرژىۋالسكىنىڭ ئولچەشتىن ھاسىل قىلىغان سانلىق مەلۇماتىغا قاراغاندا، تارىم دەريا‌سى لوپنۇر كولىنىڭ غەربى چېتىدىكى ئابدۇللاخۇن دېگەن كەنتتىن ئوتكەندە، دەريانىڭ كەڭلىگى 18 ساژىن (42 يادىز)، چوڭقۇرلۇغى 2 ساژىن (14 فۇت)، سۈيىنىڭ ئېقىش تېزلىگى مىنۇتىغا 140 فۇتقا يېتىدۇ. تارىم دەريا‌سى لوپنۇر كولىگە يېقىنلىشىپ بارغانسېرى تارىيىپ، كەڭلىگى 3 ياكى 4 ساژىن (ھەرقايسىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 21 ۋە 28 فۇت) غا چۈشۈپ قالىدۇ. تارىم دەريا‌سى ئېقىپ لوپنۇر كولى ئەتراپىدىكى قۇمۇشلۇققا كەلگەندە يوقىلىدۇ، ئاندىن يەنە لوپنۇر كولىدىن تەخمىنەن 644 چا - قىرىم يىراقلىقتىكى ئوگەن دەريا‌سى ① بىلەن قوشۇلۇپ، كەڭ - لىگى 60 ساژىن (140 يادىز)، چوڭقۇرلۇغى 3 ساژىن (21 فۇت) كېلىدىغان چوڭ بىر دەريا‌غا ئايلىنىدۇ. تارىم دەريا‌سىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزى سازلىقلار ۋە كوللەردىن ئوت - كەچكە، دەريانىڭ بۇ جايىدىكى كەڭلىگى ئۇنىڭ ئوگەن دەر - يا‌سى بىلەن قوشۇلىدىغان يېرىدىن تار كېلىدۇ.

پىرژىۋالسكىنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، لوپنۇر كولىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 212 چاقىرىم، كەڭلىگى تەخمىنەن 43 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ كولدە، توغرىراق قىلىپ ئېيتساق بۇ ساز - لىقتا (لوپنۇر كولىنى دېمەكچى، ــ ئىنگىلىزچە - ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن) ئىگىزلىگى 21 فۇت كېلىدىغان قويۇق قومۇش ئوسىدۇ. بۇ كولنىڭ جەنۇبى قىرغىغدا كەڭلىگى تەخمىنەن

① كورلا شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن 171 چاقىرىم كېلىدۇ.ــ ئاپتوردىن.

$1\frac{1}{2}$ چاقىرىمدىن 7 چاقىرىمغىچە كېلىدىغان تار بىر سۇ-زۇك ئېقىن بار. كولنىك چوڭقۇرلۇغى ئادەتتە 6 فۇت كې-لىدۇ، لېكىن بەزى جايلىرى بولسا 12 فۇتتىن 13 فۇتقىچە كېلىدۇ. كولنىك سۇيى يېڭىسى قۇيۇلغانىدەك ھەمىشە سۈپ سۈزۈك تۇرىدۇ.

قەشقەرىيە تۈزلەڭلىگىنىك يەرلىرى شور تۇپراقلىق بولۇپ، پەقەت بوستانلىقلارلا مۇنبەت كېلىدۇ. قەشقەر دەريا-سى ۋادىسىنىك جەنۇپ تەرىپى كەڭ قۇملۇق چول بىلەن قاپلان-غان. ئۇنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىدا قۇملۇقلار ئاز. بۇ جايلاردا ئېدىرلىق شەكلىنى ئالغان قۇملۇقلارنى ئاندا-ساندا ئۇچرىتىش مۇمكىن. تاغ باغرىدىكى يەرلەر شېغىل تاشلىق سايلاردۇر.

قەشقەرىيەنىڭ ئىقلىمى ئىنتايىن قۇرغاق بولۇپ، ھا-ۋا ياز كۈنلىرى ناھايىتى ئىسسىپ كېتىدۇ. قىشلىغى ئىللىق-راق بولىدۇ. بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان 1876 - يىلى كۈزدە بىر قېتىممۇ يامغۇر ياغمىدى. قىشتا ئاران ئۈچ قېتىم قار ياققان بولسىمۇ، ناھايىتى تېزلا ئېرىپ كەتتى. 1877 - يىلى پۈتۈن ئەتىيازدا ھاۋا دائىم تۇتۇلۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئا-ران بىر قېتىملا يامغۇر ياغدى. ئەتىيازدا ناھايىتى قاتتىق بوران چىقىدىكەن، ھەركۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 لەردە بوران چىققىلى تۇرسا، كەچكىچە زادى توختىمايدى-كەن. قەشقەرىيەدە ھاۋا ھەمىشە تۇمانلىنىپ تۇرىدىكەن. بۇنداق تۇمانلىق كۈنلىرى ئاسماندا غۇۋا كورۇنۇپ تۇرغان قۇياشنى ھىساپقا ئالمىغاندا، تۇمان قاپلاپ گۈڭگا بولۇپ تۇرغان ئۇپۇقتىن ھېچنىمنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىكەن.

قەشقەريەنىڭ تېرىقچىلىق قىلغىلى بولىدىغان يەرلىرى ئىيانشان، پامىر ۋە قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرى ئوراپ تۇرغان تار، ئۇزۇنچاق رايونغا جايلاشقان.

يۇقۇرقى تار، ئۇزۇنچاق كەلگەن بۇ رايوننى ھساپقا ئالمىغاندا، قەشقەريەنىڭ ھەممىلا يېرى دېگۈدەك ئادەم ياشىمايدىغان دەشت - باياۋانلار بىلەن قاپلانغان. لېكىن يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇ رايون ئانچە كەڭ ئەمەس، مۇنبەتمۇ ئەمەس. يۇقىرالارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ۋە ئولتۇراقلاشقان جايلىرىنىڭ ھەممىسى بوستانلىقلارغا جايلاشقان. شەرقتىن باشلاپ سانىغاندا ئەڭ چوڭ بوستانلىقلار تۇرپان، قاراشەھەر، كورلا، كۇچا، باي، ئاقسۇ، مارالۇبشى، قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن ۋە كىرىيە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ بوستانلىقلار قەشقەريەدىكى ئاساسلىق دەريالارنىڭ بويىغا جايلاشقان. بوستانلىق دېگىنىمىز ئەتراپىنى قۇملۇق چوللەر ئوراپ تۇرغان پارچە - پارچە ياپ - يېشىل ئېتىزلاردۇر. بوستانلىقلار ئەتراپىدىكى قۇملۇقلاردىن بەزىلىرىنىڭ كەڭلىگى تەخمىنەن 217 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇن بىر يول يۇقۇرىدا ئېيتىلغان پۈتۈن بوستانلىقنى كېسىپ ئوتىدۇ، بۇ يول پۈتۈن قەشقەريەنىڭ ئاساسلىق يولىدۇر. قەشقەريەنىڭ قۇملۇق چوللىرىدىكى ئۇششاق - ئۇششاق ئاھالە پونكىتلىرى دەل مۇشۇ غول يولنى بويلاپ شالاڭ جايلاشقان، بۇ غول يولدا تېخى ئوتەڭ - مەنزىلىرىمۇ قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ئوتەڭ - مەنزىللەردە بىرنەچچىدىن ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان.

كىشىلەر بوستانلىقلاردا سۇغا تايىنىپ دېخانچىلىق قىلىدۇ. قەشقەريەدىكى خوتەن دەرياسى، يەركەن دەرياسى، قەشقەر دەريا‌سى ۋە ئاقسۇ دەريا‌سىغا ئوخشاش ئاساسلىق

دەريالارنىڭ سۇلىرى (تاغ ئىچىدىن ئېقىپ چىقىشتىن بۇ - رۇنلا) تۇغانلار ئارقىلىق نۇرغۇن چوڭ - كىچىك ئوستەڭلەرگە بولۇنىدۇ، ئاندىن بۇ ئوستەڭلەر ئارقىلىق يەنە نۇرغۇن ئېرىق - لارغا بولۇنىدۇ. سۇلار ئېرىقلار ئارقىلىق ئېتىزلارغا باشلا - نىدۇ. بۇ بوستانلىقلاردا ناھايىتى مۇرەككەپ سۇغىرىش سېستىمىسى شەكىللەنگەن. ھەر بىر بوستانلىقنىڭ مەخسۇس كوك ئېرىقلىرى بار، مۇنداق قىلىنمىغان بولسا، ئۇ يەرلەردە دېخانچىلىق قىلغىلى بولمايتتى. بىربىرىگە ئېرماش - چىرماش گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ ئېرىق - ئوستەڭلەر سۇنى ھەر تە - رەپكە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. سۇ مۇشۇ ئېرىق - ئوستەڭلەر ئار- قىلىق بىر نەچچە كۈن توختىماي ئېقىپ، ئەڭ يېراق چەت - ياقا جايلاردىكى ئېتىزلارغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ بوستانلىقلارنىڭ چېگىرىسى ناھايىتى ئېنىق بەلگىلەنگەن. دېمەك، قەيەردە سۇ بولسا، شۇ يەردە ھاياتلىق بولىدۇ. قەيەردە سۇ بولمىسا، شۇ يەر قۇرۇپ چول - باياۋانغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، سۇ ئەگەر چولگە باشلانسا، ھېچنەرسە ئۇنمەيدە - غان چوللەرنى ھەتتا شورتاقلىقلارنىمۇ ئىكىنزارلىققا ئايلاند - دۇرغىلى بولىدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ سۇيى ھازىر سۇغىرىلىۋاتقان يەرلەردىن خېلىلا كوپ يەرلەرنى سۇغىرىشقا يېتىپ ئاشىدۇ. بۇ يەردە شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، قەشقەرىيەدىكى تېرىلـ غۇ يەر كولىمىنىڭ ئاز بولۇشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى نوپۇسنىڭ ئاز ۋە شالاڭ بولغانلىغىدۇر. ئەمىلىيەتتە، سۇغىرىپ تېرىشقا بولىدىغان يەرلەر شۇنچە جىقكى، ئۇلار ناھايىتى كوپ ئا - ھالىنى بېقىشقا يېتىدۇ.

ئەلچىلەر ئومىگىمىز ئوش شەھىرىدىن (پەرغانە ئولكە -

سىدىن) ئايرىلغاندىن كېيىن، تېرەك داۋان ئارقىلىق تىيان-شاندىن ئوتۇپ، قەشقەر شەھرىگە كەلدى. ئاندىن ئاقسۇ، باي، كۇچا ۋە كورلىدىن ئوتۇپ قاراشەھەر قورغىنىغا باردى. بىز مۇشۇ غول يولنى بويلاپ مېڭىپ قەشقەرىيەنىڭ كەڭ تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن ئورالغان نۇرغۇن جايلىرىنى ۋە توۋەندىكى نۇرغۇن بوستانلىق ۋە قۇملۇق رايونلىرىنى بېسىپ ئوتتۇق. قەشقەر بىلەن پەيزىۋات ئارىلىغىدا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 141 چاقىرىم كېلىدىغان بىر بوستانلىق بار ئىكەن. پەيزىۋات بىلەن مارالۇبشى قورغىنىنىڭ ئارىلىغىدا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان چوللۇق سوزۇلۇپ ياتىدۇ. مارالۇبشى بوستانلىغىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 42 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇيەردىن ئاقسۇ بوستانلىغىغا يەتكىچە ئارىلىقتا يەنە ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 330 چاقىرىم كېلىدىغان بىر قۇملۇق چول بار. غول يولنىڭ بويىغا جايلاشقان ئاقسۇ بوستانلىغىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 171 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاقسۇ بوستانلىغىدىن باي ئەتراپىدىكى بوستانلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 132 چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چول بار. باي بوستانلىغىنى توغرىسىغا كېسىپ ئوتىدىغان چوڭ يولنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 51 چاقىرىم كېلىدۇ. باي بوستانلىغىدىن كۇچا بوستانلىغىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 120 چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چول بار. كۇچا بوستانلىغىدىن كېسىپ ئوتىدىغان چوڭ يولنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 51 چاقىرىم كېلىدۇ. كۇچا بوستانلىغى بىلەن بۇگۇر ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان بوستانلىق ئارىلىغىدا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 141 چاقىرىم كېلىدىغان يەنە بىر چول بار. بۇگۇر بوس-

تانلىغىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 30 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇگۈر بوستانلىقىدىن كورلا بوستانلىغىچە ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 300 چاقىرىم كېلىدىغان ئاردىلىق پوتۇنلەي چوللۇقتۇر. كورلا بوستانلىغىنى كېسىپ ئوتتۇرىسىدا چوڭ يولنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 21 چاقىرىم كېلىدۇ، كورلا بىلەن قاراشەھەر بوستانلىغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 90 چاقىرىم كېلىدىغان بىر چوللۇق بار.

بۇ كەڭ بوستانلىقلاردا شۇ رايونلارنىڭ مەركەزلىرى سانالغان چوڭ-چوڭ شەھەرلەر جايلاشقان. بۇ شەھەرلەر يەنە نۇرغۇن چوڭ-كىچىك يېزا-كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزا-قىشلاقلارنىڭ ئاھالىسى تۇپراق ۋە سوغىرىش شارائىتلىرىغا قاراپ چوڭ مەھەللە-كەنتلەرگە ياكى بەزىبىر كىچىك قىشلاقلارغا تارقىلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. مەھەللە-كەنتلەر بىلەن قىشلاقلار ئاردىلىغىدا دائىم دېگۈدەك سۇسىز قاغجىراپ ياتقان پارچە-پارچە چوللەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ ئۇنۇمسىز چوللىرىدە بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرى كورۇنۇپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىسى تاشلىق يەرلەر ياكى ئاندا-ساندا شېغىل ئاردىلاش كەلگەن تاشلىق يەرلەر بولۇپ، بەزىسى شورتاڭ-لىقلاردۇر. بۇنداق شورتاڭلىقلارنىڭ سېغىز تۇپراقلىرى شورلىشىپ كەتكەنلىكتىن يۇمشاق ۋە بوش كېلىدۇ. بەزى يەرلەرنىڭ يۈزى كوپ مىقدارىدا ئورلەپ چىققان شور بىلەن قاپلىنىپ كەتكەچكە ئۇلار خۇددى قارلىق دالىدەك كورۇنىدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ بەزى شورتاڭلىق رايونلىرىدا شالاڭ-شالاڭ ئوسىدىغان بەزى ئوسۇملۇكلەردىن سىرت، يۇلغۇن ۋە توغراقلارمۇ ئوسىدۇ.

قەشقەر بوستانلىغىدىن چىققاندىن كېيىن، كەڭ شورلۇق يەرلەر كوزگە چېلىقىدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ چەت ياقىلىرىدا تارقاق جايلاشقان شور توپىلىق كونۇسسمان دوڭلەر ئۇچرايدۇ. بەزى دوڭلەرنىڭ ئىگىزلىگى بىرقانچە فۇت كېلىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ چوققىلىرىدا تەرەپ-تەرەپكە يىلتىز تارتقان يۇلغۇنلار قويۇق ئوسىدۇ. دوڭلەردە ئۇزۇن يىللار-دىن بۇيان بىر بىرىگە چىرمىشىپ ئوسۇپ كوپەيگەن يۇلغۇنلارنىڭ يىلتىزلىرى يوغىناپ قاخشال بولۇپ يېتىلىدۇ. يەرلىك ئاھالە بۇ دوڭلەرنى كولاپ ھەر بىرىدىن بىرنەچچە ئۇلاق قاخشال چىقىرىۋالىدۇ-دە، توشۇپ كېلىپ يېقىلغۇ قىلىدۇ.

بىز قەشقەردىن چىقىپ ئاقسۇغا كېتىۋاتقان سەپىرىمىزدە كوبرۇك ئوتكىدىن ئوتۇشىمىز بىلەنلا قىزىلسۇ دەريا-سىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۇنجى قېتىم بىر پارچە توغراق-لىقنى كوردۇق. توغراقلىقتىن ئوتۇشىمىز بىلەنلا يەنە بىر پارچە ئورمانلىق ئۇچرىدى. بۇ دەرەخلەردىن قىزىلسۇ دەريا-سىنى بويلاپ تار ۋە ئۇزۇن كەتكەن بىر ئورمان بەلۋىغى شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئورمان بەلۋىغى تارىم دەريا-سى ۋە لوپنۇر كولىگىچە سوزۇلىدىكەن. يەرلىك ئاھالىنىڭ ئېيتىشىچە، توغراقلىقتىن شەكىللەنگەن بۇنداق ئورمان بەلۋاغلىرى يەركەن دەريا-سى ۋە خوتەن دەريا-سى بويلىرىدىمۇ بار ئىكەن.

بىز بۇ توپراقلىقلاردا باشقا دەل-دەرەخلەر ئۇچۇن كەم بولسا بولمايدىغان چىرىندى تۇپراقنى كورمىدۇق. ئومىگىمىزنىڭ ئەزا-سى ۋىلكىنس (Wilkins) ئەپەندىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، بۇ دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى ناھايىتى چىداملىق بولۇپ، دەرەخنىڭ ئۇچىدا تۇرۇپلا قۇرۇپ قالى-

دىكەن، شامال ئۇچۇرتۇپ توزۇتۇۋېتىدىكەن، شۇڭا، ئۇنىڭ غازاكلىرى يەرگە چۈشۈپ چىرىندى ھاسىل قىلالمايدىكەن.

توغراقلىقنىڭ يەرلىرى شورلۇق، بەزلەكگۇ كېلىدىكەن، بۇ قەشقەرىيەدىكى كوپىنچە يەرلەرنىڭ ئالاھىدىلىگى ئىكەن. بىر بىر پارچە توغراقلىقتىن ئوتكىنىمىزدە شورلۇق چاڭ-توزاڭ توزۇشقا باشلىدى. بۇ چاڭ-توزاڭ كوزگە ناھايىتى زىيانلىق ئىكەن.

توغراق يوپۇرماقلىرىنىڭ شەكىل جەھەتتىن خىلمۇ خىل بولۇشىمۇ ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرسى، شۇڭا بىر تۈپ توغراقتا شەكلى بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان خىلمۇ خىل يوپۇرماقلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن.

توغراقنىڭ غولىدىن بولۇپمۇ ئۇنىڭ سۈتۈپ كەتكەن شاخلىرىدىن ئاق توغرىغا ئورلەپ تۇرىدۇ. توغرىغىدىن بىر خىل دەرەخ يېلمى ياساش مۇمكىن.

قەشقەرىيە دەريالىرىنىڭ قىرغاقلىرىدا قومۇش ئىنتايىن قويۇق ئوسىدۇ. بولۇپمۇ بەزى دەريالارنىڭ كولىگە قويۇقلۇش ئىغىزلىرىدا قومۇش تېخىمۇ قويۇق ئوسىدۇ. بەزى جايلاردىكى قومۇشلارنىڭ ئىگىزلىگى 21 فۇتقا يېتىدۇ.

قەشقەرىيە ــ ئىلمىي نۇقتىنەزەر بىلەن قارىغاندا، كەم ئۇچرايدىغان ۋەكىشىلەرنى قىزىقتۇرىدىغان ئەمما كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان بىرىيەر. كىمكى بۇ يەرنى مەلۇم دەرىجىدە پۇختا تونۇشنى خالايدىكەن، ئۇ پىرژېۋالىسكىنىڭ «غۇلجىدىن تېيانشان ئارقىلىق لوپنۇرغا بېرىش» دىگەن ئەسىرى①، ۋىلكىنس

① «غۇلجىدىن تېيانشان ئارقىلىق لوپنۇرغا بېرىش»ــ پولكوۋنىك پىرژېۋالسكىنىڭ 1876 ــ يىلىدىن 1877 - يىلىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈشتىن يازغان دوكلادى. بۇ ھەقتە «روسىيە پادىشالىغى جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ 1877 - يىللىق

ئەپەندىنىڭ «تارىم ئويمانلىغىنىڭ تەبىئى شارائىتى»① دېگەن ئەسىرى، ۋەلىخانوۋ (Valikhanoff)نىڭ «ئالتە شەھەر-نىڭ ئەھۋالى» ياكى «چىنى تۈركىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەر» دېگەن ئەسەرلىرىگە② مۇراجىەت قىلسا بولىدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ تەبىئى بايلىقلىرىمۇ تېخى كوپلەپ قېزىلماپتۇ. خەنزۇلارنى بۇ رايونغا كېلىشكە قىزىقتۇرۇپ كەلگەن كان بايلىقلىرىنىڭ جەزمەن ناھايىتى كوپ بولۇشى مۇمكىن. كىرىيە ئەتراپىدىن ئالتۇن تېپىلغان. ئاقسۇ، سايرام ۋە كۇچادىن مىس چىقىدىكەن. كۇچادىن يەنە تومۇر، كومۇر، گۈڭگۈرت، زەمچە، ئاممۇنىي خلوراتمۇ چىقىدىكەن. قەشقەرنىڭ يېنىدىن كومۇر ۋە قوغۇشۇن چىقىدىكەن. خوتەندىن نېفىت، كەلپىندىن① گۈڭگۈرت، باي ئەتراپىدىن كالىي سلىتراسى چىقىدىكەن.

قەشقەرىيەدىن ھەر خىل دانلىق ئاشلىقلار چىققاندىن سىرت،

ئومۇمى مەلۇماتى» نىڭ 13 - توم 2 - قىسىم 363 - بەتتىكى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرىدىكى بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ توپلام كىتابچە قىلىپمۇ چىقىرىلغان (بۇنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىمۇ نەشر قىلىندى. — ئىنگلىزچە تەرجىماندىن). — ئاپتوردىن.

① 1877 - يىلدىكى «تەبىئى پەن ژورنىلى»نىڭ 3 - سانىغا قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

② روسىيە پادىشالىغى جۇغراپىيە ئىلمى جەمىيىتى 1861 - يىللىق ژورنىلىنىڭ 3 - سانى 2 - قىسمىنىڭ 1 - بېتىدىن 76 - بېتىگىچە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

① ئۇچتۇرپاندىن قەشقەرغە بارىدىغان چوڭ يولنىڭ شىمالىدىكى بىر يۇرت. — ئاپتوردىن.

قوي يۈگى ۋه يىپەككە ئوخشاش يېرىم تەييار مەھسۇلاتلارمۇ چىقىدۇ. قەشقەرىيەنىڭ بۇ مەھسۇلاتلىرى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلىگەنىنىڭ سىرتىدا، يەنە سىمىرچىنسكى ۋە پەرغانە ئولكىسىگىمۇ ئېكسپورت قىلىنىدۇ، ھەتتا ئوردىنبۇرگقا كوپلەپ ئېكسپورت قىلىنغان ماتالار (قولدا توقۇلغان بوزرەخت) قىرغىزلارغا سېتىلىدۇ. بۇ ماتالار قەشقەر ئەتراپىدىكى راۋۇنلاردىن چىقىدۇ. قوي يۈگى ئاساسەن خوتەن ۋە تۇرپاندىن چىقىدۇ. يىپەك ئاساسەن خوتەندىن چىقىدۇ. بۇلتۇر خام يىپەك قەشقەرىيەنىڭ ئېكسپورت سودىسىدا ئىنتايىن مۇھىم بىر خىل مەھسۇلات بولۇپ قالدى. ماشرۇپ (بىر خىل يېرىم تەييار يىپەك رەخت)دىن باشقا يەرلىك يىپەك توقۇلمىلار ئېكسپورت قىلىنمايدىكەن. يەركەندىن چىقىدىغان "نەشە" ① كەشمىر ۋە پەنجابقا ئېكسپورت قىلىنىدىغان مۇھىم مالىلارنىڭ بىرسى ئىكەن. بۇلاردىن باشقا، ئېكسپورت قىلىنىدىغان داڭلىق تۇۋارلاردىن خوتەن گىلىمى، يەركەنىنىڭ ئىسكالاچ مەيىسى، ئاقسۇنىڭ ئىشلەنگەن تېرىسى، كون - خۇرۇمى ۋە مىس قاچا - قۇچىلىرى، كۇچانىڭ تومۇر ئەسۋاپلىرىمۇ بار. يەركەنىنىڭ مۇۋە يىمىشلىرى، ئاقسۇنىڭ تاماكىسى، تۇرپانىنىڭ قوي يۈگى ۋە پاختىسىمۇ ناھايىتى داڭلىق.

قەشقەرىيەدە ئوي ھايۋانلىرىدىن كالا، ئات، قوي، خېچىر ۋە ئىشەك بېقىلىدىكەن. يەرلىك ئاھالە ئارىسىدا، سودا - سېتىق قىلىدىغان مالىلارنىڭ ھەممىسىنى توشۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئات، بولۇپمۇ ئويدە بېقىلىدىغان قوي ناھايىتى ئاز ئىكەن. شۇڭا يەرلىك ئاھالە قەشقەرىيەگە

① ئۇنۇمى ئەپيۇن بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل زەھەرلىك دورا. — ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

جايلاشقان) دىگەن داۋانلار بۇ يولدىكى ئەڭ ئىگىز بەلدۇر. قاپچىغاي غول قاراشەھەر دەريياسى ۋادىسى بىلەن چوڭ يۇلتۇز دەريياسى ۋادىسىنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. قىش كۈنلىرى قېلىن قار قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، بۇ يولدا ماڭغىلى بولمايدۇ.

2. باي ۋە ئاقسۇدىن مۇزارت داۋانى ئېغىزىغا، بۇ داۋان ئېغىزىدىن غۇلجا شەھرىگە بارىدىغان يول. بايدىن مۇزارت داۋانى ئېغىزىغىچە ئارىلىق تەخمىنەن 342 چاقىرىم كېلىدۇ① مۇزارت داۋانى ئېغىزىدىن غۇلجا شەھرىگىچە ئارىلىق تەخمىنەن 600 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاقسۇدىن مۇزارت ئېغىزىغا بارىدىغان يول بايدىن مۇزارت قاراۋۇلخانىسىغا بارىدىغان يولغا توتىشىدۇ. ئاقسۇدىن مۇزارت

① بىز توپلىغان ئاخباراتلارغا قارىغاندا، بايدىن مۇزارت ئېغىزىغىچە بولغان يول ئۇستىدە داۋانچى (400 ئويلۇك ئاھالە بار)، ئوستەڭ بويى ۋە قارى (ھەر بىرىدە 50 ئويلۇكتىن 100 ئويلۇككىچە ئاھالە بار)، ياقېرىق (200 ئويلۇك ئاھالە بار)، قارىۋاغ (500 ئويلۇك ئاھالە بار) دىگەن كەنتلەر بار ئىكەن. بايدىن قارىۋاقىچە $4\frac{1}{2}$ تاش (تەخمىنەن 102 چاقىرىم) كېلىدۇ، يەنى قارىۋاغدىن مۇزارت قاراۋۇلخانىسىغىچە تەخمىنەن 102 چاقىرىم كېلىدۇ. قاراۋۇلخانىدىن مۇزارت تاغ ئېغىزىغىچە تەخمىنەن 120 چاقىرىم كېلىدۇ؛ بايدىن مۇزارت تاغ ئېغىزىغىچە بولغان ئومۇمى ئارىلىق تەخمىنەن 351 چاقىرىم كېلىدۇ؛ مۇزارت داۋانىنىڭ ئۇستىگە بىر قاراۋۇلخانا قۇرۇلغان، داۋان ئاستىغا 300 ئادەم سىغىدىغان بىر قورغان ياسالغان. ــ ئاپتوردىن.

چېگرىداش تاغلىق رايونلاردىكى قىرغىزلاردىن قوي سېتىۋالىدىغان، پەرغانە ئاھالىسىدىن ئات سېتىۋالىدىغان بۇ يەردە توگە ناھايىتى ئاز ئىكەن.

بىز قەشقەرىيەدىكى ئاساسلىق غول يولنىڭ تۇرپان، قاراشەھەر، كورلا، كۇچا، باي، ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن قاتارلىق يۇرتلارنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ھارۋا يولى ئىكەنلىگىنى يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق. بۇ يول پۈتكۈل دولەتنىڭ ئاساسلىق سودا يولى ۋە ھەربىي لىنىيىسى ھىساپلىنىدۇ. بۇ يول تۇرپاننىڭ يېنىدىن ئوتىدىغان جۇڭگونىڭ سودا يولى (بۇمۇ ئوخشاشلا ھارۋا يولى) بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇڭگوغا بارىدىغان بۇ سودا يولى چوچەك، گۇچۇڭ، قۇمۇل، لەنجۇ ۋە خەنكۇ ئارقىلىق خانىدانلىق زىمىنىنى بېسىپ ئوتۇپ نەنجىڭغا تۇتىشىدۇ. بۇ يول تىيانشان تاغ تىزمىلىرى بىلەن پاراللىل سوزۇلۇپ بارىدۇ. تىيانشان، پامىر، قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن كېسىپ ئوتىدىغان چىغىر يوللار بىلەن تۇتىشىدىغان بۇ يول شىمال تەرەپتىن باشلاپ سانىغاندا، تۆۋەندىكى جايلاردىن ئوتىدۇ:

1. كورلا بازىرىدىن باشلىنىپ، يۇلتۇز ۋە كونەس ئارقىلىق غۇلجا شەھرىگە بارىدىغان يول. 1877 - يىلى پىرژېۋالسكى دەل مۇشۇ يولنى بېسىپ ئوتكەن. بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 1062 چاقىرىم كېلىدۇ. قاپچىغاي غول ① (دېڭىز يۈزىدىن 9360 فۇت ئىگىزلىكىكە جايلاشقان ۋە نارات ② (دېڭىز يۈزىدىن 9800 فۇت ئىگىزلىكىكە

① قاپچىغاي غول ــ موڭغولچە "تار جىلغا" دىگەن مەنىدە، بالغۇنتايدىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى. ــ مۇھەررىردىن.

② نارات ــ موڭغۇلچە "كۈنگەي" دىگەن مەنىدە. ــ مۇھەررىردىن.

قاراۋۇلخانىسىغچە ئارىلىقتىكى يول تەخمىنەن 160 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ. ئاقسۇ شەھىرىدىن مۇزارت ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يول تەخمىنەن 282 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، ئايلىنىپ ماڭغىلى بولىدىغان بىر چىغىر يولمۇ بار. بۇ يولدا ئالدى بىلەن بايغا بارىدىغان چوڭ يولنى بويلاپ جوغا ئوتنىڭغىچە بارغىلى بولىدۇ. ئاندىن تاغ ئارىسى بىلەن مېڭىپ ئوستەڭ بويى ئارقىلىق مۇزارت جىلغىسىغا ئوتكىلى بولىدۇ. مۇزارت دەريا‌سى بىلەن مۇزارت قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئارىلىغى تەخمىنەن 102 چاقىرىم① كېلىدۇ.

3. ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپان ۋە ئۇنىڭدىن يىراق يەرلەرگىچە بارىدىغان يول. بۇ يول — بەدەل تاغ ئېغىزى ۋە قارا كول قورغىنىدىن ئوتىدۇ. ئەلچىلەر ئومىگىمىزنىڭ ئەزاسى كاپىتان سونارگولوۋ 1877 - يىلى مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان ئىدى. ئاقسۇدىن قاراكول يېنىدىكى رۇسلار ئولتۇراقلاشقان سىلىنفۇكنوغىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 618

① ۋەكىللەر ئومىگىمىز ئاقسۇدىن چىقىپ جوغا ئوتنىڭغىچە توۋەندىكى ئوتەڭلەردىن ئوتتى. ئاقسۇدىن ئىشلەنچى مەھەللىسىگىچە تەخمىنەن 36 چاقىرىم، ئىشلەنچىدىن قارا يۇلغۇنغىچە تەخمىنەن 72 چاقىرىم، قارايۇلغۇنىدىن جوغىغىچە تەخمىنەن 72 چاقىرىم، جەمئى تەخمىنەن 180 چاقىرىم كېلىدۇ. مەن مۇزارت دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان جوغا بىلەن ئوستەڭ بويىنىڭ ئارىلىغىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىگىنى بىلمەيمەن. لېكىن پەرىزىمچە 72 چاقىرىم ئوپچورىسىدە بولسا كېرەك. دېمەك، ئاقسۇدىن مۇزارت قاراۋۇلخانىسىغچە بولغان ئومۇمىي ئارىلىقنى ھىسابلىغاندا، تەخمىنەن 300 چاقىرىم كېلىدۇ. — ئاپتوردىن.

چاقىرىم① كېلىدۇ.

4. نارىن قورغىنىدىن قەشقەر شەھىرىگە بارىدىغان بىر قانچە يول بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە قاتناشقا ئەڭ قولايلىق بولغىنى تېرەك تاغ ئېغىزى بىلەن تورغات تاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يولدۇر. قەشقەر شەھىرىدىن نارىن قورغىنىغا بارىدىغان بىرىنچى يول تېرەك تاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يول بولۇپ، ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 522 چاقىرىم كېلىدۇ. ئىككىنچىسى، تورغات تاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يول. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 540 چاقىرىم كېلىدۇ. ئەسلىدە قەشقەردىن نارىن قورغىنىغا ئۇدۇل بارغىلى بولىدىغان كونا بىر ھارۋا يولى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىر

① بۇ يول توۋەندىكى ئوتەڭلەردىن ئىبارەت: ئاقسۇدىن بارىنغىچە تەخمىنەن 56 چاقىرىم كېلىدۇ؛ بارىندىن ئاچا تاققىچە تەخمىنەن 54 چاقىرىم كېلىدۇ؛ ئاچا تاغدىن ئۇچتۇرپانغىچە تەخمىنەن 48 چاقىرىم كېلىدۇ؛ ئۇچتۇرپاندىن باش ئاقمىغىچە تەخمىنەن 54 چاقىرىم كېلىدۇ؛ باش ئاقمىدىن ئاغاچ كولگىچە تەخمىنەن 102 چاقىرىم كېلىدۇ؛ مۇشۇ يەردىن بۇ يول ئارقىلىق بەدەل تاغ ئېغىزىغا بېرىپ دېگىز يۈزىدىن 1.400 فۇت ئىگىزلىككە چىقىدۇ ۋە تېپ قاراۋۇلخانىسىدىن ئوتىدۇ، ئاغاچ كولىگىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 48 چاقىرىم كېلىدۇ؛ تېپ قاراۋۇلخانىسىدىن چوڭ قۇدۇققىچە تەخمىنەن 102 چاقىرىم كېلىدۇ. چول قۇدۇقتىن قاشقىسۇ تاغ ئېغىزىغا چىققىلى بولىدۇ. ئالمىدىن زۇكا دەريا ۋادىسىغا چۈشۈپ مۇشۇ دەريانى بويلاپ روسىيە ئاھالىسى ئولتۇراقلاشقان سېلىنۇكنوغا بارغىلى بولىدۇ. سېلىنۇكنوغىدىن قارا كولگىچە تەخمىنەن 66 چاقىرىم كېلىدۇ؛ چول قۇدۇقتىن — سېلىنۇكنوغىچە تەخمىنەن 150 چاقىرىم كېلىدۇ. — ئاپتوردىن.

بۇ يولدا پەقەت ئاتلىق مېڭىشلا مۇمكىن. پولكوۋنىك كالـ
بارس (Kaulbars) ۋە رېينتال (Reintal) قاتارلىق كىشـ
لەر 1870 - ۋە 1875 - يىللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇـ
شۇ يول بىلەن ماڭغىنىدا، بۇ يولنى ھارۋا يولى قىلىپ
ياساپ چىققىلى بولىدىغانلىغىنى سەزگەن ئىدى. بۇ يول
بىلەن نارىن قورغىنىدىن يولغا چىقىپ، تاش رابات تاغ
ئېغىزىدىن ئوتۇپ چاتىر كولىسگە بارغىلى بولىدۇ. ئاندىن
تورغات ئارقىلىق چاقماق قورغىنىغا بېرىپ ئۇستۇن ئاتوش
ئارقىلىق قەشقەر شەھرىگە كىرگىلى بولىدۇ. مۇناسىۋەتلىك
خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بۇ يولنى بىرئاز ياساپ ھارۋا يو-
لى قىلىش ناھايىتى ئاسان ئىكەن.

5. ئوش ۋە ئۇزكەنت (پەرغانە ئولكىسىدە) شەھەرلە-
رىدىن قەشقەر شەھرىگە ئاتلىق بارغىلى بولىدىغان بىرقانچە
چىغىر يولمۇ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى چىغىر يول—
قەشقەرىيە بىلەن ماۋرائىننەھر دولەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى
سودا يولى، يەنى تېرەك داۋان ئېغىزى ئارقىلىق ئوتتىدە-
غان يول. ئەلچىلەر ئومىگىمىز 1877 - يىل 10 - ئايدا بىر
قېتىم ۋە 1878 - يىل 3 - ئايدا يەنە بىر قېتىم مۇشۇ يول
بىلەن ماڭغان ئىدى. بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇغى ئوش شەھرە-
دىن قەشقەر شەھرىگىچە تەخمىنەن 744 چاقىرىم كېلىدۇ.
بۇ يول يەنە ئالاي تېغىنىڭ پارالىل سوزۇلغان 2 تىزمە-
سىنىڭ بىرقانچە تاغ ئېغىزلىرىدىن ئوتىدىغان يولىنىمۇ ئوز
ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تاغلارنىڭ ئىگىزلىگى مۇنداق: چىگىرچىكە-
نىڭ ئىگىزلىگى 7,000 فۇت، تېرەك داۋاننىڭ ئىگىزلىگى
12,000 فۇت، ئۈكىزياك تېغىنىڭ ئىگىزلىگى 10,000
فۇت. سار بۇلاقنىڭ ئىگىزلىگى 8,000 فۇتتىن ئارتۇق، بۇ

يولنى هاروا يولى قىلىشقا ئىنتايىن كوپ پۇل كېتىدۇ هەمدە بۇ پۇلنى تېرىلدۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ. بىر يىلنىڭ ئىچىدە 4 ئايدىن 5 ئايغىچە بولغان ۋاقىت يەنى 4 - ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە تاشقىن بولىدۇ. شۇڭا سودىگەرلەر بۇ يولدا ماڭمايدۇ. بۇ مەزگىلدە كارۋانلار ئالاي تۇزلەڭلىگە بارىدىغان توۋەندىكى بىر قانچە تاغ ئېغىزلىرىدىن بىرنى تاللاپ ماڭىدۇ.

پەرغانىدىن ئالاي تاغ تىزمىلىرى ئارقىلىق قەشقەرىيەگە بارغىلى بولىدىغان بىرقانچە يوللار تۆۋەندىكى تاغ ئېغىزلىرىدىن ئوتىدۇ: ئاۋال نارىن رايونىغا بارىدىغان بەزى تاغ ئېغىزلىرىدىن يەنى سېمىرچېنسىك① يېنىدىكى تاغ

① ئوشتىن تېرەك داۋان ئارقىلىق قەشقەرىيەگە بارىدىغان يولنىڭ هەرقايسى بولەكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇغى تۆۋەندىكىچە: ئوش شەھرىدىن تالدىك تېغىنىڭ ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 46 چاقىرىم، تالدىك تېغىنىڭ ئېغىزىدىن گۈلچا قورغىنىغىچە تەخمىنەن 99 چاقىرىم، گۈلچا قورغىنىدىن قىزىل قورغانغىچە تەخمىنەن 33 چاقىرىم، قىزىل قورغاندىن سار قۇچاققىچە تەخمىنەن 72 چاقىرىم، سار قۇچاقتىن كوكسۇ دەرياسىغىچە تەخمىنەن 57 چاقىرىم، كوكسۇدىن قەشقەرىيەنىڭ قاراۋۇلخانىسى ئەركەشتامغىچە تەخمىنەن 48 چاقىرىم. ئەركەشتامدىن يېغىنغىچە تەخمىنەن 42 چاقىرىم، يېغىنىدىن ئۇلۇغچات قورغىنىغىچە تەخمىنەن 36 چاقىرىم، ئۇلۇغچاتتىن ئوقسالۇرغىچە تەخمىنەن 81 چاقىرىم، ئوقسالۇردىن قوغۇشۇن كانىغىچە تەخمىنەن 54 چاقىرىم، قوغۇشۇن كانىدىن كانسۇغىچە تەخمىنەن 45 چاقىرىم، كانسۇدىن مىڭ يولغىچە تەخمىنەن 60 چاقىرىم، مىڭ يولدىن يېڭى شەھەرگىچە تەخمىنەن 90 چاقىرىم، يېڭى شەھەر قورغىنىدىن قەشقەرغىچە تەخمىنەن 15 چاقىرىم كېلىدۇ. — ئاپتوردىن.

ئېغىزلىرىدىن ئوتىدۇ.(1) كوكئارت تاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يول؛ (2) چىچارتاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يول؛ (3) بوغۇز-تاغ ئېغىزىدىن ئوتىدىغان يول. بۇ تاغ ئېغىزلىرى ئىنتايىن ئىگىز بولغاچقا، بۇ يولدا 4-ئايىنىك ئوتتۇرىلىرىدىن 10-ئايىنىك باشلىرىغىچە (كونا يىل بويىچە ھىساپلىغاندا)، يەنى قار چۈشۈپ يول توسۇلۇپ قالغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈرۈش مۇمكىن؛ (4) يېڭى ئېرىق يېنىدىكى تېرەك داۋان ئارقىلىق ئوتىدىغان چوڭ يولدىن ئايرىلىپ يەنە كوكسۇ دەريا‌سى ۋادىسىدا قوشۇلىدىغان بەل ئاۋۇل تاغ ئېغىزى ئارقىلىق ئوتىدىغان يول. بۇ قاپچىغايلاردىن پەقەت قىرغىز-لار ۋە قىرغىز سودىگەرلىرىلا ئوتەلەيدۇ. يول مۇشۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن يەنە ھىسلىقى رېتى بويىچە كېتىدۇ؛ (5) بىز يۈقۇرىدا سۆزلەپ ئوتكەن تېرەك داۋان؛ (6) پەقەت قىرغىزلار ئوتەلەيدىغان ئىگىز ۋە تىك كەلگەن قالماق ئاتا تاغ ئېغىزى؛ (7) سارت ئېغىزى؛ (8) ئارىچات تاغ ئېغىزى؛ (9) تالدىك تاغ ئېغىزى؛ (10) تورۇق تاغ ئېغىزى. كېيىنكىسى توت تاغ ئېغىزى ئارقىلىق پەرغانە ئولكىسىدىن چوڭ ئالاي دەريا‌سى ۋادىسىغا بارغىلى بولىدۇ. بۇ يوللار ئەركەشتام قاراۋۇلخانىسىنىڭ يېنىدىكى تۆڭگۈز بۇرۇن تاغ ئېغىزى ئارقىلىق تېرەك داۋاننى كېسىپ ئوتىدىغان كارۋان يولىدۇر. بۇ تاغ ئېغىزلىرىدىن پەقەت 4-ئايىنىك ئوتتۇرىلىرىدىن 9-ئايىنىك ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ۋە بەزىدە بولسا، 10-ئايىنىك باشلىرىغىچە (كونا يىل ھىساۋى بويىچە) ئارىلىقتا ئوتۇش مۇمكىن. باشقا ئايلاردا، يولنى قېلىن قار بېسىپ كەتكەنلىگى ۋە يېقىلغۇ كەم بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ يوللاردىن ئوتۇش مۇمكىن ئە-

هەس. بۇ تاغ ئېغىزلىرىنىڭ تەسكەي تەرەپلىرىدە ئارچا ناھايىتى كوپ ئوسىدۇ. كۇنگەي تەرەپلىرىدە يەنى ئالاي جىلغىسىنىڭ ئىچىدە پەقەت تېزەكتىن باشقا ھىچقانداق يېقىلغۇ تېپىلمايدۇ. ھىلىقى بىر سوزلەپ ئوتكەن ئاخىرقى توت تاغ ئېغىزىنىڭ ئىچىدە قاتناشقا ئەڭ قولايلىق بولغىنى تالدىك تاغ ئېغىزىدۇر. تېرەك داۋاندىن ئوتىدىغان قاتناش يولى توسۇلۇپ قالغان چاغدا، كارۋانلار مۇشۇ تاغ ئېغىزىدىن ئوتۇشىدۇ.

قەشقەرىيە بىلەن پەرغانە ئوتتۇرىسىدىكى سودا مالىلىرى پۇتۇنلەي ئات بىلەن توشۇلىدۇ. بەزىدە ئاز سانىدىكى كارۋانلار توگە، خېچىرمۇ ئىشلىتىدۇ. خېچىر ھەربىر كارۋانىدا دېگۇدەك ئۇچرايدۇ، ئەمما كارۋانلارغا يول باشلاپ ماڭغۇچىلار خېچىر مىنىشىدۇ. تېرەك داۋاندىن ئوتىدىغان ھىلىقى يول بىلەن ماڭغاندا پەقەت تىيانشاننىڭ كۇنگەي تەرەپلىرىدىلا يېقىلغۇ يېتىشىمەسلىك ئەھۋالى كورۇلىدۇ. كارۋانلار قىش كۇنلىرى يەم-خەشەك قىلىش ئۇچۇن بوغۇز ئېلىۋالىدۇ. كۇنگەي تەرەپتە چۇشكۇن قىلىشقا توغرا كەلسە يىلنىڭ قايسى پەسلىدە بولمىسۇن، ئۇلاقلار ئۇچۇن يېتەرلىك ئوت-چوپمۇ تېپىلىدۇ. لېكىن تەسكەي تەرەپلەردە بولسا، كارۋانلار پەقەت ئوزلىرى ئېلىۋالغان يەم-خەشەكلەرگىلا تايىنىدۇ. تاتلىق سۇ ھەممە يەردە دېگۇدەك تېپىلىدۇ. ھاۋا ئىللىق چاغلاردا تەبىي قىشلاقلاردا چېدىر-بارگاھ قۇرۇپ، چۇشكۇن قىلىشقا بولىدۇ. بۇ يەرلەردە قىش كۇنلىرى كوچمەن چارۋىچى قىرغىزلار تۇرىدۇ. تېرەك داۋانىنىڭ بۇ تەرىپىدىكى قەشقەرىيەگە تەۋە يەرلەرنىڭ يول بويلىرىدا ياقۇپبەگ ياساتقان قورغان ۋە قاراۋۇلخانىلار ئەتراپىدىن ئاز-تولا يەم-خەشەك تېپىش مۇمكىن. لېكىن كارۋانلار

پۈتۈن سەپەر جەريانىدا يەيدىغان ئوزۇق - تولۇقسىز ئوزلىرى، ئېلىپ مېڭىشى زورۇر. چۈنكى بۇ يوللاردا ئانىدا - سانىدا بىرەر قوي - قوزا ئۇچراپ قالمىسا، يىمەكلىك ئاسانلىقچە تېپىلمايدۇ.

قىش كۈنلىرى يەقەت تېرەك داۋان ئارقىلىقلا ماڭغىلى بولىدۇ. قىش كۈنلىرى بەزىدە بۇ ئېغىزنىمۇ قېلىن قار قاپلاپ كېتىپ بىرنەچچە كۈن ھەتتا بىرنەچچە ھەپتىگىچە قاتناش ئۈزۈلۈپ قالىدىغان ئەھۋالمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلاردا ياشايدىغان سارت قەبىلىسىگە مەنسۇپ چارۋىچى قارا قىرغىزلار كارۋانلارنى تاغ ئېغىزىدىن باشلاپ ئوتكۈزۈپ قويۇشتەك ئىشلارنى ئوز قولىغا ئېلىۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىرىمىنىڭ تولىسى مۇشۇ ئىشتىن كېلىدۇ. تاغ ئېغىزلىرى قېلىن قار بىلەن توسىلىپ قالغاندا، ئوش شەھىرىدىن چىققان كارۋانلار، ئادەتتە سارت قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان چارۋىچىلار قىشلىغى — سۇپى قۇرغانىدا چۈشكۈن قىلىدۇ. قەشقەر تەرەپتىن كەلگەن كارۋانلارمۇ ئەركەشتام قاراۋۇل - خانىسىدا چۈشكۈن قىلىشىدۇ. ئۇلار بۇ يەرلەردە ئوزلىرىنى تاغ ئېغىزلىرىدىن ئوتكۈزۈپ قويۇش ئۈستىدە قارا قىرغىزلار بىلەن توختاملىشىدۇ.

قار قېلىن ۋاقىتلاردا سارت قەبىلىسىدىكى قىزغىزلار قوتازلارغا قار دەسسىتىپ يول ئېچىۋالىدۇ، ئاندىن كارۋانلارنى باشلاپ مۇشۇ يولدىن ئوتكۈزۈپ قويىدۇ.

بىز قەشقەرىيە ئاھالىسى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگىنىمىزدە، ئەزەلدىن مۇشۇ دولەتتە ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئوتمەكچىمىز:

قولىمىزدىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، شۇنى تەھقىق

لەشكە بولىدۇكى، شەرقىي تۈركستاندا ئەڭ دەسلەپ ئارىيان-
لار ئولتۇراقلاشقان.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن باشلاپ موڭغۇل
قان سېستىمىسىدىكى مىللەتلەر شەرقىي تۈركستانغا كىرىشكە
باشلىغان. بۇ ئادەملەر بۇ يەردىكى يەرلىك خەلقنى ھەيدەپ
چىقارغان ۋە ياكى ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. نەتى-
جىدە قەشقەرىيەدە ھازىر ئولتۇراقلاشقان مۇشۇ ئالاھىدە
مىللەتلەر شەكىللەنگەن. شەرقىي تۈركىستانلىقلار بىلەن
خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇلمەس ئۇرۇشلار، بۇ دولەتتە
ھازىر ھوكۇمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئارىلاش قانلىق خەلق
ئارىسىدا خەنزۇلارغا خاس ۋە ئۇلارغا ئوخشايدىغان ئالا-
ھىدىلىكلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇ ئەھۋاللار قەشقەرىيە-
نىڭ جۇڭگو بىلەن چېگرىداش رايونلىرىدا تېخىمۇ گەۋدە-
لىك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، 8 - ئەسىردە شەرقىي تۈركىس-
تانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئەرەپلەرنىڭ ئىزلىرىنى ھازىر-
غىچە ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئەمدى ئاسىيانى تەكشۈرگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ
تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ساپ ئارىيانلارنى
پەقەت قەشقەرىيەنىڭ غەربى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى تاغ-
لىق چەت - ياقا جايلىرىدىلا ئۇچرىتىش مۇمكىن. موڭغۇللار
ئوز قانلىرىنىڭ ساپلىغىنى ساقلاپ قالغان قالماقلاردۇر.
ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئاز سانىدىكىلىرى قارا شەھەر ئەتراپى-
دا ۋە قاراشەھەر دەريا‌سى ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالە قەشقەرىيەنىڭ
تۇراقلىق نوپۇسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار ئوز ئايماقلىرى-
نىڭ نامىنى بوستانلىقلارنىڭ نامى بىلەن ئاتىشىدۇ. شۇنىڭ

ئۇچۇن بىز، بۇ دولەتتە قەشقەرلىقلەر، يەركەنلىكلەر، خوتەنلىكلەر، ئاقسۇلۇقلار، كۇچالىقلار ۋە تۇرپانلىقلار دەپ ئاتالغانلارنى ئۇچراتىتۇق. ئەمىلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر تائىپىگە كىرىدۇ. بۇ تائىپە بەزىدە ناھايىتى روشەن ھالدا تۇرك ئىرقىغا (بۇ دولەتنىڭ غەربىدە، غەربىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقانلار) كىرىدۇ. بەزى جايلاردا تېخىمۇ ئىنىق ھالدا موڭغۇل ئىرقىغا (بۇ دولەتنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ئولتۇراقلاشقانلار) كىرىدۇ.

قەشقەرىيەگە كېيىنرەك كىرىپ ئولتۇراقلاشقانلار ئىچىدە خەنزۇلار، تۇڭگانلار، غەربىي تۇركىستاندىن كەلگەنلەر ۋە ئەسلىدىكى قوقان دولىتىدىن كەلگەن كوچمەنلەر بار. بۇلار ئەنجانلىقلار دەپ ئاتىلىدۇ. ھىندىلارمۇ بار، لېكىن سانى ئاز، ئۇلارنىڭ كوپىنچىسى سودىگەرلەر. قارا قىرغىزلار قەشقەرىيە ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلارغا ئورۇنلاشقان كوچمەن مىللەتتۇر.

قەشقەرىيەنىڭ ئۇمۇمى نوپۇسىنى پەقەت تەقرىبى سان بويىچىلا مولچەرلەش مۇمكىن. مولچەرگە قارىغاندا، بۇ جايىنىڭ ئۇمۇمى نوپۇسى 1 مىليون 200 مىڭ بولۇپ، ئوتتۇرا ھىساپ بىلەن ھەربىر ئىنگلىز كۇۋادىرات مىلى (بىر ئىنگلىز كۇۋادىرات مىلى 2.59 كۇۋادىرات كىلومېتىرغا باراۋەر. ــ ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن) يەرگە 65 تىن ئادەم توغرا كېلىدۇ.

قەشقەرىيە ئاھالىسى ئاساسەن يېزا ئىگىلىگى بىلەن شوغۇللىنىدۇ. ئۇلار بۇغداي، ئارپا، كومىمە قۇناق، تېرىق، شال ۋە كېۋەز تېرىيدۇ. يەرلەر ئۇمۇمى يۇزلۇك ئېرىق ـ ئوستەڭلەر بىلەن سۇغىرىلىدىغان بولغاچقا، ناھايىتى ياخشى

هوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. ئاھالە ئىچىدىكى چارۋىچىلار چارۋا باققانىنىڭ سىرتىدا، تېرىقچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار دائىلىق ئاشلىقلاردىن ئارپا ئىشلەپچىقىرىدۇ. تاغلىق رايونلار-دا ھەمىشە يامغۇر يېغىپ تۇرغانلىقتىن، زىرائەتلەرنى سو-غىرىش ھاجەتسىز.

تاغلىق رايونلاردىكى سانائەتنىڭ ئېغىزغا ئالغۇچىلىگى يوق، ئۇ يەرلەردە ئاز مىقداردا كومۇر ۋە مېتال ئىشلەپچى-قىرىلىدۇ. قەشقەرنىڭ ئوزۇنىڭ مەدەن بايلىغىنىڭ مول-لۇقى بىلەن مەشھۇر بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ دولەتنىڭ بۇ خىل سانائىتى تېخى بوۋاق بالىلىق دەۋ-رىدە تۇرماقتا.

ياقۇپبەگ قەشقەرىيەنى بوي سۇندۇرۇشتىن ئىلگىرى خەنزۇلار خوتەن ئولكىسىدە خېلى كۇچەپ ئالتۇن قازغان ۋە نېفىت ئالغان ئىكەن. ئاكلىشىمىزچە، ھازىر ئالتۇننىڭ قېزىلىش مىقدارى ئازىيىپ قاپتۇ. ئەمما مۇشۇنداق ئەھۋال-دىمۇ، ئۇ يەنىلا خوتەن ھوكۇمرانلىرىنى تۇرغۇن باج كىرىمى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىكەن.

نىسبى مەندىن ئېيتقاندا، قەشقەرىيەنىڭ ھەرخىل سانائەتلىرى خېلى تەرەققى قىلغان. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنى پەقەت ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان سانائەت دېيىشكىلا بولىدۇ. ماتا - چەكمەن، كىيىم - كېچەك، مەيىسە - كەش، گىلەمچىلىك، يىپەكچىلىك سانائەتلىرى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، مېتال ئېرىتىش - تاۋلاش، ئائىلە-لەرگە كېرەكلىك يۇڭ مەھسۇلاتلىرى، دېخانچىلىق سايمانلە-رى، قورال - ياراقلار، تېرە، كون - خۇرۇم مەھسۇلاتلىرى سانائىتى تۇرىدۇ. قىسقىسى، ماتا بىلەن باشقا كىيىم - كې-

چەك، لازىمەتلىكلەرنى ھساپقا ئالمىغاندا، قالغان مەھسۇ-لاتلار پەقەت يەرلىك خەلقنىڭ ئادەتتىكى ئېھتىياجىنىلا قاندۇرالايدۇ.

توۋەندە بىز قەشقەرىيەنىڭ سودا ئىشلىرى توغرىسىدا تېخىمۇ تەپسىلى توختىلىمىز. ھازىر بىز پەقەت قەشقەرىيە-نىڭ ئېكسپورت قىلىنىدىغان مەھسۇلاتلىرىنىلا كورسىتىپ ئوتىمىز. بېرىم تەييار مەھسۇلاتلار: خام يېپەك، پاختا، ئەپيۇن، زەمچە، ئاممونىي خلورات ۋە گۈڭگۈرت؛ تەييار مەھسۇلاتلار: ماتا، سەگەز، يۇڭ چەكمەن (قىسمەن يېپەك ئارىلاشتۇرۇپ توقۇلغان ناھايىتى چىداملىق بىر خىل تو-قۇلما)، گىلەم، مەيسە-كەش، شاتوۋا. بۇ مەھسۇلاتلاردىن ماتانىڭ ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارى ئىنتايىن يۇقۇرى بولۇپ، قەشقەرىيەنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان ئاساسلىق مەھسۇلاتى ھساپلىنىدۇ.

ئۇلار روسىيەدىن چىت، سەتىن، كىمخاپ-تەتىلاۋ تومۇر-چويۇن، تومۇر-چويۇن بويۇملىرى، مۇم، چاي، قەنت-شەكەر ۋە ھەرخىل بوياق ماتېرىياللىرى، سەرەڭگە، ئىگەر-جابدۇق، تاسما، يار يەلىم، مۇچە-چۈچە ۋە تاماكا ئىمپورت قىلىدۇ.

بىز بېسىپ ئوتكەن بارلىق شەھەر ۋە بازارلاردا روسىيەنىڭ تەييار مەھسۇلاتلىرى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدى-كەن. نوۋەتتە، ھىندىستاندىن (لاداق ۋە يەركەن ئارقىلىق) قەشقەرىيەگە كىرگەن ئىنگلىز ماللىرى تېخى روسىيە ماللىرى بىلەن رىقابەتلىشەلمەيدىكەن. بىز ئەۋرىشكە قىلىش ئۈچۈن توپلىغان ئىنگلىز چىتلىرى ناھايىتى چىرايلىق بولسىمۇ، لېكىن چىدامسىز، رەڭگى ئاسان ئوڭۇپ كېتىدىكەن، ئۇلار-

نىڭ باھاسى رۇسىيىنىڭ ئوخشاش خىلدىكى ماللىرىنىڭكى-
دىن خېلىلا ئۇستۇن تۇسكەن. ھىندىستاننىڭ تېرىكلىرى
پۇتۇن قەشقەرىيەگە تولۇپلا كېتىپتۇ، ھەتتا ماۋرىسىنەھرىنىڭ
ھەرقايسى جايلىرىغىمۇ تولۇپ كېتىپتۇ. يېقىندىن بۇيان
ھىندىستاندىن قەشقەرىيەگە ئېكسپورت قىلىنىدىغان چاينىڭ
مىقدارى جىددى ئېشىپكېتىپتۇ. قەشقەرىيەدىن ھىندىستانغا
ئاساسەن ئەپيۇن بىلەن يامبۇ ئېكسپورت قىلىنىدىكەن.

قەشقەرىيەنى تەبىئى بايلىق دۆلەت دەپ ھىساپلىغىلى
بولمايدۇ، بۇ يەردىكى خەلقنىڭ مەئىشىتىمۇ بايلىقتىن دە-
گىلى بولمايدۇ، ھالبۇكى ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئىھتىياجىمۇ
بەك توۋەن. ئۇلار كېسەكتىن قوپۇرۇلغان دەرىزىسىز ئاددى
تونا ئويلەردە ئولتۇرىدىغان بولۇپ، بۇ ئويلەرنىڭ قۇرۇلۇش
شەكلى ماۋرىسىنەھرىنىڭ بىر كورگەن ئويىغا ئىمارەتلەر-
نىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بىزنىڭ قول ئاستىمىزدىكى
ماۋرىسىنەھرىنىڭ بىر قەدەر كورگەم ئىھتىمال ئوي-
ئىمارەتلەر نۇرغۇن. بۇ ئويلەرنىڭ ئىچكى تامىلىرى ئاپئاق
گەچ بىلەن سۇۋالغان. تورۇسلىرى چىرايلىق گەچ بىلەن
سۇۋالغان، ئەڭ ئۈل ۋە رەسىملەر بىلەن ئەڭلىنىپ
زىننەتلەنگەن بولۇپ، تاملىرى رەسىملەر بىلەن زىننەتلەنگەن.
تاملىرى خىشتىن قوپۇرۇلغان، قەشقەرىيە ھوكۇمرانلىرىنىڭ
ئولتۇراق ئويلىرى ناھايىتى ئاددى ۋە كورۇمسىز بولۇپ،
چاكنا دېيىلسىمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ. بۇنداق ئويلەرنىڭ
تاملىرى سىلىق سۇۋالمىغان ياكى ئاقارتىلمىغان. شەھەر-
بازارلاردىن نامراتلىق ھەم پاسكىنىچىلىق چېقىپ تۇرىدۇ.
بىر قاراشتىلا بۇ يەردە مەچىت-خانىقالاردەك ئىمارەتلەرنىڭ
كەملىگىنى كورۈۋېلىش مۇمكىن. ئەرەپلەر ئىستىلاسىدىن قەپ-

قالغان بەزىبىر ئىمارەتلەر ھازىرقى بىناكارلىق ئىلمىدە دىققەت - ئېتىۋارغا ئەرزىيدىغان خاتىرە بولۇپ قالغان. مۇتلەق كوپچىلىك ئۇي - ئىمارەتلەرنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشى بىلەن سىرتقى كورۇنۇشى بىردەك كەلگەن. ئۇي جاھازلىرى يەنىلا ئىپتىدائى سەۋىيىدە توختاپ قالغان بولۇپ، بىر ئويدە ئاران بىرقانچە ئورۇندۇق، شىرە، ياغاچ ۋە ساپالدىن ياسالغان بەزىبىر قاچا - قومۇشلارلا بولىدىكەن. بۇلار بىر خىل نامراتلىق ياكى پاسكىنچىلىقتىن دېرەك بېرىپ تۇرىدۇ.

بۇ يەردە يەنە شۇنىمۇ قوشۇمچە قىلىش كېرەككى، ئەگەر بىز قەشقەرىيەنىڭ بىناكارلىق سەۋىيىسىنى مۇشۇنداق تۆۋەن دەپ قارايدىغان بولساق، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ باشقا ئىلىم - پەن ئىشلىرىنىڭمۇ پۈتۈنلەي ئىپتىدائى سەۋىيىدە ئىكەنلىگىنى چۈشىنەلەيمىز. بۇ دولەتتە ئىلىم - پەن ئىشلىرى تەرەققى قىلىۋاتقۇ دىگەندىن كورە، تۈگىشىپ كېتىپتۇ دىگەن تۈزۈك. بۇخارا ۋە ئەرەپ ئاپتورلىرى يازغان بەزى ئەسەرلەردىن باشقا، قەشقەرىيەدە تىلغا ئالغۇدەك ئەدەبىيات-سەنئەت دىگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. بۇ دولەتنىڭ كوپ جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان بولساقمۇ، ھېچقانداق يەردە بىرەر كۈتۈپخانا ئۇچراتمىدۇق.①

---

① كوروپاتكىن بۇ يەردە تارىخنى پۈتۈنلەي بۇرمىلىغان. ئەينى زاماندا، يەنى كوروپاتكىن قەشقەرىيەنى سايياھەت قىلغان چاغدا، ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ئەدەبىلىرىدىن ئابدۇرېھىم نىزارى، غېرىبى (تۇردۇش ئاخۇن) ئوزلىرىنىڭ ئەدەبىي پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان! شۇ زامانلاردا قەشقەرىيەنىڭ جاي - جايلىرىدىكى مەدرىسەلەردە نۇرغۇن كىشىلەر بىلىم ئالغان ۋە نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەر ساقلانغان. — مۇھەررىر ئىزاھى.

قەشقەرىيە خەلقنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ماۋرىنىنەھر خانلىقلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىگە ئوخشايدىكەن. بۇ يەردىكى كىشىلەرمۇ ماتا - چەكمەنىدىن تىكىلگەن يەكتەك، تېرە شالۋار، جۇۋا ۋە چوروق كىيىشىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئاياللىرى رومال ئارتىشىدىكەن. قەشقەرىيە خەلقى ئۇچىسىغا بىر خىل گۇلۇك چەكمەنىدىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەك كىيىشىدىكەن، بۇمۇ ئۇلارنىڭ خېلى نامراتلىغىنى كۆرسىتىدۇ. ماۋرىنىنەھر شەھەرلىرىنىڭ ئاۋات گۈزەرلىرىدە ھېيت - ئايەم كۈنلىرى شاتۇۋادىن ياكى ساپ يىپەك رەختىتىن تىكىلگەن كىيىم كىيگەن كىشىلەرنى ھەتتا تاۋار - دۇر - دۇنلاردىن كىيىم كىيگەن كىشىلەرنى ئۇچرىتىش مۇمكىن. ھەتتا ئاددى چىتتىن كىيىم كىيەلمەيدىغان نامرات كىشىلەرنمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ھالبۇكى قەشقەرىيەدە بولسا ئىسىل گەزلىمىلەردىن ۋە چىتتىن كىيىم كىيگەنلەر يوق دىيەرلىك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يىپەك كىيىم كىيگەنلەرمۇ ئاز. قىش كۈنلىرى بولسا، ئۇلار كىيىملەرنى ئۇستى - ئۇستىگە قاپلاپ كىيىشىدۇ، گۇللۇك چەكمەندىن تىكىلگەن چاپاننى سىرتىغا كىيىپ، ئىچىگە پاختىلىق چاپان ياكى تېرە كەمزۇللارنى كىيىشىدۇ.

چوپ — بۇ يەردىكى مۇتلەق كوپ سانلىق خەلقنىڭ كۈندىلىك غىزاسى بولۇپ، ئۇگرە دەپمۇ ئاتىلىدىكەن. ئاز - دۇر - كوپتۇر گوش - ياغ ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدىكەن. يەنە شورپىمۇ ئىچىشىدىكەن، شورپىغا سېلىنىدىغان قوي گوشىنىڭ ئاز - كوپلۇگى ئائىلە باشلىغىنىڭ كىرىمىگە باغلىق ئىكەن.

زىياپەت - بەزمىلەردە، ماۋرىنىنەھر ئەللىرىنىڭ خەلقى

ئەڭ ياخشى كورىدىغان غىزا — پولۇ تەييارلىنىدىكەن. قەشقەرىيە خەلقى يەنە خەنزۇلاردىن «يەلقازان»① (رۇسلارنىڭ ساماۋارىغا ئوخشاپ كېتىدۇ) شورپىسى قىلىشنى ئۇگىنىۋاپتۇ. يەلقازان شورپىسى ئومۇمەن ھەرخىل كوكاتلار بىلەن گوشكە پىتىۋزا، قارىمۇچ، قەلەمپۇر، دالچىن يوپۇرمىغى سېلىش ئارقىلىق تەييارلىنىدىغان مۇرەكەپ تاماق بولۇپ، يۇ تاماقنى پەقەت بايلارلا يېيەلەيدۇ. قەشقەرىيە خەلقى خەنزۇلاردىن يەنە ھەرخىل ئىچىتقۇلۇق بوتقىلارنى ياساش ھۈنىرىنىمۇ ئۆگىنىۋالغان. ئۇلار تاماق پىگەندە چاي ئىچىشىدۇ، گايى ئەتكەن چايىمۇ ئىچىشىدۇ. قەشقەرىيەدە چىقىدىغان مېۋە-چىۋىلەر ئاھالىنىڭ كۈز-قىش پەسىللىرىدە كوپ ئىستىمال قىلىدىغان قوشۇمچە يېمەكلىكى ھىساپلىنىدۇ. مېۋىلەردىن قوغۇن-تاۋۇز، ئۈزۈم، ئامۇت، نەشپۈت ۋە ئالما-لار يالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. روسىيەدىن ئىمپورت قىلىنىدىغان مۇرابا، تاتلىق يېمەكلىكلەر ئىچىدە بەلگىلىك دەرىجىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ ھەممىلا يېرىدە تۈرك تىلى ئىشلىتىلىدۇ. پۈتۈن دولەتتە ئوخشاش بىر خىل يەرلىك تىل قوللىنىلىدۇ.

بۇنداق يەرلىك تىل بەزى جەھەتتىن ماۋۇرىنىڭ ھەر خەلقىرى ئىشلىتىدىغان تىللاردىن يەرقلىنىدۇ. مۇنداق يەرق بىر تەرەپتىن خەنزۇ تىلىنىڭ يەرلىك تىلغا ئارىلىشىپ كەتكەنلىگىدىن، يەنە بىر تەرەپتىن نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ نامى باشقىچە بولغانلىقتىن كېلىپ چىققان، يەنە بۇلاردىن باشقا يەرقلەرمۇ بار. قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ سوزىدە

① "يەلقازان" خەنزۇلاردا "خوگوزى" ياكى "شۇەنگوزى"، "شۇەنياگرۇ" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ــ مۇھەررىردىن.

كوپىنچە ھاللاردا لەۋلىشىدىغان تاۋۇشلار ئىشلىتىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر خىل تاۋۇش ياكى بىر بوغۇملۇق تاۋۇش بىلەن باشقا بىر خىل تاۋۇشنى ئايرىۋالغىلى بولمايدىكەن. قەشقەرىيە خەلقى ئارىسىدا، بىزدىكى تاتارلار ئىشلىتىدىغان، لېكىن تۈركستاندا ئومۇمەن ئىشلىتىلمەيدىغان نۇرغۇن سوزلەر ئىشلىتىلىدىكەن. تاشكەنتلىكلەر بۇ گەپلەرنى چۈشەنمەيدۇ. سوزلەرنىڭ ئەلەپبۇزىدا ۋە يېزىلىشىدا بەزى پەرقلەر بولسىمۇ، ئورتىتۇرگ تاتارلىرى بۇ سوزلەرنىڭ مەنىسىنى بىر ئاز قىينىلىپ بولسىمۇ چۈشىنەلەيدىكەن، قەشقەرىيە خەلقى تۈرمۇشتا ئىستىمال قىلىدىغان خەنزۇچە سوزلەر زامانلارنىڭ ئوتۇشى بىلەن چالا-بۇلا بولۇپ ئوزگىرىپ كەتكەن.

بۇ دولەتتە قوللىنىلىدىغان ئېغىزلىق ۋە ئۇزۇنلۇق ئولچەملىرى ھەم ۋاقىتنى ھىساپلاش ئۇسۇلى پۈتۈنلەي خەنزۇلاردىن كىرگەن. قىسقىسى، قەشقەرىيەنىڭ يەرلىك تىلى بىلەن تۈركستانلىقلارنىڭ تىلى ئوتتۇرىسىدا پەرق ئانچە زور ئەمەس. بىر تۈركستانلىق ئوز تىلى بىلەن قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ يەرلىك تىلى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى بىر قانچە ھەپتىدىلا تۈگىتەلەيدۇ.

قەشقەرىيە خەلقىنىڭ كوپچىلىگى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ.

بۇ دولەتتە ياقۇبېگ ھوقۇق تۈتقاندىن باشلاپ، غەيرى دىنلارنىڭ بۇ يەردە تارقىلىشى پۈتۈنلەي چەكلەنگەن. قەشقەرىيەدە ياشاشقا يول قويۇلغان خەنزۇلار ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىدىكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئالدىدا ياكى ئولۇش ياكى دىنىي ئېتىقادىنى ئوزگەرتىشتىن ئىبارەت ئىككىلا يول قالغان. لېكىن قالماقلار بۇنىڭ سىرتىدا دەپ

هساپلىنىپ، ئوز بۇتلىرىغا چوقۇنۇشنى ساقلاپ قالغان. جۇڭگولۇقلار هوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە خەلقىنىڭ ئوز دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويۇلغان. تەكرىقۇت ئۇغلانلىرى ئىسلامىيەتنىڭ قاتتىقلىقى ۋە ئەسەبىيلىكىنى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن قاتتىق چەكلىگەن. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، خوتۇن ـ قىزلار چوڭراق ئەركىنلىككە هوقۇقىدىن بەهرىمەن بولغان. ئايالىلارنىڭ چۈمبەت تارتماي كوچىلاردا مېڭىشىغا يول قويۇلغان. بۇنىڭدىن سىرت، خەنزۇلار ئۇزلىرىنى بولۇشچە قويۇۋېتىپ، ئەخلاق جەهەتتە ئىنتايىن زور ئەركىنلىككە ئىگە بولۇۋالغان، بۇنداق ئەركىنلىك كىشىنى كوپ هاللاردا چىرىكلىشىش ۋە چۈشكۈنلىشىشكە ئېلىپ بېرىپ، نىكا ئىشلىرىدىكى شالاقلىقنى پەيدا قىلاتتى. قەشقەرىيەدە نىكا ئىشلىرى ئەسلىدىلا ئىسلامىيەت قائىدىلىرىگە ئاساسەن ئىنتايىن يېنىكلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىنىپ كەلگەن. ئەمدىلىكتە بولسا، هېچقانداق ئەدەپ ـ قائىدىلەر ـ نىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي، خالىغانچە تالاق قىلىۋېتىدىغان بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن سىرت، خەنزۇلار ئارىسىدا يېڭى بىر خىل ۋاقىتلىق نىكا ئىشلىرى ئەۋج ئالغان. بۇنداق نىكانىڭ قەرەلى پەقەت بىر هەپتە ئەتراپىدا بولىدىكەن. بۇنداق ۋاقىتلىق نىكامۇ بارلىق ئادەتتىكى نىكا ئىشلىرىنىڭ رەسمىي ئادەتلىرى بويىچە بېجىرىلمەيدىكەن. بۇنداق ۋاقىتلىق نىكالىشىش تۇزۇمى، ئاساسەن مۇشۇ دولەتتە ۋاقىتلىق تۇرغان سودىگەرلەر ئۈچۈن تۇزۇلگەن ئىكەن. بۇ يەردە خەلق روزىنى تەرتىپسىز تۇتىدىكەن، نامازنمۇ پاتپات قازا قىلىپ قويىدىكەن. ياقۇپبەگ هوقۇق ئىگەللىگەندىن بۇيان دىنىي ئىشلار جەهەتتە خەلقنى قاتتىق تىزگىنلىگەن.

ئەسلىدە قاتتىق رىايە قىلىندىغان دىنىي قائىدىلەرنى، مەسىلەن، روزا تۇتۇش، مەچىت - جامائەلەرگە بېرىپ ناماز ئوقۇشكە ئوخشاش ئىشلارنى يېڭىۋاشتىن ئەۋج ئالدۇرغان. دىنىي قائىدىلەرگە رىايە قىلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۇچۇن، قازى - رەئىسلەر تەبىقىسىنى تىكلىگەن. خوتۇن - قىزلارنىڭ ئاممىۋى سورۇنلاردا ماڭغاندا يۇزلىرىگە چۇمبەت تارتىشى بۇيرۇلغان. ئاسىيالىقلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بەيگە-ئەرلەر ئات بەيگىسى بىلەن چېلىشىشلار مەنئى قىلىنغان. قەشقەرىيەنىڭ پۇتۇن شەھەرلىرىدە خەنزۇلار هوكۇم-رانلىق قىلغان دەۋردە ئېچىلغان بارلىق پاھىشخانىلار تاقۇ-ۋېتىلگەن. ياقۇپبەگ ئۇزى باشلامچىلىق بىلەن ئىسلام دىنىغا ئىخلاسمەن ۋە تۇرمۇشتا ئاددى - ساددا بولغان هەمدە باشقىلار-غىمۇ شۇنداق قاتتىق تەلەپ قويغان. ئۇنىڭ بارلىق ئىش - هەركەتلىرىدىن ئۇنىڭ پۇتۇن دولەتنى گويا بىر جامائەگە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغانلىغىنى كورۇۋېلىش مۇمكىن. بۇ جامائەدىكى يېڭى جامائەت ئۇزلىرىنىڭ قان - تەرلىرىنى ئاقۇزۇپ يەر تېرىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەردىن ئالىدىغان هوسۇلى قانچە كوپ بولسا شۇنچە ياخشى، لېكىن ئېلىنغان هوسۇلنىڭ كوپىنچىسى هوكۇمەتنىڭ ئوز كۇچىنى كوز - كوز قىلىشقا تەقدىم قىلىنىشى لازىم. كوپ خوتۇنلۇق بولۇش باشقا مۇسۇلمان دولەتلىرىگە ئوخشاشلا قەشقەرىيەدىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىكەن، بۇ، پەقەت بايلارلا بەھرىمەن بولالايدىغان بىر خىل ئورۇپ - ئادەت ئىكەن. ياقۇپبەگ ئاددى - ساددا، پاك تۇرمۇش كەچۇرىدىكەن. ئۇنىڭ تۇرمۇش - مەئىشىتى ئوز ئەتراپىدىكى ئەڭ باي كىشىلەرنىڭكىدىن يۇقۇرى ئەمەس ئىكەن. ئۇ كارۋان

سارايلىرىدا تۇرۇشنى خالايدىكەنكى، ھەرگىزمۇ ئۇزۇگە خاس ياسالغان ئالاھىدە ئويلەردە تۇرۇشنى خالىمايدىكەن. ئەمما ياقۇپبەگنىڭ ھەرەمخانىسىدا 300 دەك ئايال بار ئىكەن، بۇ ئاياللاردىن ئالتىسى ياقۇپبەگنىڭ سەپەرلىرىدە ھەمىشە بىللە بولىدىكەن.①

ياقۇپبەگ ئۇزۇگە بوي سۇنمىغانلارنى قەتلى قىلىشتەك ئېغىر جازا بىلەن جازالىغاندىن سىرت، ئادەتتە ئاسانلىقچە ئادەم ئولتۇرمەيدىكەن. ئەمما خەلق ئارىسىدا ياقۇپبەگ توغرىسىدا ھەرخىل پاراڭلار تارقىلىپ يۈرگەن ئىكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىغانلىكى كىشى دېگۈدەك تىترەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. ياقۇپبەگ پۇلغا ئېھتىياجلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۇزۇنىڭ چىشىغا تەككەن ياكى نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغانلارنى ھەمىشە مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش يولى بىلەن جازالايدىكەن.

قەشقەرىيەدە ئەڭ كوپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر ئىچىدە كوز كېسەللىگى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىكەن، قارىغۇ بولۇپ قېلىش ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋال ئىكەن. سىل كېسەللىگىمۇ بار ئىكەن، لېمفا تۈگۈركۇلىيۇزى، بۇۋاسىر (گېمورويد)، ئوسمە-پوقاق كېسەللىكلىرىمۇ كوپ ئۇچرايدىكەن. كوز كېسەللىكلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا شور تۇزلۇق چاڭ-توزاڭ توزۇپ تۇرغانلىقى ۋە ياز كۈنلىرى شورلۇق تۇپراقنىڭ قۇياش نۇرىدا كوزنى قامىشتۇرغىدەك پاقىراپ تۇرغانلىقى سەۋەپ بولغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. يەرلىك ئاھالە پوقاق كېسەللىگىنىڭ سەۋەبىنى سۇدىن كوردىكەن. ئەپيۇننى كوپ

① گەرچە ئۇ، ئادەتتىكى-ساددا تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، دېيىلگەن بولسىمۇ. — ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

چىكىشتىن كېيىن چىققان كېسەللىكلەرگىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. فورسىس (Forsyth) نىڭ كەسپىدىشى دوختۇر بېللۇئۇ (Bellouw) مۇشۇ كېسەللىك سەۋەبىدىن ھەزىم قىلىش ئەزالىرى زەخىملىنىپ، ھەستىرىيە (تۇتقاقلىق) سەۋدايى كېسەللىرى پەيدا بولىدىغانلىغىنى سەزگەن. ئەپسۇن چىكىش بۇ يەردىكى ئەر - ئاياللار ئىچىدە ناھايىتى ئومۇملاشقان ئىش ئىكەن.

ئىككىنچى باپ

قەشقەرىيەنىڭ مەمۇرى رايونلارغا بولۇنۈشى، ھاكىملار، ھەر خىل باج - سېلىقلار، بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك باجلار، سەركارلار، يۈز بېشىلار، قازىلار ۋە رەئىسلەر؛ قەشقەر، مارالۇبشى، ئاقسۇ، باي، كۇچا ۋە كورلا قاتارلىق جايلار- نىڭ باج نىسبىتى، باج يىغىشتىكى ئىللەتلەر، خەلقنىڭ ياقۇبپەگگە بولغان نارازلىغى، بەزى تەبىقىدىكىلەرنىڭ (يەنى يېزا ئىگىلىك، دىنىي ۋە ھەربى ئىشلار ساھەسى- دىكىلەرنىڭ) نارازى بولۇشىدىكى سەۋەبلەر ۋە بۇنىڭ ئاقىۋىتى.

قەشقەرىيە مەمۇرى جەھەتتىن مۇنداق 10 چوڭ ئاساسى رايونغا ۋە نۇرغۇنلىغان كىچىكرەك جايلارغا بولۇنىدۇ: قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، باي، كۇچا ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلار ئاساسلىق رايونلار ھى- ساپلىنىدۇ. كىچىكرەك جايلار توغرىراق قىلىپ ئېيتقاندا، رايونلارغا تۇۋەندىكىلەر كىرىدۇ: مارالۇبشى: بۇ يەر قەش- قەردىن ئاقسۇغا بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان؛ كەلپىن: بۇ يەر قەشقەر بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان؛ ئۇلۇغچات: بۇ يەر پەرغانە ئولكىسى بىلەن قەشقەرىيە ئوت- تۇرىسىدىكى بىر قىسىم تاغلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ قاغىلىق: بۇ رايون يەركەن بىلەن خوتەننىڭ ئوتتۇرىسى- دىكى يول ئۈستىگە جايلاشقان؛ تاشقورغان: بۇ يەر يەركەن

دەريا ۋادىسىنىڭ بېشىدىكى ئىگىز لىكلەرنى ۋە تاغلىق رايونلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز يۇقۇرىدا ئىسمىنى ئاتاپ ئوتكەن رايونلاردىن باشقا، يەنە تېرىقچىلىق رايونلىرىمۇ مۇشۇ مەمۇرى رايونلار تەۋەسىگە جايلاشقان. مۇشۇ تېرىقچىلىق رايونلىرى توغرىسىدا بىز پەقەت قەشقەر بىلەن تۇتىشىدىغان ئوپال، تاشمىلىق، ئاتوش، ئاغۇ، تازغۇن ۋە چانئېرىق دېگەن جايلارنىلا بىلىمىز.

ھەر بىر رايوندا بىردىن شەھەر ۋە نۇرغۇنلىغان چوڭ - كىچىك مەھەللىلەر — كەنتلەر بار. قەشقەر رايونىغا تەۋە يەرلەردىن سەمەن، توقتۇزاق، قوغان، قاراقىر، بەش - كىرەم، ئاۋات، قىزىلبۇي، ياندۇما، شاپىتۇل، ئاقيار، يامانيار، توۋەنكى ياندۇما، باي توقاي، قوشئاۋات، پەيزىۋات، كوپسەڭگى، تۇپراقلىق، قارا باغ، پاراچ، بوراختاي، ناچۇق، دولەتباغ ۋە قىزىل دوۋە قاتارلىق جايلار بار.

ئاقسۇ رايونىغا قارايىدىغان كەنتلەر توۋەندىكىچە: قۇمباش، سايئېرىق، بەشئېرىق، چۇنتال، ئىگەرچى، ئاسۇق، بالداق، جام، ئابدال، تالدى (تاز لەڭگەر)، سوگەتىئېرىق، قۇمتام، ئىشلەنچى. ئاخىرقى ئالتە كەنت ئۇمۇملاشتۇرۇلۇپ يار بېشى (ياۋېشى) دېيىلىدۇ.

مارالىۋېشىغا قارايىدىغان كەنتلەر: چارباغ، تۇمشۇق، چىدىرتاغ، پاخمىلىق ۋە ياقا قۇدۇقلاردىن ئىبارەت.

بايغا قارايىدىغان كەنتلەر: قۇشتام، داۋانچى، قاراباغ، ياقائېرىق، مىرزىتام، ئونباش، جىگدىلىك، يېڭىئاۋات، ئوتباش، ئازغان، يۇقۇرقى بەلۋاغ، ئىشتاچى، يېڭى لەڭگەر، قاپچى، ئاق ئۇلى، چۇجە بەلۋاغ، ئارال، توخسۇن، بۇغان، چىغان، قىزىل ۋە باشقىلار. ئاخىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان

12 كەنت بىر بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چوڭ سايرام رايونىنى تەشكىل قىلىدۇ، شۇڭا ئۇ خەرىتىدە پۈتۈن بىر شەھەر قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ.

كۆچا رايونى شايار بازىرىنى قوشقاندا، توۋەندىكى كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: قاراقاش، كونچى، سېرىق بۇيا، تاغئېغىرىق، بوستان، پەيلۇر، گۈمباز، تويىبولدى، تۇققۇزتام، دولەتئىباغ، شامالىباغ، مازارباغ، ئوچا، مازا خوجام، شۇنۇت، ياقا، ساقاغۇ، ئۇزۇن، ئاختىچى، كىرىش ۋە باشقىلار.

كورلا رايونىغا قارايدىغان كەنتلەر: بۈگۈر، يېڭىسار، يېڭىئاۋات، تاشئېغىرىق، يايچى، چومپاق، ئارال، ئالساي (ئاخىرىدا ئاتالغان 4 كەنت بۈگۈر ئەترايىغا جايلاشقان، بىر تۈتاش يەرلەردۇر)، قاغاباياق، تاختى، باغچىگدە، مالۇ، بۇلۇڭ قۇدۇق، تالبۇلاق، ئاقساراي (ئاخىرىدا ئېيتىلغان كەنت يېڭىسار ئەترايىغا جايلاشقان)، دورمەل، قوشئېغىرىق، ئۇرپا، سايباغ (بۇ يەردىن كەنت كورلا شەھىرىگە يېقىن)، دەنزىل، قارا شەھەر قورغىنى ۋە قارا شەھەر ئەترايىدىكى يېزا - كەنتلەر. دولەت تەرىپىدىن ھەر بىر رايونغا تەيىنلەنگەن بەگلەر شۇ يەرلەرنىڭ ھاكىمى ۋە ھوكۈمرانلىرىدۇر.① ھەر بىر رايونىڭ ھوكۈمرانلىرى

① بۇ پاراگىراپتا ئۇتتۇرىغا قويۇلغان مەنسەپ نامىلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن توۋەندىكىلەرگە قاراڭ.

بەگ، بىر يۇرتنىڭ ئاساسىي ھوكۈمرانى ياكى باشلىغىدۇر.

بەگ، توقسابا① پانسات② ياكى يۈز بېشى③ دەپ ئاتىلىدۇ. بارلىق ھاكىملار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش بېجىرىدۇ ھەمدە ياقۇپبەگكە بېۋاستە جاۋابكار بولىدۇ. ھەر بىر ھاكىم ئۆز رايونىنى گويا ئىجارىگە ئالغان يەرنى باشقۇرغانىدەك ئىدارە قىلىدۇ. ئۇلار دولەت خەزىنىسىگە بەلگىلىك مىقدار-دا مەھسۇلات ۋە پۇل تاپشۇرىدۇ. بۇنىڭدىن ئېشىپ قالغان بارلىق مەھسۇلات ياكى پۇللارنى ئۆزلىرى ئېلىۋېلىپ پايدىلىنىدۇ. ھاكىملار دولەتتىن ھېچقانداق مائاش ياكى ئوزۇق ياشقۇرغان يۇرتتىكى ھوكۇمەتتىك خىراجىتى ئۈچۈن دولەتتىن ھېچقانداق پۇل ئالمايدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ھەر بىر ھوكۇمران ئۆزىگە تەۋە رايونىنىڭ مالىيە كۈچىگە قارايدىغان ھەر قايسى شەھەر، يېزا، قىشلاقلارنى مۇداپىيە قىلىدىغان

---

① مەلۇم قوش ياكى مەلۇم بىر كەنتنىڭ ئاساسىي ئاھالە قىلغان توقسابا ياكى دوغا دەپ ئاتىلىدۇ. مەلۇم بىر ئادەم توقسابا ياكى دوغا بەگ دەپ ئاتالغىنى كېسىلا ھەربىي ئۇنۋان بەلگىسى كونترول يۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولالايدۇ. بۇ بىر-دىكى ھەربىي ئۇنۋان بەلگىسى دېگەندە قوتاز قۇيرۇقى ئېسىلغان ئۇزۇن دەستەك كوزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق دەستەكنى ھەربىي ئۇنۋانى بار ئەمەلدارلار ئومۇمەن ئۆز مەنسۇبىتى بولغۇرىدىغان بايراق ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. ۋايەي شاۋ (Videshao) نىڭ «شەرقىي تۈركىستان تىلى ھەققىدە ئومۇمى بايان» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. ــ ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

② پانسات ــ بەش يۈز ئادەمنىڭ باشلىغى. ــ ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

③ يۈزبېشى ــ يۈز ئادەمنىڭ باشلىغى. ــ ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

ئازدۇر - كوپىتىۇر ئەسكەرلەرنى باقىدۇ ھەمدە بىر تۈركۈم ساقچى، پوچتالىيون ياكى خەۋەرچىلەرنى باقىدۇ.

ھاكىملار ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئەمىر - پەرمانلىرىغا ئاساسەن يەر - زىمىنلارغا ھەر خىل دەرىجىدە ۋاقىتلىق ياكى ئۇمۇر-ۋايەت ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان. ھەر بىر ھاكىم دولەت خەزىنىسىگە مەلۇم مىقداردا ئاشلىق ۋە پۇل تاپشۇرغانلىقى سىرتىدا، ھەر يىلى يەنە "بەدولەت"كە ئولپان تاپشۇرۇشى شەرت. بۇنداق ئولپاڭ ھوكۈمران بىلەن ئولپان تاپشۇرغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. مۇنداق ئولپاڭلار نۇرغۇنلىغان ئاتالارنى، سان - ساناقسىز تون - چاپانلارنى، گىلەملەرنى، تاۋار - دۇردۇنلارنى، تاغار - تاغار چايىلارنى ۋە شېكەرلەرنى، لېگەن - لېگەن كېپەك ئالتۇنلارنى، تىللا ۋە كۈمۈش تەڭگىلەرنى، زىنقچا ئالتۇن ياكى يامبۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى مۇمكىن. "توققۇز" دېگەن سان يۇقۇرقىدەك ئولپاڭ - سوغىلارنىڭ ئۇمۇمى مىقدارى جەھەتتە خېلى زور سالماقنى ئىگەللەيدۇ. مەسىلەن، ئۇمۇمەن سوغا تەقدىم قىلغاندا. بىر يۇرۇش ياكى بىر قانچە يۇرۇش نەر-سە بىر يولدا سۇنۇلىدۇ. بىر يۇرۇش دېگەندە، ۋ تۇياق ئات، ۋ تېڭىق تون بولۇشى مۇمكىن (ئەگەر سوغا سۇنغۇچى كەمبەغەل-رەك بولسا، پەقەت توققۇز تون سۇنۇشى، توققۇز قاپ ياكى توق-قۇز خالتاشېكەر، "توققۇز ئالتۇن يامبۇ" سۇنۇشىمۇ مۇمكىن، ھەربىر يامبۇ 108 سومغا يارايدۇ). ھاكىملار بۇ سوغىلارنى مەخسۇس ئەلچىلىرىدىن ئەۋەتىدۇ ياكى ھاكىملارنىڭ ئۆزلىرى "بە-دولەت" ھوزۇرىغا كېلىپ، يۈكۈنۈپ تۇرۇپ تەقدىم قىلىدۇ.

"بەدولەت" ھاكىملارنىڭ سۇنغان سوغا - ھەدىيىلىرىگە

جاۋابەن كوپىنچە شۇنىڭغا ئوخشىاش قىممەتتىكى ماددى نەرسىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن شىرىن سۆزلەر ۋە يېقىنچىلىق بىلەن ئىلتىپات كورسىتىدىكەن. ئۇ ئادەتتە مەيلى يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ھاكىملارغا بولسۇن ياكى توۋەن دەرىجىلىك ئەلچىلەرگە بولسۇن، رەڭگارەڭ ئەتلەس تون، كەمەر ياكى قورال ھەدىيە قىلىدىكەن.

بىز بۇ دولەتنىڭ مەمۇرى ئىدارە قىلىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە سوز ئېچىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مەمۇرى ئورگانلىرىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئۈستىدە توختالماقچىمىز. شۇڭا بىز قەشقەرىيەدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان باج - سېلىقلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئوتەيلى. قەشقەرىيەدىكى ھەر خىل باج - سېلىقلارنىڭ ئەھۋالى ئاسىيادىكى باشقا دولەتلەرنىڭكى بىلەن تامامەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ھەر خىل باج - سېلىقلار ئىچىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى خىراجەت بېسىدۇر. بۇ، يەرلەردىن ئېلىنغان ئومۇمى مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىر قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، سەي - كوكتات ئېتىزلىرى، تېرىلغان يەر، كېۋەزلىك، بېدىلىك ۋە مۇنبەت باغلارغا قويۇلىدىغان تاناپ بېجى تۇرىدۇ. ھەربىر تاناپ ئايرىم - ئايرىم مولچەرلەپ بېكىتىلگەن بولۇپ، بەزىدە 20 تەڭگىگە يېتىدۇ. بۇلارنىڭ سىرتىدا يەنە چارۋىلار ۋە تۇۋار ماللار ئۈستىگە قويۇلىدىغان زاكاتمۇ بار. زاكات ئېلىش نىسبىتى 2.5 پىرسەنت بولىدىكەن.

خىراجەت ــ تاناپ ۋە زاكاتلار بىۋاستە باج ھېسابلىنىدۇ. نۇرغۇنلىغان ۋاستىلىق باج - سېلىقلاردىن تۇۋەندىكىلەرمۇ بار:

1. ئوت - تاماق پۇلى بىلەن باشقا ئىشلار (ئىچكى لوغىنى قاراڭ). 2. تاغار ساماۋار. ھارارەت بىلەن ئىشلىتىلىدىغان ئوت - ساماۋار خەلقلىغانچە پۇل ئىشلىتىدىغان بولۇپ، ئىشلىتىدىغان مۇ پۇللار كۆپىنچە خېلى جىق بولىدىكەن. كەپسەن - ئاشلىقتىن ئىشلىتىدىغان بىر خىل باج بولۇپ، ئۇ باجگىرلارنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىكەن. يۇ باجنىڭ مىقدارى بەگ ۋە ئۇنىڭ باجگىرلىرىنىڭ نەپسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىگىگە قاراپ خالىغانچە بېكىتىلىدىكەن. تەرى قارا - يەرلەرنى ئاھالىدىن بىرەر سېلىق ئولۇپ قالىسلا ئۇنىڭ پارلىق مال - مۈلكى بالىغا سۇندۇرۇلۇپ، سۇندۇرۇلغان باھانىڭ 205 پىرسەنتىدىن 5 پىرسەنتىكىچە قىسمى دولەتكە تاپشۇرۇلىدىكەن.

ۋاستىلىق باجلار ئىچىگە يەنە قەشقەرىيەگە كەلگەن ۋە بۇ دولەتنىڭ ئوتەڭلىرىدىن ئوتكەن چەتئەللىكلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئەلچىلەر ئومىگىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن ئاھالىدىن ئېلىنىدىغان ئەق پۇل، مەھسۇلات ۋە ئوتۇن - ساماندارمۇ كىرىدىكەن. شۇنىڭدەك ئاھالە يەنە ئۇرۇشنىڭ كېرەكلىك مادىي نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشى، ھەربىي گازارما قىلىش ئۈچۈن ئويلەر بىلەن ھەقسىز تەمىنلىشى، دولەت ۋە جامائەت بىنالىرىنى ئىسسىتىش ئۈچۈن پېقىلغۇ ئوتۇن يەتكۈزۈپ بېرىشى، بۇنىڭ سىرتىدا، تۇيا قىزىلىش قۇرۇلۇشلىرىغا مەجبۇرى يوسۇندا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشى شەرت ئىكەن.

ھەر بىر ئولكە ياكى رايون مەمۇرى ئىدارە قىلىش ياكى باج، غەللە - پاراق يىغىۋېلىش جەھەتتە بىر قانچە چوڭ - كىچىك ئوبلاستلارغا ياكى تۈمەنلەرگە بولۇنىدىكەن. بۇلارنىڭ ھەر بىرى

بىر ياكى بىر قانچە كەفت - پەيغەمبەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەكتەپ بىلەن ئوبلاستلاردا سەركىلار (تازىيانە تېكىلەر) ۋە يۇز بېشىلار ئاساسلىق مەمۇرى خادىملار ھىساپلىنىدۇ.

سەركىلارنىڭ ۋەزىپىسى دۆلەتنىڭ خەۋپسىزلىكىنى قوغداش بىلەن بىرگە ۋە باشقۇرۇش ھەمدە ئۇنى خەلقنىڭ كېرىم قىلىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭدەك ئۇلار يەنە دۆلەتنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرىدۇ ھەمدە ھەربىي سەپتىكى ئەسكەرلەرنى مۇشۇ ئامبارلاردىن ئېھتىياجلىق ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. يۇقىرى باشقۇرۇش تۈزۈمى ھاكىملار بىلەن تۈزۈلگەن توختامغا ئاساسەن كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ.

يۇز بېشىلار ئوشرە - زاكاتنى ھەمدە ئوت - سامان پۇلى بىلەن كەپسەندىن باشقا، بارلىق ھەرقانداق ۋاستىلىق باج - سېلىقلارنى يىغىشقا مەسئۇل بولىدۇ. يۇز بېشىلار يەنە ئۇزلىرى باشقۇرۇۋاتقان كەنتلەرنىڭ ئامانلىغىنى ساقلايدۇ، يوللارنى ئاسراش ۋە رېمونت قىلىشقا قارايدۇ، ئەمەلدار ۋە ھەربىلەرنى كۆتۈۋېلىش، ئۇلارغا ياتاق ئورۇنلاشتۇرۇش، ئاھالىدىن ھەربىلەرگە كېرەكلىك ھارۋا، ئاتلارنى يىغىش ۋە ئارمىيىگە كېرەكلىك ھەرخىل ماددىي بۇيۇملارنى يەتكۈزۈپ بېرىش ۋەزىپىلىرىنىمۇ ئادا قىلىدۇ.

ھەربىر ھاكىمنىڭ قول ئاستىدا ئۇنىڭغا بۇيرۇتما خىزمەت قىلىدىغان بىر سەركار ۋە بىر قانچە مىرزا (كاتىپ ياكى پۈتۈكچى) بولىدۇ.

بىر يۇقۇرىدا ھەربىر ئوبلاستىكى خىراجەت - زاكات باجلىرى شۇ ئورۇندىكى يەرلىك ھوكۇمەت يەنى سەركار ۋە يۇز بېشىلار تەرىپىدىن يىغۇۋېلىنىدىغانلىقىنى ئېيتتىم ئوتكەن ئىـ

دۇق. تاتاپ بېجى بولسا، ھاكىملارنىڭ بىۋاسته يېتەكچىلىگىده يىغىۋېلىنىدۇ، ئۇلار بۇ باجنى يىغىشقا ئوز مىرزىلىرىنى ئەۋەتىدۇ.

خىراجەت بېجى ياكى سەركارلارغا ھوددىگە بېرىلىدۇ. ئۇلار مەھسۇلاتنىڭ ئاشقان ياكى كېمەيگەنلىگىگە قارىماستىن، بەلگىلىك مىقداردا ئاشلىق ياكى نەق پۇل يىغىۋېلىپ، دولەت خەزىنىسىگە تاپشۇرىدۇ، ياكى ئۇلار-شۇ يىلى ئېلىنغان مەھسۇلاتقا ئاساسەن، دولەت خەزىنىسىگە ئوز يېنىدىن مەلۇم مىقداردا ئاشلىق تاپشۇرىدۇ.

ئالدىنقى ئەھۋالدا، ھاكىملار بىر ئادەمنى سەركارلىققا تەيىنلەيدۇ. كېيىنكى ئەھۋالدا بولسا، سەركار بولغۇچى جەزمەن يەرلىك خەلقتىن بولۇشى ھەمدە ھاكىمغا ئوز ۋەزىپىسىنى تولۇق ئورۇنلايدىغانلىغىغا كاپالەتلىك قىلىشى، شۇنداقلا بەلگىلەنگەن غەللە-پاراقنى ھاللىق ئاھالىدىن تولۇق يىغىۋېلىشقا ئېنىق ۋەدە بېرىشى شەرت.

قەشقەرىيەنىڭ ئەدلىيە-سوت ئىشلىرىنى ياقۇبېگ تەرىپىدىن تەيىنلىگەن قازىلار باشقۇرىدىكەن. ئوبلاستلاردا، ئاھالىنىڭ زىچلىق دەرىجىسىگە ۋە يەر كولىمىنىڭ چوڭ-كىچىكلىگىگە قاراپ بىر ياكى بىر قانچە قازى ئىشقا قويۇلىدىكەن. ھەر بىر قازىغا بىردىن مۇپتى (قانۇنىنى شەرھىلىگۈچى) قوشۇپ بېرىلىدىكەن. ھەربىر مەھەللىگە ئاز دېگەندە بىردىن رەئىس قويۇلىدىكەن، رەئىسلىككە شۇ مەھەللىدىكى ئاھالىلەر ئىچىدىن ئەڭ ئەخلاقلىق، ئەڭ تەقۋادار ئادەملەر تالىلىۋېلىنغان ئىكەن. بۇ رەئىسلەرنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوز ھوقۇقىنى ئىشلىتىش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن خەلقتە سالغان زۇلۇملىرى سەركار ۋە يۇز بېشىلار-

ئىككىدىن قېلىشمايدىكەن، رەئىس شەرىئەت ئەھكامى ۋە ئورۇپ-ئادەت بويىچە، ئومۇمىي ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ ۋە ئىسلامىيەت قائىدىلىرىنىڭ پاكلىغىنى قوغدىغۇچى ئىكەن.

رەئىسلەر ھەرقانداق ئويلەرگە كىرىشكە ھوقۇقلۇق ئىكەن، ئۇلار ئوز ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى بولغان بىر تال توقۇناق ئاغامچىنى بوينىغا ئېسىۋېلىپ، مەيلى كۈندۈز ياكى كېچە بولسۇن، خالىغان ۋاقىتتا ئويمۇ - ئوي يۈرۈپ كىشىلەرگە نازارەت قىلىدىكەن، مەيلى ئەر ياكى ئايال ۋە بالىلار بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى رەئىسنىڭ بۇيرۇغىغا ئىتائەت قىلىدىكەن. ئۇ بارلىق ئائىلىلەردە جىدەل - ماجرا بولماسلىغىغا كاپالەتلىك قىلىدىكەن. ھەر بىر ئادەمنى ھەتتا ئۇششاق بالىلارنىمۇ ۋاقتى - ۋاقتىدا نامازغا بېرىپ تۇرۇشقا دەۋەت قىلىدىكەن، ئاتا - ئانىلارنىڭ ئوز بالىلىرىنى مەكتەپلەرگە ئەۋەتىشگە ھەيدەكچىلىك قىلىدىكەن. سودىگەرلەردىن سودىدا ئادىل بولۇشنى، سۇپەتلىك مالىلارنى سېتىشنى تەلەپ قىلىدىكەن، خوتۇن - قىزلارنىڭ چۈمبەتسىزلا سىرتقا چىقىشىنى چەكلەيدىكەن ھەمدە ئاھالىنىڭ ئاخشىمى سائەت 8 ياكى 9 لاردا ئۇخلىشىغا نازارەت قىلىدىكەن. رەئىسلەر جىنايەتچىلەرنىلا جازالاشقا ھوقۇقلۇق بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھەرقانداق بىر گۇمانلىق ئادەمنىمۇ جازالاشقا ھوقۇقلۇق ئىكەن. رەئىسلەر ئۇلارنىڭ باش، مۇرە ۋە بەللىرىگە دەررە بىلەن ئۇرىدىكەن، ھەتتا بەزى گۇناكارلارنى بەلگىلىمە بويىچە قامچىلايدىكەن. مەسىلەن، ماتا توقۇيدىغان باپكارنىڭ توقۇغان ماتاسى ئولچەمدىكىدىن قىسقا بولۇپ قالسا، بۇ باپكارغا 39 دەررە ئۇرۇلىدىكەن.

رەئىسلەر مىرشاپنىڭ ھەمرالىغىدا كوچىلاردىن ئوتۇپ كېتىۋ-

ۋلقاندا، كىشىلەر قورقۇپ سازاسىمنىڭ چۇشۇپ قالىدىكەن. ئادەتتە شەھەرلەر باشلىرىنى ئېگىپ، بۇ شەرىئەت ھامىلىرىنىڭ ئوتۇپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشىدىكەن، خوتۇن - قىزلار ۋە ئوششاق بالىلار بۇ تەرى سۇرلۇك رەئىسلەرنى كورگەن ھامان بەدەر قېچىشىدىكەن. رەئىسلەرگە ئۇچراپ قالغانلىكى ئادەم دەررە يەمەي قالمايدىكەن، ئەمما بايلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئىكەن.

دىنىي مۇراسىملار موللىلارنىڭ رىياسەتچىلىگىدە مېچىت لاردا ئوتكۈزۈلىدىكەن، بۇ موللىلارمۇ ئوخشاشلا "بەدولەت" تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىكەن. ئادەتتە ئۇلار مەدرىسىنىڭ يۇقۇرى پىللىق دەرسخانىلىرىدا ئوقۇغان تالىپلار ئىچىدىن تالىلىنىدە- كەن، مەدرىسنىڭ يۇقۇرى پىللىق تالىپلىرى ئىچىدىن لايىق كىشى چىقمسا، ئۇ ھالدا يەرلىك ئاھالە ئىچىدە دىنىي ئېتىقادى ئەڭ كۈچلۈك، خەلقنىڭ ھورمىتىگە سازاۋەر بولغان كىشىلەر موللىلىققا تالىلىنىدىكەن. مېچىتلەر قارمىغىدا مۇنداق ئىككى خىل مەكتەپ بولىدىكەن: بىرى تۇۋەن دەرىجىلىك بولۇپ، ئۇ مەكتەپ - ياكى قارىخانا دېيىلىدىكەن. ئالدىنقىسىدىكى ئوقۇتقۇچىلار خەلپەت دەپ ئاتالسا، كېيىنكىسىدىكى ئوقۇتقۇچى- لار مۇدەررىس دەپ ئاتىلىدىكەن.

ھەر بىر ئۇلكە ياكى رايونىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئەمەلدارلار بولغانلىقتىن سىرتىدا، يەنە بىر- دىن قازى ئەسكەر، يەنى ھەربىي خادىملارنىڭ ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدىغان ئالاھىدە قازى، بىردىن قازى كالان يەنى قازىلارنىڭ قازىسى ۋە بىردىن قازى رەئىس يەنى رەئىسلەرنىڭ رەئىسى بولىدىكەن. بۇ ئۇچ خىل ئەمەلدار ياقۇپبەگ تەرىپىدىن بەۋاستە تەيىنلىنىدىكەن، شۇنىڭدەك ئۇ- لار ھاكىملاردىن مۇستەقىل تۇرىدىكەن. ھاكىمدىن باشلاپ

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئەمەلدارلارنىڭ ھىچقايسىسى دولەتنىڭ مائاش ئالمايدىكەن، ھاكىملار ئۇزلىرى يېقىن ھەر خىل باجلاردىن ئۇزلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى چىقىرىۋالىدىكەن. ئۇلارنىڭ بەدولەتكە سۇنغان سوغاتلىرىدىن قارىغاندا، ھاكىملارنىڭ ئۇندۇرۇۋالغان مائاشى چوقۇم ناھايىتى كوپ بولسا كېرەك.

خىراجەت بېجىنى ھوددىگە ئالغان سەركارلارمۇ مائاش ئالمايدىكەن. لېكىن ئۇلار خىراج بېجى يېقىنداندا، ئۇزلىرىنىڭ ۋە ئۇزلىرى بىلەن بىللە باج يىغىشقا چىققان يارەملەشكۈچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن كەپسەندىن يەنى مەلۇم مىقداردىكى ئاشلىقتىن بەھرىمەن بولۇشقا ھوقۇقلۇق ئىكەن.

پۇقرالار تەرىپىدىن سايلىنىپ چىققان يۇز بېشىلار ئۇزلىرى خىزمەت قىلىۋاتقان كەنتلەردە قائىدە بويىچە يەر زىمىنغا ئىگە بولىدىكەن. ئۇلار بۇ يەرلەرنى يەرلىك خەلقنى ھەقسىز ئەمگەككە سېلىپ تېرىتقۇزىدىكەن.

قازىلار ۋە مۇپتىلار ئۇزلىرى بىر تەرەپ قىلغان دەۋا ئىشلىرىدا ئالاقىدار دەۋاگەر ۋە ئەيىپكارلاردىن مەلۇم مىقدارداً ئىش ھەققى ئالىدىكەن. بۇنداق ئىش ھەققى دەسلەپتە 20 تىيىن ئىكەن، كېيىنچە ناھايىتى چوڭ ئوسۇپ كېتىپتۇ. مىرشاپلار ۋە باشقا خادىملارنىڭمۇ دەۋاگەر ۋە ئەيىپكارلاردىن تاپقان ھەققى ئۇندۇرۇۋالمىسا كۆڭلى تىنمايدىكەن.

رەئىسلەرمۇ بەزى دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغانداً كىشىلەردىن پارا ئالىدىكەن. كىشىلەر بۇنداق پارا ئۈچۈن رەئىسلەرگە بەزىدە ناھايىتى قىممەتلىك نەرسىلەرنى سوغا قىلىدىكەن. بۇنىڭ سىرتىدا، رەئىسلەر جىنازە نامىزىنى

چۇشۇرسە، قازا قىلغۇچىنىڭ ئەڭ ياخشى تونىنى ئېلىش هوقۇقىغا ئىگە. ئورپ ـ ئادەت بويىچە، بۇنداق تون مېيىتنى يەرلىككە قويۇشتىن ئىلگىرى تاۋۇتنىڭ ئۈستىگە يېپىلىدۇ.

شۇنىڭدەك، موللىلارنىڭ ئىش هەققىمۇ پۇقرانىڭ زىممىسىغا يۈكلەنگەن. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئىش هەققى پۇقرانىڭ سەدىقىسى، باللىلارنىڭ پەيشەمبىلىگى (مەكتەپنى بىر موللا باشقۇرغان بولسا) ۋە جامائەت ئىچىدىكى نىكالىنىش ـ نىكالىدىن ئاجرىشىش رەسمىيەتلىرىنى بىجىرىش، جىنازە نامىزىنى چۈشۈرۈشكە ئوخشاش ئىشلارغا تولىنىدىغان تۇراقلىق هەقلەردىن كېلىدۇ.

قارىخانا خەلپەتلىرىنىڭ ئىش هەققى تەلەبەلەر (ئوقۇغۇچىلار)نىڭ ئاز ـ كۆپلۈگىگە ۋە ئاتا ـ ئانىلارنىڭ كەمبەغەللىك ـ بايلىق دەرىجىسىگە قاراپ بەلگىلىنىدىكەن، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇنداق ئىش هەققى ناهايىتى ئاز بولىدىكەن. خەلپەتلەر ئىش هەققىنىڭ بىر قىسمى ئۇچۇن پۇل، يەنە بىر قىسمى ئۇچۇن ماددى نەرسىلەر ئالىدىكەن.

قەشقەرىيەدە ئەمەلدارلارنىڭ گەرچە تۇراقلىق مائاشى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى پۇقرالارنىڭكىدىن خېلىلا بايلىقاشات ئىكەن.

ياقۇپبەگنىڭ ئاددى ـ سادىدا تۇرمۇش كەچۇرۇش ئادىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئاسىيادىكى باشقا هوكۇمرانلارغىلا ئەمەس، بەلكى قول ئاستىدىكى باشقا بەگلەرگىمۇ ئۇلگە بولالايدىغانلىقىنى كورۇۋالالايمىز. ئۇنىڭ ئوردىسى شۇ قەدەر نامراتكى، ئوردىغا كىرگەنلەر بۇنىڭ ئوز ئوردىسى ئىكەنلىگىنى هىس قىلمايدۇ. ئۇنىڭ كىيىنىشى ۋە غىـ

زالىنىشىمۇ قول ئاستىدىكى خادىملارنىڭكىدىن ھىچقانداق پەرقلەنمەيدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلگەنلىگى ئۇنىڭ بىردىن-بىر ئىسراپچىلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ 300 ئايال تۇرىدىغان كارامەت ھەيۋەتلىك ھەرەمخانىسى بار. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، ئۇ سەپەرگە چىققاندا 6 ئايال ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرىدىكەن. ياقۇپبەگنىڭ ئوردىسى شۇنچىلىك تارھەم كىچىك ئىكەنكى، ئۇنى زادىلا بۇخارا ياكى قوقان خانلىرىنىڭ ئوردىلىرىغا تەڭلەشتۇرگىلى بولمايدۇ.

ياقۇپبەگ پۈتۈن دولەت ئىشلىرىنى توت مىرزىدىن تەركىپ تاپقان دىۋانخانىسى ئارقىلىق باشقۇرىدىكەن ۋە شۇلار ئارقىلىق بارلىق ھوججەت-ئالاقىلەرنى بىر تەرەپ قىلدۇرىكەن. بۇ مىرزىلار ياقۇپبەگكە ھەم كاتتىپ ھەم ئىش بىجىرگۈچى ئورنىدا خىزمەت قىلدىكەن، ئۇلاردىن مەخسۇم ئىسىملىك بىرسى 1872-يىلى دىپلوماتىك ۋەكىل بولۇپ تاشكەنتكە بارغان. بۇ كىشىنىڭ ئىش بىجىرىش ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ ئىكەن.

ياقۇپبەگ ئەمىر-پەرمانلارنى ئادەتتە ئاغزاكى ئېيتىپ تۇرۇپ ئەنگە چۈشۈرىدىكەن.

ياقۇپبەگ ھەركۈنى ئەتىگەنلىگى قوبۇلخانىدا ئۇز ئورنىغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، خەت-چەكلەرنى كورۇشكە باشلايدىكەن، ئۇ، تاپشۇرۇۋېلىنغان خەت-ئالاقىلەرنى بىر-بىرلەپ تەپسىلى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، دەرھال پەرمان بېرىدىكەن، مىرزا بۇ پەرمانلارنى شۇ خەت ياكى ئالاقىنىڭ ئارقىسىغا يېزىپ قويىدىكەن. ئاتلىق چاپارمەنلەر كۈنىگە تەخمىنەن 290 چاقىرىمدىن 390 چاقىرىمغىچە يول بېسىپ،

خەت - ئالاقىلەرنى مەنزىلدىن مەنزىلگە يەتكۈزۈپ تۇرىدە-
كەن. چاپارمەنلەر بەلگىلىك ئارىلىقتا قۇرۇلغان مەخسۇس
ئۆتەڭلەردە ئاتلىرىنى ئالماشتۇرىدىكەن.

ياقۇپبەگ ئىشلارنى تېز بىر تەرەپ قىلىشتا ۋە قاتتىق
قوللۇقتا ھەممىگە مەشھۇر ئىكەن. بەدولەتنىڭ قول ئاس-
تىدىكى كىشىلەر ئۇنىڭدىن نەچچە يۈز چاقىرىم يىراقلىقتا
تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىشى بىلەنلا قورقۇپ،
دىر - دىر تىترىشىدىكەن.

ئۇزەم كېزىپ ئوتكەن بىر قانچە ئولكە ياكى رايونلار
(قەشقەردىن چىقىپ ئاقسۇ، بايا، كۇچا، كورلا ۋە قاراشەھەرنى
بېسىپ ئوتىدىغان جايلار)نىڭ باج، غەللە - پاراق ئۈچۈن
تاپشۇرغان مادىدى نەرسىلىرىنىڭ سانىدىن مېنىڭ يۈزەكى
خەۋىرىم بار. ئەمما يەركەن ۋە خوتەن رايونلىرىنىڭ باج،
غەللە - پاراق ئىشلىرىغا ئائىت سانلىق مەلۇماتنى تەخمىنەن
بولسىمۇ ئىگەللەپ ئالالمىدىم.

قەشقەرىيە ئاھالىسىنىڭ ئوز ئۇستىگە ئالغان سېلىقلارنى
تولەش ئىقتىدارى ۋە بايلىقلىغى بىزنى تولىمۇ قىزىقتۇر-
دى. بىزنىڭ بۇ مەسىلگە ئائىت توپلىغان ماتېرىياللىرىمىز
تولۇق بولمىسىمۇ، لېكىن مەن بۇ ھەقتە توختىلىپ ئوتۇشنى
لايىق كوردۇم.

گەپنى قەشقەر رايونىدىن باشلايلى. ئالداش دادخا
ئىسىملىك بىر تاشكەنتلىك سودىگەر بۇ رايونغا ھاكىم ئە-
كەن، ئۇ دولەت خەزىنىسىگە ھەر يىلى پۈتۈن قەشقەر
شەھىرىدىن ۋە قەشقەر رايونىدىكى بارلىق يېزا - كەنتلەر-
دىن خىراجەت بېجى ئۈچۈن يىغىلغان ئاشلىقلاردىن 900

مىك چارەك① بۇغداي ۋە قوناق تاپشۇرىدىكەن. بۇ سانلىق مەلۇماتلار ئىچىدە بىزنىڭ مارالۇپشىغا بارغىچىلىك چوڭ يول بويىلىرىدىكى كەنتلەردىن توپلىغانلىرىمىز مۇنداق:

شاپىتۇل — بۇ مەھەللىدە 600 تۇتۇن بولۇپ، باج ئۈچۈن ئۇلاردىن 2000 چارەك ئاشلىق ئېلىنىدىكەن. پەيزىۋات بازىرىدا 400 دىن 500 گىچە تۇتۇن بولۇپ، باج ئۈچۈن ئۇلاردىن 60 مىك چارەك ئاشلىق ئېلىنىدىكەن. پەيزىۋات بىلەن خانئېرىق باپكارچىلىق مەركەزلىرىنىڭ بىرى ئىكەن. يېڭىئاۋات كەنتىدە 70 دىن 100 گىچە تۇتۇن بولۇپ، باج ئۈچۈن ئۇلاردىن 400 چارەك ئاشلىق ئېلىنى-

① بىزنىڭ ئاقسۇدا ھىساپلاپ كورۇشىمىزچە، بىر چارەك دېگىنىمىز 24 قاداق بۇغداي ياكى 26 قاداق قوناق ۋە ياكى 25 قاداق ئارپا بولىدىكەن — ئاپتورىدىن.

شاۋ ئەپەندى (Mr.Shaw)نىڭ «شەرقىي تۈركىستان سۈرۈشتۈرۈلىشى»دە مۇنداق دېيىلگەن: "شەرقىي تۈركىستاندا بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۈچ خىل چارەك ئىشلىتىلىدۇ. بىرىنچى خىلى خام پېپەك، بويىاق ماتېرىياللىرى، خۇشپۇراق ماتېرىياللار ۋە چايلارنى ئولچەشتە ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭ بىر چارىگى 4 جىڭ ياكى 5 قاداققا باراۋەر، ئىككىنچى خىلى ھەرخىل مەھسۇلاتلار ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. بۇ "ئاشلىق تېشى"، "ئاشلىق تارازىسى" ياكى "توت تاش" يەنى "توت تارازا" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ بىر چارىگى 12.5 جىڭ ياكى 16 قاداق كېلىدۇ. بۇ ئەمىرىنىڭ ھازىرقى ئېغىرلىق ئولچىمىدىكى ئۈچىنچى خىل چارەككە ئوخشىمايدۇ. بۇ خىل چارەك "بەش تاش"، "بەش تارازا" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ بىر چارىگى 16 جىڭ ياكى 20 قاداققا باراۋەر — ئىنگلىزچە تەرجىماندىن.

مدىكەن. بۇ يەر بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى مارالۇبشىغا قوشۇۋېتىلگەن ئىكەن.

تاناپ بېجىنىڭ ئومۇمى سانى ئانچە ئېنىق ئەمەس، باغۋەنچىلىك ئىشلىرى زور تەرەققى قىلغان بەزى كەنتلەردىن ئېلىنغان باجنىڭ مىقدارى مۇنداق: بەشكىرەمدىن 100 مىڭ تەڭگە①، ئاۋاتتىن 32 مىڭ تەڭگە، توققۇزاقتىن 64 مىڭ تەڭگە، قوغاندىن 16 مىڭ تەڭگە يىغۋېلىنغان. قىزىلبۇيىدىن تاناپ ۋە زاكات بېجى ئۈچۈن 90

① تەڭگىنى كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا باھاسىنىڭ قانداق ئۆزگىرىدىغانلىغىنى ھىساپلاپ ئولتۇرمىدۇق. بىر قەشقەر تەڭگىسى ئون تىيىنغا باراۋەر—ئاپتوردىن.

شاۋ ئەپەندى ئۆزىنىڭ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان لۇغىتىدە مۇنداق ئىزاھ بەرگەن: "بىر تەڭگە 25 ئۇششاق مىس 'پۇل' (جۇڭگودا ئىشلەنگەن ئوتتۇرىسى تىوشۇك قۇيما پۇل)غا تەڭ. بۇنداق مىس پۇل 'داچەن' دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىرىنىڭ قىممىتى ئىككى پۇلغا توغرا كېلىدۇ. تەڭگىنىڭ بازاردىكى باھاسى ئۇلارنىڭ بىر يامبۇغا (جۇڭگو يامبۇسى تەخمىنەن 2 قاداق ئېغىرلىقتا بولۇپ، 170 سومغا تەڭ) ئالماشتۇرۇلۇش سانىغا قاراپ بەلگىلىنىدىغان بولغاچقا، دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىكەن. بەزى ۋاقىتلاردا يۇقۇرى ئورلەپ 1.100 تەڭگىگە چىقسا، بەزى چاغلاردا توۋەنلەپ 800 تەڭگىگە چۈشۈپ قالىدىكەن. قەشقەر ئەمىرى يېقىندىن بېرى، پارچە كۈمۈش تىيىنلارنىڭ يېتىشمەسلىك ئەھۋالىنى ھەل قىلدى. تۇركىيە سۇلتانى نامىدىن ھەربىرى بىر تەڭگىگە باراۋەر كېلىدىغان، ئاق تەڭگە دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل پۇل تارقاتتى. ئۇنىڭ شەكلى ۋە ئىسمى قوقان بىلەن بۇخارانىڭ كۈمۈش پۇلىغا ئوخشايدۇ. بۇ خىل

مك تەڭگە يىغۇبلىنغان. ناچۇقتىن 25 مك تەڭگە، دو-
لەتباغدىن 18 مك تەڭگە يىغۇبلىنغان. بۇ جايلاردىن
ئېلىنغان زاكات بېجىنىڭ ئومۇمى سانى ئېنىق ئەمەس.

قەشقەرغە بېقىنمايدىغان بەزى جايلاردىن يىغۇبلىنغان باجنىڭ مىقدارى تۆۋەندىكىچە:

خانئېرىقتىن خىراجەت بېجى ئۈچۈن 220 مك چا-
رەك ئاشلىق، زاكات ۋە تاناپ بېجىسى ئۈچۈن 118 مك
تەڭگە يىغۇبلىنغان. ياقۇپبەگ خانئېرىقتىن ئېلىنىدىغان
باجنى ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلىغا بۇيرۇپ بەرگەن. شۇڭا بۇ
باج دولەتكە تاپشۇرۇلمايدىكەن.

تازغۇندىن خىراجەت بېجى ئۈچۈن يىغۇبلىنغان ئاش-
لىق 90 مك چارەككە يېتىدۇ. تاناپ بېجى ۋە زاكات
بېجى ئۈچۈن بۇ يەردىن 88 مك تەڭگە يىغۇبلىنغان.

تازغۇن دەپ ئاتالغان بۇ رايون 13 تىن 15 گىچە
مەھەللىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونغا ئىسلامبەگ دېگەن
قەشقەرلىك بىر كىشى ھاكىم ئىكەن. بۇ رايوندىكى 10
مك تۈتۈناۋك ئاھالە① ئاساسەن دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇل-
لىنىدىغان بولۇپ، كومپە قوناق تېرىيدىكەن.

ئاتۇش خىراجەت بېجىسى ئۈچۈن يۇقۇرىغا 23 مك

كومۇش پۇلنىڭ بازاردا ئېقىش نىسبىتى كىچىك. ئاخوتەننىڭ بىر تەڭگىسى 50 كىچىك مىس پۇلغا باراۋەر، بۇ كىچىك مىس پۇل يەركەننىڭ داچەنلىرىدىن سەل-پەل كىچىگىرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر خوتەن تەڭگىسى يەركەن ياكى قەشقەر تەڭگىسىنىڭ 2 ھەسسىسىگە باراۋەر." بو ئىنگلىزچە تەرجىماندىن.

① جۇڭگونىڭ 1760 - يىلىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشىچە، تازغۇندا ئاران 700 تۈتۈن بولغان ــ ئاپتوردىن.

چارەك ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. تاناپ بېجى بىلەن زاكات بېجىنىڭ ئومۇمى سانى ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئاتۇشلۇقلار ماتا توقۇيالايدىكەن. ئاتۇشنىڭ يېزا ئىگىلىگى 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، بۇ يەردە 10 نەچچە مىڭ تۇتۇنلۇك ئاھالە ياشايدىكەن.

بەدولەتنىڭ تاشمىلىقتىن يېغىۋالىدىغان باجلىرى: خىراجەت بېجى ئۇچۇن 64 مىڭ چارەك ئاشلىق، زاكات بېجى ئۇچۇن 40 مىڭ تەڭگە يېغىۋالىدىكەن. ساري كول (تاشقۇرغان) ئەترابىدىكى تاغلىق رايونلارمۇ تاشمىلىققا قاتنايدىكەن. بۇ تاغلىق رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى قىرغىزلار ئىكەن. قىرغىزلار زاكات بېجى ئۇچۇن يۇقۇرىدا ئېيتىلغان سانغا باراۋەر چارۋا تاپشۇرىدىكەن. ئۇلار چارۋىچىلىق قىلىدىكەن، ئۇنىڭدىن قالسا، يەنە تاشكومۇر قازىدىكەن. بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس. بۇ رايونغا ئابدۇل راخمان مىرزا بەردار ھاكىملىق قىلىدىكەن. بۇ مەرغۇلانلىق كىشى بولۇپ، نايمان قەبىلىسىگە تەۋە قازاق قىرغىزلاردىن ئىكەن.

ئاغۇ بۇنىڭدىن ئۇچ يىل ئىلگىرى خىراجەت بېجى ئۇچۇن 48 مىڭ چارەك ئاشلىق تاپشۇرغان ئىكەن. بۇ يەردىكى ئاھالە باپكارلىق قىلىشىدىكەن. يەنە سوپۇن ياسايدىكەن، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن ۋە قىرغىزلار بىلەن سودا - سېتىق قىلىشىدىكەن. جۇڭگولۇقلارنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ يەردە 300 تۇتۇنلۇك ئاھالە بار ئىكەن.

ئوپال خىراجەت بېجى ئۇچۇن 80 مىڭ چارەك ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. ئۇنىڭ تاناپ بېجى بىلەن زاكات بې-

جی ئۇچۇن قانچىلىك نەرسە تاپشۇرغانلىغى ئېنىق ئەمەس. ئوپالىنىڭ خەلقى دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەن. بۇ يەرنىڭ ھاكىمى پىسكەنتلىك رەھىم بابا توقىبابا دىگەن كىشى بولۇپ (توقىبابا ھەربى مەنسەپ، گەزمە باشلىغى دىگەن مەنىدە)، ئۇنىڭغا ئوپالىنىڭ باج-پارا قالدىرىدىن كىرگەن كىرىمنى پەرغانە ئولكىسى بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئىگىز تاغلىق رايونلارغا قوروللىغان بەزى قورغانلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنى قامداشقا سەرپ قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن.

مارالۇبشى رايونى خىراجەت بېجى ئۇچۇن 40 مىڭ چارەك ئالشلىق تاپشۇرىدىكەن. مەلۇماتقا قارىغاندا، بۇ را-يوندا 3000 تۇتۇنلۇك ئاھالە بار ئىكەن. ئۇلار دولانلار① بولۇپ، دولانلار بۇنىڭدىن 150 يىل ئىلگىرى يەنى جۇڭ-غارىيە ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە قەشقەرىيەگە كەلگەن مۇڭغۇللارنىڭ قەشقەر دەريا سى، يەركەن دەريا سى، خوتەن دەريا سى بويلىرىغا ۋە لوپنۇر كولىگە يېقىن ئەتراپلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان بىر قەبىلىسى ئىكەن. ئۇلار تاكى ھازىرغىچە مۇنۇ يەرلەردە تارقاق جايلىشىپ ياشاپ كەلمەكتە. دولانلار ئۇچ قەبىلىگە بۆلۈنىدۇ. (1) چاش-ستىرىن قەبىلىسى. بۇلار چادىر كول كەنىدىن ئاقسۇ شەھرىگە بار-رىدىغان يول بويلىرىدا ۋە قەشقەر دەريا سى بويىدىكى چوڭ يولنىڭ جەنۇپ تەرىپىگە جايلاشقان پىچاق سۇندى كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار بەزى چاغلاردا ئوزلىرىنى مۇڭغۇل دەپمۇ ئاتىشىدۇ. (2) بارچۇق قەبىلىسى. ئۇلار

① دولان—مۇڭغۇلچە سوز بولۇپ، "يەتتە" دىگەن مەنى-دە—ت.

هارالۇبشىدىن يەركەنگە باردىغان يول بويىغا جايلاشقان. (3) بۇگۇر قەبىلىسى. ئۇلار پەقەت چادىر كول كەنتىدىلا ئولتۇراقلاشقان.

كەلپىن رايونى بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۇچۇن 14 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۇچۇن 20 مىڭ تەڭگە، زاكات بېجى ئۇچۇن 25 مىڭ تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بۇ يەردە ئاران 3.000 تۇتۇن بار. كەلپىن، قەشقەر شەھرىدىن ئۇچتۇرپانغا باردىغان يولنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇ يەر بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ ئارىلىغى ئانچە يىراق ئەمەس.

ئاقسۇ رايونى بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۇچۇن 1 مىليون 500 مىڭ چارەكتىن 2 مىليون چارەككىچە ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. تاناپ بېجى ئۇچۇن 100 مىڭ تەڭگە، زاكات بېجى ئۇچۇن 60 مىڭ تەڭگە قىممەتلىك چارۋا تاپشۇرىدىكەن. ئاقسۇدا 30 مىڭ تۇتۇن بار.

بايى رايونى بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۇچۇن 80 مىڭ چارەك ئاشلىق تاپشۇرىدىكەن. تاناپ بېجى ئۇچۇن 26 مىڭدىن 30 مىڭغىچە تەڭگە، زاكات بېجى ئۇچۇن 45 مىڭدىن 50 مىڭغىچە① تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بايدا 390 تۇتۇن بار. سايرام ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەنتلەردە جەمئى 800 تۇتۇن بار.

كۇچا بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۇچۇن 250 مىڭ

① بۇنىڭ ئىچىدە سايرام ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەنتلەر خىراجەت بېجى ئۇچۇن 30 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۇچۇن 13 مىڭ چارەككىچە ئاشلىق، زاكات ئۇچۇن 14 مىڭ تەڭگە تاپشۇرىدۇ. ــ ئاپتوردىن.

چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۇچۇن 70 مىڭ تەڭگە، زاكات بېجى ئۇچۇن 150 مىڭ تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە شايارنىڭ يۇقۇرىغا تاپشۇرىدىغان ھەرخىل باجلىرىمۇ بار.

كورلا رايونى بەدولەتكە خىراجەت بېجى ئۇچۇن 200 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۇچۇن 120 مىڭ تەڭگە، زاكات بېجى ئۇچۇن 150 مىڭ تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بۇ سانلىق مەلۇماتلارغا بۇگۇر ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كەنتلەرنىڭ خىراجەت بېجى ئۇچۇن تاپشۇرىدىغان 40 مىڭ چارەك ئاشلىغى، تاناپ بېجى ئۇچۇن تاپشۇرىدىغان 20 مىڭ تەڭگىسى ۋە زاكات بېجى ئۇچۇن تاپشۇرىدىغان 25 مىڭ تەڭگىسىمۇ كىرىپ كېتىدۇ. كورلىدا 2000 تۇتۇن بار.

يېڭسار① ۋە ئۇنىڭغا قارايدىغان يەرلەر خىراجەت بېجى ئۇچۇن بەدولەتكە 42 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۇچۇن 18 مىڭدىن 21 مىڭغىچە تەڭگە ۋە زاكات بېجى ئۇچۇن 60 مىڭ تەڭگە ھىساۋىدا چارۋا تاپشۇرىدىكەن. بۇ يەرنىڭ يايلىغى ناھايىتى ياخشى بولغاچقا، ئاھالىسى چارۋىغا باي.

چەرچى كەنتى خىراجەت بېجى ئۇچۇن بەدولەتكە 1500 چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۇچۇن 600 تەڭگە تاپشۇرىدۇ. بۇ يەردە جەمى 22 تۇتۇن بار.

دۇربىل كەنتى خىراجەت بېجى ئۇچۇن بەدولەتكە 12 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۇچۇن 6.000 تەڭگە تاپشۇرىدىكەن. بۇ يەردە 300 تۇتۇن بار.

① بۇگۇرىدىكى يېڭسار.—ت.

كورلا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا قارايدىغان كەنتلەر خىراجەت بېجى ئۈچۈن 85 مىڭ چارەك ئاشلىق، تاناپ بېجى ئۈچۈن 65 مىڭ تەڭگە ۋە زاكات بېجى ئۈچۈن 45 مىڭ دىن 48 مىڭغىچە تەڭگە تاپشۇرىدىكەن.

ئەمما يۇقۇرىدىكى ساناقلىق مەلۇماتلار ئاھالىنىڭ باج-پاراق تاپشۇرۇش ئىقتىدارىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، بەدەۋلەتنىڭ قەشقەرىيە ئاھالىسىدىن يىغىۋالغان نەق پۇل ۋە ئاشلىقلاردىنمۇ ئەملىي سانىنمۇ تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

باج-غەللە-پاراق يىغىدىغان ئەمەلدارلار ئۆز هوقۇقىدىن خالىغانچە پايدىلىنىپ پۇقرانىڭ قاقتى-سوقتى قىلمىدىغان ئەھۋالدا يالغۇز قەشقەرىيەدىلا ئەمەس، بەلكى ئاسىيادىكى باشقا دەۋلەتلەردىمۇ كوپ ئۇچرايدۇ. پۇقرالار بۇنىڭغا كۈنۈپ قالغان، ئۇلار پەقەت بۇ ناموۋاپىق ئەھۋالنىڭ ھەددىسىدىن چىقالمىسلا ھەممىگە چىدايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر بىر ئولكە ياكى رايونىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ نوپۇس، مال-مۈلۈك ئومۇمىي ساپاسىزلىقى يەنە ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان يەرلەردىن ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە قانچە كوپ مال-مۈلۈك شۇلارنىڭ ساپاسىغا شۇنچە ياخشى دەپ قارايدۇ. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنى مۇشۇنداق قىلىشقا هوقۇقلۇق دەپ هىساپلايدۇ.

باج ۋە غەللە-پاراق يىغىۋېلىشتىكى قاقتى-سوقتى قىلىش ئىللەتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت. دولەتنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتناشقان بارلىق كىشىلەر، بەگلەردىن تارتىپ ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى سەركار ۋە يۈز بېشىلارغىچە

چه بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك قاقتى-سوقتى قىلغۇچى جىنايەتچىلەردۇر.

مۇشۇنداق زۇلۇم تۈپەيلىدىن، باج-سېلىقلار كەمبەغەل پۇقرالارنى شىللىسىدىن بېسىپ تۇرىدىغان ئېغىر يۈك بولۇپ تۇرماقتا. پۇقرالار ئىچىدىكى باي تۈتۈنلەر ياكى ئۇنداق ياكى مۇنداق ۋاستىلەر بىلەن (ئادەتتە پارا بېرىش ئۈسۇلىغا تايىنىپ) باجگىرلارنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، ئۆزلىرىنىڭ كەمبەغەل خوشنىلىرىنىڭكىدىن ئاز باج تاپشۇرماقتا.

بىز نۇرغۇنلىغان ۋاستىلىق باج، غەللە-پاراقلار ئۈستىدە تېخى سوز ئاچمىدۇق. بەزى ئادەملەر ھەر خىل چارىلەرنى قوللىنىپ، بۇ باج-سېلىقلاردىن ئۆزلىرىنى پۈتۈنلەي قاچۇرالايدىكەن ۋە ياكى ئۆزلىرى ئالغان ئاشلىقنىڭ ۋە ئىگىلىگىدىكى چارۋىلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز قىسمىنىلا تاپشۇرۇپ قۇتۇلدىكەن. نەتىجىدە 10% خىراجەت بېجى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان بەزىبىر بايلار ئاران 2% باج تاپشۇرىدىكەن. ھالبۇكى، پۇلى يوق كەمبەغەل بىچارىلەر خىراجەت بېجى ئۈچۈن 20% ياكى ئۇنىڭدىنمۇ يۇقۇرى باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولىدىكەن. ھەر خىل باجلارنى يىغىش ۋە تاپشۇرۇش ئەھۋالى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولغانلىقتىن، يوقسۇل-نامراتلار قاتلىمىدىكىلەر بۇ رايون بويىچە ئومۇمى باجنىڭ 75% دىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولىدىكەن. باج ئېلىشتا بىرەر چەكلىمە بولمىغانلىقتىن، ۋاستىلىق باجلارمۇ بۇۋاستە باجلارغا ئوخشاشلا دائىم پۇقرانىڭ ئۈستىگە يۈكلىنىپ تۇرىدىكەن. مەسىلەن، باجگىرلار ئۆز مائاشلىرىنى (كەپسەن ۋە ئوت-ساماندىن باشقا) ئىنساۋغا قاراپ بېكىتىشىدىكەن. ھالبۇكى،

ئۇلارنىڭ ئىنسانىيىتى ئولچەيدىغان بىرەر قانۇن ياكى مىزان يوق! قەشقەرىيەدە باج-سېلىقلار ئۇستىدە ئەگەر بىرەر قانۇن بولغان تەقدىردىمۇ باجگىرلار ھەرگىز بۇ قانۇن-پەرمانلار بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان بولاتتى. ھەربى قىسىملارغا ئات-ھارۋا ئېھتىياجىنىڭ بولغانىدا، ئات-ئۇلاقلىرى كوپ ئادەملەر ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن پارا بېرىپ ئەمەلدارلارنى سېتىۋالىدىكەن. نەتىجىدە كەمبەغەللەر ئوز قوللىرىدىكى بىردىن بىر ئۇلاقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ھەربى قىسىملارغا بېرىشكە مەجبۇر بولىدىكەن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەلۇم بىر چەتئەللىك ئەلچىلەرى بۇ دولەتتىن ئوتكەن چاغدا، يول ئۇستىدىكى ھەممە كەنتلەر ئۇلارنى يېقىلغۇ، يەم-خەشەك، ئات-ئۇلاق ۋە يول ئۇستىدە لازىم بولىدىغان نان، تۇخۇم، تاتلىق يېمەكلىكلەر، چاي، قەنت قاتارلىق ئوزۇق-تۈلۈكلەر بىلەن ھەقسىز تەمىنلىشى كېرەك. بۇ نەرسىلەر ئەسلىدىكى ئېھتىياجدىن ئىككى-ئۈچ ھەسسە تارتۇق يىغىۋېلىنىدىكەن. ئاخىرىدا ئېشىپ قالغان نەرسىلەرنى چەتئەل ئەلچىلىرىگە ھەرا بولۇپ ماڭغان يەرلىك ئەمەلدارلار سېتىپ ئىخلايدىكەن. بۇ نەرسىلەر بەزىدە ھەتتا نەرسىلەرنىڭ ئوز ئىگىلىرىگە سېتىلىدىكەن، يەنى ئوز قوللىرىدىن بىكارغا چىقىپ كەتكەن نەرسىلەرنى ئاخىر ئوز ئىگىلىرى پۇلغا سېتىۋالىدىكەن.

ياقۇبېگ ھەر قېتىم ھەربى خىراجەت ئۈچۈن بىر خىل سېلىقنى كوپەيتكەندە، پۇقرانىڭ سېلىق تاپشۇرۇش ئىقتىدارى بىلەن ھىساپلىشىپ ئولتۇرمايدىكەن.

بەگلەر ئوز رايونلىرىغا قوشۇپ يۇكلەنگەن ئاشلىق ياكى پۇل سېلىقلىرىنى كوپ ھالىلاردا ئوز يېنىدىن تولە-

مەستىن، بەلكى پۇقرادىن يېغىۋېلىپ ئارتۇق چىققان قىسمىنى ئوزلىرىنىڭ چونتىگىگە سالىدىكەن. باشقا ئەمەلدارلارمۇ ئۇلاردىن ئۇگىنىپ شۇنداق قىلىشىدىكەن. ئاخىر پۇقرا باج - سېلىقلارنى ھەسسىلەپ كوپ تاپشۇرۇۋەرگەنلىكتىن، خانۇەيران بولۇشقا يۇزلىنىدىكەن.

بىز ئەمدى قەشقەرىيەدىكى ھازىرقى ئەھۋالنىڭ زادى قاچانغىچە داۋام قىلىدىغانلىغى ۋە ياقۇپبەگنىڭ بۇ دولەتكە ھوكۇمرانلىق قىلغان 13 يىل جەريانىدا قانچىلىك دەرىجىدە پۇقرانىڭ ھېسداشلىغىغا ئېرىشكەنلىگى ئۇستىدە يەكۈن چىقىرىپ باقايلى.

بىز ئالدى بىلەن قەشقەرىيەگە ئەڭ كېرەكلىك بولۇۋاتقان نەرسىنىڭ زادى نىمىلىگى ئۇستىدە ئىزلىنىپ كورەيلى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەشقەرىيەنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى تارىخىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىگى ئۇستىدىمۇ توختىلىپ ئوتەيلى. قەشقەرىيەنىڭ ھوكۇمرانلىق ھوقۇقى نۇرغۇن قېتىملاپ بىر ئېرقچى ھاكىمىيەتتىن يەنە بىر ئېرقچى ھاكىمىيەتنىڭ قولىغا ئوتۇپ تۇرغان. خەنزۇلار ھوڭغۇللارنى قوغلىغان، ھوڭغۇللارمۇ يەنە قايتىدىن خەنزۇلارنى ھەيدىگەن. ئارقىدىنلا ئەرەپلەر بۇيەرنى ئىستىلا قىلغان. كېيىن يەنە ھوڭغۇللار ھوكۇمرانلىق قىلغان. لېكىن ئۇلار يەنە جۇڭغارىيەلىكلەرگە ۋە خەنزۇلارغا ئۇتتۇرۇپ قويۇپ، ئۇلارغا ئورۇن بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولغان. قەشقەرىيە ھازىر ئىسمى ئاتاپ ئوتۇلگەن مىللەتلەرنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرى جەريانىدا، ئىچكى جەدەل - ماجرالار تۇپەيلىدىن پارچە - پارچە بولۇنۇپ كەتكەن. قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە باشقا ئولكە ياكى رايونلار بىر مەھەل ئوز ئالـ

دىغا مۇستەقىل بولۇۋالغان، ئارقىدىنلا بىر بىرسىگە بېقىنىپ قارام بولغان.

16 - ئەسىردە، سىياسى جەھەتتىكى ھاكىمىيەت تالدىشىش كۈرەشلىرى خوجىلار يېغىلىغىغا، يەنى شۇ مەزگىللەردە قەشقەرىيەدە يۈز بەرگەن ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي نىزاغا يول ئېچىپ بەرگەن. بۇنداق نىزا پۈتۈن دولەتنى بىر بىرىگە قارشى ئىككى لاگېرغا بولۇۋەتكەن. مۇشۇنداق بولۇنۇش نەتىجىسىدە، قەشقەرىيە ناھايىتى ئاسانلا ئاۋال جۇڭغارىيىلىكلەرنىڭ، ئاندىن كېيىن خەنزۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا چۈشۈپ قالدى. 1760 - يىللىدىن 1825 - يىللىغىچە، يەنى خەنزۇلار ھوكۇم سۈرگەن دەۋردە بىرەر يېغىلىق يۈز بەرمىدى①. ئەمىلىك ئورنىتىلىپ، دولەت بىرئاز ئارام تاپتى، پۇقرالارنىڭ ھال - ئۇقتىمۇ بىرئاز ياخشىلاندى.

خەنزۇلارنىڭ سەۋەنلىكلىرى، ئاجىزلىغى ۋە ئىقتىدارسىزلىغى تۈپەيلىدىن پۇقرانىڭ ئۇلاردىن رايى قالغان ئىدى. نەتىجىدە، 1825 - يىلى زور كولەملىك قوزغىلاڭ يۈز بەردى، شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە تارىخىدا يەنە بىر قانلىق دەۋر ــ ھازىرغىچە داۋاملىشىۋاتقان يېغىلىق دەۋرى يېڭىۋاشتىن باشلانىدى. بىر توۋەندە بايان قىلغان ۋەقەلەرنىڭ ئوتتۇرىسىگە نەزەر تاشلىساقلا، بېقىنقى 50 يىل ماھەينىدە قەشقەرىيەنىڭ قانچىلىك پاراكەندىچىلىك ۋە ئەنسىزلىكلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىگىنى ۋە بۇ قوزغىلاڭلار جەريانىدا قاز-

① كوروپاتكىننىڭ بۇ سوزى خاتا. 1765 - يىلى 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئۇچتۇرپاندا "جىنگدە يېغىلىغى" دىگەن خەلق قوزغىلىڭى پارتلىغان. ــ تەرجىماندىن.

چىلىك ئىسسىق قانلار ناھەق توكۈلگەنلىگىنى تولۇق چۈ-
شىنىۋالالايمىز.

1825 - يىلى قەشقەرىيەدە جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭى يۈز بەردى. 1830 - يىلى قوقان يېغىلىغى يۈز بەردى، بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا مەتيۇسۇپ خوجا يېتەكچىلىگىدىكى قوزغە-لاڭ پارتلىدى. 1847 - يىلى يەتتە خوجا (كاتتا تورە) قوزغىلىڭى پارتلىدى. 1857 - يىلى ۋەلىخان تورە قوزغىلە-ڭى يۈز بەردى. 1862 - 1863 - يىللىرى قەشقەرىيە پۈق-رالىرى خەنزۇلارغا قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى. بۇ قوزغە-لاڭغا تۈڭگانلار، راشىدىن خوجا، ئابدۇللا خوجا ۋە ھەبە-بۇللا خوجىلار قاتناشتى. 1864 - يىلىدىن 1868 - يىلىغىچە ياقۇپبەگ قەشقەرىيە ھاكىمىيىتىنى ئۇز قولىغا ئېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى.

1869 - يىلى، ياقۇپبەگ سېرىققۇل ئىسيانچىلىرىغا قارشى جەڭگە ئاتلاندى.

1872 - يىلى، ياقۇپبەگكە قارشى تۈڭگانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى بەك-قۇلبەگ تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. 1876 - 1877 - يىللىرى، ياقۇپبەگ بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ ئوتتى. ھەر قېتىمقى قوزغىلاڭدىن كېيىن، دولەتنىڭ ئەھ-ۋالى تېخىمۇ خاراپلاشتى. چۈنكى ھەر قېتىمقى غەلىيانىدا ئايرىم شەخسلەرلا مەنپەئەت ئالاتتى، بۇ شەخسلەر جۇڭگو ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى، قوشۇننىڭ ئاجىزلىقى ۋە ناچارلىقى تۈپەيلىدىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ كەلگەن ئىدى، ھەر قېتىملىق قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاساسلىق جىنايەتچىلەر ئولجا ئالغان مال - مۈلۈكلىرىنى كوتىرىپ قې-

چىپ كېتەتتى، ياكى ھەچبولمىغاندا، بىر مەزگىل يوشۇرۇنۇۋالاتتى. ئەپسۇسكى پۇقرا ئۇلارنىڭ بالاسىغا قېلىپ، ئۇزلىرىنىڭ مال-مۈلكىنى ھەتتا ھاياتىنى قۇربان قىلاتتى.

بۇنىڭدىن شۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇكى، ئەلنىڭ تېچ بولۇشى — قەشقەرىيە خەلقىنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇ-ئۇمىدى ئىدى. شۇڭا پۇقرا ئۇزلىرىنىڭ بۇ مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشاتتى.

بىر خەلقنىڭ تېچلىققا بولغان تەشنالىغى ئۇستىدە يۇقۇرىدا يىل تەرتىۋى بىلەن بايان قىلىنغان 14 يىل جەريانىدىكى ۋەقەلەردىن شۇنى ئۇچۇق كۆردۇقكى، ياقۇپبەگ خەلقنىڭ بۇ ئارزۇسىنى قاندۇرالمىغان ئىدى. شۇڭا ئۇ خەلقنىڭ نارازىلىغىنى قوزغىماي قالمايتتى.

لېكىن ياقۇپبەككە بولغان نارازىلىق باشقا سەۋەبلەر-دىنمۇ كېلىپ چىقىۋاتاتتى. ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ قەشقەرىيە ھۆكۈمرانى بولغانلىغى كەڭ پۇقرانىڭ تەلىۋى بويىچە بولغان ئەمەس، بۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ — بىر ھوقۇق ئوغرىسى ئىدى. ياقۇپبەگ ئەسلىدىكى ھوكۈمرانلارنىڭ ئاجىزلىغى ۋە ئىقتىدارسىزلىغىدىن پايدىلانغان ۋە ھەربى ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئاخىرىدا بارلىق ھوقۇقنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان ئىدى.

بىر يۇقۇرىدا ياقۇپبەگنىڭ ھوكۈمرانلىق ھوقۇقىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىگەللىگەنلىگىنى چۈشەندۇق. لېكىن ئۇ قانداق قىلىپ بۇ مەقسىدىگە يېتەلىدى؟ ياقۇپبەگ ئالدى بىلەن يېڭىسار، يەركەن ۋە خوتەننى بېسىۋالدى ۋە خوتەنده نۇرغۇن ئاھالىنى قىرىۋەتتى. خوتەن بىلەن كوچانىڭ ھاكىملىرى بولغان ھەبىبۇللا ۋە راشىدىنلارنى ھىلە بىلەن ئول-

تۇرۇۋەتتى. ئۇ ئوز ۋاقتىدا، قىپچاقلارنى قاماقتىن بوشتىپ قەشقەرىيەدىن يولغا سېلىپ قويىمەن، دەپ قۇرئان تۈتۈپ قەسەم ئىچكەن بولسىمۇ، لېكىن كاتتا تورنىڭ ئوزىگە شەرتسىز بويسۇنمايۋاتقانلىغىنى سەزگەن ھامان، ئۇنى زەھەر-لەپ ئولتۇردى.

ياقۇپبەگ شۇنداق قىلىپ قەشقەرىيەدە تەختنى ئىگەلـلىۋالغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئوزىگە دۇشمەن كوپەيتىۋالغان ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ياقۇپبەگ ئەگەر قەشقەرىيەگە ئەكىلى ھوكۇمران بولغىنىدىن كېيىن، پۇقرانىڭ تېچلىقىغا بولغان تەشنالىغىنى قاندۇرۇپ، دولەتتە قائىدە-تۈزۈم ئورناتقان بولسا، خەلقنىڭ مال-مۈلكىنى، توككەن قان-تەر-لىرىنى قوغدىغان بولسا، قىسقىسى، خەلقنىڭ قەددىنى رۇستلىۋېلىشىغا پۇرسەت بەرگەن بولسا، پۇقرا يەنىلا ياقۇپبەگنى كەچۈرگەن بولاتتى.

لېكىن ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇ-ئۇمىتلىرىنى ئاقلىيالمىدى.

ئىچكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ياقۇپبەگنىڭ ھوكۇمرانلىغى نۇرغۇنلىغان خەلقنىڭ ئىسسىق قېنى بەدىلىگە ئورنىتىلغان ئىدى. تاشقى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ياقۇپبەگ قەشقەرىيە دۇچكېلىۋاتقان چەتئەل تەھدىدىگە تاقابىل تۇرالمايۋاتاتتى. شۇ سەۋەپتىن ياقۇپبەگ ھوكۇمرانلىغىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت داۋاملىشىشىغا ئىشىنىش قىيىن ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ياقۇپبەگ ئوزى زورۇر تاپقان تەدبىرلەرنى قوللىنىشنى مەقسەت قىلىغان ئىدى. ئۇ ئوزىنىڭ قول ئاستىدىكى يۇرت-ئايماقلاردا قۇدرەتلىك قوشۇن تۈزىغۇزۇشنى دولەتنىڭ تېچ-ئەمن بولۇشىنى كاپەتلەندۇرۇش-

نىڭ بىردىن بىر تەدبىرى دەپ قارايتتى. تاشقى جەھەتتە بولسا، سىرتقا قارىتىپ زىمىننى كېڭەيتىشنى دولەتنىڭ بەخەتەرلىكىنى قوغداشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى دەپ قارايتتى. شۇڭا ئۇ ئۇز دولىتىنىڭ چېگرا سىزىقىنى شىمال، غەرپ ۋە جەنۇپ تەرەپلەردىن قەشقەرىيەنى ئوراپ تۇرغان چوڭ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئىچىگە قەدەر كېڭەيتكەن ھەمدە بۇ تاغلار ئارىسىدىن ئوتۇپ قەشقەرىيەگە كىرگىلى بولىدىغان بارلىق يوللاردا نۇرغۇن قورغانلار ۋە قاراۋۇلخانىلار ياساتقان ئىدى. قەشقەرىيە شەرقىتە تۇڭگانىلارنىڭ تەھدىدىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن ياكى تۇڭگانىلار بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، ياقۇپبەگ تۇڭگانىلار قولىدىن تۇرپان، ئۇرۇمچى، مانا‌س قاتارلىق جايلارنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا ئۇز چېگرىسىنى ھەدەپ شەرق تەرەپكە سوزۇپ كېڭەيتكىلى تۇردى.

ياقۇپبەگ دولەت ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە دولەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ھەربىي كۈچكە تايانغانلىقتىن، دولەتنىڭ ئىدارە قىلىش تۈزۈملىرىنى ياخشىلاشقا تېخىمۇ كوپ كۈچ سەرپ قىلالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ قەشقەرىيەدە ئورناتقان ھاكىمىيەت تۈزۈمى ئۇنىڭ ئوزىچە ئاسانلا يولغا قويۇلۇۋاتقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن پۈتۈن ئۈچۈن ئېيتقاندا، ناھايىتى رەھىمسىز ۋە زالىم ئىدى.

ئۇ بارلىق ئولكە ۋە رايونلارنى ھوپىگەرلەرگە بەرگەندەك، ھاكىملارغا ھوددىگە بەرگەن ئىدى. ھالبۇكى بۇ ھاكىملار ناھايىتى ئوسال ھوپىگەرلەر ئىدى. ئۇلار پۇقرادىن

ئۇلارنىڭ كوتىرىش ئىقتىدارىغا قارىماستىن ناھايىتى ئېغىر باج، غەللە-پاراق يېغىۋالاتتى. نەتىجىدە پۇقرا ئوزلە-رىنىڭ ھال-ئوقىتىنى ئوڭشىۋېلىش ئىمكانىيىتىدىن پۈتۈن-لەي مەھرۇم بولدى. سەركار ۋە يۇز بېشىلاردەك توۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلارمۇ ئوزلىرىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك كاتتىۋاشلىرىغا ئوخشاشلا ئوز نەپسىگىلا چوغ تارتاتتى. ئۇ-لار ئوز ئورۇنلىرىنىڭ ئىشەنچسىزلىگىنى كورۈپ يەتكەچكە، پەقەت ھەرخىل چارە-تەدبىرلەر بىلەن تېزرەك بايلىق توپلاپ بېيىشنىلا كوزلەيتتى.

ئەمدى بىر قەشقەرىيە پۇقراسىنىڭ نارازى بولۇشى-دىكى سەۋەپلەر ئۇستىدە قىسقىچە تەھلىل يۈرگۈزەيلى ۋە-ئاساسلىق قاتلاملارنى بىر بىرلەپ كوزدىن كەچۈرەيلى.

(1) دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئۇلار قەش-قەرىيەدە سانى ئەڭ كوپ، جەمىيەتتە تۇتقان ئورنى ھەم-مىدىن مۇھىم بىر تەبىقىدۇر. ئۇلار دولەتنىڭ ھازىرقى ۋە زىيىتىگە رازى ئەمەس. چۈنكى ئۇلار قان-تەر ئاققۇزۇپ ئالغان ئەمگەك مۇئىلىرىنىڭ ئوندىن توققۇز ئۈلۈشى (بۇ-مۇسۇلمانلارنىڭ شەرئىتىدە يولغا قويۇلغان ئولچەم) گىمۇ ئىگە بولالماي، پەقەت توتتىن بىر ئۈلۈشىگە ياكى يېرىم-غىلا ئىگە بولالايدىكەن.

ياقۇپبەگنىڭ ھاكىملارغا چۈشۈرگەن ئەمر-پەرمانىدا، خىراجەت بېجىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئۇچۇن نەق پۇل تو-لىنىشى كېرەك. ماددى نەرسىلەر تاپشۇرۇلماسلىغى لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمە بويىچە بولغاندا، دىخانچى-لىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ مەنپەئەتىنىڭ تېخىمۇ كوپ زىيانغا ئۇچرايدىغانلىغى كورۈنۈپ تۇرۇپتۇ. مال باھاسى-

ئوز نەپسىنلا كوزلەيدىغان ھاكىملار تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بولغاچقا، بازار باھاسىدىن ناھايىتى كوپ دەرىجىدە يۇقۇرى ئىكەن. ھالبۇكى، بازار باھاسى پەقەت بازارغا ئارتۇق ئاشلىق كىرگەن چاغدىلا تېزدىن پەسلەيدىكەن.

بۇنىڭ سىرتىدا، ئارىمىيگە قوبۇل قىلىنغان يېڭى ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى دېخانلاردۇر.

(2) سودىگەرلەر تەبىقىسىمۇ بەزى ئاساسىي سەۋەپلەر تۈپەيلى ياقۇپبەگدىن نارازى ئىكەن. قەشقەرىيەدە سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللانمۇچىلار زورۇر ئەركىنلىكتىن تولۇق بەھرىمەن بولالمايدىكەن. ياقۇپبەگنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە سودىگەرلەر ھەر تۈت ئايدا بىر قېتىم چېگرىدىن چىقالايدىكەن، بەزى ۋاقىتلاردا ھەتتا تۈت ئايدىمۇ بىر قېتىم چېگرىدىن چىقالمايدىكەن.

بولۇپمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ياقۇپبەگ روسىيە تېرىتۇرىيىسىگە كىرىدىغان سودىگەرلەرنى تېخىمۇ قاتتىق كونتۇرۇل قىلىشقا باشلاپتۇ! چۈنكى نۇرغۇن ياشلار تېخىمو ياخشى ۋە ياياشات تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۈچۈن ئېشەكچى بولۇۋېلىپلا سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ دائىم ئوز يۇرتىدىن چىقىپ كېتىدىكەن. بۇنىڭدىن سىرت، ياقۇپبەگ يەنە سودىگەرلەردىن سوغا-سالام بېرىشنى تەلەپ قىلىدىكەن. تېخىمۇ يامان بولغىنى شۇكى، سودىگەرلەر ساتقان مالىلىرىنىڭ پۇللىرىنى تولۇق ئالالمايدىكەن، بەزىدە ھەتتا پەقەت ئەزراقمۇ پۇل ئالالمايدىكەن. ئولمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دېگەندەك، قەشقەرىيەدىكى سودا-سېتىق ئىشلىرى ئوزىنىڭ ئاساسلىق خېرىدارى بولغان دېخانلارنىڭ نامراتلىق ھالىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدىكەن.

كىشىلەرنىڭ ئوز مال ـ مۈلكىگە ئىگىدارلىق ھوقۇقى كاـپالەتكە ئىگە بولمىغانلىقتىن، ئازراق مال ـ مۈلۈككە ئىگە كىشىلەرمۇ، بايلىغىنى تىقىپ قويۇپ ساقلاشقا مەجبۇر بولىدىكەن.

(3) بەزى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن دىنىي زاتلارمۇ يا-قۇپبەگدىن بەك نارازى ئىكەن.

ياقۇپبەگ قارىماققا ناھايىتى تەقۋادار كورۈنسىمۇ (13 يىل جەريانىدا، بىر قېتىممۇ نامازدىن قالمىغان، ئۇنىڭ ئۇـرۇق تۇققانلىرىمۇ شۇنداق)، لېكىن ياقۇپبەگ دىنىي زاتلار بىلەن بولغان بارلىق تالاش ـ تارتىشلاردا ناھايىتى قاتتىق قوللۇق ئىكەن.

ياقۇپبەگ ئەزەلدىن ھېچقانداق باج تاپشۇرۇلمايدىغان ۋەقپە يەرلەردىنمۇ خىراجەت بېجى ۋە تاناپ بېجى① ئالغان. ئەتىجدە دىنىي زاتلارنى تەمىنلەيدىغان ۋە دىنىي ئىشلار ئۈچۈن ئۇزلۇكسىز ئىئانە بېرىدىغان پۇقرالارنىڭ ئۇستىـدىكى يۈك ـ سېلىقلار تېخىمۇ كوپەيىپ كەتكەن.

يۇقۇرىدىكى سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ پۇقرانىڭ ھىسداشلىغىغا ئېرىشەلمەسلىگى تۇرغان گەپ. بۇنى ياقۇپبەگـمۇ ناھايىتى ئوبدان چۈشىنىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ قەشقەرىيەگە كەلگەن بىرىنچى كۈنىدىن ئېتىۋارەن، ئوزىنى ھەقىقى قوللايدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنى ئوز ئەتراپىغا توپلاشقا كىرىشكەن. بۇ بىر تۈركۈم ئادەملەر ئىچىدە قوقانـلىقلار، تاشكەنتلىكلەر ۋە بۇ يېڭى ھوكۈمرانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ھەم ئەتىۋالىشىغا ئېرىشكەن قەشقەرلىكلەرمۇ بار ئىكەن.

بۇلارغا دولەتتە مەنسەپنىڭ ئەڭ ياخشىسى تۇتقۇزۇلـ

① بۇ ماتېرىيالنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سېلىشتۇـرۇپ ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ ـــ ئاپتوردىن.

غان ئىدى. لېكىن پەقەت ئۇلارنىڭ قوللىشىلا كۈپايە قىلمايتتى. شۇڭا ياقۇپبەگ كۈچلۈك تۈزۈلۈك ـ ئارمىيىگە تايانماي بولمايتتى.

ياقۇپبەگ مۇنۇ تەدبىرلەرنى قوللانغان ئىدى: ئارمىينى ئالاھىدە ئىمتىيازلىق ئورۇنغا قويۇپ، ئارمىيە ئىچىدە ئاقسۆڭەكلەر سىياسىتىنى يولغا قويىدى، ئۇلارنى يۇقۇرى مائاش بىلەن تەمىنلىدى، ھەربىلەرنى ئوزلىرى تۇرغان جايلاردىكى يەرلىك ھوكۇمەت ئىچىدە مۇھىم مەنسەپلەرگە قويدى ۋە ۋاقاكازالار. ياقۇپبەگ دەسلەپتە، مۇشۇنداق قىلسام ئارمىيىدىكىلەرنىڭ ھىسداشلىغى ۋە قوللىشىغا ئېرىشەلەيمەن، دەپ ئويلىغان، لېكىن، كېيىنكى مەزگىللەردە، ياقۇپبەگ تاشكەنت، قوقان، ئافغانىستان، ھىندىستان ۋە باشقا جايلاردىن كەلگەن مۇساپىرلارغا ناھايىتى قىزغىنلىق كەتكەن. ئۇلارنى ئادەتتىن تاشقىرى ياخشى كورگەن. نەتىجىدە يەرلىك ئەمەلدارلار بىر چەتكە قايرىلىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەربى ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن قويۇلغان ئالۋاڭ ـ ياساقلار ھەددىدىن زىيادە كوپەيىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۈڭگولۇقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا تۇنجى قېتىمدىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقتىن، ئارمىيىدىكى ياقۇپبەگكە نارازىلىق كېلىپ چىققان.

كېيىنچە، ئارمىيىدە ئەسكەرلەر قېچىپ كېتىدىغان ئەھۋال بارغانسېرى كوپەيگەن. بۇ ئەھۋال يۇقۇرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىنى تېخىمۇ ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ. ياقۇپبەگنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان بەزى چوڭ ـ چوڭ ئەمەلدارلارمۇ ياقۇپبەگكە تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ئوزگەرتىشكە باشلىغان. ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ قىسمىتىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قېلىشقان.

ئۇلار مۇشۇ پەيتته قوللىرىغا كىرگۈزگەن ئولجىلىرىنى ئېلىپ، كۇدە-كورپىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ قاچىسا، ئىشنىڭ ئەپلەشمەيدىغانلىغىنى پەملەپ قالغان ئىدى.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ياقۇپبەگ جۇڭگولۇقلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا گەرچە بىر قانچە قېتىم غەلبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇرۇشلار ياقۇپبەگنىڭ تەختتىن غۇلاپ چۈشۈشىنى تېزلەتتى، خالاس.

مانا بۇلار، ياقۇپبەگنىڭ 13 يىل داۋامىدا قىلغان تەلۈنىكلىرىنىڭ قەشقەرىيەگە كەلتۈرۈپ بەرگەن ئاقۇبتىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ھوكۇمرانىنىڭ ئاسىيادىكى باشقا ھوكۇمرانلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بەزىبىر خىسلەتلىرىنىمۇ ئېتىراپ قىلمايدۇ.

ئۇنىڭ ھەربى ئىشلاردىكى مۇۋەپپەقىيىتى، تەشكىللەش ئىقتىدارى، باتۇرلۇغى، ئاددى-سادىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشى، ئىرادىسىنىڭ كۈچلۈكلۈگى، ئۇنىڭ كوزلىگەن مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن قىلغان كۈرەشلەردە جارى قىلغان پولاتتەك كۈچى ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىشلىرىنىڭ بىرخىل كاپالىتىدەك ئىدى. يەنى ئۇز تەبىئىتىدىن ئېيتقاندا، زىرەك كەلگەن بۇ كىشىنىڭ يېتەكچىلىگىدە قەشقەرىيە خەلقىنىڭ ئارام ئېلىپ ئوزىنى ئوڭشۇۋېلىشى، ئەسلى ھالىتىگە كېلىپ كەمبەغەل-نامراتلىق قىياپىتىنى ئوزگەرتىشى تامامەن مۇمكىن ئىدى. ئەمما بۇ يەردە مۇنداق توسالغۇلارمۇ مەۋجۇت ئىدىكى، بۇ توسالغۇلارنى ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ھوكۇمرانلارنىڭمۇ بوسۇپ ئوتەلىشى قىيىن. ياقۇپبەگ گەرچە ناھايىتى ئالى خىسلەتلەرگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لې-

كىن قەشقەرىيەنىڭ سىياسى، دىنىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىـ
مائى ئەھۋالىنىڭ مۇرەككەپلىگى ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىق ئور-
نىنىڭ مۇقىم بولۇشىغا پۈتلىكاشاڭ بولدى. ئۇنىڭ ھەركەتـ
لىرىنىڭ نەتىجىسىز بولۇپ چىققانلىغى، ئۇ ئوز قولى بىلەن
قۇرۇپ چىققان بۇ ھاكىمىيەتنىڭ ئۇزۇن مۇددەت مەۋجۇت
بولۇپ تۇرالىشىغا ئىمكان بەرمەيتتى.

ئۇچىنچى باب

قەشقەرلىيەنىڭ سودا ئىشلىرى ــ ياقۇپبەگ بىلەن ئىمزالانغان سودا كېلىشىملىرى، سودىگەرلەرنىڭ قەشقەرلىيەدىكى ئورنى، روسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نارازىلىقلىرى، قەشقەرلىيەدە ئىشلىتىلىۋاتقان پۇللار، ئولچەم بىرلىكلىرى، سودا بېجى، دەللاللار، قەشقەرلىيەنىڭ تاشقى سودىسى، ئىمپورت، ئاساسىي ئىمپورت تۇرلىرى: چىتلار، چارۋا مالالار، چاي، تومۇر، مېتال بۇيۇملار، بوياق ماتېرىياللىرى ۋە پاختا؛ ئېكسپورت، ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت ئوتتۇرىسىدكى تەڭپۇڭسىزلىق، روسىيىنىڭ خامئەشيا مەھسۇلاتلىرى بىلەن قەشقەرلىيە پىششىق تەييار مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى، سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدا روسىيىگە كېلىدىغان خەۋپلەر. بۇ خەۋپلەردىن ساقلىنىش ئۇسۇلى. قەشقەرلىيەنىڭ يۇقۇرى توقۇلمىلىرى ۋە بوز يىپ مەھسۇلاتلىرى: ماتا، شاتوۋا، چەكمەن؛ يىپەك ۋە يىپەك توقۇلمىلار، تون ـ چاپانلار، تەڭلىماتلار، زەمچىلەر، قەشقەرلىيەنىڭ ھىندىستان بىلەن سودا ـ سېتىق ئىشلىرى.

قەشقەرلىيەنىڭ سودا ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىر ئىگەللىگەن ئاخباراتلار پەقەت كېيىنكى چاغدىكى ئەھۋاللار بىلەن، يەنى ياقۇپبەگ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئوز قولىغا ئېـ

لىشقا باشلىغان چاغدىكى ئەھۋاللار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بۇ چاغ دەل روسىيە تاشكەنتنى بېسىۋالغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ.

روسىيىدىن قەشقەرىيەگە كىرىدىغان ماللارنىڭ ئايرىم-لىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ھەممىسىنى دېگۈدەك روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يېڭى پۇقرالىرى يەنى بۇخارالىقلار، قوقان-لىقلار ۋە تاتار سودىگەرلىرى ئېلىپ كىرەتتى. چۈنكى روسىيىدىن قەشقەرىيەگە بېۋاستە مال ئېلىپ كىرگۈچى رۇسلار بۇ يەردە تەقسىم قىلىناتتى، ئۇلار تۇرلۇك ۋاستىلەر بىلەن قاقتى-سوقتى قىلىنىپ، ماللىرىدىن ئايرىلىپ قالاتتى. ئۇلار ھەتتا يەرلىك سودىگەرلەرنىمۇ كوپرەك قاتتى-سوقتى قىلىناتتى.

قەشقەرىيە ھوكۈمرانى ياقۇپبەگ سودىسنى ئۆزى بې-ۋاستە مونوپول قىلىدىغان ئىش ھىساپلاپ، ماللارنى شەخ-سەن ئۆزى تەكشۈرەتتى، ماللارغا ئۆزى باھا قويىاتتى ھەمدە ئۆزى قويغان باھا بويىچە ناھايىتى كوپ ماللارنى مۇددەتسىز نەسىگە ئېلىۋالاتتى. ئۇنىڭدىن سىرت، چەتتىن كىرگەن ماللارنىڭ بىر قىسمى قائىدە بويىچە "سوغا" ھىساۋىدا ئۇ-نىڭ شەخسى چونتىگىگە چۈشۈپ كېتەتتى، تاللاپ ئېلىۋال-غان ماللارغا پۇل بەرمەيتتى، بەزى چاغدا ھەتتا بىر قانچە يىل ئوتكۈزۈپ ئاندىن پۇل تولەيتتى. سودىگەرلەر سەللا نارازى بولسا، مالنىڭ پۇلىنى ئالالمايتتى، ياكى قاماپ قو-يۇلاتتى. بەزىدە ھەتتا ماللىرى مۇسادىرە قىلىناتتى، ھايا-تىدىنمۇ ئايرىلىپ قالاتتى. شۇنىڭ بىلەن، كارۋانلار قەش-قەرىيەدىن ئايلاپ-ئايلاپ چەتئەلگە چىقالمايدىكەن، سودا-گەرلەرنىڭ ئوزىمۇ تەقسىم ئاستىدا قالىدىكەن. 1870-يىل-نىڭ باشلىرىدا قەشقەرىيەگە كەلگەن رۇس سودىگەرلىرى ئە-

چىدە نۇرغۇن كىشىلەرگە ئالاھىدە ئۇسۇل - چارىلار بىلەن زىـ يانكەشلىك قىلىنغان. مۇشۇ زىيانكەشلىك تۇپەيلىدىن تۇر- كستان گوبىرناتورى "بەدولەت" بىلەن سودا كىلىشىمى ئىمزالاش ئۈچۈن قەشقەرىيەگە مەخسۇس ئەلچىلەر ئومىگى ئەۋەتكەن ئىدى.

تەجرىبىلىك ۋە جاسارەتلىك باش شتاب پولكوۋنىگى بارۇن كالبارس (Baron Kaulbars) مۇشۇ ئەلچىلەر ئومىگىنىڭ باشلىغى قىلىپ ئەۋەتىلدى. 1872 - يىلى ياقۇپ- بەگ بۇ ئەلچىلەر ئومىگىنى تەشقەرىيەدە قوبۇل قىلدى. بۇ جەرياندا كالبارس گەرچە نۇرغۇن قىينىچىلىقلارغا يولۇققان بولسىمۇ، لېكىن "بەدولەت"نى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن توۋەن- دىكى شەرتلەرگە كوندۇردى:

"1 - ماددا: يەتتە شەھەر① پۇقرالىرىنىڭ ھازىر ۋە كەلگۈسىدە روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنىدا سودا سېپتىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنغىنىدەك، روسىيە پۇقرالىرىنىڭمۇ (مەيـ لى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر) يەتتە شەھەردە ۋە بەدولەتكە قاراشلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە بىمالال سودا - سېپتىق قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. بەدولەت جاناپلىرى روسىيە پۇقرالىرىنى ئوز ھىمايىسى ئاسـ تىغا ئالىدۇ ۋە قەشقەرىيە زېمىنىدىكى روسىيە پۇقرالىرىنىڭ ھەم سودىگەرلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى قوغدايدۇ.

"2 - ماددا: مۇبادا روسىيە سودىگەرلىرى يەتتە شەـ ھەرنىڭ شەھەر - بازارلىرىدا مال ساقلايدىغان كارۋان سا- رايلىرى قۇرۇشنى ئارزۇ قىلسا، ئىجازەت بېرىلىدۇ. روسىيـ

① يەركەن، قەشقەرىيە كوزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سوز يەتتە شەھەر دىگەن ئۇقۇمنى بىلدۇرىدۇ، — ئىنگلىزچە تەرجىماندىن.

نىڭ شەھەر بازارلىرىدىلا سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يەتتە شەھەر سودىگەرلىرىمۇ يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولالايدۇ.

"3 - ماددا: سودا ئىشلىرىنىڭ نورمال راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە يېغىشقا تېگىشلىك ھەر خىل پۇللارنى قانۇنىي يوسۇندا يېغىۋېلىش ئۈچۈن، روسىيە سودىگەرلىرىگە يەتتە شەھەرنىڭ شەھەر - بازارلىرىدا سودا ۋاكالەتچىسى (كارۋان بېشى) تۇرغۇزۇش ھوقۇقى بېرىلىدۇ. روسىيە تۈركىستانىنىڭ شەھەر - بازارلىرىدا سودا - سېتىق قىلىۋاتقان يەتتە شەھەر سودىگەرلىرىگىمۇ شۇنداق ھوقۇق بېرىلىدۇ.

"4 - ماددا: روسىيىدىن يەتتە شەھەرگە كىرگۈزۈلىدىغان بارلىق ماللاردىن ياكى يەتتە شەھەردىن روسىيىگە كىرگۈزۈلىدىغان بارلىق ماللاردىن ئەسلى باھاسى بويىچە 25% باج ئېلىنىدۇ. ھەر قانداق ئەھۋالدىمۇ سودا ماللىرىدىن ئېلىنىدىغان باج بۇ بەلگىلىمىدىن ئاشماسلىغى لازىم. بۇ كېلىشىم ئىككى تەرەپ مۇسۇلمانلىرى ۋە يەتتە شەھەر پۇقرالىرى ئۈچۈن بىردەك مۇۋاپىقتۇر.

"5 - ماددا: روسىيە سودىگەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ كارۋانلىرى يەتتە شەھەر زېمىنىدا ۋە ئۇنىڭغا تۇتاشقان جايلاردا يول ماڭغاندا ئوزلىرىنىڭ بىخەتەرلىگىگە كاپالەتلىك قىلالايدىغان يولباشلىغۇچىلارنى ھەقسىز ئىشلىتەلەيدۇ. يەتتە شەھەرنىڭ كارۋانلىرىمۇ روسىيە زېمىنىدا يول ماڭغاندا يۇقۇرقىدەك ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولالايدۇ."

ياقۇپبەگ بۇ كېلىشىمگە باشتىن - ئاخىر ئەمەل قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ كېلىشىم روسىيە سودىگەرلىرىگە بەزى پايدا كەلتۈرگەن ئىدى. ياقۇپبەگ كېيىنكى ۋاقىتلارغا

كەلگەندە، ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيەتنىڭ يامانلىشىشىغا ئەگىشىپ، روسىيە پۇقرالىرىنىڭ مەنپەئەتىگە بارغانسېرى هورمەت قىلىشقا مايىل بولدى. بۇ كېلىشىم بىزنىڭ سودا مۇناسىۋىتىمىزگە ماددى جەهەتتىن ئانچە ـ مۇنچە پايدا كەلتۈرگەنلىكى سىرتىدا، يەنە مۇنداق ناهايىتى مۇهىم ئەهمىيەتكىمۇ ئىگە ئىدى: بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېرىتورىيىمىزنى جەنۇپتا كەشمىرگىچە، شەرقتە جۇڭگوغىچە كېڭەيتمەكچى بولغىنىمىزدا، ياقۇپبەگ بۇ كېلىشىمگە رىايە قىلمايدىغان بولسا، بۇ چاغدا بۇ بىزنىڭ بەدولەتكە قارشى ئۇرۇش قوزغىشىمىزغا ياخشى بانا بولۇپ بېرەتتى.

بىز 1876 ـ ۋە 1877 ـ يىللىرى قەشقەرىيەدە تۇرغان چاغلىرىمىزدا، روسىيىنىڭ ۋاكالەتچىسى، ۋىنكۇۋسكى سودا بىرژىسىنىڭ ئەزاسى شكاكوۋ ئەپەندىنى ئۇچراتتۇق، ئۇ پۈتۈن روسىيە سودىسىنىڭ مۇشۇ رايوندا تۇرۇشلۇق بىردىن بىر ۋەكىلى ئىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئوز مالىلىرىنى پۈتۈنلەي سېتىپ پۈلغا ئايلاندۇرۇپ بولغان، بۇ جەريانىدا ئۇ قەشقەرىيە هوكۇمەت دائىرىلىرىنىڭ هېچقانداق قاقتى ـ سوقتى قىلىشىغا ئۇچرىمىغان. لېكىن شكاكوۋ ئەپەندىنىڭ ئوزى تەقىپ قىلىنىپ، كارۋاان سارايلىرىدا هەمىشە نازارەت ئاستىدا تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇنىڭ قەشقەردىن باشقا جايلارغا بېرىپ سايا‌هەت قىلىش هوقۇقى بولمىغان. قەشقەر راۋۇنىنىڭ هوكۇمرانى ئالداش بېكنىڭ (Bek Aldash) رۇخسىتىسىز قەشقەر شەهرىدىن سىرتقا چىقىشقا يول قويۇلمىغان. بىز شكاكوۋ ئەپەندىنىڭ يېڭى شەهەردە بىز تۇرغان يەرگە كېلىشىگە رۇخسەت بېرىلىشىنى ئىلتىماس قىلىۋىدۇق، ئۇنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى ناهايىتى قىيىنغا چۇشتى. چۇنكى

شكاكوڭ ئەپەندى بۇ جايدىن ئايرىلماقچى بولۇپ قالسا، چوڭ قوۇم ياقۇپبەگنىڭ بىۋاستە تەستىقىنى ئىلىشى شەرت ئىكەن. ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى سارتلار، تاتارلار ۋە تاشكەنت، قوقاندىن كەلگەن روسىيە پۇقرالىرى ھەم سودىگەرلىرى بىلەن ئالاقە قىلىشتىمۇ ناھايىتى قاتتىق قوللۇق قىلىدىكەن.

بىز قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا ۋە كورلا قاتارلىق شەھەرلەردىكى بازارلارنى زىيارەت قىلىۋاتقىنىمىزدا، شۇ جايدىكى ئەمەلدارلار روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ بىز بىلەن سوزلىشىشنى چەكلىمەكچى بولدى. بىز ھەر بىر قېتىمدا روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ چوقۇم كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدۇق ھەمدە ئۇلاردىن سودا ئىشلىرىغا دائىر ئەھۋاللارنى ۋە ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىگە ئائىت مەسىلىلەرنى بىلمەكچى ئىكەنلىگىمىزنى ئاشكارە ئوتتۇرىغا قويدۇق. بىز كورۇشكەنلىكى سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگ، ئۇنىڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئەمەلدارلىرى ئۇستىدە شكايەت قىلىپ بەردى. چۈنكى ئۇلار سودىگەرلەردىن مال ئالسا، مالنىڭ پۇلىنى بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئوز باھاسى بويىچەتاپشۇرمايدىكەن①.

① تۇۋەندىكى ئىككى ئادەمنىڭ بىزگە بەرگەن ماتېرىيالى يۇقۇرىدىكى نارازىلىقلارنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ:

(a) تۇردى بابا باي بىلەن مىرزا پازىلبايۇنىڭ شتابىس ستارشى لېيتىنانت كوروپاتكىنغا سۇنغان ئەرزىسى:

"قەشقەرنىڭ ھاكىمى 200 تىللالىق مېلىمنى ئېلىۋالدى. بۇنىڭ ئىچىدە 80 تىللالىق مېلىمنى ھاكىم ئوزى ئېلىۋالدى. ئۇچ يىلدىن بۇيان دادخا (بىر خىل ھەربى ئۇنىۋانلىق

مەن باشقىلاردىن يەنە قەشقەر شەھرىدە سودىگەرلەرنى بوزەك قىلىدىغان ئىشلارنىڭ ناھايىتى كوپ ئىكەنلىگىنى ئۇقتۇم.

تاشكەنتلىك سودىگەر يار مۇھەممەت مولىلا دىگەن (Moolla - Yar - Mahomet) كىشىنىڭ شىكايەت قىلىشىچە، "بەدولەت" نىڭ چوڭ ئوغلى بەگلىقۇلبەگ بۇ سودىگەردىن 2.200 تىللالىق قارا مالنى ئېلىۋاپتۇ، لېكىن ئۇچ يىلدىن بېرى تېخىچە پۇلىنى بەرمەپتۇ.

ئەمەلدار) دىن پۇلۇمنى ئالالماي كېلىۋاتىمەن. مەزكۇر پۇلۇمنى ئېلىۋېلىشىمغا ياردەم بېرىشىڭىزنى سورايمەن."

(b) ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان تاشكەنتلىك بىر ئىسا-دەمنىڭ روسىيە ئەلچىلەر ئومىگىگە سۇنغان ئەرزىسى:

"باش ئەلچى جاناپلىرىغا شۇ توغرىدا ئىلتىماس قىلىمىزكى، بىزنىڭ سودىگەرچىلىك قىلىش ئۈچۈن بۇيەرگە كەلگىنىمىزگە دەل بىر يىل بولدى. مۇشۇ بىر يىل جەريانىدا بۇ يەردىن كېتىشكە خېلى تىرىشقان بولساقمۇ كېتەلمىدۇق. بىز ھېچقانداق يەردە بۇ بەردىكىدەك زۇلۇم تارتمىدۇق. بۇنىڭدىن بەش ئاي ئىلگىرى، ئارىمىزدىكى بىر كىشى يەنى ميرھامىد (Mir. Hamid) نىڭ ئوغلى ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ كەتتى. ئاڭلىساق، ئۇ "بالا بىر ئەمەلدارغا شەربەتچە قىلىپ بېرىلمىپتۇ. باش ئەلچى جاناپلىرىنىڭ بىزدەك مۇساپىرلارنىڭ بېشىمىزنى سىلاپ، بىزنى ئوز ھىمايىسىگە ئېلىشىنى تەلەپ قىلىمىز.

"تۇنۇگۈن بىز جاناپلىرىنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن سوزلەشتۇق، ئۇلار بىزنىڭ ئېيتقانلىرىمىزنى بىر بىرلەپ يېزىپ خاتىرىلىۋالىدى. لېكىن سىزلەر كەتكەندىن كېيىن، ئۇلار بىزنى ئولتۇرۇۋېتىمەكتەك دەپ قاتتىق تەشۋىش قىلماقتىمىز. جاناپلىرىنىڭ مىر

مۇھەممەت ئۇمەر مىرزابايىۋ (Mohamet-omar Mirzabaeff) دېگەن كىشىنىڭ شىكايەت قىلىشىچە، قەشقەر - نىڭ بېگى ئالداش دادخا (Aldash - Datkha) ئۇنىڭ 800 تىللالىق قارا مېلىنى ھەيدەپ كېتىپتۇ، لېكىن ئىككى يىلدىن بېرى پۇلىنى بەرمەپتۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە، بىز بىلەن ھەمرا بولۇپ ماڭ - غان يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، تاشكەنتلىك ۋە قوقاز - لىق 40 چە سودىگەر ماڭا بىرپارچە ئەرز سۇنماقچى بول - غان ئىكەن. يەرلىك ئەمەلدارلار ئۇلارنى چەكلەپتۇ ۋە ئۇلارنى ئەگەر ئەرز قىلىدىغان بولساڭلار مال - مۇلۈكىڭلار

ھامىدنىڭ ئوغلىنى ئوزلىرى بىلەن بىللە تاشكەنتكە ئېلىپ كە - تىشلىرىنى ئېيتتىماس قىلىمىز. ئىمزا قويغۇچىلار: مىرخالىق (Mir Halik)، مىرسالىھبايىۋ (Mir salikhbaeff)، مىر ئالىمباي (Mir Alim bai) ۋە ئابدىقادىرباي (Abdoo Kadwir bai)لار"

مەن كېيىنكى ئەرزدە ئېيتىلغان ئىشلارنى سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ دادخاسىغا بۇ ئىشنى جىددى ئۇقتۇرۇشنى زورۇر دەپ قارىدىم، مەزكۇر دادخاغا يازغان خېتىمدە، ئۇنىڭ سودا كېلىشىملەردىكى بەلگىلىمىلەرگە دىققەت قىلىشنى ئاگاھلاندۇردۇم. مەن ئۇنىڭغا يەنە ئەرز سۇنغۇچىلارنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ بۇ كىشىلەرگە ئالاھىدە كوڭۈل بولۇشىنى، ھەمدە ئۇلارغا مەسئۇل بولۇشىنى تەلەپ قىلدىم.

مىر ھامىدنىڭ ئوغلى 17 ياش، روسىيە پۇقراسى بولۇپ، مەجبۇرى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېتىلگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ قايتۇ - رۇپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلدىم ۋە ئۇنى غۇلجىدىكى ئاتىسىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتىم، كېيىن ئاڭلىشىمچە، ئەرز سۇنغانلارنىڭ ھەممە - سى روسىيىگە سالامەت قايتقان. — ئاپتوردىن.

مۇسادىرە قىلىندۇ، ئۇزەكلار دارغا ئېسىلسىلەر، دەپ قۇر-قىتىپتۇ.

ئارمىيە ۋە ھەربىي ئىشلار ئۈچۈن سېلىنىدىغان ھەر خىل ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلار دولەتنىڭ تەبىئى بايلىغى ۋە پۇقرانىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى خورىتىۋەتكەنلىكتىن، بار-لىق ئېغىر چىلىق قەشقەر سودىگەرلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈش-كەن. سودىگەرلەر ئۇزلىرىنىڭ ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قى-لىدىغان ماللىرى ئۈچۈن باج تولەپ ھەرخىل "سوغا - سالام" بەرگەنىنىڭ سىرتىدا، يەنە دولەتكە بىر قىسىم مال - مۈلكى-نى تاپشۇرۇشقا، مۇددەتسىز ياكى ئۇزۇن مۇددەتلىك قەرز پۇل بېرىشكە مەجبۇر بولىدىكەن. سودىگەرلەر يەنە تۈيۇقسىز قاقتى - سوقتى قىلىنىپ تۇرىدىكەن؛ ياقۇپبەگ ئۇزىنىڭ ھەربى كۈچىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن پات - پات مەبلەغ توپلاپ تۇرىدىكەن.

بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان مەزگىلدە، ياقۇپبەگ ئىستام-بۇلدىن كەينىدىن ئوقلىنىدىغان ئېغىر زەمبىرەكلەر، تۈركى-لەنكا مىلتىقلار ۋە ھەرخىل ئوق - دورىلار سېتىۋالغان بو-لۇپ، بۇ قوراللار كەشمىرده تۇتۇپ قېلىنغان ئىكەن. ئۇلار كەشمىر ھوكۇمىتىگە يىمبۇ ياكى 4000 سوم باج تاپشۇر-غاندىن كېيىنلا قويۇپ بېرىلگەن. بۇ پۇللار ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇغى بويىچە سودىگەرلەردىن يىغۇۋېلىنغان ھەمدە "تېز چاپارمەن" لەر ئارقىلىق كەشمىر ھوكۇمىتىگە تاپشۇرۇلغان.

بۇنىڭغا ئوخشاش ئويلىمىغان يەردىن چىقىپ قالىدى-غان خىراجەت پۇلى يىغۇۋېلىش ئەھۋاللىرى دائىم كورۇ-لۇپ تۇرىدىكەن.

قەشقەرىيەدە ئۇمۇمەن كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكى ھەتتا

هایاتی کاپالەتکە ئىگە قىلىنمىغانلىقتىن، كىشىلەر پۇللىرىنى يوشۇرۇپ قويۇشقا ياكى سودا - سېتىقنى تاشلاشقا مەجبۇر بولىدىكەن.

قەشقەرىيەدە مۇنداق پۇللار خەجلىنىدىكەن: پۇل يا - كى قارا پۇل①. بۇ — جۇڭگولۇقلار قۇيغان ئوتتۇرىسى چاسا توشۇكلۇك بىر خىل مىس پۇل بولۇپ، ئۇ روسىيىنىڭ 2 تىيىنلىق پۇلىدىن چوڭراق ئىكەن.

ئەللىك پۇلغا باراۋار كېلىدىغان تەڭگە②، بۇ تەڭگە ياقۇپبەگ قۇيدۇرغان بىرخىل كۇمۇش پۇل بولۇپ، روسىيىنىڭ 10 تىيىنلىق پۇلىدىن چوڭ ۋە ئېغىرراق كېلىدىكەن.

25 تەڭگە بىر چىرۇونغا③ باراۋەر (5 سوملۇق يا- كى 10 سوملۇق تىللاغا تەڭ) ياكى بىر دۇكاتقا تەڭ، دۇكات — شەكلى ۋە قىممىتى ھەرخىل بولغان بىر تۈرلۈك مېتال پۇل. 40 دۇكات بىر يامبۇغا باراۋەر. يامبۇ — جۇڭ- گولۇقلار ئىشلىتىدىغان بىر خىل كۇمۇش پۇل بولۇپ، چوڭ- كىچىكلىكى جەھەتتە 3 خىلغا بولۇنىدۇ. ئەڭ چوڭ يامبۇ- نىڭ ئېغىرلىغى 4.75 قاداق كېلىدۇ. بىر يامبۇنىڭ با - زارىدىكى باھاسى 1.100 تەڭگە④ بولسىمۇ، لېكىن خەزە- نىگە پۇل تاپشۇرۇلىدىغان چاغدا، ھەر بىر يامبۇ ئارا- نىڭ تەڭگە ھىساپلىنىدىكەن. روسىيە پۇلىدا، كۇمۇشىنىڭ

① شاۋ ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ پۇل بىر تەڭگىنىڭ 1/50 قىسمىغا باراۋەر كېلىدىكەن. — ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

② 2 - باپنىڭ 52 - بېتىدىكى ئىزاھاتقا قارا ڭ — ت.

③، ④ يۇقۇرىدىكىگە ئوخشاش.

ئالماشتۇرۇلۇش مىقدارى 10%، بىر يامبۇنىڭ باھاسى تەخمىنەن 130 سومغا باراۋەر. يۇقۇرقىلاردىن باشقا، قەشقەرىيەدە يەنە بۇخارا ۋە قوقانلىقلارنىڭ 1 سەرلىك تەڭگىسىمۇ ئاقىدىكەن. بۇمۇ بىر خىل كۈمۈش پۇل بولۇپ، قىممىتى روسىيىنىڭ 20 تىيىنىگە تەڭ. يەنە تىللامۇ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ برخىل ئالتۇن پۇل بولۇپ، 4 سومغا باراۋەر.

قوقانىنىڭ بىر سەرلىك تەڭگىسى ئىچكىرلىگى جەھەتتە قەشقەرنىڭ تەڭگىسىگە باراۋەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ دولەت خەزىنىسىگە بىر يىرىم تەڭگە ھىساۋىدا كىرىم قىلىندىكەن. ياقۇپبەگ بىر سەرلىك قوقان تەڭگىسىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈپ، ئۇنى ئۇزى قۇيۇپ تارقاتقان تەڭگىگە ئالماشتۇرۇپ يىغىۋاپتۇ ـ دە، بىر سەرلىك قوقان تەڭگىسىدىن يېڭى بىر سەرلىك تەڭگە قۇيدۇرۇپتۇ. ئۇ مۇشۇنداق ھىلە ـ نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ، ئىنتايىن كوپ پايدا ئالغان ئىكەن.

قەشقەرىيەدە ئاساسەن "جىك" ـ ئىچكىرلىق ئولچەم بىرلىگى قىلىنىدىكەن. "جىك" جۇڭگولۇقلاردىن كىرگەن① بولۇپ، بىر جىك 1 يىرىم قاداقتا باراۋەر. ئۇنىڭدىن قالسا چارەك②مۇ بار. چارەك چوك ـ كىچىك ئىككى خىل بولىدۇ ـ

① شاۋ ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە، جىك ـ ئىچكىرلىق ئولچەم بىرلىگى بولۇپ، 1.275 قاداقتا تەڭ ئىكەن. ـ ئىنگلىزچە تەرجىمىدىن.

② چارەك دىگەن ئۇقۇمنى چۈشىنىش ئۇچۇن 2 ـ باب 51 ـ بەتكە قارالسۇن. بىر چارەك بۇغداي 24 قاداقتا باراۋەر. بىر چارەك قوناق 26 قاداقتا باراۋەر، بىر چارەك ئارپا 25 قاداقتا باراۋەر ـ ئاپتوردىن.

كەن. بىر خىلى 16 جىڭلىق ياكى 24 قاداقلىق چارەك، يەنە بىر خىلى 12 يېرىم جىڭلىق ياكى 18.75 قاداقلىق چارەك ئىكەن.

تۇرمۇشقا كېرەكلىك بارلىق بۇيۇملار ئالدىنقى خىل چارەكتە ئولچىنىدۇ. ئىمپورت قىلىنىدىغان بارلىق مالىلار، مېتال بۇيۇملار ۋە سۈيۇقلۇقلار كېيىنكى بىر خىل چارەكتە ئولچىنىدۇ.

قەشقەرىيەدە روسىيە ئارشىنى ئۇزۇنلۇق ئولچەم بىرلىگى قىلىنىدىكەن. ئۇلار روسىيە ئارشىنىنىڭ يېرىمىغا تەڭ كېلىدىغان ئۇزۇن گەز ئىشلىتىدىكەن.

قەشقەرىيەدە ئىمپورت قىلىنغان ماللاردىن ئوز باھاسىغا ئاساسەن 2.5% زاكات بېجى ئېلىنىدىكەن. ئىمپورت قىلىنغان ھەر خىل ماللار باجخانىغا چۈشۈرۈلىدىكەن. ئاندىن ئەملەكدار ماللارغا باھا قويۇپ چىقىدىكەن. ئەملەكدار كوپىنچە ھاللاردا مالنىڭ باھاسىنى ئۇستۇن قويغاچقا باھاسى 48 دۆكات كېلىدىغان مال 50 دۆكات دەپ باھالىنىدىكەن. زاكات بېجى سودا - سېتىق ئۇسىتىگە يۈكلەنگەن خىراجەتتۇر. ئۇنىڭ سىرتىدا، يەنە مال ئىگىسىنىڭ ياكى مال سارىيىدىكى خوجايىننىڭ نامىدىن مالنى باجخانىغا ئاپىرىپ باھالاتقان ياكى مالنى ساقلاپ بەرگەن كىشىنىڭ ئىش ھەققى ئۇچۇن تولىنىدىغان پۇلمۇ بار.

ئەگەر مال ئىگىسى سارايىدىن بىرەر ئېغىز دۆكانىنى ئىجارىگە ئالماقچى بولسا، ئومۇمى خىراجەتتىن بىر يامبۇدىن تارتىپ ئالىتە تەڭگىچە، يەنى 25% پۇل چىقىم قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سودىگەرلەرنىڭ مېلىنى قوغداش ئۇچۇن تولىنىدىغان

چىقسىلار تۈزۈلگەن كېلىشىم بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

1876 - يىلى بىر چاكارنىڭ كۈندىلىك ئىش ھەققى 35 پۇلدىن 40 پۇلغىچە بولىدۇ. (ئون تىيىندىن توۋەن). كارۋان سارايلىرىدىكى دۇكانلارنىڭ ئىجارىسى ئانچە يۇقۇرى ئەمەس. ئاستىنقى قەۋەتتە بىر كۇۋادىرات ساژىن① نىڭ بىر يىللىق ئىجارىسى 1 يېرىم دۇكاتقا توختايدۇ.

ئۇلگۇجە سېتىلىدىغان ماللارغا پۇل تولىنىدۇ، بەزىدە نەق پۇل تولىنىدۇ. ئەمما كوپىنچە ھاللاردا، يۇقۇرقىدەك سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن نەق سودا ئاز بولىدۇ.

ئۇلگۇجە سېتىلىدىغان ماللارنىڭ سودىسىدا سودىگەر-لەر ھوكۇمەت تەرەپ دەللاللىغىنىڭ رولىنى ئويلايدۇ. مۇنداق دەللاللار 0.4% شىرىنكانە ئۇندۇرۇۋالىدۇ.

پولكوۋنىك كالبارس بىلەن بىللە كېلىسنىكوۋ (kolesnikoff) دېگەن تاشكەنتلىك بىر سودىگەرمۇ قەشقەرىيەگە بارغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇ دولەتنىڭ سودا ئىشلىرى توغرىسىدىكى تەپسىلي ئەھۋالىنى تەسۋىرلىگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ②:

"نېسىگە مال سېتىش توغرىسىدا ھەرقانداق ھوججەت تۈزۈلمەيدىكەن، بۇنداق سودا ئېغىزدىلا بېكىتىلىدىكەن. خېرىدار ئەگەر پۇلنى تولۇق بەرمىسە، بەگكە ئەرز قىلسا بولىدىكەن. قەرزدار دەرھال تاماقتا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ مال-

① بىر ساژىن 7 پۇتقا باراۋەر. — ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

② «پۇتۇن روسىيە سودا ۋە سانائىتىگە كەڭ ياردەم بەرگۈچى ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتىنىڭ خىزمىتى توغرىسىدا» بېسىلغان دوكلات. 1873 - يىللىق 2 - قىسمىغا قارالسۇن. — ئاپتورىدىن.

مۇلكى مۇسادىرە قىلىنىدىكەن. ئەگەر ئاتىسى ئولۇپ كەتسە، ئاتىسى ئۆچۈن بالىسى قەرز تۆلەيدىكەن. بۇ پاكىت، يەر-لىك پۇقرالار ئىچىدە "قەرزنى ئادا قىلىش ــ مىنەلھەق" دەيدىغان ئىدىيىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قەرزدار بولغان ھەر قانداق كىشى ھەر قانداق شارائىتتا ئوز گەردىنىدىكى قەرزدىن ھەرگىز تېنىۋا-لالمايدۇ. شۇڭا بۇيەردە ئوز قەرزىنى تولىمەيدىغان ئىشلار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ."

مەن كېلىسىنىكوۋ بىلەن مۇنازىرىلەشمەكچى ئەمەسمەن. لېكىن مەن ئوزەمنىڭ قەشقەرىيەدە كۆزەتكەنلىرىمگە ئاسا-سەن، بۇ يەردە پەقەت شۇنى دىمەكچىمەنكى، قەشقەرىيەدە سودا-سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان سودىگەرلەر مەيلى رۇس سودىگەرلىرى ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىدىن كەل-گەن سودىگەرلەر بولسۇن، ھەممىسى نۇرغۇن توسالغۇغا ئۇچرايدىكەن، بۇ ھەقتە كېلىسىنىكوۋ ئەپەندىمۇ ئوز دوكلاتى-نىڭ باش تەرىپىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

"تۇختام قىلىشقان مۇددەت توشقاندىن كېيىنمۇ، نې-مىگە ئالغان مالالرنىڭ پۇلىنى ئۇلار ئوزلىرى خالىغان ۋاقىتتا تاپشۇرىدىكەن. بۇنداق ئەھۋال ئاسىيالىقلارنىڭ ھەممىدە دېگۈدەك مەۋجۇت. بۇ يەردىكى مەسىلە ئاساسەن پۇلنى ئوز ۋاقتىدا تاپشۇرمايدىغانلىقتا".

قەشقەرىيە ئىلگىرىكى قوقان خانلىغىغا قارايدىغان ۋە ئۇنىڭغا چېگرىداش جايلارغا مال چىقىرىدىكەن. شۇنىڭدەك سىمىرچىنىسكى ئولكىسىگە ۋە ئۇنىڭ جەنۇپ تەرىپىدىكى جايلارغا، كەشمىر ۋە ھىندىستانلارغىمۇ مال چىقىرىدىكەن.

مېنىڭ قولۇمدا پەقەت قەشقەرىيەنىڭ 1876 - يىلە-

دىكى ئىمپورت - ئېكسپورت ئەھۋاللىرىنى كورسىتىدىغان ماتېرىياللارلا بار.

مەن بۇ ماتېرىياللارنى قەشقەرىيەگە تۇتىشىدىغان پەرغانە، ئوش، سىمىرچىنسكى، توقماق ۋە قاراكول ئول-كىلىرىنىڭ گوبېرناتورلىرى توپلىغان ماتېرىياللاردىن ئال-دىم. لېكىن بۇ دولەتنىڭ ئىچكى سودىسىغا ئائىت ماتېرد-ياللارنى ئىگەللىيەلمىدىم.

ئەمدى بىز قەشقەرىيەنىڭ ئىمپورت ئەھۋالىنى تەتـ-قىق قىلىپ كورەيلى.

(ئىمپورت قىلىنغان مالنىڭ مىقدارى ئۇلاق، فۇت، تۇياق بىرلىگى بىلەن ھىساپلاندى. قىممىتى روسچە سوم، ئىنگلىزچە فونت - ئىستېرلىڭ بىرلىگى بىلەن ھىساپلاندى).

يۇقۇرىدىكى سانلىق مەلۇماتنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق توۋەندىكى بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىگەللىگەن نىسبىتىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن:

روسىيىنىڭ چىتلىرى	43%
قوي	20.5%
چاي	12.5%
تومۇر - چويۇنلار ۋە تومۇر - چويۇن سايمانلار	5%
قەنت	2.5%
بوياق ماتېرىياللىرى	2%
مىلىچ مالالار	9.5%
مىقدارى بىر پىرسەنتكىمۇ يەتمەيدىغان باشقا ھەرخىل مالالارنىڭ ئىگەللىگەن نىسبىتى	5%
جەمى	100%

گۇللۇك چىت: ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قەشقەرىيەدە

1876 - يىل قەشقەرىيەگە ئىمپورت قىلىنغان مالىلار

مالىلارنىڭ تۈرى	توقماق ئارقىلىق			قارا كول ئارقىلىق			ئوش ئارقىلىق			جەمئى	ستېرلىڭ جەمئى	%سېلىشتۇرما مەسى
	مىقدارى	سوم	فۇنت ستېرلىڭ	مىقدارى	سوم	فۇنت ستېرلىڭ	مىقدارى	سوم	فۇنت ستېرلىڭ	سوم	فۇنت	
روسىيە چىتلىرى		3.375	9.172		2.697	337	132	30.480	3.810	106.552	13.319	43%
قىزىل تېرىسكە					700	87				700	87	
بۇمارى				20 توپ	180	22				180	22	
قارا رەخت				150 ئارشىن	300	37				300	37	
كۆلەڭ رەخت				250 ئارشىن	250	31				250	31	
تومۇر بويۇملار، چويۇن ۋە تومۇرسايمانلار		9.085	1.135				121 1/2	3.124	390	12.209	1.525	5%
ئاق مۇم ۋە قەلەمي							14	900	112	900	112	
چاي		30.800	3.850							30.800	3.850	12.5%
قەنت		2.085	260	48 فۇت	940	117	18	3.180	397	6.205	775	2.5%
تاماكا							119	1.790	223	1.790	223	
بويياق ماتىريالىرى							228 1/2	4.900	612	4.900	612	2%
مۇچ							14	1.120	140	1.120	140	
سەرەڭگە، گۈڭگورت، موزا							38	1.771	221	1.771	221	
پىستە							11	295	37	295	37	
گۈلە-قاق ۋە قۇرۇق ئۈزۈم							10	200	25	200	25	
ھەسەل	60 فۇت	300	37							300	37	
چاختا							104 2/1	2.120	265	2.120	265	
كەمەر							5	310	38	310	38	

مالارنىڭ تۈرى	توغاق ئارقىلىق			قاراكۆل ئارقىلىق			ئوش ئارقىلىق			جەمئى سوم	جەمئى ئونت ستېرلىڭ	%نىسبەتى
	مىقدارى	سوم	ئونت ستېرلىڭ	مىقدارى	سوم	ئونت ستېرلىڭ	مىقدارى	سوم	ئونت ستېرلىڭ			
ئۈگەر ـ جايدۇقلار							27 1/2	2.120	285	2.120	285	
كىمخاپ ـ تەتىللا							4	400	50	400	50	
سېرىق ماي							29 1/2	336	42	336	42	
مارجان							2	310	38	310	38	
مىلىچ مال		24.000	3.000							24.000	3.000	9.5%
قوي	22.000 تۇياق	50.000	6.250							50.000	6.250	20.5%
جەمئى		189.645	23.705		5.067	633		53.356	6.669	248.068	31.008	95.5%
ھەرقايسى ئولكىلەرنىڭ ئۈگەلىگەن % نىسبىتى		76.5%			2%	21.5%						100%

روسیینىڭ گەزلمە مالللرى ئىنگلىزلارنىڭكىدىن تېز سېتىلىدىكەن. چۈنكى ئىنگلىزلارنىڭ گەزلمە مالللرى روسیینىڭكىدىن قىممەت، سۈپىتى ناچار ئىكەن. ئىنگلىز چىتللرى ناھايىتى ئاسان ئۆكۈپ كېتىدىغان ۋە چىدامسىز بولۇپ، شالاڭ توقۇلىدىكەن. شۇڭا يېڭى ـ يېڭى كىيىملەرنى كىيمىكە ئامراق يەرلىك كىشىلەر ئۇنداق رەختلەرنى ياقتۇرمايدىكەن.

بازارلاردا سېتىلىۋاتقان چىتلارنىڭ سۈپىتى ناچار ئىكەن. بۇ چىتلار ناپولكوۋ، گىرىچىن، كارنىتسىنكوۋ، گىرىلىن، رازرونىۋي، فوكىن، مىندوۋسكى ۋە كالۇژسكى فابرىكىلىرىدا توقۇلغان ئىكەن. تروتسياكوۋ ۋە تېفلارنىڭ فابرىكىلىرىدا توقۇلغان سۈپەتلىك چىتلار بازارلاردا تېپىلمايدىكەن.

2 دىن 2.5 غىچە قەشقەرىيە دۇكاتىغا① سۈپەتسىز 42 ئارشىن چىت ئالغىلى بولىدىكەن.

بارانوۋ، يېلاگىن، بوركوۋ ۋە زىمىن فابرىكىلىرىدا توقۇلغان توق قىزىل چىتلارنىڭ باھاسى مۇنداق ئىكەن: 4.5 دۇكاتتىن 5.5 دۇكاتقىچە پۇلغا يەنى 1.25 سومدىن 13.25 سومغىچە پۇلغا 50 ئارشىن چىت كېلىدىكەن. سۈپەتلىك چىتلار بۇ يەردە سەل ئەرزان سېتىلىدىكەن. بوز يېپتا توقۇلغان قولياغلىقلار بازاردا ئانچە ئاقمايدىكەن. سىيامبۇ، شەتلەڭگە، تاۋار ـ دۇردۇنلارنىڭمۇ بازىرى ئىتتىك ئەمەس ئىكەن.

---

① 5 سومدىن 6.25 سومغىچە دىمەكچى. بىر قەشقەرىيە دۇكاتى 25 تەڭگىگە ياكى 2.5 سومغا باراۋەر. ئوخشاش بىر پارچە چىتنىڭ تاشكەنتتىكى باھاسى ئالتە سوم. ـــ ئاپتوردىن.

سەتىلەرنىڭ سېتىلىش باھاسى ئەسلى باھاسىنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلىدىكەن. تېرىكە رەختلەرنىڭ بازىرى ناھايىتى ئىنتىك ئىكەن. سۈپەتسىز شەھەرچى رەختلەرنىڭ باھاسى چىتلارنىڭ باھاسى بىلەن ئوخشاش ئىكەن. شېرمىتىيۇ فابرىكىسىدا توقۇلغان گەزلىمىلەرنىڭ ھەر 40 ئارشىنلىق بىر پارچىسىنى 2.5 دۇكاتتىن 3 دۇكاتقىچە ساتقىلى بولىدىكەن. ئەمما يەرلىك خەلق بۇنداق رەختنى قىممەت كورۇپ ئانچە ئالمايدىكەن.

روسىيە سوكنىلىرىنىڭ بازىرى كاسات ئىكەن. يىپ گەزلىمىلىرىنمۇ كىشىلەر ئانچە ئالمايدىكەن. ئايالىلارغا لايىق 22 ئارشىن كېلىدىغان بىر كىيىملىك رەخت ئاران 8 دۇكاتتىن 13 دۇكاتقا قەدەر سېتىلىدىكەن. بىر ئارشىن يىپ گەزلىمە بولسا 15 دۇكاتتىن 20 دۇكاتقىچە سېتىلىدىكەن.

چارۇچىلىق: قەشقەرىيەنىڭ چارۇچىلىغى تەرەققى قىلمىغان. قەشقەرىيە تاغلىرىدا ياشايدىغان چارۇچىلار بۇ يەردىكى ئاھالىنى چارۋا مال بىلەن تەمىنلەيدىكەن. يۇقۇرقى جەدۋەلدە كورسىتىلگەن سانلىق مەلۇمات. پەقەت توقماق ۋە ۋېرنى رايونلىرىدىن ئىمپورت قىلىنغان قويلارنىڭلا ئەھۋالىنى كورسىتىدۇ. قاراكول، ئوش رايونلىرىدىن ۋە ئوشقا تۇتاش رايونلاردىن، قەشقەرىيەنىڭ جەنۇبىنى ئوراپ تۇرغان تاغلىق رايونلاردىن قەشقەرگە كىرگۈزۈلىدىغان چارۋىلارنىڭ سانى يۇقۇرىدىكى سانغا كىرمەيدۇ.

چاي: شەرقىي تۇركىستاندا جۇڭگو ھوكۇمرانلىرىغا قارشى كوتىرىلگەن قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى، يەنى 1864 -

يىلدىن ئىلگىرى قەشقەرنىيە پۇقراسى ئىچىدىغان چايلار لەنجۇ، قۇمۇل، تۇرپان، قارا شەھەر ۋە ئاقسۇلاردىن ئوتتۇپ قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەرگىچە بارىدىغان چوڭ يول ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلتۈرۈلىدىكەن. لېكىن قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، قەشقەرنىيەنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ئۈزۈپ تاشلانغان، چاي توشۇشمۇ شۇنىڭ بىلەن پۈتۈنلەي توختاپ قالغان.

بۇ يەردىكى چايخۇمار خەلق دەسلەپتە جۇڭگولۇقلار بىلەن كوپ مىقداردا چاي سېتىۋېلىش توختاملىرى تۈزۈشكەن. كېيىن ئۇلار چاي مەسىلىسىنى باشقىچە چارىلەر بىلەن ھەل قىلىشقا كىرىشكەن. دەسلەپتە قارىياغاچ يوپۇرمىغىنى چاي ئورنىدا ئىشلىتىشكە باشلىغان. ئۇلار چاي ئورنىدا ئىچىدىغان بۇنداق قارىياغاچ چېيىنى مۇشۇنداق دەرەخ ئوسىدىغان جاينىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىغان. شۇڭا بىز كۇچا چېيى ۋە خوتەن چېيى دېگەن ناملارنى ئۇچراتتۇق. بۇ جايدىكى يەرلىك خەلق سۇت، تۇز ۋە سېرىق مايلار بىلەن ئەتكەن چاي قىلىپ ئىچىدىكەن. كېيىنچە مۇنۇ ئىككى ئولكىدىن قەشقەرنىيەگە چاي ئىمپورت قىلىنىدىغان بولغان: (1) سىمىرچىنىسكى (كېيىنرەك غۇلجىدىن)، ناردىن ۋە چاقماق قورغانلىرى ئارقىلىق قەشقەر شەھىرىگە چاي كىرگۈزۈلگەن. (2) ھىندىستاندىن لاداق ئارقىلىق يەركەنگە ۋە قەشقەر شەھىرىگە چاي كىرگۈزۈلگەن.

ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلگەن چاي 2 خىل بولۇپ، بىر خىلى ھىندىستان جۇڭگودىن ئىمپورت قىلغان چاي،

يەنە بىر خىلى ھىندىستاننىڭ ئوزىدە ئوستۇرۇلگەن چاي. بىز كېيىنكى بىرخىل چاي سودىسىغا ناھايىتى قىزىقماقماقتىمىز. چۈنكى بۇ چاي قەشقەرىيەگە كىرىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زىمىنىمىزگىمۇ توشۇلۇپ، روسىيە چاي سودىگەرلىرىنى ئەنسىزلىككە سېلىپ قويىدى. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، يېقىنقى 15 يىلدىن بۇيان، يەنى شەرقىي تۈركىستاندا قوزغىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىنمۇ، بۇ دولەتتىكى چاي سودىسى بۇرۇنقىدەك بولماي قالدى. ئۇلگۈجە سودا قىلىدىغان تاشكەنتلىك سودىگەرلەرنىڭ قولىدا گۈڭدۇڭنىڭ چېيى بار ئىكەن. ئۇلار بۇ چايلارنى بۇنىڭدىن ئىلگىرى ھىندىستاندىن سۇۋەيش قانىلى ئارقىلىق ئودىسىغا توشۇپ كېلىپ، ئاندىن تاشكەنتكە ھەتتا غۇلجىغا كىرگۈزگەن. روشەنكى، يول بويى باج تاپشۇرۇپ كىرگۈزۈلگەن مۇنداق چاي ھىندىستاندىن چىققان چاي بىلەن ھەرگىز رىقابەتلىشەلمەيدۇ. ھىندىستان چېيىنىڭ سۈپىتى تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن باھاسى ئەرزان ھەمدە بۇ چاي ئۈچۈن ھەرخىل باج تاپشۇرۇش ھاجەتسىز.

بىز ئالدىنقى بەتتىكى سانلىق مەلۇماتتىن شۇنى كۆرەلەيمىزكى، سىمىرچىنىسكى ئولكىسىدىن ئىمپورت قىلىنغان چاي (ۋېرنى، ناربۇن ۋە چاقماق ئارقىلىق توشۇلغان) نىڭ ئومۇمى قىممىتى 30.800 سوم (3850 فۇنت ستېرلىڭغا تەڭ) بولۇپ، پۈتۈن ئىمپورتنىڭ 12 پىرسەنتىنى ئىگەللەيدۇ. ئەمما شۇنى مولچەرلەشكە بولىدۇكى، قەشقەرىيەدە ئىستىمال قىلىنىدىغان چاينىڭ مىقدارى بۇنىڭدىن بىر قانچە ھەسسە ئارتۇق. تاشكەنت ۋە قوقان-

لاردا سودىگەرچىلىك قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ھىساپلىشىچە① (بەلكى بىرئاز مۇبالىغە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن)، چاي سودىسىنىڭ دائىرىسىدىن قارىغاندا، بارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى خەلقلىرى ئارىسىدا، ئەر-خوتۇن ۋە ئىككى بالىدىن تەركىپ تاپقان توت جانلىق بىر ئائىلە بىر ئايدا بىر قاداق چاي ئىستىمال قىلىدىكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە يالغۇز ئەرلا چايىنىڭ 5/8 قىسمىنى ئىستىمال قىلسا ئايالى بىلەن بالىلىرى 3/8 قىسمىنى ئىستىمال قىلىدىكەن. لېكىن بىز قەشقەرىيەدىكى كوپچىلىك ئاھالە پەقەت ئوزلىرىدە ئىشلەنگەن يەرلىك چاي بىلەنلا قانائەتلىنىدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا پەقەت 200.000 ئادەم يۇقۇرىدىكى نىسبەت بويىچە ئىمپورت قىلىنغان چاي ئىستىمال قىلغان بولىدۇ، ئۇنداقتا بۇ دولەتنىڭ يىللىق چاي ئېھتىياجى 15.000 پۇتقا (540.000 قاداقتا) يېتىدۇ. بىر پۇت چاي 30 سوم تۇرىدۇ دەپ ھىساپلىغاندا، ئىمپورت قىلىنغان چايىنىڭ ئومۇمى سوممىسى 450.000 سوم (56.250 فۇنت ستېرلىڭ) بولىدۇ، ياكى روسىيە چېگرىسىدىن كىرگۈزۈلىدىغان چاي باھاسىنىڭ 15 ھەسسىگە يېقىن كېلىدۇ.

قەشقەرىيە ئاخىر جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىغا ئوتكەندىن كېيىن، قۇمۇلدىن ئوتىدىغان سودا يولى قايتىدىن ئېچىلدى. خاندانلىقنىڭ بەزى ئولكىلىرىدىن مۇشۇ يول ئارقىلىق قەشقەرىيەگە بىۋاستە توشۇپ كېلىنگەن چايلار بازارلاردا يېگۈزاشتىن پەيدا بولدى. بۇ چاي سودىسى ۋېرنى ئولكىسى

① دىياچكوۋ (Diyatchkoff)، فېدوروۋ (Fedoroff) ۋە باشقا ئەپەندىلەر. ــ ئاپتوردىن.

بىز قەشقەرىيە بازارلىرىدا توۋەندىكى بىرقانچە خىل چايلارنى كۆردۇق

جۈڭگو چايلىرى	توشۇپ كېلىنگەن چاي	مىقدارى	قىممىتى
1 - قىزما چاي	ۋېرنىي	4 پۇت	70 دۇكات
2 - كۆمۈش چاي	〃	1 پۇت	55 سومدىن 62 سومغىچە
3 - كۆمۈش كوك چاي (بۇخىل چاينىڭ باھاسى بۇقۇرى بولغاچقا بازىرى كەڭ ئەمەس)	〃	4 پۇت	103 دۇكات
4 - ئاق چاي	〃	4 پۇت	64 دۇكات
5 - ئاق چاي	〃	1 پۇت	22 دۇكات
6 - دۇكوك چاي (بۇخىل چاي ھىندىستاندىن كىرگەن ئوخشاش ئىسمدىكى چاينىڭ رەڭگىگە ئوخشايدۇ. ھىندىستان چايلىرىنىڭ 14 - سىگە قارالسۇن).	〃	4 پۇت	96 دۇكات
7 - ئاقباش چاي (بۇ خىل چاي ئەڭ كوپ ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، سۈت بىلەن دەملەپ ئىچىلىدۇ)، غۇلجىدىن كىرگەن ئوخشاش خىلدىكى چاي	〃	60 جىڭ	19 دۇكات
		3 پۇت	20 دۇكات
8 - چەينەك چاي	〃	4 پۇت	36 دۇكات
9 - ئاق قۇيرۇق چاي (بىر خىل كوپ ئىشلىتىلىدىغان كوك چاي)	〃	1 پۇت	16 دۇكات
10 - چوپ چاي	ۋېرنىي	1 پۇت	17 دۇكات
11 - كورا چاي (بىرخىل يېشىل چاي)	〃	〃 〃	48 سوم
12 - ئالما چاي	〃	〃 〃	9 دۇكات
13 - تاختا چاي. ھىندىستان چېيى ①	〃	7.5 قاداق	3.5 سوم
14 - ئاق چاي	〃	4 پۇت	95 دۇكات
15 - 〃 〃	〃	4 پۇت	92 دۇكات
16 - 〃 〃	〃	4 پۇت	20.5 دۇكات
17 - ۋاخان چېيى (رەڭلىك)	〃	4 پۇت	80 دۇكات
18 - پەرەڭ چېيى (كوپ ئىشلىتىلىدىغان چاي)	〃	4 پۇت	75 دۇكات
19 - كورا چاي	〃	4 پۇت	70 دۇكات
20 - بالياتۇر چېيى	〃	4 پۇت	70 دۇكات
21 - زىرە چاي	〃	4 پۇت	62 دۇكات
قارىياغاچ چاي خوتەن ۋە كۆچادا ئوستۇرۇلىدۇ. بۇ چاينى سۈت، تۇز بەلەن ئەتكەن چاي قىلىپ ئىچكىلى بولىدۇ.	ۋېرنىي	1 قاداق	1 تەڭگە

① بۇ چايلارنىڭ ئەۋرىشكىلىرى تاشكەنت موزېيخانىسىدا ساقلانغان، بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى نۇرغۇن چايلار جۈڭگودا ئىشلىنىپ ھىندىستانغا توشۇلغان ــ ئاپتوردىن.

ۋە ھىندىستان بىلەن بولىدىغان چاي سودىسىنى چەتكە قېقىش بىلەنلا قالماي، بەلكى تېرەك داۋان ئارقىلىق پەرغانە ئولكىسىگە ۋە چاقماق ھەم نارىن قورغانلىرى ئارقىلىق سىمىرچىنسكى ئولكىسىگىمۇ بېسىپ كىردى. ئاندىن ئودىسا ئارقىلىق قىياقتالغا توشۇپ كېلىنگەن چايلارنى ئاسانلا سېقىپ چىقاردى. قىياقتال چېيى① ئالدى بىلەن موسكۋاغا ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىگە توشۇلىدۇ. ھىندىستاندا ئىشلەپچىقىرىلغان چاي مەيلى ھەرقانچە ئەرزان بولغان بىلەنمۇ، جۇڭگو چېيىغا سېلىشتۇرغاندا بىر ئۈچۈن ئانچە ئەرزان توختىمايدۇ. ھازىر بىر جۇڭگوغا ھەر خىل مالالارنى، جۈملىدىن يىپ گەزلىمىلەرنى توكمە قىلىپ سېتىش ئارقىلىق چاي كىرگۈزۈۋاتىمىز. بىز ھىندىستاندىن چاينى نەق پۇلغا ئالىمىز. يېقىندىن بۇيان، بىزنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان سودا ئالاقىمىز ناھايىتى يامانلىشىپ كەتتى. ئەگەر بۇنىڭغا بىر ئامال قىلمىساق، جۇڭگو بازارلىرىدىن ئايرىلىپ قالىمىز. ئۇ چاغدا، جۇڭگو چېيىنى مېتال پۇلغا ئېلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

قەشقەرىيە تومۇر-چويۇننى ۋە تومۇر سايمانلارنى ناھايىتى ئاز ئىمپورت قىلغاچقا، پۇقرالار يەرلىك زاۋۇتلاردىن سۇپەتلىك تومۇر ئالالمايدۇ. ۋېرنى ئارقىلىق روسىيەدىن كىرگۈزۈلىدىغان تومۇرلەر ئۇزۇنچاق ۋە ھالقىسىمان

① قىياقتال چېيى ــ قىياقتال ئارقىلىق روسىيىگە كىرگۈزۈلگەن جۇڭگو چېيىنى كۆرسىتىدۇ. گۇاڭجۇدىن دېڭىز ئارقىلىق روسىيىگە كىرگۈزۈلىدىغان گۇاڭدۇڭ چېيىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ چاي خەلقارادا روسىيە چېيى دەپ ئاتىلىدۇ،ــ ئاپتوردىن.

بولغاچقا، بۇ يەردە ئۇلاردىن ھەر خىل مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغىلى بولىدىكەن. بۇ يەردە ئىۋرىق ۋە چوگۇنلەر چوپۇندىن قۇيۇلىدىكەن. كۇچادا ئىشلەنگەن بۇ خىل بۇيۇملارنىڭ سۈپىتى قەشقەرىيەنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە ئىشلەنگىنىدىن ئۇستۇن تۇرىدىكەن.

بوياق ماتېرىياللىرى، قەشقەرىيەدە بوياق ماتېرىياللىرى ناھايىتى كوپ ئىكەن. يېپەك ۋە يېپەك ئارىلاش گەزلىمىلەرنى بوياشتا توۋەندىكى بوياق ماتېرىياللىرى ئىشلىتىلىدىكەن:

نىل رەڭ ــ ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلىدىغان بولۇپ، ناھايىتى كوپ ئىشلىتىلىدىكەن. "پەرەڭ رېڭى" بىلەن قىزىل رەڭ روسىيىدىن ئىمپورت قىلىنىدىكەن. كېيىنكى بىر خىل رەڭ مەخسۇس يېپەك گەزلىمىلەرنى بوياشقا ئىشلىتىلىدىكەن. بۇ خىل رەڭلەر ھەممە بازارلاردا دېگۈدەك تېپىلىدۇ. گەزلىمىلەرنى بۇ رەڭ بىلەن قېنىق ياكى سۇس قىلىپ ھەر خىل بوياشقا بولىدۇ. بىر پۇت قېنىق رەڭنىڭ باھاسى 16 دۇكاتتىن 18 دۇكاتقىچە، بىر پۇت كۇلرەڭ رەڭنىڭ باھاسى 15 دۇكاتتىن 16 دۇكاتقىچە تۇرىدۇ.

موزا ــ بەدەخشاندىن كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، چىرىتكۇچ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. بىر جىڭنىڭ باھاسى 15 تەڭگە تۇرىدۇ.

رويان ياكى ئوردان قاتارلىق بوياق ماتېرىياللىرى پەرغانىدىن كىرىدۇ. بىر ئالدىنقى بەتتىكى سانلىق مەلۇماتلاردىن 1876 - يىلى بۇنداق بوياق ماتېرىياللىرىدىن 4.900 سوملۇق ئىمپورت قىلىنغانلىغىنى كۆردۇق. بىر جىڭ ئوردانىنىڭ يىلتىزى ياكى ئوردان پاراشوگىنىڭ باھاسى 64 پۇل تۇرىدۇ.

سەندەل روسىيەدىن ئىمپورت قىلىنىدۇ. ھەر 8 پۇت سەندەلنىڭ باھاسى 16 دۇكاتتىن 20 دۇكاتقىچە تۇرىدۇ. سەندەل قازان ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىشلەنگەندىن كېيىن، قەشقەرىيەگە ئۇۋاق ھالەتتە كىرگۈزۈلىدۇ. يولدا شامالداپ قۇرۇغانلىقتىن، سېتىلمىغان چاغدا جىڭغا كوپ ئولتۇرىدىغان بولۇپ باھاسى ئەرزانلايدۇ.

شۇ جايىنىڭ ئوزىدىن چىقىدىغان ھەرخىل رەڭلەرمۇ بار بولۇپ، ئۇلار بازارلاردا سېتىلىدۇ. قەشقەرىيەدىكى پۇقرالار ئوزلىرىنىڭ باغلىرىغا تېرىپ ئوستۇرىدىغان قارا گۈل، يەنى مۇلۇخىياگۈلنى قارا رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. بىر جىڭ قاراگۈلنىڭ باھاسى بىر تەڭگە 14 پۇل تۇرىدۇ.

يېڭىساردىن سوفىرا ياپونكا (توخۇمەك) رېڭى چىقمىدىكەن. بۇ، سېرىق بوياق ماتېرىيالى ئورنىدا ئىشلىتىلمىدىكەن.

كىشىلەر قەشقەرىيەدە ئوسمىدىغان چايماق دېگەن ئوسۇملۇكنى سېرىق رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىدىكەن. بىر جىڭ چايماقنىڭ باھاسى بىر تەڭگە ئىكەن.

دۇگا ــ يۇلغۇن شىرنىسىدىن ئېلىنمىدىغان بىر خىل رەڭ، زەمچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىزىل رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىلمىدىكەن. ئۇنىڭ بىر جېڭى بىر تەڭگە تۇرىدىكەن.

زەمچە، چېرىتكۇچى خۇرۇج سۇپىتىدە ئىشلىتىلمىدىكەن. بىر توۋەندىكىلەردىن زەمچىنىڭ روسىيە تېرىتورىيىسىگە ئېكسپورت قىلىنمىدىغان بىر خىل مۇھىم ماتېرىيال ئىكەنلىگىنى بىلمۇالايمىز.

ئالدىنقى بەتلەردىكى جەدۋەللەردە كورسىتىلگەن سان-

لىق مەلۇماتلاردا تەپسىلى بايان قىلىنغان نەرسىلەردىن باشقا يەنە پاختىمۇ بار. قەشقەرىيەگە 1040.5 ئۇلاق يەنى 2120 سوملۇق (262 فۇنت ستېرلىڭغا باراۋەر) پاختا ئىمپورت قىلىنغان.

ئىمپورت قىلىنغان پاختىنىڭ مىقدارى ئاز بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەرگىز تاسادىپى ئەھۋال ئەمەس. چۈنكى ئاقسۇ ۋە كونا تۇرپاندا تېرىلىدىغان كېۋەز قەشقەر ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغانلىقتىن، قەشقەرىيە قوقاندىن پاختا كىرگۈزۈشكە مەجبۇر بولغان. نەتىجىدە، قەشقەرىيە بىز ئۇچۇن رىقابەتچى سۈپىتىدە بارغانسېرى مۇھىم رول ئوينىماقتا (گەرچە ئۇ بىز ئۇچۇن تېخى خەتەرلىك رىقابەتچى بولالمىسىمۇ). قەشقەرىيە ئىشلىتىۋاتقان خامئەشيالار، دەل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئولكىلىرىمىزدە باشقا مالىلارغا ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن ئىشلەپچىقىرىلغان پاختىلاردۇر. ھالبۇكى بىزمۇ ئوخشاشلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پۇقرالىرىمىزنىڭ كېيىم-كېچىگى ئۇچۇن ماتا ئىشلەپچىقىرىمىز.

قەشقەرىيەگە ئىمپورت قىلىنىدىغان 248 مىڭ سوم (31 مىڭ فۇنت ستېرلىڭ) قىممىتىدىكى ماللارنىڭ ئومۇمى سانى ئىچىدە ھەرقايسى ئولكىلىرىمىزنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەندىكىچە:

توقماق	76.5%
ئوش	21.5%
قارا كول	2%
جەمى	100%

1896 - يىل قەشقەرىيەدىن ئىكسپورت قىلىنىپ، توقماق، قارا كول، ئوش ۋە سىمىرچىنسكى ھەم پەرغانە ئولكىسى ئارقىلىق روسىيىگە تەۋە تۈركىستانغا ۋە روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمىغا توشۇپ بېرىلغان مالىار

مالىارنىڭ تۈرى	توقماق ئارقىلىق			قارا كول ئارقىلىق			ئوش ئارقىلىق			جەمئى قىممىتى روسىيە سومى	جەمئى قىممىتى فونت ستېرلىڭ	% قىسمى
	مىقدارى	سوم (روسىيە پۇلى)	فونت ستېرلىڭ (ئەنگلىيە پۇلى)	مىقدارى	سوم (روسىيە پۇلى)	فونت ستېرلىڭ (ئەنگلىيە پۇلى)	مىقدارى تۇلالى	سوم (روسىيە پۇلى)	فونت ستېرلىڭ (ئەنگلىيە پۇلى)			
ئىلا سۈپەتلىك خام پەمبەك	12 پۇت 432 قادالى	1·880	225				26 1/2	25,964	3,245	27·764	3·470	5%
توتىۋا ھال خام پەمبەك							64	25,197	3,149	25·197	3·149	
ناچار خام پەمبەك							16 1/2	1,913	239	1·913	239	
ئاق ماتا	1·606·209 توپ ①	861,315	107,664	87,600 توپ ①	31,740	3,967	17	1,689	211	694·744	111·843	81%
ماتىرۇپ (قىسمەن پەمبەك ئارىلاش توقۇلغان رەخت)	5,237 توپ ①	9,352	1,169	830 توپ ①	1,310	163	895	1,358	169	12·020	1·502	1%
تون چاپان	13,327	43,345	5,418	1,770	4,250	531	5	20	2	47·615	1·951	4%
كىسلەم	603	10,315	1,289	46	170	21	114	1,644	205	12·129	1·516	1%
شاتۇۋا	1,910 توپ	2,100	262							2·100	262	
روسىيىنىڭ پارقىراق چىتلىسرى							169 توپ ①	977	122	977	122	
يۇز يېتىا توقۇلغان قولياغلىق								3,598	449	3·598	449	

مىنىڭ نامى											
چۆت											
قوي تېرىسى											
ئاق كۆرپە											
تۈلكە تېرىسى											
پاختا											
فىزىل كىگىز											
ساۋتلار كىيىدىغان كىگىز توڭلىسى توڭۇق											
ئات خۇرۇمى											
قوي خۇرۇمى											
زەمبە											
ئاموللى خلورات											
ئۇقىلار											
ئەپيۇن											
مىس چوگۇن ۋە مىس قاچا - تۇڭچىلار											
يامبۇ											
يارماق (چۆشكو مىس پولى)											
ھېرىش											
كەمەر											
چۆشكو ماغرىيالىسى											
چاي											
گوشنا (يىپەك گۈزىلە، بويىلىدىغان رەڭلەر)											
يوزۇنچى (يىپەك يوپۇرمىغىدىن ياسالغان رەڭلەر)											
يىپەك توقۇلىلار											
كارۋات ياپقۇچ											
كىمخاب											
خوتەندە يۇيغۇدن كىيىلدۇ- غان يۇيۇملار											
جەمئى											
جايلارنىڭ ئومۇمىغا نىسبەتى											

ئىزاھات: ھەر بىر توپنىڭ ئوزۇنلۇقى 8 ساۋىندىن 14 ساۋىنغىچە، كەڭلىكى تەخمىنەن $\frac{1}{2}$ ساژىن 1 چى 2 سۆزلەر بولىدۇ. سىزىلمىغان.

يۇقۇرىدىكى ئۈچ جەدۋەلدە كورسىتىلگەن سانلاردىن بىر مۇنۇلارنى چۈشىنىۋالالايمىز: قەشقەرىيەنىڭ ئىمپورتى بىلەن ئېكسپورتى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق شۇ قەدەر چوڭكى، ئەمەلىيەتتە، ئېكسپورت مىقدارى ئىمپورت مىقدارىنىڭ 4 ھەسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ماتانىڭ ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارىلا پۈتۈن ئىمپورت قىلىنىدىغان مالالارنىڭ 3 ھەسىسىگە تەڭ بولۇپ، روسىيەدىن ئىمپورت قىلىنىدىغان يىپ گەزلىمىلەرنىڭ ئومۇمى مىقدارىدىن 8 ھەسسە كوپ.

قەشقەرىيە سودىسىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئەگەر ئەنگلىيە ئوزىدىن ئىمپورت قىلىنغان مالالارنىڭ بەدىلىگە بۇ دولەتتىن ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئېلىپ كەتمىگەن بولسا، ئۇ ھالدا ئىمپورت بىلەن ئېكسپورت ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق مۇنچىۋالا ئېغىر بولمىغان بولاتتى. ئەمما بىر يىللىق سانلىق مەلۇماتنى بىرمۇنچە يىللىق ئوتتۇرىچە سان دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. قەشقەرىيەگە ئېكسپورت قىلىنغان روسىيە مالالرىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى 1876 - يىلىدىكى ئومۇمى ساندىن كوپ ئېشىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ بۇ يەنىلا توۋەندىكى ئومۇمى يەكۈننى ئاجىزلاشتۇرالمايدۇ.

1 - قەشقەرىيەدىن روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنغان مالالارنىڭ مىقدارى روسىيىدىن ئىمپورت قىلىنغان مالالارنىڭ مىقدارىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن.

2 - 1876 - يىلدا قەشقەرىيەدىن روسىيە تېرىتورىيىسىگە توشۇلغان ئومۇمى مالالارنىڭ 90% نى شۇ يەردە توقۇلغان يىپ گەزلىمىلەر، 6% نى خامئەشيالار تەشكىل قىلىدۇ.

3 - شۇ يەللى بىز قەشقەرىيەگە يېپ گەزلىمە ئېكسپورت قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئاز مىقدارداً خامئەشيا ۋە قارا مال ئېكسپورت قىلدۇق.

4 - شۇ يەللى بىز يەنە قەشقەرىيەدىن يەرلىك يېپ گەزلىمە مال سېتىۋېلىش ئۈچۈن، بۇ يەرگە 1 مىليون سوم (125 مىڭ ڤۇنت ستېرلىڭ) تاپشۇردۇق.

بىز ئەھۋالنىڭ ئوزىمىزگە پايدىسىز ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرگەنلىگىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالماسلىغىمىز كېرەك. بۇنداق پايدىسىز ئاقىۋەتلەرنى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرىيەنى باشقۇرغانلىغى بىزنىڭ سودا ئىشلىرىمىزغا كوپ توسالغۇ بولدى. جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيەنى يېڭىۋاشتىن بوي سۇندۇرۇپ، بۇ يەردە ئەمنلىك ئورناتقاندىن كېيىن، ئەگەر بىز ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇۋاتقان قەشقەرىيە سودىسى بىلەن رىقابەتلەشمەيدىغان بولساق، ئۇ چاغدا بىزنىڭ بۇ رايونلار بىلەن بولغان سودا ئالاقىمىز قاتمال ھالەتكە چۈشۈپ قالغۇسى.

قەشقەرىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرغانلىغى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەرىيەنىڭ روسىيە تېررىتورىيىسىگە قىلىدىغان يېپ گەزلىمە ئېكسپورتىنىڭ كۆزاناپ كوپىيىۋاتقانلىغى ۋە ئىنگلىز ماللىرىنىڭ بازىرىنىڭ كېڭىيىپ بېرىشى نەتىجىسىدە، روسىيە ماللىرىغا بولغان ئېھتىياج كوپەيمەستىن ئازىيىپ بارىدۇ. نەتىجىدە، بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىن پاختا، خام يېپەككە ئوخشاش خامئەشيالارنى سېتىۋالماقچى بولساق، ئۇ ھالدا يەرلىك خەلقنىڭ مېتال پۇل تولەشكە مەجبۇر بولىمىز.

بىز بۇ قارىشىمىزنى كۆچلۈك ئاساسقا ئىگە قىلىش

ئۇچۇن، توۋەندىكى پاكىتلارنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمىز:

كوپچىلىك رۇس سودىگەرلىرى بۇخارادا خامئەشيانى دەپ روسىيىدە ئىشلەنگەن ماللارنى موسكۋادىكى باھاسىدىن توۋەنلىتىپ سېتىشقا مەجبۇر بولماقتا. بۇ ئەھۋالدىن تاشكەنتتىكى سودىدا كېلىپ چىققان زىددىيەتنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس. مەسىلەن، بۇخارادىن تاشكەنتكە كىرگۈزۈلگەن چىت، قەنت ۋە شامنىڭ باھاسى روسىيىدىن بۇۋاستە كىرگۈزۈلگەن شۇ خىلدىكى ماللارنىڭكىدىن ئەرزان.

قەشقەرىيەدە سېتىلۋاتقان روسىيە ماللىرىنىڭ باھاسى بەزى ۋاقىتلاردا تاشكەنت بىلەن ۋېرنىدىكىدىنمۇ توۋەن. شۇڭا بۇنداق ماللارنى كىرا تولەپ قەشقەرىيەگە ئاپىرىپ سېتىش، ئەمىلىيەتتە بىز ئۇچۇن بىر خىل زىيان ھىسابلىنىدۇ.

بىكوۋسكى شىركىتىنىڭ قەشقەرىيەدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى شىكاكوۋ ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، تەييار مەھسۇلاتلارنى توشۇپ كېلىش زادىلا زىيانىنى قاپلىيالمايدىغان ئىش ئىكەن. ئۇنىڭ كارۋانلىرى قەشقەرىيەگە 80 ئاتتا ھەر خىل ماللارنى ئاپارغان. بۇنىڭ ئىچىدە 40 ئاتتىكى مالنىڭ ھەممىسى سەندەل بولۇپ، قالغانلىرى ساپلا ياۋروپا ماللىرى، قىزىل بوياق ۋە قوندۇز تېرىسى قاتارلىق نەرسىلەر ئىكەن. لېكىن ئۇ ماللىرىنى يەنىلا تاشكەنتنىڭ باھاسى بويىچە ساتقان. ئۇ قولىدىكى خوتەننىڭ قوي يۇڭى ئارقىلىق، سودىدا تارتىقان زىيانىنى قاپلىماقچى بولۇۋېتىپتۇ.

مېنىڭچە، بىزنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بولغان سودىمىزدىكى ئىمپورتىمىز بىلەن ئېكسپورتىمىزنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۇچۇن، توۋەندىكىدەك تەدبىرلەرنى قوللىنىش لازىم:

1 - بىزنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بولغان سودىسىدىكى ئۇ-
مۇمى پايدىمىزنى تېخىمۇ تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىش
كېرەك.

2 - دولىتىمىزنىڭ چېگرىسىدا تامۇژنا لىنىيىسى قۇرۇپ،
ئەتكەسچىلىك مالىلىرىنى مۇسادىرە قىلىش كېرەك.

3 - ئىنگلىز مالىلىرىدىن يەنى چىت، سىيامبۇ، يىپ
گەزلىمىلەردىن، ھىندىستان چايلىرىدىن ھەسسىلەپ ئېغىر باج
ئېلىش لازىم.

4 - قەشقەرىيەدە ئىشلەنگەن يىپ گەزلىمىلەردىنمۇ باج
ئېلىش لازىم.

5 - قەشقەرىيە ماتاسىغا تېگىشىش ئۈچۈن، سىمىرچە-
نىسكى ئولكىسىگە پەرغانىدىن ماتا كىرگۈزۈشنى قوللاش
لازىم. شۇنىڭدەك پاختا، يىپەك سانائىتىگىمۇ ئىلھام بېرىش
زورۇر.

6 - پەرغانە بىلەن سىمىرچىنىسكى ئولكىلىرى ئوتتۇ-
رىسىدىكى سودا يولىنى راۋانلاشتۇرۇش كېرەك. مەسىلەن،
ئۇزكەنت ۋە نەمەنگاندىن نارىن قورغىنىغا بارىدىغان يول-
نى ياساش لازىم. نارىندىن توقماق ۋە ۋېرنى شەھرىگە
بارىدىغان ھارۋا يولى بۇرۇندىنلا بار. تاشكەنت ۋە قوقان
ئەترابلىرىدا چىت ئىشلەپچىقىرىدىغان فابرىكىلاردىن بىر
ياكى بىرنەچچىنى قۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مالىلار ئۈچۈن
بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئولكىلىرىمىزدە ۋە بۇخارا، قەشقە-
رىيە، ئافغانىستان قاتارلىق مۇستەقىل دولەتلەردە ھەتتا
سىبىرىيىدىمۇ بازار چىقىپ قېلىشى مۇمكىن.

توۋەندە 96 - بەتتىن كېيىنكى جەدۋەللەردە مىسالغا
ئېلىنغان بىر قانچە خىل ئېكسپورت بۇيۇملىرىنىڭ نىسبىتى
كۆرسىتىلدى.

ماتا	81%
يىپەك	5%
تون چاپان	4%
تەڭلىمات (رەڭدار كىگىز)	2%
ماشرۇپ (بىر خىل يۇرتىم يىپەك گەزلىمە)	1%
زەمچە	1%
باشقا بۇيۇملار	6%
جەمى	100%

قەشقەرىيەنىڭ يىپ گەزلىملىرى: بۇ سانائەتنىڭ ئاساسىي مەھسۇلاتى ماتادۇر. ماتا ئىشلەپچىقىرىش سانائىتى قەشقەر شەھرى ئەتراپىغا، خانئېرىق ۋە پەيزىۋات يېزىلىرىغا مەركەزلەشكەن. قەشقەر شەھرىدە سۇپىتى ناچارراق بولغان باشقا بىر خىل يىپ گەزلىمىۋ ئازراق ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن. ئاتۇش ۋە توققۇزاقتا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بىرقانچە خىل يىپ گەزلىملەرنىڭ سۇپىتى ئىنتايىن ناچار بولۇپ، پەقەت تون چاپانغا ئەستەر قىلىشقىلا يارايدىكەن.

قەشقەرىيەنىڭ باشقا ئولكە ۋە رايونلىرىدىمۇ يىپ گەزلىمە مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. بۇ مەھسۇلاتلار پەقەت يەرلىك پۇقرالارنىڭلا ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. قەشقەر رايونىدا ئىشلەپچىقىرىلغان بۇنداق مەھسۇلاتلار قەشقەر ئاھالىسىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى روسىيە زېمىنىدا ئولتۇراقلاشقان 1 مىليون قىرغىزلارنىڭمۇ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ.

ئەمدى باشقا رايونلارغا كەلسەك، خوتەننىڭ ماتاسى ئوزىنىڭ قېلىنلىقى، ئاقلىقى ۋە يۇمشاقلىقى بىلەن داڭلىق-

تۇر. لېكىن ئۇنىڭ باھاسى قىممەتتۇرەك بولغانلىقتىن، ئانچە خېرىدارى يوق. خوتەن ماتاسى ئىشلەپچىقىرىشتا يەرلىك پاختىلار خامئەشيا قىلىنغانلىقتىن، ئۇنىڭ سۈپىتى باشقا جايلارنىڭكىدىن ياخشى.

قەشقەرىيەنىڭ ھەممە ئولكە ۋە رايونلىرىدا كېۋەز تېرىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن، قەشقەر ۋە تۇرپاندا ئەڭ كوپ تېرىلىدۇ. يەتتە شەھەرنىڭ پاختىسى قوقانىڭ پاختىسىدىن ناچارراق، كېۋەزنىڭ غوزىسى ئۇششاق، تالاسى قىسقا. قەشقەردە تېرىلغان كېۋەز باشقا رايونلاردا تېرىلغان كېۋەزلەردىن ناچار. قەشقەرنىڭ ھاۋا ئىقلىمى سوغاقراق بولغانلىقى ئۈچۈن، كېۋەزنىڭ ئوسۇپ يېتىلىش مەزگىلى يېتەرسىز.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ياقۇپبەگ يەر بېجىنى ئوسۇتۇرگەنلىكتىن، بۇ رايونلاردا كېۋەز تېرىلىدىغان يەرلەرنىڭ كولىمى ئازىيىشقا باشلىغان.

قەشقەر رايونىدا كېۋەز تېرىلىدىغان يەرلەرنىڭ كولىمى ئازايغانلىقتىن، باشقا رايونلاردىن بولۇپمۇ ئاقسۇ ۋە قوقاندىن ئىمپورت قىلىنىدىغان پاختىنىڭ مىقدارى كوپەيمىشكە باشلىغان.

ماتا دېگىنىمىز ئېنى تار، سېپتە توقۇلغان، ئەما چىداملىق كەلگەن بىر خىل يىپ گەزلىمىنى كۇرسىتىدۇ. بىر توپ ماتانىڭ ئۇزۇنلۇغى 8 ئارشىندىن 14 ئارشىنغىچە بولۇپ، كەڭلىگى 0.5 ئارشىن كېلىدۇ. ماتانىڭ ئاق-سۇزۇك ۋە قېلىن بولۇشى ئۇنىڭ ئالاھىدىلىگىدۇر. ئەما بىر قانچە جايدا توقۇلغان ماتالار ئوزىنىڭ سۈپىتى، ئۇزۇن-قىسقىلىغى ۋە ئىنىنىڭ كەڭ-تارلىغى جەھەتلەردە بىر

بىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

مەسىلەن، خانىبرىقتا توقۇلغان ھەربىر توپ ماتانىڭ ئۇزۇنلۇغى 14 ئارشىن كېلىدۇ. بۇ ماتالار سۈپەت جەھەتتە ئالى ۋە ئادەتتىكى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ئالدىنقى خىلى باشماتا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ماتانىڭ ھەر بىر توپى 2 تەڭگە 35 پۇلدىن تارتىپ 3 تەڭگە 20 پۇلغىچە سېتىلىدۇ. دېمەك، بىر ئارشىن ماتانى 2 تىيىنغا ئالغىلى بولىدۇ. ماتانىڭ باھاسى بەك ئەرزان بولغاچقا. سودىدا ئۇنىڭ بىلەن رىقابەتلىشىش بەكمۇ قىيىن. 2 - خىل ماتا تېخىمۇ ئەرزان، ئۇنداق ماتانىڭ ھەربىر توپى 2 تەڭگە 12 پۇلدىن تارتىپ 2 تەڭگە 30 پۇلغىچە سېتىلىدۇ.

پەيزىۋاتتا توقۇلغان ھەر بىر توپ ماتانىڭ ئۇزۇنلۇغى 14 ئارشىن كېلىدۇ. بىر توپ ماتا 2 تەڭگە 6 پۇلدىن تارتىپ 2 تەڭگە 20 پۇلغىچە سېتىلىدۇ.

توققۇزاقتا توقۇلغان ماتانىڭ ھەر بىر توپىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 8 ئارشىن بولۇپ، ھەر بىر توپى 2 تەڭگە 10 پۇلدىن سېتىلىدۇ.

ئاتۇشتا توقۇلغان ماتانىڭ ھەر بىر توپى 2 تەڭگەدىن سېتىلىدۇ. قەشقەردە توقۇلغان 8 ئارشىن ئۇزۇناۋقتەكى ماتانىڭ ھەر بىر توپى 2 تەڭگە 14 پۇلدىن سېتىلىدۇ.

خوتەندە توقۇلغان ھەر بىر توپ ماتانىڭ ئۇزۇنلۇغى 10 ئارشىندىن بولۇپ، ھەر بىر توپى 5 تەڭگە 10 پۇلدىن سېتىلىدۇ.

دېمەك، خوتەن ماتاسىنىڭ باھاسى باشقا ماتالارنىڭ

كىدىن 2 ھەسسە قىممەت تۇرىدۇ. خوتەن ماتاسىنىڭ ھەر بىر ئارشىنى 5- تىيىندىن توغرا كېلىدۇ.

بىز يۇقۇرىدا، قەشقەر رايونى بويىچە خانئېرىقنىڭ ماتاسىنىڭ سۈپىتى ئەڭ ياخشى ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق. توققۇزاق بىلەن ئاتۇشتا توقۇلغان ماتالار ناھايىتى سۈپەتسىز بولسىمۇ، لېكىن باھاسى خانئېرىقنىڭكىدىن قىممەت.

بىز بۇ پاكىتلاردىن يىرىك ماتا توقۇشقا خېلى كوپ خامئەشيا كېتىدىغانلىغىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

بىز 1876 - يىل 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا پەيزىۋاتتىكى بىر باپكارچىلىق كارخانىسىنى زىيارەت قىلىپ، توۋەندىكى ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتۇق.

پەيزىۋاتنىڭ ئاھالىسى باپكارچىلىق قىلىشى بىلەن بىللە يەنە دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇلار بىر يىلنىڭ توت پەسلىدە باشتىن ئاخىر مۇشۇ كەسپىلەر بىلەن بەنت ئىكەن. بۇ يەردە ئەر باپكارچىلىق قىلسا، ئاياللار يىپ ئىگىرىدىكەن، بىز زىيارەت قىلغان دەستىگاھلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك قازاقلا ئوخشايدىغان پاكار - پاكار كىچىك ھوجىلارغا جايلاشتۇرۇلغان ئىكەن. مۇشۇنداق ئۈيلەرنىڭ ھەر بىرىدە ئىككى ياكى ئۈچتىن باپكارچىلىق دەستىگاھى بار ئىكەن. ھەربىر دەستىگاھقا بىرىدىن ئاددى كۈسا① قويۇلغان بولۇپ، ھەر بىر دەستىگاھنى بىر ئادەم باشقۇرىدىكەن. ماتالار پۈتۈنلەي يەرلىك پاختىدىن توقۇلغاچقا، ئېنى تار ۋە سۈپەتسىز چىقىدىكەن.

---

① بۇ كۈسىلار بىزگە بىزنىڭ دېخانلىرىمىز ئىشلىتىدىغان ئورۇندۇقلارنى ئەسلىتەتتى. ــ ئاپتوردىن.

ئۇلار هەپتىدە 5 كۈن ئىشلەيدىكەن، جۈمە كۈنى (مۇسۇلمانلارنىڭ جۈمە كۈنى بىزنىڭ يەكشەنبە كۈنىمىزگە ئوخشاش) ۋە بازار كۈنى دەم ئالىدىكەن. بىر باپكار كۈنگە 4 تەپكە (توپ) ماتا، هەپتىسىگە جەمىي 20 تەپكە ماتا توقۇيدىكەن.

بازار كۈنلىرى، ئۇلار ئۆزى بىر هەپتە ئىچىدە توقۇغان ماتالىرىنى شەهەردىن كەلگەن خېرىدارلارغا ساتىدىكەن.

باپكار بىر هەپتىلىك يېپنى بازاردىن سېتىۋالىدىكەن. بىر باپكار هەر كۈنگە 3 قومۇش يېپ ئىشلىتىدىكەن "بىر قومۇش يېپ" يېرىم قاداق كېلىدىكەن. هازىر بىر قومۇش يېپنىڭ باهاسى 80 پۇل ئىكەن. دېمەك، بىر كۈندە 240 پۇللۇق ياكى 48 تىيىنلىك يېپ كېتىدىكەن.

ماتا سېتىلغاندىن كېيىن، هەر بىر باپكارغا ئىش هەققى هىساۋىدا بىر توپ ماتا ئۈچۈن 20 پۇل تولىنىدىكەن. دېمەك، بىر باپكار بىر كۈن ئىشلىسە 80 پۇل ياكى 16 تىيىنلىق ئىش هەققىگە ئىگە بولىدىكەن. ئەگەر بىز ئەگىگەنىڭ باهاسىغا 240 پۇل ياكى 48 تىيىن قىممەتلىدىكى خامۇشيا باهاسىنى قوشساق، ئۇ هالدا بىر توپ ماتانىڭ بازاردا سېتىلىش باهاسى 80 پۇل ياكى 16 تىيىن بولىدىكەن، ئەمما قەشقەرنىڭ بازارلىرىدا ئوخشاش بىر توپ ماتا 20 تىيىن سېتىلىدىكەن.

ئۇلار توقۇغان سۇپەتلىك ماتادىن ناهايىتى ئاز كەرەم بولىدىكەن، ئۇلار هەر كۈنى تەييار ماتىرىيالدىن ئاران 2 توپ ماتا توقۇيالايدىكەن. هەر بىر توپ ماتادىن ئاران 30 پۇل پايدا ئالغىلى بولىدىكەن. بىر باپكار بىر كۈنگە بىر توپ سۇپەتلىك ماتا توقۇسا، ئاران 60 پۇل

ياكى 12 تيمىن پايدا ئالالايدىكەن. ئەمما ماتا سۇپەتسىز-رەك چىقىپ قالسا، ئاران 80 پۇل ياكى 16 تيمىن پايدا ئالالايدىكەن. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەردە ھەر بىر باپكار ئوز ئالدىغا بىردىن دۇكان قۇرۇپ ماتا توقۇيدىكەن. ئىككى ياكى ئۇچ دۇكان قۇرۇپ، ئادەم يالالاپ ئىشلىتىدىغان بەزى باپكارلارمۇ بار ئىكەن، ئەمما بۇنداقلار كوپ ئەمەس ئىكەن.

بىر كىشى ئەگەر باشقىلارنىڭ دۇكىنى ۋە خامئەشياسىنى ئىشلىتىپ ماتا توقۇسا، بۇ كىشى ئىش ھەققى ئۇچۇن نەق پۇل ئالالمايدىكەن، پەقەت توقۇغان ماتاسىنىڭ 1/10 قىسمىنلا ئوزى ئېلىپ قالالايدىكەن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر باپكار 2 يېرىم كۇن يالالاپ ئىشلىتىلگەن بولسا، ئۇنىڭغا كۇنىگە 6 تيمىندىن جەمى 16 تيمىن ئىش ھەققى بېرىلىدىكەن.

بىر يۇقۇرىدا يېپنى ئايالار ئىگىرىدىغانلىغى ھەققىدە توختالغان ئىدۇق. تازىلانمىغان بىر چارەك خام ماتىرىيالنىڭ باھاسى ئون تەڭگە ئىكەن. ئىككى ئايال بىر ھەپتىدە ئائىلە ئىشلىرىنى قىلغانىنىڭ سىرتىدا، يەنە بىر چارەك پاختىنى ئىگىرىپ بەش قاداق ياكى ئون قۇمۇش يىپ قىلىپ چىقىرىدىكەن. ھەر بىر قۇمۇش يىپ 80 پۇلغا يارايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ يىپ ئىگىرگۇچى 2 ئايال 800 پۇل ئالالايدىكەن، ياكى ئەسلىدىكى پاختىنىڭ باھاسى يەنى 500 پۇلنى چىقىرىۋەتكەندە، 300 پۇل ياكى 60 تيمىن ئالالايدىكەن. شۇنداق بولغاندا، يىپ ئىگىرگۇچى ھەر بىر ئايال ھەپتىسىگە 30 تيمىن پايدا ئالىدىكەن.

ئىش ھەققى گەرچە شۇنداق توۋەن بولسىمۇ، لېكىن

قەشقەرىيە ئايالىرىنىڭ غەيرىتى ناھايىتى ئۇستۇن ئىكەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش خىراجىتىنى قامداش ئۈچۈن، ئازراقمۇ دەم ئالماستىن ئىشلەۋېرىدىكەن.

روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنىۋاتقان پەيزىۋات، خانىۋەرىق ماتالىرىنىڭ سانى ئومۇمەن ئوخشاش.

ماتا—"بەدولەت"نىڭ ماقۇللىغىنى ئالغاندىن كېيىنلا ئېكسپورت قىلغىلى بولىدىغان بۇيۇم بولغاچقا، دەسلەپتە بىر يىلدا ئاران ئىككى قېتىم ئېكسپورت قىلىناتتى. 1876-يىلى 5 قېتىم ئېكسپورت قىلىنغان ئىدى. لېكىن بۇ يىل (1877-يىلى) يىل ئاخىرىغا كەلگەندە، ماتا ئېكسپورت قىلىشنى ياقۇپبەگ توساتتىن چەكلەپ قويدى.

ئىمبارگو قىلىشقا (مال كىرگۈزۈشنى چەكلەشكە)، نۇرغۇنلىغان قەشقەرىيە ياشلىرىنىڭ سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ ئەنجانغا ياكى ۋېرنىغا چىقىپ كەتكەنلىگى سەۋەپ بولغان. ئۇلار ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇشتىن قېچىپ، يۇرتلىرىنى تاشلاپ سىرتقا چىقىپ كەتكەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مۇنداق ياشلار 4 مىڭغا يېتىدىكەن.

ماتا ئېكسپورت قىلىشنىڭ چەكلىنىشى پەقەت رۇس سودىگەرلىرىگىلا تەسىر يەتكۈزۈپ قالماستىن، بەلكى تاشكەنت ۋە قوقان سودىگەرلىرىگىمۇ تەسىر يەتكۈزگەن. چۈنكى سارتلار، تاشكەنتلىك ۋە قوقانلىق سودىگەرلەرمۇ قەشقەرىيە بىلەن ماتا سودىسى قىلىشاتتى. 9-10-11-ئايلار ماتا ئېكسپورت قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتى. چۈنكى بىر يىلنىڭ مۇشۇ مەزگىللىرىدە يېڭى پاختىدىن ماتا توقۇشقا بولىدۇ. قەشقەردىن چاقماق ۋە نارىن قورغانلىرى ئارقىلىق بۇاستە توقماق، ۋېرنى شەھەرلىرىگە بارىدىغان يول ماتا توشۇشتا

ئەڭ ئەپلىك بولدۇر.

ماتا ئات، توگە ياكى خېچىر ئارقىلىق توشۇلىدۇ. يۈك توشۇيدىغان ئاتلار ئاساسەن پەرغانىدىن چىقىدۇ. توگە سەمرىچىسكىدىن ياكى قەشقەرىيەنىڭ ئوزىدىن چىقىدۇ. خېچىر قەشقەرىيەنىڭ ئوزىدىن چىقىدۇ. توگە سوغاققا چىداملىق بولغاچقا، پەقەت ياز پەسلىدىلا ئەسقاتىدۇ.

قەشقەرىيە سودىگەرلىرى تىرانسپورتتا كوپىنچە خېچىر ئىشلىتىدۇ.

قەشقەرىيە بىلەن ۋېرنى شەھرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاتناىدىغان ئاتلار ئىجارىگە ئېلىنىدۇ. 8 پۇتتىن 9 پۇتقىچە (288 قاداقتىن 324 قاداققىچە) يۈك ئارتىلىدىغان بىر ئات ئۇچۇن، ئەھۋالغا قاراپ 2 يېرىم دۇكاتتىن 5 دۇكاتقىچە① ياكى 6 يېرىم سومدىن 12 يېرىم سومغىچە كىرا ھەققى ئېلىنىدىكەن. قەشقەرىيەدىن ۋېرنىغىچە بولغان ئارىلىقنى 25 كۈندىن 30 كۈنگىچە بېسىپ بولغىلى بولىدىكەن. بىر توگە 13 پۇتتىن 15 پۇتقىچە (468 قاداقتىن 540 قاداققىچە) ئېغىرلىقتىكى يۈكنى 30 كۈنلۈكتىن 35 كۈنلۈك كىچە يولغا توشۇسا، ئۇنىڭ كىرا ھەققى ئۇچۇن 5 دۇكاتتىن 9 دۇكاتقىچە پۇل ئېلىنىدىكەن.

ئەگەر بىر خېچىرغا 45 پۇتتىن 5 پۇتقىچە يۈك ئارتىپ يۇقۇرقىدەك ئارىلىقتا توشۇسا، خېچىرنىڭ كىرا ھەققى ئۇچۇن 35 تەڭگىدىن 50 تەڭگىگىچە پۇل ئېلىنىدىكەن.

ماتا توشۇغۇچى سودىگەرلەر كىراغا ئالغان ئات-ئۇلاق ئۇچۇن بەلگىلىك مىقداردا پۇل چىقىم قىلغاندىن باشقا،

① بىر دۇكات 25 تەڭگە ياكى 2 يېرىم سومغا تەڭ.—ئاپتوردىن.

ھىچقانداق چىقىمدار بولمايدىكەن.

بويالغان بوز رەخت، شاتۇا، چەكمەنلەر ئاساسەن ئاتۇش ۋە توقۇلۇقتىن چىقىدىغان بولۇپ، كوك، قىزىل، قارا ۋە يېشىل رەڭلەردە بويالغان سۈپەتسىز رەختلەر ئەكەن. كىشىلەر رەخت بويىشقا ئاساسەن نىل رەڭ، ئوردان ۋە سەندەل قاتارلىق بويىاق ماتېرىياللىرى ئىشلىتىدىكەن.

كىشىلەر پەيزۇاتتا توقۇلغان بوز رەختلەرنى نىل بويىاق ۋە سەندەل قاتارلىق بويىاق ماتېرىياللىرى بىلەن كوك قىلىپ بويىاپ چىقىدىكەن. بويالغان بوز رەختلەر يەرلىك ئاھالىنىڭلا ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ قالماستىن، بەلكى سىرتقىمۇ ئېكسپورت قىلىنىدىكەن. بويالغان بوز رەختلەر چاپانغا ئەستەرلىك قىلىشقا، يوتقان-كورپە قىلىشقا يارايدىكەن. كەمبەغەللەر بوز رەختتىن تون كىيىشىدىكەن. ئۇزۇنلۇغى 7 ئارشىن كېلىدىغان بويالغان بىر پارچە بوز رەختنىڭ باھاسى 2 يېرىم تەڭگە ئىكەن. ئەمما 10 ئارشىن ئۇزۇنلۇقتىكى بىر پارچە ماتانىڭ باھاسى 3 يېرىم تەڭگە تۇرىدىكەن.

چەكمەن قىلىن توقۇلۇپ ھەر خىل رەڭلەردە بويالغان بىر خىل گەزلىمە بولۇپ، ھەر خىل تون چاپانلارمۇ شۇنداق چەكمەندىن تىكىلىدۇ. ئۇزۇنلۇغى 18 ئارشىن، كەڭلىگى 5 - 6 ۋېرشوك كېلىدىغان بىر توپ چەكمەن 15 تەڭگە تۇرىدۇ.

قەشقەرىيەدە كىشىلەر بەقسەم دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل يول-يول گەزلىمدىن ھەر خىل تون كىيىشىدىكەن. بۇ خىل رەختنىڭ 8 ئارشىن ئۇزۇنلۇقتىكى بىر پارچىسى 7 تەڭگە ئىكەن.

بۇ يەردە توقۇلغان بۇ رەختلەرنىڭ ھەممىسى قەشقەر شەھرىنىڭ كىچىك-كىچىك بويۇقخانلىرىدا بويىلىدىكەن. بۇنداق كارخانىلاردا ئادەتتە 3-4 بويۇقچى ئىشلەيدىكەن.

يىپەك ۋە يىپەك بۇيۇملىرى: قەشقەرىيە ئولكىلىرى ۋە رايونلىرى ئىچىدە خوتەننىڭ يىپەكچىلىك ئىشلىرى كەڭ كولەمدە تەرەققى قىلغان. باشقا رايونلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى پەقەت شۇ رايوندىكى يەرلىك خەلقنىڭلا ئېھتىياجىنى قانداۋرالايدۇ. قەشقەر رايونىدا قوقان پىلىسسىنىڭ ئۇرۇغى ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن بۇ خىل پىلە ئۇرۇغىنىڭ سۇپىتى خوتەن پىلىسسىنىڭكىگە يەتمەيدۇ.

قەشقەرىيەنىڭ ھاۋا ئىقلىمى بۇ رايونىنىڭ يىپەكچىلىك سانائىتىنى پائال تەرەققى قىلدۇرۇشقا تەسىر يەتكۈزەلمەسمۇ، لېكىن بۇ رايوندا ئىشلەپچىقىرىلغان ھەر خىل يىپەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سانى تا ھازىرغىچە يەرلىك خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەر پەرغانىدىن يىپەك بۇيۇملىرىنى ئىمپورت قىلىشقا ئېھتىياجلىق بولۇپ تۇرماقتا.

يەركەن رايونىدا يىپەك رەختلەر ئانچە كوپ توقۇلمايدىغان بولغاچقا، بۇ رايونىنىڭ يىپەك مەھسۇلاتلىرى پەقەت يەرلىك ئاھالىنىڭلا ئېھتىياجىنى قامدىيالايدىكەن.

خوتەن رايونىنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىق سانائىتى ناھايىتى تەرەققى قىلغان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ يىپەك مەھسۇلاتى يەرلىك خەلقنىڭلا تەلەپىنى قاندۇرۇپ قالماي، بەلكى مەملىكەت بويىچە بوز رەختتىن قالسىلا ئەڭ مۇھىم ئېكسپورت بۇيۇمى ھىساپلىنىدۇ.

خوتەندە يەنە تاق پىلە ۋە قالياق① دەپ ئاتىلىدىغان

① خوتەندە خامياق دەپ ئاتىلىدىكەن.—ئاپتورىدىن.

غان بىر خىل يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن.

خوتەننىڭ مەشۇتى پەرغانىنىڭكىگە قارىغاندا يىرىكرەك بولغاچقا، چىدامسىز ۋە سۇپەتسىز كېلىدىكەن.

پىلە تارتىشتا ئەڭ ئۇستا دەپ ئاتالغان ئىشچىلار پەرغانىدىن كەلگەن ئىكەن. خوتەندىن چىقىدىغان تاق پىلە ۋە قالياق دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى خىل مەشۇت پەرغانە ۋە ھىندىستانغا ئېكسپورت قىلىنىدۇ.

«1876 - يىلى قەشقەرىيەدىن چەتكە ئېكسپورت قىلىنغان مالىلارنىڭ سانلىق مەلۇماتى»دا كورستىلگەن سانلارغا قارىغاندا، 1876 - يىلى پەرغانىگە 50 مىڭ سوم (6250 ھۇنت سىتېرلىڭ) دىن كوپرەك قىممەتكە ئېگە 700 پۇت (25 مىڭ 200 قاداق) يىپەك ئېكسپورت قىلىنغان. 1877 - يىلى ئەگەر سىياسى ۋەزىيەتتە بىرەر ئەھۋال كورۈلمەيدىغان بولسا، يىپەكنىڭ ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارى 1000 پۇتقا (36 مىڭ قاداقتا) يېتىشى مۇمكىن.

كېلىسىنكوۋ ئەپەندىنىڭ ھىساپلىشىچە، خوتەن مەشۇتىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېكسپورت قىلىنىش مىقدارى 4000 پۇت (144 مىڭ قاداق) ئىكەن. بۇنىڭدىن 1000 پۇت (36 مىڭ قاداق) مەشۇت پەرغانىگە، 1040 پۇت مەشۇت باشقا رايونلارغا ئېكسپورت قىلىنىدىكەن. ھىندىستانغا بولسا 2000 پۇت (72 مىڭ قاداق) مەشۇت ئېكسپورت قىلىنىدىكەن.

قەشقەرىيەدە ئىشلەپچىقىرىلغان يىپەكتىن پەقەت تاق پىلە يىپىگىنىڭلا روسىيەدە بازىرى بار. ئەمما قالياق مەشۇتى قوقان ۋە تاشكەنتنىڭ بازارلىرىدا ئافغانستان سودىگەرلىرىگە سېتىلىدۇ. 1875 - يىلى قەشقەر بازىرىدا بىر چا-

رەك تاق پىلىنىڭ باھاسى 7 يېرىم دۆكاتتىن 8 يېرىم دۆكاتقىچە ئىكەن. بىر چارەك قالياقنىڭ باھاسى 2 يېرىم دۆكات ئىكەن.

1876 - يىلى ئېھتىياج ئاشقانلىقتىن، قەشقەر بازىرىدا تاق پىلىنىڭ باھاسى ئورلەپ، بىر چارىگى 10 دۆكاتقا چىقىپتۇ. خوتەن بازىرىدا بىر چارەك تاق پىلە 8 يېرىم دۆكاتقا سېتىلىدىكەن. قالياقنىڭ باھاسى بولسا ئوزگەرمەپتۇ.

خوتەننىڭ يىپەكچىلىك سانائىتى خېلى زور تەرەققى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا يەرلىك ئاھالىنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالمايدىكەن. ماشرۇپ توقۇمىچىلىقى ناھايىتى تېز تەرەققى قىلغان. ماشرۇپ ــ ناھايىتى چىداملىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە كوركەم توقۇلغان بىر خىل يېرىم يىپەك گەزلىمە. ماشرۇپ بىر مەزگىل قوقاننىڭ بىردىن بىر ئېكسپورت بۇيۇمى بولۇپ قالغان ئىدى. 1876 - يىلى سىمرچىنسكىگە 12 مىڭ سومىلۇق (500) فۇنت ستېرلىڭلىق) ماشرۇپ چىقىرىلغان. يېقىندىن بۇيان ئۇلار ماشرۇپتىن تاشقىرى، يەنە ئەتلەس، بەقەسەم، شايى قاتارلىق يىپەك رەختلەرنىمۇ توقۇشقا باشلىغان.

قوقان يىپىگى سۇپەت جەھەتتە قەشقەرىيەنىڭكىدىن ياخشى. بۇنداق يىپەكنى بۇ دولەتنىڭ بارلىق بازارلىرىدا تاپقىلى بولىدۇ.

ئېكسپورت قىلىنىدىغان باشقا مالار ئىچىدە تون چاپان قاتارلىق كىيىم - كېچەكلەر كوزگە كورۈنەرلىك ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئېكسپورت قىلىنىش قىممىتى 47 مىڭ سومغا (5875 فۇنت ستېرلىڭغا) يېتىدۇ. تون چا-

پان ئاساسەن قىرغىزلارغا سېتىلىدۇ. ھەر خىل تون چا-پاننىڭ باھاسى 3 سوم (تەخمىنەن 7 شىللىڭ 6 پېنس) دىن ئاشمايدۇ.

ئۇنىڭدىن قالسا، يەنە تەڭلىمات بىلەن خوتەن گىلەم-مىمۇ بار. خوتەن گىلىمى ناھايىتى كوركەم، لېكىن باھا-سى قىممەتتۇرەك. بىر گىلەمنىڭ باھاسى 80 سوم (11 فۇنت ستېرلىڭ) ئىكەن. ئاقسۇ رايونىدىن پەرغانىگە يەنە زەمچە ئېكسپورت قىلىنىدۇ.

قالغان ماللار ئىچىدە، خوتەننىڭ قوي يۇڭىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. بۇ قوي يۇڭى ھازىر ئېكسپورت قىلە-نىشقا باشلىدى. تەجرىبىلىك كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، بۇنداق قوي يۇڭى قەشقەرىيە بىلەن روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودە-دا ئۇزۇنغا قالماي ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتۇشى مۇمكىن.

توۋەندىكىلەر 1876 - يىلى قەشقەرىيەدىن روسىيە تېرىتورىيىسىگە ئېكسپورت قىلىنغان ماللارنىڭ ئىگەللىگەن نىسبىتى:

بوز رەخت	81%
خام يىپەك	5%
تون چاپان	4%
تەڭلىمات	2%
زەمچە	1%
گىلەم	1%
ماشرۇپ	1%
مىلىچ مال	5%
جەمى	100%

توۋەندىكىلەر بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تېرىتورىيىمىزدىكى رايونلار ئارقىلىق توشۇلغان مالنىڭ ئىگىلىكىگە نىسبەتى:

توقماق ئارقىلىق	85.5%
ئوش ئارقىلىق	10.75%
قارا كول ئارقىلىق	3,75%
جەمى	100%

بىزنىڭ قولىمىزدا قەشقەرىيە بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى سودا - سېتىققا دائىر ماتېرىيال يوق دېيەرلىك.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1873 - يىلدىن 1874 - يىلغىچە ئارىلىقتا، ھىندىستاندىن يەركەنگە 800 مىڭ سوم (100 مىڭ فۇنت ستېرلىڭ) قىممىتىدە مال كىرگۈزۈلگەن، لېكىن بۇ مالنىڭ ئاساسەن سېتىلمىغان، ئۇلارنىڭ كوپ قىسمى ھازىرغىچە يەركەنىنىڭ كارۋان سارايلىرىدا ساقلىنىۋېتىپتۇ.

بىز يۇقۇرىدا ئېزاھلاپ ئوتكەندەك، ئىنگلىز چىتلىرىنىڭ باھاسى ئۇمۇمەن روسىيىنىڭكىگە بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئاساسلا رەڭگى ئوڭۇپ كېتىدىغان بولغاچقا بازىرى ئىنتايىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق چىت يۇمشاق ھەم چىداملىق ئەمەس.

ھىندىستاندىن قەشقەرىيەگە توشۇپ كېلىنگەن باشقا مالنىڭ ئىچىدە قارا شېكەرنىڭمۇ بازىرى كاساد ئەمەس. يەنە بۇ توقۇلمىلار (ئوخشاشلا بازىرى كاساد) ۋە رەختلەر (ئايالنىڭ قىزىل رەڭلىك جىلىتلىكلىرى)مۇ بار ئەمەس. يەقەت ئەڭ ئاخىرقى بىر خىل مالنىڭلا بازىرىنى يامان ئەمەس دېيىشكە بولىدۇ. رەختلەردىن يەقەت سىيامبۇنىڭلا

بازىرى ئىتتىك ئىكەن.

خوتەنىنىڭ يىپەكى، يەركەنىنىڭ نەشىسى، قەشقەر ۋە ئاقسۇنىڭ ئوشكە تىۋىتى ھىندىستانىدىن كىرگەن مالىلارغا ئالماشتۇرۇلىدىكەن. كېلىسىنىكوۋ ئەپەندى ئېنىق ھىساپلاپ چىققان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، قەشقەرىيەدىن ھىندىستانغا ئىكسپورت قىلىنغان ھەر خىل مالىلارنىڭ قىممىتى تۆۋەندىكىچە:

يىپەك 2.800 پۇت؛ ئايىرىم باھاسى 20 دۇكات؛ سوممىسى 56.000 دۇكات. ئوشكە تىۋىتى 1.600 پۇت؛ ئايىرىم باھاسى 3 دۇكات؛ سوممىسى 4.800 دۇكات.

نەشە 700 ئۇلاق؛ ئايىرىم باھاسى 18 دۇكات؛ سوممىسى 12.600 دۇكات.

ئومۇمى جەمى: 173.400 دۇكات.

بۇ، 200.279 سومغا ياكى 25.034 فۇنت ستېر-لىڭغا باراۋەر كېلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قەشقەرىيەنىڭ كوپ مىقداردىكى ئالتۇن-كۈمۈشلىرى ھىندىستانغا چىقىۋاتقىنىدەك دەپ ئاڭلىنىدۇق.

ھىندىستان بىلەن بولۇۋاتقان سودا ئىشلىرى، مۇشۇ دوۋەتتىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ قولىدا ئىكەن. لېكىن 1876-يىلى يەركەندە ئىنگلىز سودىگەرلىرى تۇرغان ئىكەن.

توتىنچى باب①

قەشقەريە ھەققىدە تارىخىي قىسسە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت)، ئۇيغۇرلار، جۇڭگو - ئۇقلارنىڭ قەشقەريەنى تۇنجى قېتىم بويسۇندۇرۇشى، ئەرەپلەرنىڭ ھوكۇمرانلىغى، موڭغۇللارنىڭ ھوكۇمرانلىغى، چىڭگىزخان (Chingiz khan) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى، تومۇرلەڭ (Tamer Lane)، سۇلتان سەئىدى (Sultan Said)، خوجىلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى. ئاپپاق غوجا (Appak Khodja)، تۇڭگانلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى، ئامۇر سەنا (Amoor Sana)، 1760 - يىلى جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەريەنى ئوزدىگە بويسۇندۇرۇشى، جاۋخۇي (Tchjao - Hoi)، جۇڭگولۇقلارنىڭ مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈملىرى، بۇ دولەتنىڭ 1760 - يىلىدىن 1825 - يىلغىچە ئارىلىقتىكى ئەھۋالى.

① مەن بۇ باپنىڭ دەسلەپكى بىر قانچە بەتلىرىنى، قولۇمدا بەزى ئاپتورلارنىڭ ئاسسىيا تارىخى ھەققىدە يازغان قىسمەن ئەسەرلىرىدىن باشقا ھىچقانداق پايدىلانغىدەك ماتېرىيال يوق شارائىتتا يازغان ئىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ يەردە يازغانلىرىم پەقەت قەشقەريەنىڭ تارىخى ھەققىدىكى كىرىش سۆزدىنلا ئىبارەت. مېنىڭچە، بۇنىڭ ئىلمىي جەھەتتە باشقا ھىچقانداق ئالاھىدە ئەھمىيىتى يوق. ـــ ئاپتوردىن.

هازىرقى زامان ئاپتورلىرىنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، هازىر "شەرقىي تۈركىستان" دىگەن نام بىلەن تونۇلغان بۇ دولەتنىڭ خەلقى ئەسلىدە ئارىيانلار نەسلىدىن كېلىپ چىققان ئىكەن. شەرقىي تۈركىستانىنى جەنۇپ ۋە غەرپ تەرەپلەردىن هەيۋەتلىك تاغلار قورشاپ تۇرسىمۇ، لېكىن بۇ دولەتنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى ئوچۇق بولغاچقا، ئۇ ئاسىيانىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇغىدا ئولتۇراقلاشقان موڭغۇل كوچمەنلىرىنىڭ تۈيۇقسىز هۇجۇملىرىغا ئۇچراپ تۇراتتى. فرانسۇز مىسسۇنېرى كۇك① (Huc) بىلەن دوختۇر بېللۇ②(Dr. Bellew)نىڭ پىكرىگە قارىغاندا، جۇڭگو تارىخشۇناسلىرى هەممىدىن بۇرۇن تىلغا ئالغان هونلار دەل مۇشۇ ئادەملەرنى كورسىتەتتى. بۇ ئۇرۇشقاق كوچمەن قەبىلىلەر ئۇزلىرىنىڭ غەرپ تەرەپتىكى خوشنىلىرى بولغان كوچمەنلەرگە ۋە تەڭرىتاۋ زىمىنىغا ئۇزلۇكسىز هۇجۇم قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇلىيەنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىسىملىرىنىمۇ قەدەممۇ قەدەم ئىگەللىۋالغان ئىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 134 - يىلى هونلار چوڭ خاقانىنىڭ (Lao - Khan) باشلامچىلىغىدا، موڭغۇل نەسلىدىن بولغان يۇرتچىلارغا هۇجۇم قىلغان ئىدى. يۇرتچىلار

---

① كۇك ئەپەندى 1860 - يىلى پارىژدا ئېلان قىلغان «1844 - ، 1845 - ، 1846 - يىللىرى تاتارلارغا ۋە تىبەتكە قىلىنغان سایاھەتنىڭ خاتىرىسى» ناملىق كىتابىنىڭ 384 - بېتىگە قارالسۇن. ـــ ئاپتوردىن.

② بېللۇ يازغان «كەشمىر ۋە قەشقەر» دىگەن كىتابقا قارالسۇن. ـــ ئاپتوردىن.

هازىرقى شەنشى ئولكىسى تەۋەسىدە ئولتۇراقلاشقان ئىدى. چوڭ خاقان دەھشەتلىك قانلىق جەڭدىن كېيىن، قارشى تەرەپنى ئوزىگە بويسۇندۇرۇۋالغان ۋە ئۇلارنىڭ ئاقساقالىنى ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ باش سوڭگىنى جام ئورنىدا ئىشلەتكەن ئىدى، چوڭ خاقان بۇ جامنى ھەمىشە بېلىگە ئېسىۋېلىپ، ھامان ئوزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. يۈرتچىلار ياكى چوڭ يۈرتچىلار چوڭ خاقانغا بويسۇنۇشنى خالىمىغانلىقتىن، ئوزلىرىگە يېڭى ماكان ئىزلەپ يولغا چىققان، ئۇلار ئىككىگە بولۇنۇپ ماڭغان. بىرىنچى قىسمى شەرقىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئاھالىسى بولغان ساك (سالچۇقى)لار بىلەن توقۇنۇشقان، توقۇنۇشتا ساكلار تەرەپتىن يېڭىلىپ قوغلانغان. ئۇلار ئاخىر تېيانشان تاغلىرىدىن ئوتۇپ ئىلى ۋادىسىغا كوچۇپ كىرگەن. چوڭ يۈرتچىلارنىڭ يەنە بىر قىسمى جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، قارلىق تاغلاردىن ئېشىپ، ھىندى دەريا سى ۋادىسىغا كىرگەن ۋە ماكىدونىيەلىك ئالېكساندىر① (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن)

① كۇك ئەپەندى ئوزىنىڭ «تاتارلارغا ۋە تىبەتكە قىلىنغان سايياھەتنىڭ خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: چوڭ يۈرتچىلار تېيانشاندىن (ئۇ بۇ تاغنى "مۇسۇر" دەپ ئاتەغان) ئوتكەندىن كېيىن، ئىلى دەريا ۋادىسىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. كۇك ئۇلارنى تورغاتلار دەپ ئاتىغان. ھازىرقى تورغاتلار قالماق قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ تونۇلماقتا. ئۇلار ئىلى دەريا سى ۋادىسىدا چارۋا باقىدىغان كوچمەنلەر بولسىمۇ، لېكىن ئەسلىيەتتە ئاساسەن كۇنەس بىلەن يۈلتۇز ۋادىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئىدى. كۇك ئەپەندى ھىندى دەريا سى ۋادىسىغا كوچۇپ كەتكەن يەنە بىر تۈركۈم يۈرتچىلار ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:

نىڭ ھىندىستاندا قوغان پادىشالىغىنى ھالاك قىلغان.

شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەن يۈرتچىلار ساكىلار ياكى ياتلار بىلەن مەلۇم دەرىجىدە بىرلەشكەن. لېكىن ئۇلار بۇ خەلقنىڭ كوپ قىسمىنى جەنۇپ ۋە غەرپ تەرەپلەرگە قوغلىۋەتكەن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، موڭغۇلىيىنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالغان ھونلار ئۇز ئىچىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن جەنۇبىي ھون ۋە شىمالىي ھون دەپ ئىككىگە بولۇنۇپ كەتكەن. جۇڭگولۇقلار خەن سولالىسى دەۋرىدە، ھونلارنىڭ ئىچكى پارچىلىنىشىدىن پايدىلىنىپ، شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلغان. ھەمدە ئۇلارنى ئوزلىرىگە يېقىن ماكان ئىزلەشكە مەجبۇر قىلغان. بۇ شىمالىي ھونلار ئاخىر ئوزلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىزىدىن غەربكە مېڭىپ شەرقىي تۈركىستاننى كېسىپ ئوتكەن ۋە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ئاخىر كاسپى دېڭىزى بويىغا يېتىپ كەلگەن ھەم ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان ئىدى. ھونلار شەرقىي تۈركىستانغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى يۈرتچىلار ۋە ساكىلارنىڭ قالدۇق قىسمى يەنە كوچۇشكە مەجبۇر بولغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەرپ تەرەپكە قاراپ ماڭغان، يەنە بىر قىسمى جەنۇپ تەرەپكە كابۇل ۋە كەشمىرگە① قاراپ

يۈرتچىلار بۇ يەردە باكتىرىيانلار (توخارلار) بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقان. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئۇلار توخارىستاندا ماكانلاشقان. بۇلار كېيىنچە، گرېكلار تەرىپىدىن ھىندىلار دەپ ئاتالدى. ـــ ئاپتوردىن.

① بىلىلوۋ ئەپەندى ئوزىنىڭ 1875 - يىلى يازغان «كەشمىر ۋە قەشقەر» دېگەن كىتابىدا بۇ كوزقاراشنى ناھا-

ماڭغان.

قالدۇق ساكلار يۇرتچىلار بىلەن ئارىلىشىپ شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ھونلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئەرەپ ئىستىلاچىلىرى بىلەن بىللە كەلگەن باشقا مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى ئارقىسىدا مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

يىتى چۈشىنىشلىك قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ۋە "ھونلار ياكى ئۇيغۇرلار بۇ يەردىكى ساكلارنى ۋە ئۇلاردىن كېيىن يۇرتچىلارنى شەرقىي تۈركىستاندىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ مېڭىپ ياۋروپاغا كىرگەن. يەنە بىر قىسمى جەنۇبقا مېڭىپ كابۇل، كەشمىر ۋە ھىندىستانغا كىرگەن" دەپ تەھقىقلەشتۈرگەن ئىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: بەزى ئاتالغۇلاردىن ياۋروپاغا كىرگەن بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىزىنى ھىلىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن: ساكسۇنىيە، يۇرتلاندىيە ۋە گوللاندىيە؛ ئۇلار قەشقەرىيەدە تاشلاپ چىققان يەرلەرنىڭ نامىلىرى جەنۇبىتا يەنە ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان، مەسىلەن: قازى ياكى بەرناس (قازىگەر، قەشقەر) قارى ياكى ھىرات (قارىكەن، يەركەن)، كۇچا (قاچار)، كورلا (كەل يا)، قىتان (بۇنىڭ ئىزى خوتەننىڭ ئىسمى بىلەن تونۇلغان). بىللۇۋ يەنە مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: "ھازىرقى قەشقەرىيە دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلغان بۇ دولەت تىمۇر (Timur) دەۋرىدە يەتتە ئۇلۇس دەپ ئاتىلاتتى." ئۇ ئاخىرىدا بىللۇۋ مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغان: ھازىر پەنجاپتا ياشاۋاتقان يەتتە ئۇلۇسلار ياكى جاتلار قەبىلىسى، ئەسلىدىكى قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلارنىڭ پۇشتىدۇر. بۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى قەشقەرىيە "يەتتە ئۇلۇس" دەپ ئاتالغان چاغلاردا بۇ دولەتتىن كېتىپ قالغان. ــ ئاپتوردىن.

روسیه تۈركولوگلىرىنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، ئاريان نەسلىنىڭ قالدۇغىنى ھازىر پەقەت يەتتە شەھەرنىڭ غەربىدىكى قاتمۇ قات تاغلار ئىچىدىلا تېپىش مۇمكىن ئىكەن.

ھونلار غەربكە سۈرۈلگەندە، ئۇششاق كوچمەن قەبىلەلەرنىڭ ھەممىسى ئوز ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ ماڭغان ھەمدە بۇلارنىڭ يارىمى **بىلەن**، 4 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رىم ئىمپېرىيىسىگە **باستۇرۇپ** كىرگەن. 5 - ئەسىرگە كەلگەندە، **ئۇلار** گېرمانلار① زېمىنىغا باستۇرۇپ كىرگەن. بۇ ھونلار ئۇيغۇر، ئۆگرا، ھۇنگرا دېگەن ناملار بىلەن ياۋروپاغا يېيىلىپ بارغان. ھازىر ۋېنگرلار ياكى ۋېنگرىيىلىكلەر دەپ ئاتالغانلار دەل شۇلارنىڭ پۇشتىدۇر.

شۇنداق قىلىپ، ھونلار ياكى كېيىنچە "ئۇيغۇر" دەپ ئاتالغانلار مىلادىيىنىڭ بېشىدىلا شەرقىي تۈركىستاندا ماكانلاشقان ۋە باشقا ئىرقلار **بىلەن** ئارىلىشىپ كەتكەن②. ئۇيغۇر

① كۆك مۇنداق دەپ يازىدۇ: "ھونلار مىلادى 376 - يىلى رىم ئىمپېرىيىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ئالدى بىلەن ئالان رايونىدا چارۋا بېقىپ يۈرگەن كوچمەنلەرنى ئوزلىرىگە بويسۇندۇرغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كاۋكاز تاغلىرىغا قاچقان، يەنە بىر قىسمى دونای دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ھونلار ياكى ئۇيغۇرلار داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەش جەريانىدا ئۇچراتقان ساكلارنى، گوتلارنى، گېپىرلارنى ۋە ۋاندالارنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ ماڭغان ۋە 5 - ئەسىرنىڭ بېشىدا گېرمانىيىگە كىرگەن." ــ ئاپتوردىن.

② بېللوۋنىڭ ئېيتىشچە، ئۇيغۇرلار مىلاددىن ئىلگىرى شەرقىي تۈركىستاندا 2 ئەسىر داۋام قىلغان مۇستەقىل خاقانلىق قۇرغان ئىكەن.ــ ئاپتوردىن.

خۇرلار ئەسىرلەر داۋامىدا بۇ دولەتتىكى تاغلىق جايلارنى، ۋادىلارنى ۋە چول - باياۋانلارنى ئاستا - ئاستا ئوزلەشتۈرۈپ گۈللەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، قەشقەر - يەنىڭ قەدىمقى تارىخىدا، تۆنجى قېتىم ئوزلىرى ئولتۇراقلىشىپ قالغان شەھەر ياكى جايلارنىڭ نامىنى ئوز نامى بىلەن ئاتايدىغان خەلق مەيدانغا چىققان. شۇڭا بىز بۇ مەملىكەتتە قەشقەر - لىقلەر، خوتەنلىكلەر، يەركەنلىكلەر، ئاقسۇلۇقلار ۋە كۇچالىق - لار دەپ ئاتالغان خەلقنىڭ نامىنى ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولدۇق. بۇ شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئاھالە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ئوزلىرىنىڭ چىرا - يىدىكى مۇڭغۇللارغا خاس ئالاھىدىلىگىنى تەدرىجى يوقاتقان.

شەرقىي تۈركستان بىلەن چېگرىداش تاغلىق رايون - لار بىلەن تىيانشانىنىڭ شىمالى ۋە غەربىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار تا ھازىرغىچە ئوزلىرىنىڭ كوچىمەن مىللەتكە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان. بىز قەشقەرىيەنىڭ بۇرۇنقى تارىخىدا ئۇلارنىڭ جۇڭغارلار (قالماقلار) ۋە بۇلۇتلار (قارا قىرغىزلار ياكى قوقانلار) دەپ ئاتالغانلە - غىنى ئۇچراتتۇق. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى خىلدىكى - لەر① مۇڭغۇل تىپىغا خاس چىراي شەكىل ۋە ئالاھىدىلىك -

① «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمىيىتىنىڭ ژور - نىلى» 1861 - يىللىق 1 - سانىنىڭ 194 - بېتىدە ۋە لىخانوۋ - نىڭ مۇشۇ ئەسىرنىڭ بىشىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر توغرىسىدا بەرگەن قىزىقارلىق بىر ئىزاھاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: "تارىخچىلار، جۇڭگونىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئىچىدە كوزلىرى كوك،

لەرنى تولۇق ساقلاپ قالغان. قەشقەرىيە ــ ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركستاندا قۇرغان بىر خانلىق دولەت بولۇپ، ئۇنىڭ مۇستەقىللىغى ئۇزاق داۋام قىلالمىغان ئىدى. ئۇيغۇر خانلىغى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئوتمەي، جۇڭگو بىلەن ئارقا-ئارقىدىن بىر قانچە قېتىم ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇش-ماجرالار مىلادى 94-يىلى جۇڭگو تەڭرىتاغ قەشقەرىيەنى يۇتۇۋېلىپ، ئوز زىمىنىغا قوشۇۋالغاندىن كېيىنلا ئاخىرلاشتى.

چاچلىرى قىزغۇچ كەلگەن 6 خەلق بار دەپ كورسىتىدۇ." كلاپا-ئوتنىڭ (Klappath) «ئاسىيا تارىخىغا ئائىت ھوججەتلەر» دېگەن كىتاۋىنىڭ 82-بېتىدە ۋە ئابېل رومىيۇزاتنىڭ (Abel Remuzat) «تاتار تىلى ئۇستىدە تەتقىقات» دېگەن كىتاۋىنىڭ 1-توم 306-بېتىدە: ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان بۇ خەلق ئەسلىدە ھىندى، ئارىيانلاردۇر، دېيىلگەن بىر خىل قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كلاپائوت: "ئۇلار ئالان-گوتلاردۇر" دەيدۇ. ئابىل رومىيۇزات بولسا ئۇلارنى "گوت-ھىندى-سكىتلار" دەپ ئاتايدۇ. باشقا مىللەتلەردىن بۇ مىللەتلەر سېستىمىسىغا كىرىدىغان خاكاسلار، چاراكسەلەرنىڭ پۇشتى بولغان قىزغىز ۋە ئۇيغۇن قاتارلىق مىللەتلەرمۇ بار ئىكەن. ئۇلار قىياپەت جەھەتتە چەتئەللىكلەرگە ئوخشايدىغان بولۇپ، جۇڭگولۇقلار بىلەن زادىلا سىڭىشالمايدىكەن.

ۋەلىخانوۋنىڭ قارىشىچە، ھازىر جۇڭغارىيىدە مۇنداق ئىككى مىللەت ئولتۇراقلاشقان: ئۇلار بۇلۇتلار ياكى ھازىرقى قىزغىزلار (بىز قارا قىرغىز دەپ ئاتايدىغانلار) بىلەن ئوزلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۇيغۇنلار دەپ ئاتايدىغان چوڭ يۈز قىرغىز-قازاقلىرىدۇر. ۋەلىخانوۋ ئۇلارنى بۇلۇتلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ قىرغىز-قازاقلارنى ياكى ئۇيغۇنلارنى قازاقلار دەپ ئاتىغان، بۇلۇتلارنى

جۇڭگولۇقلارنىڭ زۇلۇم - ئاسارىتى تاكى مىلادى 8 - ئەسىر-گىچە داۋاملاشقان ئىدى. بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋردە، قەشقەرىيە ئاھالىسى جۇڭگونىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر-دىن پايدىلىنىپ، ھەمىشە قوزغىلاڭ كوتىرەتتى ۋە بىر مەزگىل مۇستەقىل بولاتتى. جۇڭگولۇقلار ئۇزلىرىنىڭ ئىچىدىكى دۇشمەنلىرىنى تارمار قىلغاندىن كېيىنلا قەشقەرىيە ئاھالىسىنى يېڭىۋاشتىن ئۆز ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا ئالاتتى. جۇڭگولۇقلار

بولسا قىرغىزلار دەپ ئاتىغان.

يەرلىك شۇئىلەرنى ياخشى بىلىدىغان ۋە 1877 - يىلى مۇشۇ مىللەتلەر ئۇلتۇراقلاشقان جايلارنى ئۆزى بىۋاستە سايا‌ھەت قىلغان سونارگولوۋ ئىسپاتلىغان ماتىرىياللارغا قارىغاندا، تېيانشان تاغلىرى ئەتراپىدا، يەنى ئىسسىق كول، ئاقسايى، كوكشال قاتار-لىق جايلاردا ئۇلتۇراقلاشقان كوچمەنلەر ئۇزلىرىنى قارا قىرغىز دەپ ئاتىمايى، قىرغىز دەپ ئاتايدىكەن. بۇ كوچمەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ۋەلىخانوۋ ئۆز ئەسىرىدە تىلغا ئالغان "ئۆلى جۇز"، "ئورتا جۇز"، "كىچى جۇز" دىگەنلەر دەل قازاقلارنىڭ ئۆزى ئىكەن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، قازاقلارنىڭ قېنى بۇلارنىڭكىدىنمۇ ساپ ئىكەن. بۇنىڭ سىرتىدا، ۋەلىخانوۋ يەنە مۇنداق دەيدۇ: "ئۇيسۇنلار ئىچىدە يەنە قىزىل ئۇيسۇنلار (سار ئۇيسۇن) دەپ ئاتالىدىغان بىر مىللەت بار. ئۇلار ئۇزلىرىنى ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك مىللەتنىڭ پۇشتى، دەپ ئاتىشىدۇ.

كۇك ئۇزۇنىڭ «تاتارلارغا ۋە تىبەتكە قىلىنغان سايا‌ھەتنىڭ خاتىرىسى» دىگەن ئەسىرىنىڭ 4 - بابىدا، موڭغۇللارنىڭ "خالخي" دىگەن بىر قەبىلىسىنى تىلغا ئالغان ئىدى. بۇ پاكىت بىزنى ئىختىيارسىز ھالدا، "بۇلار ۋەلىخانوۋ تىلغا ئالغان قىرغىزلارنىڭ ئەجداتلىرىمۇ - يە، ئۇلار جۇڭغارىيىدىكى خالخىلار بىلەن بىر

بىلەن قەشقەرىيەلىكلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان كۆرەش قەشقەرىيەنىڭ ئەسلىدىكى رايونلىرىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. نەتىجىدە، قەشقەرىيە بىربىرىسىدىن مەلۇم دەرىجىدە مۇستەقىل بولغان ئولكىلەرگە (قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە باشقىلارغا) بولۇنۇپ كەتتى. مۇستەقىل بولۇۋالغان بۇ ئولكىلەر بىر بىرىسىدىن ئۇستۇنلۈك تالىشىپ ئۇزۇنغا جىدەل - ماجىرا قىلىشاتتى.

جۇڭگو ئاپتورلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، قەشقەرىيە خەلقى تاكى 8 - ئەسىرگىچە بۇددىزىمغا ئېتىقات قىلغان. بۇددىزىمنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قاچان سىڭىپ كىرگەنلىگى توغرىسىدا بىر نەرسە دېيىش قىيىن. ئەمما خەن سولالىسى دەۋرىدىلا يەنى مىلادى 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا، بۇددىزىمنىڭ قەشقەرىيەدە مەۋجۇت ئىكەنلىگى بىزگە ئايان. جۇڭگولۇق خۇئەن خەن (Hooen - Hang) 629 - يىلى يەنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەرىيەگە زىيارەتكە بارغان. ئۇ پۈتۈن قەشقەرىيەدە بۇددىزىمنىڭ ناھايىتى

ئىرقىغا تەۋەمىدۇر" دىگەن ئويغا سالىدۇ. بۇنىڭ قىزىق يېرى شۇكى، ۋەلىخانوۋ ئۆزاق ۋاقىتنى سەرپ قىلىپ، قىرغىزلارنىڭ چوچەكلىرى، رىۋايەتلىرى، نەزمىلىرى ۋە فولكلورىنى يىغىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق نەرسىلىرى بىلەن ياۋروپادىكى قانداش مىللەتلەرنىڭ بولۇپمۇ سلاۋيانلارنىڭ ئاساسلىق نەرسىلىرى بىر بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىغىدىن ئەجەپلەنگەن. ئەمدى بۇ ھىكايىلەرنىڭ مەزمۇنىغا كەلسەك، ۋەلىخانوۋ ئەپەندى ئافاناسىيېۋنىڭ توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن 6 ھىكايىنىڭ ئوزى يەقەن قىرغىز خەلق شېئىر - قوشاق، ھىكايىلىرى توپلىمىدا يوق ئىكەنلىگىنى بايقىغان. — ئاپتوردىن.

تەرەققى قىلغانلىغىنى، نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار بارلىغىنى، شەيخ ۋە زاھىدلارنى ئۇچراتقانلىغىنى ئېيتقان ئىدى.

مىلادى 8 - ئەسىردە، ئىسلام دىنى ئەرەپ سودىگەر - لىرى بىلەن بىللە شەرقىي تۈركىستانغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. شەھەر ئاھالىسى تۇنجى قېتىم بۇ يەرگە كەلگەن ئىسلام دىنى تارقاتقۇچىلارنى قارشى ئالمىغان. ئىسلام دىنى تارقاتقۇچىلارنىڭ تۇنجى مۇرىتلىرى بۇ دولەتتىكى كوچمەن - لەر ئارىسىدىن چىققان① ئىدى.

ئەرەپ سودىگەرلىرى شەرقىي تۈركىستانغا كەلگىنىدىن كېيىنلا ئەرەپ ئىستىلاچىلىرىمۇ يېتىپ كەلگەن. بۇ ئىس - تىلاچىلار قوللىرىغا زۇلپىقار ئېلىپ، ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدۇشقا زورلىغان. جۈملىدىن تارىخچىلىرى ئەرەپلەرنىڭ 8 - ئەسىردە بولغان بىر قېتىملىق قانلىق جەڭ - دىن كېيىنلا بۇ دولەتتە پەيدا بولغانلىغىنى بايان قىلىدۇ.

مىلادى 712 - يىلى غالىپ ۋەلىد قۇتەيبە (The Cahliph Walid Kootaiba) دىگەن ئەرەپ ئاتامانى قوقانىنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، قەشقەردىن تارتىپ تۇرپانغىچە بولغان يەرلەرنى، ھەتتا جۈملىدىن ئارىلىقتىكى ھەممە جايلارنى چاقماق تېزلىگىدە بېسىۋالغان. ئەرەپلەر مۇشۇ قېتىمقى ئۇشتۇمتۇت جەڭدىن كېيىن، قەشقەرىيەنى ئۆز ھوكۈمرانلىغى ئاستىغا ئالغان②. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، بۇ

① ۋەلىخانوۋ: «روسىيە پادىشالىغى جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ماقالىلار توپلىمى»نىڭ 1861 - يىللىق 3 - توپلام، 33 - بېتىگە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

② بىللوۋ مۇنداق دەيدۇ: "ئەرەپ ئاتامانى قۇتەيبەنىڭ شۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشىدىن كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ غەربىي قىس -

يەرلەردە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى تارقىلىشقا باشلىغان. خوتەن ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا قارشى ناھايىتى قەيسەرلىك بىلەن كۈرەشكەن. ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلمىشتىن باش تارتىپ، 25 يىلغىچە قانلىق كۈرەش ئېلىپ بارغان. بىلىلوۋ مۇنداق دەيدۇ: بۇ ئۇرۇش جەريانىدا، نۇرغۇنلىغان مەشھۇر ئەرەپ قەھرىمانلىرى ئۇزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى يولىدا شېھىت بولغان. ئۇلارنىڭ نامى ئىسلام چارىيالىرىنىڭ نامى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

تاكى مۇشۇ كەملەرگىچە خوتەن شەھىرىدە، قەشقەر بىلەن يەركەن ئارىلىغىدا ۋە شۇنىڭدەك ئاقسۇ شەھرىنىڭ يېنىدىكى "شەھىدان" ("شېھىتلىك" دىگەن مەنىدە ــ ت) دەپ ئاتالـ

مىنى ئەرەپلەر بېسىۋالىدى، خرىستىيان ۋە مەجۇسى (magi) تەلىماتلىرىغا قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. بىرىنچى تۈركۈمدە ئىسلامـ يەتكە بەيئەت قىلغان بەلخلىق شامان (Shaman) دىگەن بىر ئاتەشپەرەسنىڭ ئوغۇللىرى ھىرات، سەمەرقەنت، پەرغانە، تاشكەنت قاتارلىق ئولكىلەرگە ۋالى بولىدى. شامانىنىڭ نەۋرىسى نەزەر پەرغانىگە ۋالى بولغان ئىدى. ئۇ غالىپ (قوتەيبە)نىڭ ئاجىزلىـ غىدىن پايدىلىنىپ، بۇخارا بىلەن تۈركىستانىنى قولغا كىرگۈزۈـ ۋېلىپ، شامانىلار پادىشالىغى ئۈچۈن ئاساس سالىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى ۋە ئىز باسارى بولغان ئىسمائىل (Ismail) بۇ پادىشالىقنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلانىدۇردى، ئۇ ئولۇش ۋاقتىدا، ئۇنىڭ دولىتىنىڭ زېمىنى ئىسپاھاندىن تارتىپ تۇرپانـ غىچە، جەنۇبتا پېرسىيە قولتۇغىدىن تارتىپ شىمالىدىكى قۇملۇق دەشت ــ گوبىغىچە جايلارنى ئوز ئىچىگە ئالغان، شامانىلار پادىـ شالىغىنىڭ ھوكۈمرانلىغى 150 يىل داۋاملاشقان ئىدى. ــ ئاپتوردىن.

لىدىغان چوڭ - چوڭ مازارلار بار، بۇلار ئىسلامىيەت ئۇچۇن شۆھرەت بولغانلارنىڭ بۇزۇرگاھلىرىدۇر.

بۇ يەردە بۇددىزىم ۋە خرىستيان دىنلىرى دۇچ - كەلگەن ئەھۋال بىر بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇ دىنلار بەزى جايلاردا ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تۇپ يىلتىزىدىن قۇمۇرۇپ تاشلانغان.

ئەرەپلەرنىڭ ئاسىيادىكى ھوكۇمرانلىغىنىڭ زەئىپلىشىشىگە ئەگىشىپ، شەرقىي تۇركىستانىدا يەر كولىمى ناھايىتى كەڭ بولغان ۋە ئاجايىپ گۈللەپ ياشنىغان بىر ئۇيغۇر خانلىغى مەيدانغا كەلدى. بۇ دولەتتە پىرسىيە (پارس) ئەدەبىياتى كەڭ ئەۋج ئالغان ئىدى. كىشىلەر سۇننى (Sunni) مەزھىبىنىڭ ساپ تەلىماتىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، بۇ يەردە مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى مۇقىم ئورۇنغا ئىگە بولدى. 11 - ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىن ئىگىدارلىق ھوقۇقى كاسپى دېڭىزىدىن قۇملۇق دەشت — گوبىنچە كېڭەيگەن ئىدى. ئەمما 12 - ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ دولەت ئىچكى قىسمىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق تۇپەيلىدىن پارچىلىنىپ كەتتى. گورخان رەھبەرلىگىدىكى قىتان - موڭغۇل قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىغىنى ئاجىزلاشتۇردى. قارا قىتانلار ھوكۇمرانلىغى شەرقى تۇركىستاندا بىر ئەسىر - دەك ھوكۇم سۈردى. ئۇلار ئوز ھوكۇمرانلىغىنى تاكى خۇەگىچە كېڭەيتكەن ئىدى. ئىچكى ئىناقسىزلىق پەقەت ئۇيغۇر دولىتىنىڭلا ھالاك بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەپ بولۇپ قالماي، بەلكى قارا قىتانلار ھاكىمىيىتىنىڭمۇ گۈمران بولۇشىدىكى بىردىن بىر سەۋەپ ئىدى.

شەرقىي شىمال تەرەپتىن ياستۇرۇپ كەلگەن يېڭى

موڭغۇل قەبىلىسى قارا قىتانلارنىڭ يېڭى رەقىپلىرى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. مەشھۇر چىڭگىزخان مۇشۇ يېڭى موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ يولباشچىسى ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئارمىيىسى گويا توسۇالغۇلى بولمايدىغان كەلكۈندەك، ھەش-پەش دېگىچە جۇڭگو، تۈركىستان، ھىندىستانغا، پېرسىيە ۋە سۈرىيەگە بېسىپ كىردى. ئۇلار يەنە روسىيىنى ۋە پولشىنىڭ بىر قىسمىنى ئىشغال قىلغىنىدىن كېيىن، ۋېنگرىيە بىلەن ئاۋستىرىيىگە كىردى.

1220 - يىلى، چىڭگىزخان قەشقەرىيەنى پۈتۈنلەي ئۆز پادىشالىغىغا قوشۇۋالدى. بۇ جەريانىدا قەشقەرىيەدە ئىلگىرى موڭغۇللار، خەنزۇلار، ئەرەپلەر ۋە قارا قىتانلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىكىدەك ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ۋە قالايمىقانلىق ۋەقەلەر كورۇلمىدى.

موڭغۇل سەلتەنىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، قەشقەرىيەدە ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇزاق يىللارغىچە بولمايدىغان گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. ئەپۇچانلىق ئىسلامىيەتنىڭ قاتتىق قائىدە-تۈزۈملىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ، شۇ چاغدا خوتۇن-قىزلارنىڭ ناھايىتى كەڭ ئەركىنلىكتىن بەھرىمەن بولغانلىغىدا ئىپادىلىنىدۇ. خىرىستىيان دىنى بىلەن بۇددا دىنى بۇ دولەتتە قايتىدىن باش كوتەردى. مېچىتلەرنىڭ يەمىغا ئىبادەتخانىلار ۋە بۇتخانا مۇنارلىرى ياسالدى. جۇڭگو بىلەن غەربىي تۈركىستان ئوتتۇرىسىدا ئوزئارا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغانلىقتىن، قەشقەرىيەنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرى سودا-سېتىق ئىشلىرىدا زور شان-شوھرەت قازاندى.

چىڭگىزخان ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كەڭ تېرىتو-رىيىسى چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى تەرىپىدىن پارچە-پارچە بولۇۋېلىندى. قەشقەرىيە دەسلەپتە چاغاتاي (Chagatai) خانىغا تەئەللۇق ئىدى. كېيىن چىڭگىزخاننىڭ پەرزەنت-لىرىنىڭ قولىدىن پەرزەنتلىرىنىڭ قولىغا ئوتتى. شۇنىڭ بىلەن، قەشقەرىيە بىرقانچە قېتىم بولۇنۇپ، پۈتمەس-تۈگىمەس جەدەل-ماجرا مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چاغاتاي ئەۋلادىدىن تۇغلۇق تۇمۇرخان (Tooglook - Timur - Khan) قەشقە-رىيەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەنلا قالماي، ئۇنىڭ چېگ-رىسىنى شىمالدا ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ كوئىنلۇن تاغ-لىرىغىچە كېڭەيتتى. تۇغلۇق تۇمۇرخان دانا سىياسەت قوا-لانغانلىقتىن، چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىنىڭ ئوز ئارا يېغىلىقلىرى-دىن ۋەيران بولغان بۇ دولەت ناھايىتى تېزلا ئوزىنى ئوڭ-شۇۋالدى. تۇغلۇق تۇمۇرخاننىڭ قەشقەرىيە تارىخىدا مەشھۇر شەخس بولۇپ قېلىشىنىڭ يەنە بىر سەۋەۋى شۇكى، بۇ ھوكۇمران 14-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا (ھىجرىيە 754-يىلى) سەئىد راشىدىن (Said Rashedin)، شەيخ سەئىد-(مۇھەممەت پەيغەمبىرنىڭ ئەۋلادى) نىڭ قولىدا ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىغا كىردى. نۇرغۇنلىغان مۇڭغۇل كوچ-مەنلىرىمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسلام دىنى پۈتۈن شەرقى تۈركستاندا①

① ۋەلىخانوۋنىڭ ئېيتىشىچە، ئىسلام دىنى گەرچە شەرقى تۈركستاندا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇددىزىم 16-ئەسىردىلا بۇ دولەتتىن سىقىپ چىقىرىلدى. «روسىيە پادىشالىغى جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى» 1861-يىللىق 3-توپلام 34-بەت — ئاپتوردىن.

مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللىدى.

تۇغلۇق تومۇر ئوز پايتەختىنى ئاقسۇدىن قەشقەرغە يوتكىدى. ئۇ يازلىغى ئىسسىق كولنىڭ بويىدىكى يەتتە مۆڭگۈل دىگەن يەردە تۇراتتى. تۇغلۇق تومۇر ئوز ئومرىدىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇخارانىڭ ئىچكى يېغىلىغىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئوز هوكۇمرانلىغى دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى ھەمدە ئوز ئوغلىنى سەمەرقەنتكە هوكۇمران قىلدى. بۇ دانا پادىشا ئولگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى جەڭ-جىدەللەر يېڭىۋاشتىن يۈز بەردى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئۇنىڭدەك قابىلىيەتلىك، شان-شوهرەتلىك بولمىغانلىقتىن، ۋەزىيىتى ئەمدىلا تۇراقلاشقان بۇ دولەت يېڭىۋاشتىن مالىمانچىلىقتا قالدى. تۇغلۇقنىڭ ئوغلى سەمەرقەنتتىكى تومۇر تەرىپىدىن (مەشھۇر تومۇرلەڭنىڭ قۇتىرتىشى ئارقىسىدا) ئاغدۇرۇلدى. قەشقەرىيەنىڭ هوكۇمرانلىق هوقۇقى تۇغلۇقنىڭ جەمەتىددىكى نۇرغۇن كىشىلەرنى ئولتۇرگەن قەمەرىددىن(Kamar Eddin) تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. بۇنىڭدىن بۇ يېڭى هوكۇمرانىنىڭ كۇچى ئانچە زور ئەمەسلىگىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. چۈنكى ئۇ هۇكۇم سۇرگەن دەۋردە، تېيانشان تاغلىرىنىڭ ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان كوچمە قەبىلىلەر هەمىشە تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىپ كىرىپ، قەشقەرىيەنى پاراكەندە قىلىپ تۇرغان، هەتتا تېيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدىن ئېشىپ ئوتۇپ، كۇچلۇك تۇمۇرلەڭ تارخانىلىغىنى تالان-تاراج قىلغان. تومۇر لەڭ بۇ كوچمەنلەرنى جازالاش يۈزىسىدىن ئارقا-ئارقىدىن 4 قېتىم هەربى هۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇرۇنۇشلارنىڭ هەممىسى مەغلۇپ بولغان. 1489-يىلغا كەلگەندە، تومۇر لەڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق

چوڭ جازالاش يۈرۈشىگە ئاتلانغان. ئۇ ئوز قوشۇنلىرىنى 5 قىسىمغا بولۇپ، شىمال تەرەپتە زايسان كولىگىچە، جەنۇپ تەرەپتە قەشقەرىيەگىچە ئارىلىقتىكى تاغلاردا يا - شايدىغان ئاھالىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاشنى پىلانلاپ، يۈلتۇز ۋادىسى (قارا شەھەرنىڭ غەربىدىكى جاي) نى پۇ - تۇن ئارمىيىنىڭ ئۇچرىشىش جايى قىلىپ بەلگىلىگەن. تومۇرلەڭ قوشۇنلىرى قانلىق جەڭلەر ئارقىلىق، ئۇرۇش پىلانىنى ئۇنۇملۇك ئورۇنلىغان. شۇنىڭ بىلەن، قەشقەرىيە تۇزلەڭلىگىنىڭ بىر قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالغان بىر پارچە زېمىن ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە ۋەيران بولغان. نۇرغۇن ئاھالە قىرىپ تاشلانغان①.

رىتتېر (Ritter) ئاشۇ ئالاھىدە دەۋردە ئوتكەن پىرسىيە تارىخچىلىرىدىن توۋەنكى تەسىرلىك جۈملىلەرنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق، تومۇرلەڭنىڭ ھەر قايسى يونۇ- لۇش قوشۇنلىرىنىڭ يۈلتۇز ② ۋادىسىدا ئۇچراشقاندىن كې-

① ۋايىدى رېتتېر (Vide Ritter) يازغان. «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دېگەن كىتابنىڭ 1869 - يىل نەشرى، 166 - بەت. ــ ئاپتوردىن.

② گىرىگورىيېۋ (V .V .Grigorieff) ئېپەندىنىڭ 1861 - يىلى نەشر قىلىنغان «مىرزا شەمسى بۇخارا (Mirze. Shemsa. Bokhara) نىڭ ئەسلىمىلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 33 - بېتىدە مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ. مەخدۇم ئەزەم (Makhodoom-Azem)قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ ۋە خوتەنلىك مۇتلەق كوپ قىسىم يەرلىرىنى زىيارەت قىلغاندا، ئاق تالىنلار ۋە قارا تالىنلار دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى تارماق ئوزبېك ئاھالىسىنى ئۇچراتقان. بۇ يەردە ھورمەتلىك مىرزىنىڭ خاتا قىلغانلىغى ناھايىتى ئېنىق.

چىنكى غەلىبىسىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن ئىدى: يۇلتۇز ۋاقىدىسى ناھايىتى گۈزەل مەنزىرىلىك بىر يەردۇر. بۇ يەرنىڭ ياپ يېشىل گۈزەل يايلىغى ۋە ساپ ھاۋاسى بار. بىز بۇ گۈزەل تاغلىق رايونىنى تەسۋىرلەۋاتقان چېغىمىزدا، ئۇنىڭ ھەممە يېرىگە چېدىر - بارگاھلار قۇرۇلغان ۋە ئاقسۇڭەكلەر ئۇچۇن ھەشەمەتلىك سايىۋەنلەر تىكىلگەن. سايىۋەنلەرنىڭ ئاستىغا گىلەم ۋە كىمخاپ توشەكلەر سېلىنغان ئىدى. شاھ چېدىر تىكىلگەندىن كېيىن، دۇنيادا ئوزىنىڭ ياۋۇزلۇغى بىلەن داڭق چىقارغان سەلتەنەت ئىگىسى پارقىراپ تۇرغان ياقۇت - گۆھەرلەر بىلەن بېزەلگەن مەرمەر تەختتە ئولتۇراتتى. پادىشا ئوز ئەتراپىغا توپلانغان بارلىق ئەسكەرلەر ۋە بارلاسلارغا ئوزى دەسسەپ تۇرغان گىلەمنى سۇيۇشكە ئىجازەت بەردى. ئۇ يەنە باشلىرىغا تاج كىيىپ، قوللىرىدا سەۋلىجان (ھوقۇق تايىغى) تۇتقان خان - پادىشالارغا، شاھزادىلەرگە، ئەمىر - ئەشرەپ -

---

ئاق تالىنلار بىلەن قارا تالىنلار ياكى ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار تاكى ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلمۇاتقان دىنىي مەزھەپلەرنىڭ نامى بولۇپ، ھەرگىزمۇ بىرەر مىللەتنىڭ نامى ئەمەس. ۋاختەن (Wahtens) ئەپەندىمۇ دەل مۇشۇ خاتالىقنى سادىر قىلغان. ئۇ مەككە مەدىنىدىن ھەج قىلىپ قايتقان ھاجىلاردىن ئۇققان ئەھۋاللارنى ئىزاھلاپ كېلىپ شەرقىي تۇركىستاننىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئىككى خىل ئوزبېكلەردىن، يەنى قارا تاغلىقلار ۋە ئاق تاغلىقلاردىن تەركىپ تاپقان، دىگەن (ۋاختەن: «جۇڭگو تاتارلىرى ۋە خوتەن ھەققىدە ئەسلىمىلەر»، «بېنگال ئاسىيا جەمئىيىتى ئىلمىي ژورنىلى» 1835 - يىل 4 - توپلام 661 - بەت) ــ تاپتوردىن.

لەرگە ۋە باشقا بارلىق ئالى مەنسەپدارلارغا، سەركەردىلەرگە ھەرقايسىسىنىڭ توھپىسىگە قاراپ شان - شەۋكەت تونلىرىنى ھەمدە ھەرخىل ئىسىل جاۋاھىراتلار ئورنىتىلغان كەمەرلەرنى ئىنئام قىلدى. ياش - نوبەر نازىنىنلارنى ئوزىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرىگە ئالتۇن قەدەھلەردە شاراپ تۇتۇشقا بۇيرۇدى. شۇ يەردە ھازىر بولغان بارلىق ئارمىيە ئوز ھوكۇمرانىنىڭ بۇ مېھىر - شەپقىتىدىن قاتتىق تەسىرلەندى ۋە ئۇنىڭ غەلىبىسىنى بىرنەچچە كۇنلەرگىچە تەبرىكلىدى".

تومۇرلەڭ قەشقەرىيەدىن قەمەرىددىنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ بىر نەۋرىسىنى قەشقەرىيەگە پادىشا قىلىپ تەينىلىدى. ئوزى بولسا مۇشۇ پادىشانىڭ قىزىنى ئوز ئەمرىگە ئالغىنىدىن كېيىن سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى، ئەمما ئۇ قەشقەرىيەنى نەپسى قانغىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شۇ قەدەر كەمبەغەل - ۋەيرانە ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدىكى، بۇ دولەت تا ھازىرغىچە ئوزىنى ئوڭشۇالالمىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئوتكەن ئەڭ مەشھۇر ئىككى شەخسى — چىڭگىزخان بىلەن تومۇرلەڭ قەشقەرىيەنىڭ تەقدىرىگە تۇپتىن قارىمۇ قارشى نەتىجە بېرىدىغان ناھايىتى چوڭ تەسىر كورسەتتى. چىڭگىزخان ھەچبىر قان توكمەستىن بۇ دولەتنى ئىگەللىگەن ۋە دىنىي ئېتىقاتقا كەڭچىلىك قىلىش ئارقىلىق سودىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن، ھۈنەر - سەنئەت ۋە ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرغان. قەشقەرىيەنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە گۈللەپ ياشناپ قۇدرەت تېپىشىغا ئاساس سالغان ئىدى. كېيىنكىسى بولسا، تالان - تاراج ھەم ۋەيران قىلىشنى كەڭ يولغا قويۇپ، چىڭگىزخان

ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى 170 يىل داۋامىدا بەرپا قىلغان غەلىبە مۇنارلىرىنى بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا پۈتۈنلەي نابوت قىلىۋەتتى.

بىز قەشقەريەنىڭ دەسلەپكى تارىخىنى بايان قىلغان چېغىمىزدا، بۇ دولەت شۇ قېتىمقى ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلگەن بارلىق بەختسىزلىكلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىكى سىرتىدا، يەنە بىر مۇنچە مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرى، كارامەتچى تەجىمەللەرنىڭمۇ ھوجۇمىغا ئۇچرىغانلىغىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ئادەملەرنىڭ تەلۈلەرچە دىنىي ئەسەبىلىگى، ساختىپەزلىگى ۋە مەزھەپچىلىگى بۇ دولەتتە تاكى بۇگۈنگىچە داۋاملىشىۋاتقان يېڭى بەختسىزلىكلەرنىڭ تۈپ نېگىزىدۇر.

قەشقەريەنىڭ 15 - ئەسىردىن 18 - ئەسىرگىچە تارىخىغا ئىككى دىنىي مەزھەپ ئوتتۇرىسىدا. ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كەلگەن جەڭلەر خاتىرىلەنگەن. بۇ جەڭلەردىن بىر مەھەل جۇڭگولۇقلار، يەنە بىر مەھەل كوچىمەن قەبىلىلەر پايدىلىنىپ، بۇ دولەتنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. ئاخىرىدا 19 - ئەسىرنىڭ تارىخى بىزگە بۇ جەڭ يېغىلىقلار قەشقەريەنىڭ جۇڭگودىن مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى بىلەن ئاياقلاشقانلىغىنى ئۇقتۇرىدۇ. قەشقەريە غەربىي تۈركىستانلىق تەۋەككۈلچىلەرنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن بىر قانچە قېتىم ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللىگەن ۋە جۇڭگونىڭ بۇ دولەتتە تۇرغۇزغان ئەسكەرلىرىنى ھەم خەنزۇلارنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىغان، لېكىن ھەر قېتىملىق كۈرەشتە جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ قەيسەرلىگى بىلەن يېڭىۋاشتىن غەلىبە قىلغان. شۇنىڭدەك دارغا ئېسىش ۋە ئېغىر ئالۋان - ياساق سېلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ

يەنە هوقۇق تۇتۇۋاتقانلىقىنى ئەھەلدە كورسەتكەن①.

15 - ۋە 16 - ئەسرلەردە، تۇغۇلۇق تومۇرخانىنىڭ نۇرغۇن ئەۋلاتلىرى قەشقەرىيەگە هوكۇمرانلىق قىلغان. ئۇلار بۇ جاينىڭ ئەڭ ئالى هوكۇمرانلىقىنى تالىشىپ، ئۇزاققىچە جەڭ - جىدەل قىلىشقانلىقى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان ئىدى. قەشقەرىيە بىر قانچە قېتىملاپ مۇستەقىل ئىككى دولەتكە بولۇنۇپ كەتكەن ۋە ئۇلار ئايرىم - ئايرىم هالدا قەشقەر ۋە ئاقسۇدا ئوز مەركەزلىرىنى قۇرغان. ئەمما مۇڭغۇل نەسـ

① بىز دەل مۇشۇ قۇرلارنى يېزىۋاتقان چېغىمىزدا (1877 - يىل 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە قارا شەھەر قورغىنىدىن تەخمىنەن 120 چاقىرىم يىراقلىقتىكى كورلا شەھرىدە)، بۇ يەرگە بىر قانچە يۇز چاقىرىم كېلىدىغان توخسۇن بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ئارىلىغىدا جۇڭگو ۋە قەشقەرىيە قوشۇنلىرى بىربىرىگە قارشى سەپ تۇزۇپ تەييار تۇرۇۋاتاتتى. جۇڭگو قوشۇنلىرى بىر قانچە قېتىم غەلبە قازانغان ئىدى. بۇ چاغدا ماناس ۋە ئۇرۇمچى شەھرى ئاللىقاچان قولدىن كەتكەن بولۇپ، بۇ يەرنىڭ نەچچە ئونمىڭ ئاھالىسى قىرىپ تاشلاندى. باھار كىرىشى بىلەنلا تۇرپان، كورلا، كۇچا قاتارلىق‌بەزى شەھەرـ لەرنىڭمۇ يۇقۇرقىدەك تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالماسلىقى كورۇنۇپ تۇرۇپتۇ. "بە دولەت"نىڭ ئاجىز قوشۇنى چىڭ خاندانلىقىنىڭ بىر نەچچە ئونمىڭلىغان ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرالمايدۇ. روسىيە ئەگەر بۇ قېتىمقى قانلىق توقۇنۇشقا ئارىلىشىپ ئۇنىڭغا خاتىمە بەرمەيـ دىغان‌بولسا، ئىھتىمال، بۇنىڭدىن 12 يىل ئىلگىرىكى قانلىق قىرغىنـ لىق چوچەك ۋە غۇلجىدا نەچچە يۇزمىڭ ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلىقىنى كورگىنىمىزدەك، قەشقەرىيەدىمۇ مىليونلىغان ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولۇشنى كورۇشىمىز مۇمكىن. ـــ ئاپتوردىن.

لىدىن بولغان بۇ خانلار ئوزبېك خانلىرىغا بېقىندى بولۇ
غاچقا ئۇزاق ھوكۇم سۈرەلمىگەن ئىدى. مۇشۇ مەزگىللەردە
ئوزبېك خانلىرى بۇخارا، سەمەرقەنت، قوقان ۋە تاشكەنت
لەرگە ھوكۇمرانلىق قىلاتتى. غەربىي تۈركىستاندىكى (ماۋرا
ئىننەھىردىكى) ئوزبېك خانلىرىنىڭ كۈچىنىڭ زورىيىشى
شەرقىي تۈركىستاندىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ كۈچىنىڭ
ئاجىزلاشقانلىغىدىن دېرەك بېرەتتى. تىيانشان تاغلىرى
ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق كوچمەنلەر پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي
موڭغۇل خانلىرى ئىچىدە پارتلىغان زىددىيەتلەردىن پايدا
لىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئۇرۇشلىرىغا ئارىلىشاتتى ياكى
بىر دەم بۇ پادىشانى قوللىسا، بىر دەم يەنە بىر پادىشانى
قوللايتتى. بۇ كوچمەنلەر قەشقەرىيەنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش
بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي، بەلكى داۋاملىق تۇردە يەنە
قوقان ۋە تاشكەنتلەرگىچە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كىرەتتى.
بۇ پاكىتلار ئوزبېكلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا
قول تىقىشىغا بانا ـ سەۋەپ بولۇپ بېرەتتى.
شۇنداق قىلىپ، ئوزبېك خانلىرى كوچمەن موڭغۇللارنى
جازالاش نامى بىلەن سەمەرقەنتتىن قەشقەرىيەگە ئەسكەر
كىرگۈزۈپ، ئۇنى بېسىۋالدى.

15 ـ، 16 ـ ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرىيەگە
ھوكۇمرانلىق قىلغان چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى ئىچىدە سۇل
تان سەئىد (Sultan Said) ئەڭ مەشھۇر ئىدى. ئۇ تيان
شاننىڭ شىمالىدىكى كوچمەنلەرنى بويسۇندۇرۇپلا قالماي،
بەلكى ئوزىنىڭ چېگرىسىنى جەنۇپ ۋە غەرپ، تەرەپتىكى
كەشمىر ۋە بەدەخشانغىچە كېڭەيتتى. بۇنىڭ سىرتىدا، ئۇ
يەنە 1531 ـ، 1533 ـ يىللىرى 5000 ئەسكەرنى باشلاپ

تىبەتكە قارشى جازا يۇرۇشى قىلغان ئىدى. قىش كىرىپ قالغانلىقتىن، ئوز قوشۇنلىرىنىڭ تەمىنات مەسىلىسىنى ھەل قىلالماي، ھەربى يۇرۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئوز ئوغلى ئىسكەندەر (Iskəndər)نى 4000 ئەسكەر بىلەن كەشمىردىكى بىر قىشلاققا ئەۋەتىپ، ئوز يېنىدىكى 1000 ئەسكەر بىلەن بالتىنىڭ يېنىدا قىشلاپ قالدى. ياز كىرىشى بىلەن تەكلا سۇلتان سەئىد ئوز قوشۇنلىرىنى يېڭىۋاشتىن يىغىپ، لىخاساغا داۋاملىق يۇرۇش قىلدى ۋە بۇ شەھەرنى بىسىۋالدى. سۇلتان سەئىد قايتىپ كېلىۋېتىپ، قارا قۇرۇم تاغ ئېغىزىغا يېقىن بىر يەردە ئىگىز تاغ رىئاكسىيەسى بىلەن قازا قىلىپ كەتتى①. بۇ غەيرى دىندىكىلەر ئۈستىگە قىلىنغان بىر قېتىملىق غازات يۇرۇشى ئىدى. قەشقەرىيەدىكى خوجىلار ياكى ئىككى مەزھەپنىڭ كاتتۇاشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پۇتمەس - تۇگۈمەس جەڭ - ماجرالار شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن باشلانغان ئىدى.

14 -، 15 - ئەسىرلەردە، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت نۇرغۇنلىغان تالىپلارنىڭ ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىدىغان ۋە قوبۇل قىلىدىغان مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ تالىپلار ئەۋلىيا ۋە كارامەتچى دېگەن ئاتاقنا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىسلامىيەتنى تەشۋىق قىلاتتى، 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مۇشۇ مەركەزدە راۋاجلانغان ئۇرۇلغان بۇ تەلۋىلەرچە ئەسەبىلىك ۋە ساختىپەزلىكلەر قەشقەرىيەگىمۇ

① بېللىۋۇ : سۇلتان سەئىد ھوكۈم سۈرگەن دەۋردە مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (Mirrza Mahommed Goodar) قەشقەرىيەدىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ تارىخىنى يازغان. ئۇ بۇنى «تارىخ رەشىدىيە» دەپ ئاتىغان. — ئاپتوردىن.

تارقالدی.

مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى 8 - ئەسىر - دىلا شەرقىي تۈركىستانغا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پەقەت ئەرەپ ئىستىلاسى مەزگىلىدىكى بىر خىل ۋاقىتلىق قىزغىنلىقتىنلا ئىبارەت ئىدى. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە بولۇپمۇ موڭغۇل خانلىرى شەرقىي تۈركىستانغا ھوكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، بۇ دولەتتە يۇرگۈزۈلگەن دىنىي كەڭچىلىك رۇبرۇكۋىست (Rubrukvist 1254)①، ماركوپولو (Marco Polo 1280)، خۇگىس (Hughes.1604) قاتارلىق ياۋروپا ساياھەتچىلىرىنى ناھايىتى ھەيران قالدۇرغان. كېيىنكى ئىككى كىشى ناھايىتى ئىرادىلىك مىسسىئونېرلاردىن بولۇپ، ئۇلار قەشقەرىيە ئاھالىسى ئىچىدە قائىدە - يوسۇنلارنىڭ بوشىشىپ كەتكەنلىگىنى كورۇپ ناھايىتى ئېچىنغان.

بۇ ئۇچ ساياھەتچىنىڭ بىرىنچىسى مۇشۇ دولەتتىكى لوپنور كولىنىڭ شىمالىدىن قارا شەھەرگىچە بولغان يەرلەرنى زىيارەت قىلغان. ئۇنىڭ يازغان خاتىرىسىگە قارىغاندا، شۇ چاغلاردا بۇ يەردە موڭغۇللارنىڭ ھوكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار بار بولۇپ، بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇددىستلار ئىكەن. لېكىن ئۇلارنىڭ شەھەرلىرىدە نېستورىيان مەزھىبىدىكى خرىستىيانلار سارتلار (مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئېتىقاتچىلىرى) بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئىكەن.

① گىرىكورىيۇ ئەپەندى (ئوزىنىڭ رېتىپر يازغان «شەرق تەرەپ يىلكى چىنى تۇركىستان» نامىلىق ئەسىر ئۇيغۇن يازغان ئىزاھاتنىڭ 428 - بېتىدە): رۇبرۇكۋىستنىڭ ئەسلى ئىسمى رۇئىسبرۇك (Ruisbirük) دەپ كورسىتىدۇ — ئاپتوردىن.

نېستۇرىيانلار ئۇزلىرىنىڭ چېركاۋلىرىدا ① ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان ئىكەن. رۇبرۇكۋىست سىزگە يەنە ئۇزىنىڭ نېستۇرىيانلار كەنتىنى زىيارەت قىلىش ئەھۋالىنى بايان قىلىپ كېلىپ، ئۇ ھىلىقى ساياھەتچى ھەمراللىرى بىلەن بىللە چېركاۋلارغا كىرگەنلىگى ۋە خوشاللىغىدىن "سالۋۇ-دۇڑنا" (خرىستىيانلارنىڭ دىنىي مەدھىيىسى)نى ئۇنىلۇق ئوقۇغانلىغىنى ئېيتىدۇ. ساياھەتچى ماركوپولومۇ بۇ دولەتتە بۇددىزىم، ئىسلام دىنى ۋە خرىستىيان دىنىدىن ② ئىبارەت ئۈچ دىنىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ قوللىنىلىدىغانلىغىنى ئېيتىدۇ. ئۇ ھەتتا ئۇزىنىڭ يەركەننى زىيارەت قىلغان چېغىدا، كاتولىك دىنىنىڭ ئېپىسكوپى (باش روھانىسى) بىلەن، بىللە تۇرغانلىغىنى يازىدۇ③، بىز تۇمۇرلەڭنىڭ ئوغلى شاھروھ (Shahrok) ھوقوق تۇتقان مەزگىلدە جۇڭگوغا بارغان بىر چەتئەللىك ئەلچىنىڭ يازغان خاتىرىسىدىن شۇ ۋاقىتلاردا يۇرگۇزۇلگەن دىنىي ھورىيەتكە ئائىت بەزى دەلىل - ئىسپاتلارنى تاپتۇق.

بۇ چەتئەللىك ئەلچى 1420 - يىلى قۇمۇل شەھرىدە غەيرى دىنىدىكىلەرنىڭ ئىبادەتخانىلىرى ④ بىلەن بىر

① «شەرقىي تەرەپ ياكى چىنى تۇركىستان» دىگەن كىتابنىڭ 161 - بېتىگە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

② «شەرقىي تەرەپ ۋە چىنى تۇركىستان» دىگەن كىتابنىڭ 164 - بېتىگە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

③ بىللىۋۇ. — ئاپتوردىن.

④ ۋەلىخانوۋ: «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىل، 3 - توپلام، 34 - بەت. — ئاپتوردىن.

قانچه یاسداق مېچتله‌رنىڭ بىر قاتاردا تۇرغانلىغىنى ئۆز كوزى بىلەن كورگەنلىگىنى يازىدۇ.

15 - ئەسىردە، ئىسلام دىنىي مەزھەپلىرىنىڭ مەشھۇر ئولىمالىرى ۋە بىشاره‌تچىلىرى غەرپتىكى جايلاردىن شەرقىي تۇركىستانغا كىرىشكە باشلىدى. ئىسلام ئولىمالىرىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن تەڭلا، دىنىي جەھەتتىكى تار بىر تەرەپلىمىلىك قاراشلار بىلەن قاتتىق قوللۇق دىنىي جەھەتتىكى كەڭچىلىكنىڭ ئورنىغا ئوتتۇرا، قانلىق ئۇرۇشلار ئارقىسىدىن يۈز بېرىشكە باشلىدى. قەشقەرىيە بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىقتىسادىي پالەچلىك هالىتى قەشقەرىيەنى هازىرقى بىچارىلىك ئەهۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى.

15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ پۇشتى، بۇخارالىق روهانى سەئىد مەختۇم ئەزەم خوجا شەرقىي تۇركىستانىنىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرىنى① زىيارەت قىلغىنىدا، قەشقەرىيە خانىنىڭ همايىسىگە ۋە نۇرغۇن ماددى ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، بىردىنلا بېيىپ كەتتى ۋە يەرلىك ئاھالە ئىچىدە زور ئابرۇي قازاندى، بولۇپمۇ مەختۇم ئەزەمنىڭ ئىمام كالان خوجا (Imam kalya)، ئىسھاق ۋەلىيۇللا خوجا (Isakwali Khadja) دېگەن ئىككى ئوغلى قەشقەرىيەخانىنىڭ ۋە ئاھالىسىنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزلا-

① گرىگورىيېۋ: «مىرزا شەمس بۇخارانىڭ يىلنامىسى»، 1861 - يىل نەشرى، 34 - بەت. ۋەلىخانوۋنىڭ: «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىللىق 3 - سانىنىڭ 34 - بېتىدىكى ماقالىسىدىن پايدىلىنىڭ. ــ ئاپتورىدىن.

رىگە قارىتىپ، بۇ يەردە مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ھامىسى بولۇپ قالدى، ئۇلار خوجىلارنىڭ شەرقىي تۈركستاندىكى كەلگۈسى مۇھىم ئورنى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى.

ئۇلارنىڭ كەيىنىدە بىر توپ سوپىلار (غايىپلار)، دۇئانىلەر، دەرۋىشلەر ۋە تەقۋادار مۇرىتلار ئەگىشىپ يۇرەتتى. بۇ ئاكا ـ ئۇكا ئىككەيلەننىڭ دىنىي تەشەببۇسلىرىدىكى پەرق ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار كېيىنچە ئىككى دىنىي مەزھەپ بولۇپ شەكىللەندى. ئىمام كالانغا ئەگەشكۈچىلەر ئۇزلىرىنى ئىشاقىيا دەپ ئاتىدى. ئىسھاق ۋەلىيۇللا خوجا تەرەپتىكىلەر بولسا ئۇزلىرىنى ئىساقيا دەپ ئاتىدى. كېيىنكى ۋاقىتتا بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ ئالدىنقىسى "ئاق تالنىلار" (ئاق تاغلىقلار)"، كېيىنكىسى "قارا تالنىلار" (قارا تاغلىقلار) دەپ ئاتالدى. بۇ ئىككى مەزھەپ ھازىرغىچە مەۋجۇت، لېكىن ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇھىم رولىنى ئاللىقاچان يوقاتقان ئىدى.

بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ باشلىقلىرى ئارىدىن ئۇزۇن ئوتمەيلا ئۇزلىرىنىڭ مەنپەئىتىكى جەھەتتىكى تەسىر كۈچىگە ئانچە قانائەت قىلماي، سىياسى جەھەتتىمۇ ھوقۇق تۈتۈشنى ئارزۇ قىلىپ قالدى. مۇشۇ مەقسەتتە ئۇلار بىر پۈتۈن دولەتنى بىر بىرىگە زىت ئىككى لاگېرغا بولۇش بىلەنلا قالماي، يەلكى ئۇزلىرىنىڭ شەخسى مۇددىاسىنى كوزلەپ، بۇ دولەتكە ئاۋال جۇڭغارلارنى، ئاندىن كېيىن خەنزۇلارنى باشلاپ كەلدى.

ئاپپاق خوجا ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ باشلىغى بولغان چاغدىن باشلاپ، خوجىلار ئوتتۇرىسىدا ئەڭ ئالى سىياسى ھوكۇمرانلىقنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئۇزئارا سۈئە ـ

قەستلىك كۆرەشلەر باشلانغان ئىدى.

ئاپپاق خوجا ئۇزىنىڭ دىنىي ئولىمالىق ۋە ئىشانلىق كاتتا نامى بىلەن پەقەت شەرقىي تۈركىستانىدىكى ياشلارنىلا ئەمەس، بەلكى غەربىي تۈركىستانىدىكى ياشلارنىمۇ ئۆزىگە قارىتىۋالدى. ھەتتا ماۋرائىننەھرىدىن كەلگەن ھوكۇمرانلار قاتارلىقلىرىدىكى بەزى ئادەملەرنىمۇ ئۆزىگە مۇرىت قىلىۋالدى. ئاپپاق خوجا ئۆزىنىڭ شەيخۇلئىسلاملىق ئابرويىي بىلەن ھازىرمۇ قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ تاۋاپ قىلىشىغا ئېرىشمەكتە. ئۇنىڭ قەۋرىسىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن، خېلى يىراق يەرلەردىن ھەر يىلى نۇرغۇن كىشى قەشقەرگە كېلىشىدۇ.

ئاپپاق خوجىنىڭ دىنىي ئابرويىي قەشقەرىيەدە ئەڭ يۇقۇرى پەللىگە يەتكەن چاغدا، چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئەۋلادىدىن ئىسمائىلخان (Khan Ismail) مۇشۇ دولەتتە ھوكۇمران ئىدى. بۇ يېڭى ھوكۇمران قارا تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ كەسكىن ئەزاسى بولغاچقا، ئاپپاق خوجىنىڭ ئۇنچىۋالا ئاتاققا ئىگە بولۇشىغا زادىلا چىداپ تۇرالمايتتى، شۇڭا ئۇ ھەر خىل چارە - تەدبىرلەر بىلەن ئاپپاق خوجىنى قەشقەرىيەدىن قوغلاپ چىقىرىشقا تىرىشاتتى. تەقىپكە ئۇچرىغان ئاپپاق خوجا ئۇنىڭدىن ئۇچ ئېلىش ئۈچۈن، قولىدىن كېلىشىچە ھەر خىل چارىلەرنى قوللاندى. ئۇ تىبەتكە بېرىپ دالاي لاما① بىلەن كورۇشۇپ، ئۇنىڭدىن ياردەم سورىدى ۋە ئىسلامىيەتنىڭ ھەقىقى دۈشمىنى بولغان دالاي لامانىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. ئاپپاق خوجا بۇنىڭ سىرتىدا

① 6 - ئەۋلات دالاي لاما ئەينى زامانىدا شىزاڭنىڭ مەركىزى لىخاسادا تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇ پۈتكۈل ئاسىيادىكى بۇددىستلارنىڭ مەنىۋى داھىسى ھىساپلىناتتى. ــ تەرجىمانىدىن.

يەنە ئۇزىنىڭ شەخسى مۇددىاسىنى كۆزلەپ، ئۇز ۋەتىنىنى جۇڭغارلارنىڭ ئاياق ـ ئاستى قىلىشىغا تاشلاپ بەردى.

1678 ـ يىلى جۇڭغارلار قەشقەرىيەنى بېسىۋالدى ۋە تاكى خەنزۇلار بۇ دولەتنىڭ ھۇقۇقىنى تارتىۋالغانغا قەدەر 78 يىل ھوكۇمرانلىق قىلدى. خەنزۇلارمۇ ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ يەنە بىر شەخسى مۇددىاسىنى كۆزلەيدىغان قارا نىيەت باشلىغى بۇرھانىددىن خوجا(Boor Khan Eddin) تەرىپىدىن تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈلگەن ئىدى (بۇ يەردە بىز شۇنى ئەسته تۇتۇشىمىز كېرەككى، جۇڭغارلار ياكى قالماقلار ئۇزلىرىنى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرسى دەپ ئاتايىتتى. ئۇلار ئىلى، تېكەس، كۇنەس ۋە چوڭ ـ كىچىك يۇلتۇز ۋادىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئىدى).

17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭغارلار جۇڭگودا موڭغۇللار تەرىپىدىن قۇرۇلغان يۈەن سۇلالىسى ھالاك بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيۇشتى ۋە چورۇس قەبىلىسىنىڭ خانى غالدان بوشۇكتۇ (Haldan Bokoshata)①نى ئۇزلىرىنىڭ رەھبىرى قىلىپ سايلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭغارلار بىر مەزگىل ئۇزلىرىنى"ئۇلۇتلار" (ئولوت) دەپ ئۇز بەگلىرىنى بولسا "ئورت" (ort) دەپ ئاتاشتى.

غالدان بوشۇكتۇخان ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە جۇڭغارلارنىڭ زىمنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ چېگرىسى شىمالدا سىبىرىيەگىچە، شەرقتە موڭغۇلخان ھوكۇمرانلىغىدىكى خالخا موڭغۇللىرىنىڭ يەرلىرىگىچە، غەربتە قىرغىز دالاسىدىن تارتىپ، بالقاش كولىگىچە، جەنۇبتا

① "بوشۇكتۇ" موڭغۇلچە سوز بولۇپ، "تەڭرى ئىرادىسى بىلەن ھوقۇق تۇتقۇچى" دېگەن مەنىدە. ـــ تەرجىماندىن.

شەرقىي تۈركىستانغىچە (كۈچا، قارا شەھەر، تۈرپان قاتارلىق يەرلەرگىچە) بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ مەزگىلدە، جۇڭغارلار (قالماقلار) چورۇسلار، تورغاتلار، خوشۇتلار ۋە دوربۇت مۇڭغۇللىرىدىن ئىبارەت 4 قەبىلىگە بولۇنەتتى. ئۇلار ھازىرمۇ مۇشۇ ناملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەربىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان خانى بولسىمۇ، لېكىن بۇ خانلارنىڭ ھەممىسى چورۇس خانىغا بويسۇنا تتى.

جۇڭغارلار مۇستەقىل ھوكۇمرانلىق قىلغان چېغىدا جۇڭگولۇقلار بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. ئەمما بۇ ئۇرۇشلار جۇڭغارلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن تەبەتنى ئۆز تەرىتوريىسىگە ① قوشۇۋېلىشىغا ھېچقانداق توسقۇنلۇق قىلالمىغان ئىدى.

كېيىنكى چاغلاردا، جۇڭگولۇقلار قالماقلارنىڭ ئاقسا-قىلى ئامۇرسەنا (Ameor Sana) نىڭ خائىنلىق قىلىشىدىن ۋە جۇڭغارلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى جىدەل ماجرالاردىن پايدىلىنىپ، يۇقۇرىدىكى دولەتلەرنى ھېچقانداق بەدەلسىزلا بېسىۋالدى.

جۇڭغارىيە چورۇس خانلىرى ھوكۇمرانلىق قىلغان ۋە غالدان بوشۇكتۇ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئاجايىپ رونىق تاپقان. تېيانشاننىڭ شەرق تەرىپىدىكى ۋادىلار تىمەن توگىلەر، ئىگىز ئاتلار ۋە سېمىز قوي پادىلىرى بىلەن تولـ

① گولوۋىنىڭ «ئىلىنىڭ سىرتىدىكى يەرلەر»، «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىلىلىق 3 - توپلام، 106 - بەتكە قارالسۇن. ـــ ئاپتوردىن.

غان ئىدى. بۇ چاغدا دولەتنىڭ مەركىزى ئىلى بولۇپ، خان ئۇ يەردە ئوزبىنىڭ نۇرغۇنلىغان كوچمەن چارۋىچى ئاھالىسىنى باشقۇراتتى①.

ئاپپاق خوجا دالاي لامانىڭ مەسلىھىتى بويىچە غالدان بوشۇكتۇدىن ئوزبىنىڭ رەقىبى ــ قەشقەردىكى ئىسمائىلغانغا قارشى تۇرۇشقا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. غالدان بۇنى پايدىلىق پۇرسەت دەپ بىلىپلا، قەشقەرىيىنىڭ ئىچكى ئىشىغا قول تىقتى ۋە بۇ يەرنى 1678 - يىلى بېسىۋالدى. ئۇ ئاپپاقنى ئوزبىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلىدى، قەشقەرنىڭ سابىق خانى ئىسمائىلنىڭ ئائىلە - تاۋابىاتلىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ ئىلىغا قايتتى.

بىر غالداننىڭ قەشقەرىيەنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قىلچە قول تەككۈزمەي، قەشقەرىيەدىن ئۇنىڭغا ھەر ئايدا تاپشۇرۇلىدىغان 400.000 سەر تەڭگە (500.000 رۇبلى ياكى 62.500 فۇنت ستېرلىڭ) بىلەنلا قانائەتلەنگەنلىگىدىن، ئۇنىڭ سىياسى تاكتىكىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىگىنى چۈشىنىۋالالايمىز. بىر مەزگىل ئۇتكەندىن كېيىن، ئاپپاق خوجا ئوزبىنىڭ ۋەتىنىگە ساتقىنلىق قىلغان بەتنامىنى يۇيۇش ئۈچۈن، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزۈپ، ئىسمائىلخانىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئەمىنى ئۈچتۇرپاندىن تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، قەشقەرنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلدى ھەمدە مۇھەممەت ئەمىنى ۋەتەننى جۇڭغارلارنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاپپاق خوجا

① كوچمەن چارۋىچى قالماقلار ئولۇسلار ياكى قەبىلىلەرگە بولۇنىدۇ. ئۇلارنىڭ يازلىق ۋە قىشلىق تۇرار جايلىرى ستۇيىمىشا (چارۋىچىلار لاگېرى) دەپ ئاتىلىدۇ. ــ ئاپتوردىن.

پىلانىلىغان بۇ ئاخىرقى ھەركەت دولەتكە ئۇنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئاسىيلىغىدىنمۇ يامان ئاقىۋەت ئېلىپ كېلەتتى.

ئەمىرخان (Kihan Emir) ھەققەتەنمۇ جۇڭغار-لارغا قارشى قوزغىغان بىر قېتىملىق ھۇجۇمدا غەلبىە قىلغان. شۇ قېتىمقى غەلبىە بىلەن 30.000 دەك ئەر-ئايال ئەسىر، نۇرغۇن مال-چارۋا ۋە بايلىقلارنى ئېلىپ قايتقان ئىدى. ئەمما كېيىن قالماقلارنىڭ ھىلە-مىكرىسىدىن قورقۇپ تاقىقا قېچىپ بارغىنىدا، ئۇز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە يېڭىۋاشتىن خوجىلار-نىڭ ئوزئارا قانلىق جەڭ قىلىدىغان سەھنىسىگە ئايلىنىپ قالدى. جۇڭگولۇقلار بۇ دولەتنى بېسىۋالغاندىن كېيىنلا(1825-يىلىغا كەلگەندە) بۇ ئىچكى ئۇرۇشلار ۋاقتىنچە توختىدى.

ئەمىرخان ئولگەندىن كېيىن، ئاپپاق خوجا ئالى سىياسى ھوقۇقنى يېڭىۋاشتىن قولغا كىرگۈزگەن بولسىمۇ، لې-كىن ئۇزاق ھوكۇم سۈرەلمىدى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن① ھو-قۇقنى ئۇنىڭ خوتۇنى خېنىم پاشا② (Khanuin-Padsha) قولغا كىرگۈزۈۋالدى. خېنىم پاشا ئوز ئەتراپىدىكى بىر تۇر-كۇم دەرۋىشلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئاپپاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلىنى ئولتۇرۇپ، ئالى ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى ئوز ئوغلى مەھدى (Mehdi) گە تارتىپ ئېلىپ بەردى. ئەمما ئاردىدىن ئۇزاق ئۇتمەي، خېنىم پاشا ئۇزى پىلانلىغان سۇئىقەستىنىڭ قۇربانى بولۇپ، ھىلىقى دەرۋىشلەرنىڭ پىچىغى ئاستىدا

① «ئاپپاق خوجا تەزكىرىسى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا. زەھەر بېرىپ ئولتۇرۇلگەن. ــ تەرجىماندىن.

② ئۇچتۇرپانلىق ئىزىم پاشا خېنىم بولسا كېرەك. ــ تەرجىماندىن.

ئولدى. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، يەركەن ۋە قەشقەر ئايرىم-ئايرىم هالدا قارا تاغلىقلار مەزهىبىدىكى دانىيال خوجا ۋە ئاق تاغلىقلار مەزهىبىدىكى ئەخمەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئوتتى. بۇ ئىككى خوجا يەنە ئوزئارا قانلىق جەڭ باشلىۋەتتى. دانىيال خوجا دەسلەپتە يەركەندىكى قىرغىزلارنى يارەمگە چاقىردى. بۇ قىرغىزلارنىڭ سەركەردىسى سۇلتان هاشىم (Sultan Ashem) دېگەن كىشى بولۇپ، بىر مەزگىل يەركەنگە خان بولغان ئىدى. لېكىن دانىيال خوجا جۇڭغارلارنىڭ ئەمرىخاندىن ئىنتىقام ئېلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ياۋغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، قەشقەرغە يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقان قالماقلار قوشۇنىغا قوشۇلدى. دانىيال خوجا يېڭى ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن بىرلىكتە قەشقەرلىقلەر بىلەن بىرنەچچە مەيدان ئېلىشتى. ئاخىر قەشقەر تەرەپ مەغلۇپ بولۇپ، سېپىلىنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. جۇڭغارلار بۇ قېتىمقى ناھايىتى كەڭ قوساقلىق قىلدى. جۇڭغارلارنىڭ بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانلىقىغا ياكى ئوز دۇشمەنلىرىنى قىرغانلىقىغا هەققىدە هېچقانداق خاتىرىنى كورمىدۇق، ئۇلار قەشقەر شەهرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، پۇقرا تەرىپىدىن سايلانغان بىر ئادەمنى بۇ يەرگە هوكۇمران قىلىپ تەيىنلەپ، ئەخمەت خوجىنى ۋە ئۇنىڭ ئائىلە-تاۋابا تلىرىنى هەم ئۇنىڭ چوڭ تەسىر كۇچكە ئىگە مۇخلىسلىرىنى، شۇنىڭدەك دانىيال خوجىنى ئېلىپلا ئۇز دولىتىگە قايتتى.

1720-يىلى غالدان بوشۇكتۇ ئولگەندىن كېيىن، سېۋىن ئاربىدە دېگەن بىر كىشى جۇڭغارىيە تەختىگە چىقتى. بۇ يېڭى هوكۇمران دانىيال خوجىغا قەشقەرىيەدىكى

ئالته شەھەرنى باشقۇرۇشنى تاپشۇردى. دانىيال خوجا يەر-كەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەرنى ئۇزىنىڭ مەر-كىزى قىلىپ بەلگىلىدى ۋە ھەر قايسى شەھەرلەرگە ئۇزى تاللىغان ھاكىملارنى تەينىلىدى. ئېھتىمال، "ئالته شەھەر" دىگەن نام مۇشو ۋاقىتتىن باشلاپ قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. قەشقەرنىيە دەل ئالته شەھەرنىڭ نامى بىلەن تونۇلغان. بۇ ئالته شەھەر قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە كۇچار① لارنى ئۇز ئىچىگە ئالاتتى. دانىيال خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى جۇڭغارلار ئوردىسىدا گورۇگە تۇتۇپ قېلىندى.

غالدان سېرىن (Haldan Serin) جۇڭغارىيىگە پادىشا بولغاندىن كېيىنمۇ دانىيال خوجا ھوكۇمران بولۇپ تۇرۇۋەردى. نەتىجىدە قارا تاغلىقلار قەشقەرىيىدە ئۇزىنىڭ تەسىر كۇچىنى تۇرغۇزۇۋالدى. دانىيال خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، غالدان سېرىن ئۇزىنىڭ 4 ئوغلىنى بىردىن شەھەرگە خان قىلىش پەرمانىنى چۇشۇرۇپ، چوڭ ئوغلىغا يەركەنىي، ئىككىنچىسى ئوغلىغا قەشقەرنى، ئۇچىنچى ئوغلىغا ئاقسۇنى، توتىنچى ئوغلى يۇنۇس خوجىغا (Yunus Khodja) خوتەنىنى بەردى. دىمەك، ئۇ قەشقەرىيەدىن ئۇزىگە كېلىدىغان تەھدىتنى ئازايتىش ئۇچۇن، قەشقەرىيەنى بولۇپ ئىدارە قىلىش چارىسىنى قوللانغان ئىدى.

يۇنۇس خوجا ــ بۇ تۇت ئاكا ـ ئۇكا ئىچىدە قەلبى جۇشقۇنلۇقا ۋە ئۇلۇغ ئارزۇ ـ ئىستەكلەرگە تولغان كىشى ئىدى. يۇنۇس خوجا جۇڭغارلارنىڭ ئاجىزلىغىنى سەزگەندىن

① كېيىن ياقۇپ بەگ بۇ ئالته شەھەرگە يەنە قارا شەھەرنىمۇ قوشقان. شۇنىڭ بىلەن قەشقەرىيە يەتته شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. ــ ئاپتوردىن.

كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشكە بەل باغلىدى ۋە ئۇزىنىڭ بۇ مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن جىددى چارە ئىزلەشكە كىرىشتى. ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپاننىڭ ھاكىملىرى جۇڭغارىيە ھوكۈمىتىگە يۈنۈسنىڭ ئەھۋالىنى چېقىپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭغارلار ئۇزىنىڭ ئىچكى جەدەل ماجرالىرى بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەچكە، يۈنۈسنىڭ پىلانىنى تارمار قىلىشقا ئۈزلىرىنىڭ قۇدرىتى يەتمەيدىغانلىقىنى سېزىپ قالدى.

غالدان سېرىن ئولگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى پارتلىدى. بۇ كۈرەش بىر بىرىگە قارشى تەرەپنىڭ تەخت ۋارىسلىرىنى ئاغدۇرۇش①

① غالداننىڭ ئۇرۇق جەمەتلىرىنىڭ تەخت تالىشىش كۈرىشى داۋامىدا قىلغان رەزىللىكلىرىنىڭ تىپىك مىسالى سۈپىتىدە، سىز تونۇيدىغان ئابراموۋ (Abramoff) ئەپەندىنىڭ «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىللىق مەجمۇئەسىنىڭ 160 - بېتىگە بېسىلغان ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۈرىمىز. بۇ نەقىللەر جۇڭگولۇقلار يازغان «غەربىي يۇرتتا كورگەنبىلگەنلىرىمىز» (جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرىغا يېقىن جايلارنىڭ يىلنامىسى) دىن ئېلىنغان. "1745 - يىلى 9 - ئايدا، غالدان سېرىن خان ئولدى. خانىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئۇنىڭ 2 - ئوغلى سېۋدەن دورجى ئاجەنامجىل (Isaran - Dorizi-Atchja - namjyal) تەختكە ئولتۇردى. ئۇ ئارىدىن ئۇزاق ئوتمەي ئوز ئىنىسى سېۋدەن جايىل (Isaran - Djail) نى ئولتۇرۇۋەتتى. غالدان سېرىنىڭ چوڭ ئوغلى لامادارجا (Lama - Dardja) ئوزىنىڭمۇ كىچىك ئىنىسىگە ئوخشاش بامان ئاقىۋەتكە قېلىشىدىن قورقۇپ، خانىنىڭ بۇ ۋارىسىنى ئولتۇرۇپلا

بىلەن ئاخىرلاشتى. غالىدانىڭ يېراق تۇققىنى، قالماقلار قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئامۇرسەنا ھۇشۇ غەلىيانىدىن پايدىلىنىپ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش نىيىتىگە كەلدى - دە، ئۇزىگە يېقىن بەزى كىشىلەرنىڭ تەلىيىنى سىناپ كۆرمەكچى بولىدى. ئەمما ئىش ئۇنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقماي قالغانلىقتىن، 1847 - يىلى ئوز قەبىلىسى بىلەن بىللە جۇڭگو پۇقرالىغىنى قوبۇل قىلىدى. چىڭ خانىدانلىغى ئوز قولىغا كەلگەن بۇ چوڭ ئامەتنى ھەرگىز قولىدىن بەرمەيتتى. شۇڭا دەرھال بۇ دولەتكە ئەسكەر چىقاردى. جۇڭگو قوشۇنلىرىغا ھەمرا بولۇپ بارغان ئامۇرسەنا قالماقلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى قارشىلىقسىز جۇڭگو تەرەپكە ئوتۇشكە قايىل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭگو -

---

دولەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئوز قولىغا ئالدى. لامادارجىنىڭ ئاچىسى ئولان بايىر (Dolan - Bayr) ۋە ئۇنىڭ ئېرى ئىسىيان كوتەرگەنلىگى ئۈچۈن بۇلارمۇ ئولتۇرۇلدى. بىز يۇقۇرىدا ئېيتىلغان بارلىق قىرغىنلارنىڭ پەقەت بىر نەچچە يىل ئىچىدىلا يۇز بەرگەنلىگىنى ئۇنتۇپ قالماسلىغىمىز لازىم. 1754 - يىلى خانىنىڭ ئىككى تۇققىنى داۋاچ (Tavatsi) بىلەن ئامۇرسەنا ئۇنىڭغا قارشى قوزغالدى. ئامۇرسەنا 1,500 ئادەم بىلەن ئىلىغا كېچىسى كېلىپ، لامادارجىنى ئوردىسىنىڭ ئىچىدىلا ئولتۇردى. جۇڭغارلار داۋاچنى دەرھال خانلىققا سايلىدى. داۋاچ ئەسلىدە ئولگۇچى لامادارجىنىڭ ئەڭ يېقىن تۇققىنى بولۇپ، ئامۇرسەنا ئوزىنىڭ تەختتىن قۇرۇق قالغانلىغى ئۈچۈن قاتتىق غەزەپلەندى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ بىزنىڭ بۇ كىتابتا كېيىنچە بايان قىلىنىدىغان مىزدەك، جۇڭگولۇقلارغا تىز پۈكتى ۋە ئوز دولىتىنى ئولارغا ساتتى". — ئاپتوردىن.

لۇقلار جۇڭغارىيىنى ناھايىتى تېزلا ئىشغال قىلىۋالدى. جۇڭ-
غارلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خاقانى بولغان داۋاچ ئولەرمەن
بىر ئادەم بولغاچقا، ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەستىن،
ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەتتى. ئۇ ئۇچتۇرپان ھاكىمىدىن باش-
پانالىق تىلەپ، ئۇچتۇرپانغا قېچىپ بارغان ئىدى. ھالبۇ-
كى، ئۇچتۇرپاندىكى بۇ كىشى داۋاچ تەرىپىدىن يېقىندىنلا
ھاكىمىيەتقا تەيىنلەنگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، ۋاپادارلىق دە-
گەن بۇ ئالىجاپ پەزىلەت مۇشۇ كىتاۋىمىزدا تەسۋىرلەنگەن
دەۋردىكى سىياسى ئەرتىسلەر ئىچىدە دائىم ئۇچرىتقىلى
بولىدىغان پەزىلەت ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇچتۇرپاننىڭ ھە-
يىتى ھاكىمى داۋاچنى مەس قىلىپ قويغاندىن كېيىن، جۇڭ-
گو قوشۇنلىرىنىڭ باشلىغىغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ چاغدا،
جۇڭغارىيىدىكى جۇڭگو قوشۇنىدا خىزمەت ئوتەۋاتقان ئامۇرسەنا
قەشقەرىيەنى بويسۇندۇرۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇ
ھەربى قوشۇن ئىشلەتمەستىن، ئاق تاغلىق خوجىلار بىلەن
قارا تاغلىق خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ
بۇ مەقسەتكە يېتىشنى قارار قىلدى.

يۇقۇرىدا بىز جۇڭغارىيىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خاقانى قارا
تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ تەسىر كۈچىنى تىكلىگەنلىگىنى سوز-
لەپ ئوتكەن ئىدۇق. ئامۇرسەنا ئوز غەرىزىنى ئىشقا ئاشۇ-
رۇشقا ھەركەت قىلىۋاتقان چاغدا، قارا تاغلىق خوجىلار
يەركەن بىلەن قەشقەرگە ھوكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. ئۇلار
يۇنۇس خوجىنىڭ پاشاخان (Padsha Khan) ۋە جاھان خۇ-
جا (Djagan — Khodja) دېگەن ئوغۇللىرى ئىدى. ئامۇر
سەنا قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ ئاق تاغلىق خوجىلارغا مايىل
ئىكەنلىگىنى سەزگەندىن كېيىن، ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىدىن

بىر ئادەمنى تاللىۋېلىپ، شۇنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەرىيە-نى بەسىۋالماقچى بولدى. ئۇ جۇڭگو قوشۇنلىرى باشلىغىنىڭ رازىلىغىنى ئالغاندىن كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ بۇرۇنقى ھو-كۈمرانى ئەخمەت خوجا (مەخمۇت خوجا) نىڭ ئوغۇللىرى بۇرھا-نىددىن (چوڭ خوجا) بىلەن خوجا جاھان (Khodja Khan كىچىك خوجا) نى ئاشۇ مەقسەتتە غۇلجىغا تەكلىپ قىلدى.

بۇرھانىددىن ئوز ئىنىسى خوجا جاھاننى ئىلىدا گورەگە قويۇپ، ئوزى قالماقلار، ئاز ساندىكى خەنزۇلار ۋە شەرقىي تۇركستانلىق مۇساپىرلاردىن تەشكىل قىلىنغان كىچىك بىر ھەربى قوشۇننى باشلاپ ئاقسۇغا يۇرۇش قىلدى. ئاقسۇ خەلقى قىلچە قارشىلىق كورسەتمەستىن تەسلىم بولدى. بۇر-ھانىددىن خوجا بۇ شەھەردە ئوز قوشۇنىنى كېچەيتكەندىن كېيىنلا ئۇچتۇرپانغا يۇرۇش قىلدى. ئۇچتۇرپان خەلقىمۇ بۇلارنى قىزغىن كۇتۇۋالدى، ئەسلىدە ئىلىدىن ئاقسۇغا باردىغان ئىككى يول بار بولۇپ، بىرسى مۇزارت داۋىنىدىن ئوتىدە-غان تۇز يول، يەنە بىرسى ئىسسىق كولنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى بىلەن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئاقسۇغا① كىرىدىغان ئەگرى يول ئىدى. بۇ يەردە بۇرھانىددىن خوجىنىڭ

1 - يول بىلەن، يەنى مۇزارت داۋان ئېغىزى ئارقىلىق ئاق-سۇغا يېتىپ بارغانلىغىنى مولچەرلەش مۇمكىن. ئەپسۇسكى، بىزدە بۇ ئىشنىڭ قاچان يۇز بەرگەنلىگىگە دائىر ماتېرىيال يوق. يەركەن خوجىلىرى بىلەن خوتەن خوجىلىرى ئوزلە-

① ھازىر دولەتنىڭ پەرمانى بىلەن مۇزارت داۋان ئېغىزى-دىن ئوتىدىغان يول توسۇپ تاشلاندى. ئاقسۇ بىلەن غۇلجا ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرى پەقەت يەنە بىر يول ئارقىلىقلا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ـــ ئاپتوردىن.

رىنىڭ رەقىپلىرى بولغان ئاق تاغلىقلار گۈرۈھىدىكى بۇر-
ھانىدىن خوجىنىڭ ئاقسۇنى ئىگەللىگەنلىگىنى ئاڭلىشى بىلەنلا،
ئاقسۇغا بىر چوڭ قوشۇن ماڭدۇردى. يول ئۈستىدە بۇلارغا
قەشقەردىكى خوجىلار ۋە بۇرھانىدىنغا قارشى تۇرۇشقا چاقى-
رىلغان بىر تۈركۈم قىرغىزلارمۇ قوشۇلدى. بۇرھانىدىن خو-
جا قارا تاغلىقلار گۈرۈھىدىكى خوجىلارنىڭ تەييارلىق ئەھ-
ۋالىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۈچتۇرپاننى چىڭ ساقلاپ، ئىلا-
گىرىلىمەي تۇرۇۋالدى. بۇرھانىدىن خۇجىنىڭ قوشۇنى يەركەن،
قەشقەر، خوتەن خوجىلىرى بىلەن قارا قىزغىزلارنىڭ بىر-
لەشمە قوشۇنىغا ھەقىقەتەنمۇ تەڭ كېلەلمەيتتى، ئۇنىڭ قو-
شۇنى كۈچالىق، ئاقسۇلۇق ۋە تۇرپانلىق 5،000 مۇسۇلمان
ۋە دولانلاردىن، 1،000 قالماق ۋە 400 خەنزۇدىن① ئەركىپ تاپقان ئىدى. قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ قوشۇنى
ئۈچتۇرپانغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، شەھەرنى② قور-

① ۋەلىخانوۋ ئەسىرى 3 - توم، 41 - بەتكە قارالسۇن.
بىز بۇ يەردە تۇنجى قېتىم دولانلارنى ئۇچراتتۇق. ئۇلار ھازىر
مارالۋېشى قورغىنى ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقان. ــ ئاپتوردىن.

② ۋەلىخانوۋنىڭ ئەسىرىدە بۇ قوشۇننىڭ قەشقەردىن چىققاندىن
كېيىن ئاقسۇ ۋە كوكشالدىن ئوتۇپ، ئۈچتۇرپانغا قاراپ ماڭغان-
لىغى تىلغا ئېلىنغان، ئەمىلىيەتتە، ئىش ئۇنداق ئەمەستىڭ قە-
لىندۇ. چۈنكى بۇ قوشۇن ماڭماقچى بولغان يول كوكشال ئارقە-
لىق ئاتۇش ۋە كەلپىندىن ئوتىدىغان تاغلىق يولدۇر. يېقىنقى
كۈنلەردە ۋەلىخانوۋ يەنە مۇنداق دەيدۇ: مېنىڭ پەرىزىمچە، خو-
تەن ۋە يەركەن قوشۇنلىرى يېڭىسارغا كەلگەندە، بۇ شەھەردىكى
بىر قىسىم ئادەملەر ئۇلارغا قوشۇلغان. ئاندىن ئۇلار ئاتۇش،
ئۈچتۇرپان يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلىگەن. ــ ئاپتوردىن.

شۇالدى. قارا تاغلىق خوجىلار سېپىلىگە ھوجۇم باشلاشتىن ئىلگىرى بۇرھانىددىن خوجىغا ئەلچى كىرگۈزۈپ، ئىشنى مەسلىھەت بىلەن ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇلار ئاقسۇ، كۇچانى ۋە قەشقەر شەھرىنى بۇرھانىددىن خوجىغا بېرىپ، يەركەن ۋە خوتەننى ئۆزلىرى باشقۇرماقچى بولغانلىغىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار بۇرھانىددىن خوجا بىلەن ئىچكى ئۇرۇش قىلماي، ھەر ئىككى تەرەپ ئوز قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىلىغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمما بۇ سوھبەت ھىچقانداق ئۇنۇم بەرمىگەنلىكتىن، شەھەرگە ھۇجۇم باشلاندى.

ئۇزۇن ئوتمەي، قورشاۋچىلار ئىچىدە، بىرمۇنچە كىشىلەر ئاق تاغلىقلارنىڭ قەشقەرىيەگە قايتىشىنى قوللاپ چىقتى. ھامان كوپرەك پايدا - مەنپەئەت كېلىدىغان تەرەپ ئۇچۇن كەتمەن چېپىپ كەلگەن قىرغىزلار ئىھتىمال بۇرھانىددىنغا سېتىلىپ كەتكەن بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۇچۇن، بىرىنچى قېتىملىق ئېلىشىشتا قىرغىزلار بىلەن كوپ ساندىكى بەگلەر قوشۇنلىرىنى باشلاپ، قورشاۋدا قالغان بۇرھانىددىن خوجا تەرەپكە ئوتۇپ كەتتى. قارا تاغلىقلارنىڭ سەركەردىلىرى قالغان قوشۇنلىرىنى ئېلىپ قېچىشقا ئاران - ئاران ئۇلگۈردى. بۇرھانىددىن خوجا غەلىبىنىڭ مۇنداق ئاسان قولغا كەلگەنلىگىنى كورۈپلا تېخىمۇ ئىلھاملىنىپ، قەشقەرغە يۇرۇش قىلىدى ۋە ھىچقانداق قارشىلىقسىزلا بۇ شەھەرنى ئىگەللىدى①.

① ۋەلىخانۇۋنىڭ ئېيتىشىچە، ئاق تاغلىقلار گۇرۇھىنىڭ خوجىسى قەشقەرگە كىرگەندە ھىچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمايلا قالماستىن، بەلكى قىزغىن قارشى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولغان. پۇقرالار شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئىككى قاسنىغىدا تۇرۇپ، داقا - دۇمباق چېلىپ ئۇلارنى قارشى ئالغان ــ ئاپتوردىن.

بۇ چاغدا قارا تاغلىقلارنىڭ سەركەردىلىرى ئالتاچان قۇيـ
رۇغنى خادا قىلىپ تىكىۋەتكەن ئىدى. بۇرھانىدىن قەشـ
قەردە قىسقا ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن، قىرغىزلاردىن ئابىد
(Kabid) دېگەننى بۇ شەھەرگە ھوكۇمران قىلىپ قويدى،
ئاندىن يەركەنگە قاراپ يۇرۇش قىلدى. بۇ چاغدا بۇرھانـ
دىننىڭ قولىدا يەنە 600 قالماق، 200 خەنزۇ ئەسكەر بار
ئىدى. بۇ چاغدا قارا تاغلىقلار گۇرۇھىدىن خوجا جاھان
دېگەن كىشى يەركەننىڭ ھوكۇمرانى ئىدى. بۇ زات ئىنتا ـ
يىسن مېھىر ـ شەپىقەتلىك ۋە ئىسسل پەزىلەتلىك كىشى
بولغانلىقتىن① ئۇز خەلقىنىڭ يۈكسەك ئىززەت ـ ھورمىتىگە
ۋە ھمايىسىگە ئېرىشكەن ئىدى. يەركەن ئاھالىسى دىنىي
ئېتىقات نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى بۇ ھوكۇمرانغا چوڭقۇر
سەمىمى مېھىر ـ مۇھەببەت باغلىغانلىغى ئۈچۈن، دۇشمەنگە
قەھرىمانلارچە قارشىلىق كورسەتشكە بەل باغلىدى.

بۇرھانىدىن خوجا بىر تەرەپتىن خوجا جاھانغا
ئەلچى ئەۋەتىپ، ئامۇرسەنا بىلەن بوغدىخان (Bogdwi
Khan)② نىڭ نامىدىن ئۇنىڭ جۇڭگوغا تەسلىم بولۇشىنى ۋە
جۇڭگو پۇقرالىغىنى ئېتىراپ قىلىشىنى تەلەپ قىلدى، يەنە
بىر تەرەپتىن، ئۇز قوشۇنلىرىنى باشلاپ يەركەنگە يېقىنلا

① خوجا جاھان ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە ياشىغان
بىر يازغۇچى. خوجا جاھانىنى ئىسلىم ـ پەنىنى راۋاجلاندۇرۇشقا
ئىلھام بەرگەن ئىدى، دەپ تەسۋىرلىگەن ھەمدە ئۇ ھوكۇم
سۇرگەن دەۋرنى مىرزا ھۇسەيىن بايقارا (Mirza — Hoossein)
نىڭ دەۋرىگە ئوخشاتقان ئىدى. — ئاپتوردىن.

② جۇڭگولۇقلارنىڭ پادىشاسىغا بېرىلگەن بىر خىل
ئاتاق. — ئىنگلىزچە تەرجىماندىن

شپ كېلىشكه باشلىدى. ئەلچىلەر خوجا جاھانغا كورۇنۇش قىلىش ئۈچۈن، ئوردا ئىشىگى ئالدىدا سەجده قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

خوجا جاھان ئۇلارغا: مەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھوكۈمرانى بولۇش سۈپىتىم بىلەن دەھرىلەر ئۇستىدىن غازات قىلماي تۇرالمايمەن①، دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ چاغدا قايسى تەرەپنىڭ غەلبىسە قىلىدىغانلىغى تېخى روشەنلەشمىگەن بولسىمۇ، لېكىن قورشاۋدا قالغانلار ئۇستۈنلۈكته تۇراتتى. شۇڭا بۇرھانىدىن ئوزىنىڭ ئۇچتۇرپاندا ئىشلەتكەن پارا بېرىش ئەيرىكىنى قايتا ئىشلەتتى. خان ئوردىسىدىكى مەنسەپدارلاردىن ئىشىك ئاغىسى نىياز (Ishik — Aga — Niaz) بىلەن ھوشۇر قازى بەگ (Ashoor Kazi Bek) لەرنى سېتىۋالدى. سېپىل ئىچىدىكىلەر 40 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇمغا ئوتۇپ قورشاۋچىلارنى چېكىندۈردى. بۇ چاغدا دۈشمەنگه شېرىك بولغان ھىلىقى

① بۇ، غازات ياكى كاپىرلارغا قارشى ئۇرۇش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. "غازى" (بۇزغۇچى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ) بىر خىل نام بولۇپ، پەقەت يات دىنىدىكىلەر (كاپىرلار) بىلەن ئۇرۇش قىلغان ئادەملەرگىلا شۇنداق نام بېرىلىدۇ (1870 - يىللىق «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 11 - جىلد، 73 - بەتتىكى ئىزاھاتىدىن ئېلىندى). غازاتنىڭ ماھىيىتى دىنىي خاراكتېردىكى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىدۇر. بۇ ئىبارىنى ئامۇ دەريياسىنىڭ شىمالىي ۋادىسى ۋە تېيانشان تاغلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى قوللانمىدۇ. مايۇر ج.م تروتتېر يازغان «شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە خاتىرىلەر» گە قارالسۇن. — ئىنگلىزچە تەرجىمىدىن.

سۇئقەستچىلەر تۇيۇقسىزلا توۋ - ئەلەملىرىنى تاشلاپ ئار-قىسىغا قېچىۋىدى، پاتپاراقچىلىق يۈز بەردى. ئارقىدىنلا يەركەنلىكلەرنىڭ قوشۇنى تېرى - پىرەڭ بولۇپ قاچقىلى تۇردى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان قىرغىزلار تېرى - پىرەڭ بولۇپ قاچقانلارغا قارشى ھۇجۇمغا ئوتتى. پاتپاراقچىلىقتا ھەممەيلەن شەھەر دەرۋازىسىغا قىسىلىپ كىرىشكە باشلىدى. تۇرغۇن كىشىلەر مۇشۇ پاتپاراقچىلىقتا ئولۇپ كەتتى. خوجا جاھان شۇ كېچىسى بۇ شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن ئىدى. شەھەر ئاھالىسى ئەتىسى بۇرھانىددىنغا شەھەر دەر-ۋازىسىنى ئېچىپ بەردى. قورشاۋدىكى پاتپاراقچىلىقتىن ئامان قېلىپ قاچقانلارنى قوغلاشقا قوشۇن ماڭدۇرۇلدى. ئىككى تەرەپ بىر دەم ئېلىشقاندىن كېيىن قارشى تەرەپ يېڭىلىپ ئەسىرگە ئېلىنىدى ۋە يەركەنگە ئېلىپ بېرىلىپ ئولتۇرۇلدى.

خەنزۇلارغا سادىق بولغان ئاق تاغلىق خوجىلار مۇشۇ قانلىق جەڭ ئارقىلىق ئۇزلىرىنىڭ قەشقەرىيەدىكى ھوكۇم-رانلىغىنى يېڭىۋاشتىن تىكلىدى. نەتىجىدە، خەنزۇلار بىر قانچە يىل ئىچىدىلا ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلماستىن جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيەدىن ئىبارەت ئىككى دولەتنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزدى.

ھالبۇكى، جۇڭگو ھوكۇمىتى بۇ دولەتلەردە مۇۋاپىق ساندا قوشۇن تۇرغۇزمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيەدىكى ئورنى تولىمۇ ئىشەنچسىز ئىدى. 1757-يىلىغا كەلگەندە، جۇڭغارىيەدىكى ئامۇرسانا بىلەن قەشقە-رىيەدىكى بۇرھانىددىن خوجا ئۇنىڭغا قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى. ئامۇرسانانىڭ بىر مەھەل ئۆز دولىتىنى خەن-

زۇلارغا ساتقانلىغى پەقەت ئۇنىڭ بۇ دولەتتە ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈنلا قوللانغان بىر خىل تەدبىرى ئىدى، خالاس. شۇڭا ئۇ ئۆز يۇرتىنى خەنزۇلار-نىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئازات قىلىش يولىدا ھەر قانداق بىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىشقا دائىم تەييار ئىدى. ئامۇرسەنا جۇڭگولۇقلار كوپچىلىك قوشۇنىنى قايتۇرۇپ كەتكەن پۇر-سەتتىن پايدىلاندى - دە، ئۆزى باشلاپ كىرگەن دۇشمەنگە قارشى ئىسيان كوتىرىپ مۇڭۈپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىن، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. ئۇرۇشتا 500 چە خەنزۇ ئۆز باشلىقلىرى بىلەن بىللە ئامۇرسەنا تەرىپىدىن يوقىتىلدى. قالماقلار ئامۇرسەنانى خان دەپ ئېتىراپ قىلدى. ئەمما ئىككىنچى يىلى خەنزۇلار بۇ يېڭى خانغا قارشى يېڭىڭاش-تىن قوشۇن ئەۋەتكەندە، ئامۇرسەنا ئۆزىنىڭ خەنزۇلارغا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىغىنى سېزىپلا قىرغىز دالاسى ئارقا-لىق سىبىرىيىگە قېچىپ كەتتى، ئاندىن بىر يىل ئوتەر-ئوتمەي شۇ يەردە ياۋا چىچەك كېسەللىگى بىلەن ئاغرىپ ئولدى①. جۇڭگولۇقلارنىڭ قوشۇنى جۇڭغارىيىيى ئىككىنچى

① گولوبىيېۋ (Golobeff) ئۆزىنىڭ «تاشقى غۇلجىنىڭ چېگرا رايونلىرى ھەققىدە ئومۇمى بايان» دىگەن ئەسىرىنىڭ 3 - تومىدا توۋەندىكىلەرنى شەرھىلەيدۇ: بىر مۇنچە تورغاق قالماقلىرى مەندىن، "بىزنىڭ ئامۇرسەنامىز پات يېقىندا قايتىپ كېلەرمۇ؟ ئۇ ئاق پادىشادىن بىزنىڭ خەنزۇلارغا زەربە بېرد-شىمىزگە ياردەم تەلەپ قىلىپ كەتكەن ئىدى"، دەپ سورىغان ئىدى. دىمەك، ئۆز ۋەتىنىنى ساتقان ۋە مىليونلىغان قېرىنداش-لىرىنىڭ ھالاك بولۇشىغا سەۋەپچى بولغان مۇشۇ ئامۇرسەنا يەنىلا خەلقنىڭ قەلبىدە، بىزنى كەلگۈسىدە ئاسارەتتىن قۇتۇلـ

قېتىم ھەچبىر توسالغۇسىزلا بېسىۋالدى. ئۇلار، ئىھتىمال، ئۇزلىرىنىڭ بۇ يەردىكى ھوكۇمرانلىق ئورنىنىڭ ئانچە مۇستەھكەم بولمايۋاتقانلىقىنى بۇ دولەتنى قان توكمەستىنلا بېسىۋالغانلىقتىن بولدى، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. شۇڭا، 1758 - يىلى بوغدىخان تىلغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدىغان ئۇ يەر - بۇيەردىكى قىسمەن قوزغىلاڭلارنى بانا قىلىپ تۇرۇپ، جاۋخۇي ۋە فۇدېنىڭ قوماندانلىغىدا جۇڭغارلارنى قاتتىق باستۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، قالماقلار ئارىسىدا ئەر - ئايال، ياش - قېرى دېمەي ئومۇمىيۈزلۈك چوڭ قىرغىن باشلىنىپ كەتتى. ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان بۇ قىرغىندا 1.000.000 ئادەمنىڭ بېشى ئېلىندى① (يۈز يىلدىن كېيىن، بۇ دولەتتە يۈز بەرگەن تۈڭگان يېغىلىغىدا 500.000 خەنزۇ، سولۇن، شۇۋە ۋە قالماق ئولتۇرۇلدى).

شۇنىڭ بىلەن، جۇڭغارىيە دىگەن بۇ دولەت پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. بىر مەھەل گۈللەپ ياشنىغان بۇ دولەتنىڭ ئاھالىسىدىن قالماق قەبىلىسىدىكى ئاز بىر تۇركۈم دوربوتلارنىڭ بەختكە يارىشا ئامان قالغانلىغىنى ۋە قىرغىز دالاسىغا قېچىپ كەتكەن ئاز سانىدىكى كىشىلەرنى ھىساپقا

دۇرغۇچى قەھرىمان، دەپ ساقلىنىپ قالغان. بۇ پاكىتتىن بىز، ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئۆزىنىڭ شەپقەتچىسى دەپ قارىغان ئادەملەرگە گودەكلەرچە ئىشىنىدىغان خۇسۇسىيىتىنى كۆرۈۋالالايمىز. — ئاپتوردىن.

① ئابراموۋ: «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىللىق 1 - جىلد، 122 - بەتكە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

قالمىغاندا، ھەممە ئاھالىسى قىرىلىپ تۈگىدى. سۇلتان تەيىجى سەيرىن (Sultan - Taish - Seren) 10.000 تۈتۈندەك قىپچاقنى باشلاپ ۋولگا دەريا‌سى بويىدىكى روسىيە قالماقلىرى ئارىسىغا قېچىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ چوڭ قىرغىندىن ساقلىنىپ قالغان ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جۇڭغارىيە 7 رايونغا بولۇپ تاشلاندى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىلى، تارباغاتاي، شىخو بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئىلى ئولكىسىنى تەشكىل قىلدى. باريكول بىلەن ئۇرۇمچى گەنسۇ ئولكىسىگە قوشۇۋېتىلدى. قوبدۇ بىلەن ئۇلاستاي ئايرىم-ئايرىم ھالدا مۇستەقىل ھوقۇققا ئىگە رايون بولۇپ شەكىللەندى①. خەنزۇلار ئىلگىرى جۇڭغارىيە خانى تۇرغان جايغا غۇلجا شەھرىنى بىنا قىلدى ھەمدە بۇ يەرگە موڭغۇل قەبىلىسىدىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ھەربىلەرنى يەنى مانجۇرىيە چېگرىسىدىكى كوك تۇغلۇق چېرىكلەرنى، شۇڭلەرنى، سولۇنلارنى ۋە داغۇرلارنى كوپلەپ يوتكەپ كەلدى. شۇنىڭدەك يەنە جىنايەتچىلەرنى ۋە جۇڭگودا يەر-زىمىنسىز قالغان سەرگەردانلارنىمۇ بۇ يەرگە يوتكەپ كەلدى. خەنزۇلار تۇڭگان② دېگەن نام بىلەن ئاتالغان مۇسۇلمانلارنى ئۆزلە-

① گولوبىيۇ: «تاشقى غۇلجا چېگرا رايونلىرى»، «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى»، 1861 - يىللىق 3 - جىلد، 107 - بەتكە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

② «تۈركىستان ھەققىدە ئومۇمى بايان» دېگەن كىتاپ-نىڭ 1867 - يىلى نەشر قىلىنغان 5 - جىلدىغا خەينىس (Heins) ئەپەندىنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىدىكى تۇڭگان يېغىلىغى» دېگەن قىزىقارلىق بىر ماقالىسى بېسىلغان. ئاپتور بۇ ماقالىسى-

رىنىڭ غەربىي ئولكىلىرىدىن يەنى گەنسۇ ۋە شەنشىدىن جۇڭغارىيىگە قوغلىغان ۋەقە چوقۇم مۇشۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ سىرتىدا، 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھورلۇكخان (Hhan-Hoorlook) بىلەن روسىيىگە

دا، ئۇيغۇرلار ياكى ئۇغۇزلار شەرقىي تۈركىستانىدا قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن تۈركىلەرنىڭ بىر تارمىقى، دەپ قارىغان ۋە بۇ-لارنى تۇڭگانلارنىڭ دەل ئوزى دەپ قەيت قىلغان. خەينىسنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 30.000.000 غا يېتىدە-كەن. ئۇلار قاراشەھەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئوز پايتەخت-لىرىنى قۇرغان. خەنزۇلار 7 - ئەسىردىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىغان ۋە 8 - ئەسىرگە كەلگەندە خوتەننى ئىستىلا قىلىپ، ئۇنى يوقاتقان. كېيىن، يەنى 8 - 9 - ئەسىرلەردە 1000.000 غا يېقىن ئۇيغۇرلار گەنسۇ ۋە شەنشى ئولكىلىرىدىن جۇڭغارىيىگە قوغلانغان. ئۇيغۇرلار دەسلەپتە بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان جاھىل بۇددىستلاردىن بولۇپ، 14 - ئەسىرگە كەلگەندە شەرقىي تۈركىستاندىن كىرگەن ئىسلام دىنىنى پەيدىن - پەي قوبۇل قىلغان.

خەينىس ئەپەندىنىڭ، تۇڭگانلار بىلەن ئۇيغۇرلار — بىر ئىرقتىكى مىللەتلەر، دىگەن پەرىزى قىلچىمۇ ئاساسقا ئىگە ئەمەس. بۇ مەسىلىنىڭ ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن ئاللىقاچان ھەل قىلىنغانلىقىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، مەن خەنـ-زۇلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئوزلىرىنىڭ غەر-بىي ئولكىلىرىگە ھەيدەپ كەتكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن تەڭ يەنە شۇنى پەرەز قىلىمەنكى، "تۇڭگان" دىگەن بۇ نام پەقەت ئاشۇ قوغلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇلار بىلەن نىكالان-غانلىغىنىڭ مەھسۇلى، خالاس. "تۇڭگان" دىگەن بۇ نام ھەر-

چىقىپ كەتكەن. قالماقلارنىڭ كوپچىلىگى 1771 - يىلى يەنە قەشقەرىيەگە قايتىپ كەلگەن ئىدى①. خەنزۇلار شەرقىي تۈركستانلىقلار بىلەن بىر قېتىم ئېلىشقاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى بىر قىسىم ئاھالىنى جۇڭغارىيىگە سۈرگۈن

گىزمۇ شەرقىي تۈركىستاندا تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتمەيدۇ. ھازىر قەشقەرىيەنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدە چىراي - شەكلى بىر-بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئادەملەر ئومۇمى يۈزلۈك مەۋجۇت. بۇ ئادەملەر موڭغۇللار بىلەن تۈركلەر ياكى تۈرك قان سىستېمىسى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن تۈرك، ھىندى ــ گېرمان قېنىدىن بولغان شالغۇتلاردۇر. قەشقەرلىكلەر بىلەن خوتەنلىكلەرنى، خوتەنلىكلەر بىلەن ئاقسۇلۇقلارنى بىر بىرىدىن ئانچە پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئاقسۇلۇقلاردا موڭغۇللارنىڭ ئالاھىدىلىگى بىرقەدەر ئېنىق ئىكەن. تۈڭگانلار پەقەت ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا خەنزۇلار بىلەن بىللە قەشقەرغە كەلگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار پەرلىك ئاھالىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تۈڭگانلاردا خەنزۇ قان سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدىلىگى ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەيدۇ. شۇڭا بىرنەچچە يۈز ئادەمنىڭ ئىچىدە بىر تۈڭگانىنى خاتاسىز تونۇۋېلىش مۇمكىن ــ ئاپتوردىن.

① 17 - ئەسىردە قالماقلارنىڭ بىر قىسمى بولغان تۇرغات قەبىلىسى ئۇزلىرىنىڭ باشلىغى ھورلۇكخان بىلەن بىللە روسىيىنىڭ ئۇرال ۋە ۋولگا ۋادىلىرىغا قېچىپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان (گولوبىيېۋنىڭ «تاشقى ئۇلجا چېگرا رايونلىرى» دېگەن ئەسىردىن) ۋە روسىيە پۇقرالىغىغا ئوتكەن ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇلار روسىيە قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە قىرىم تاتارلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. بۇ قالماقلار ئۇزلىرىنىڭ جۇڭغارىيىدىكى ئۇرۇق - تۇققانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزمىگەن ئىدى.

قىلدى. ئۇلار "تارانچىلار"① دەپ ئاتالدى. خەنزۇلار جۇڭغارىيىنى ئىستىلا قىلغانىدىن كېيىنلا، قەشقەرىيەدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇش، توغرىسىنى ئېيتقاندا، قەشقەرىيەنى بېسىۋېلىش مەقسىدىدە، قوشۇن يوتكەپ قەشقەرىيەگە ھۇجۇم

ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ كىندىك قېنى توكۇلگەن ئانا تۇپرىغىدىكى كەڭ ۋە گۈزەل يايلاقلارنى ئەسلەيتتى. ھەتتا جۇڭغارىيىگە قايتىپ كېتىشنىمۇ ئارزۇ قىلاتتى. خەنزۇلار جۇڭغارىيىدىكى قالماقلارنى قىرىۋاتقاندا، ئەسلىدە جۇڭغارىيىدىن قېچىپ چىققان بىر بەگزادە ئۇلارنى روسىيىدىن ئۇز يۇرتىغا قايتىشقا رىغبەتلەندۈردى. نەتىجىدە، 1771 - يىلى ژولگا ۋادىسىدىكى كوپچىلىك قالماقلار خان ئوباش (Khan - Oobashi) نىڭ يېتەكچىلىگىدە ئۇز يۇرتىغا قايتىش سەپىرىگە ئاتلاندى. روسىيە ھوكۇمىتى بۇلارنى قوغلاپ تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولدى. قالماقلار ئۇزىنىڭ ئەسلى يۇرتىغا ئامان - ئېسەن بېرىۋالدى. لېكىن ئۇلار يول ئۈستىدە يەنە بىر يېڭى دۈشمەنگە — ئارقىدىن قوغلاپ كەلگۈچى قىرغىزلارغا دۇچكەلدى. قىرغىزلار بالقاش كولىگە كەلگەندە قالماقلارنى قوغلاپ يېتىپ، ئۇلارنى تېرى - پىرەڭ قىلىۋەتتى. نەتىجىدە قالماقلارنىڭ پەقەت ئۈچتىن بىر قىسمىلا جۇڭغارىيىگە يېتىپ كېلەلىدى. قالغان قىسمى يولدا ئولۈپ تۈگىدى. ئۇلار ئارزۇ قىلغان ئەركىنلىك بۇ چاغدا كوپۈكە كە ئايلانغان ئىدى. ئۇلار ئۇز ۋەتىنىنىڭ چېگرىسىغا كىرىشى بىلەنلا خەنزۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. — ئاپتوردىن.

① ۋەلىخانوۋنىڭ ئۇز ئەسىرىدە ئېيتىشىچە، خەنزۇلار بۇ دولەتنىڭ يېرىنى تېرىتقۇزۇشقا 7000 مۇسۇلمانىنى كوچۇرۇپ كەلگەن. — ئاپتوردىن.

باشلىدى. چۈنكى بۇرھانىدىن بىر نەچچە يۈز خەنزۇ ۋە قالماق بىلەن قەشقەردىكى قوزغىلاڭنى باستۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇيەردىكى ئاھالىغا ئوزلىرى تارىختىن بۇيان ئوچ كوردىغان خەنزۇلارنىڭ ھوكۈمرانلىغىنى زادىلا ئېتىراپ قىلدۇرالمىغان ئىدى.

ئىلى ئولكىسىنىڭ ھوكۈمرانى جاۋخۇي قەشقەرىيەدە قوزغىلاڭ كوتىرىلگەنلىگىدىن خەۋەر تېپىشى بىلەنلا ئىلى كۇرەسىدىن قالماق، مانجۇ ۋە شەرقىي تۈركىستانلىقلاردىن تەركىپ تاپقان 2000 كىشىلىك بىر قوشۇنىنى باشلاپ، مۇزارت داۋان ئارقىلىق كۇچاغا چۇشتى. كۇچانىڭ تەبىيارلىغى پۈختا بولغاچقا، ئىلىدىن چىققان بۇ كىچىك قوشۇن غەلبە قىلالماي قايتىپ كەتتى. جاۋخۇي ئوز تەقدىرىگە تەن بەرمەي، ئىلىدىن يەنە مانجۇ، خەنزۇلاردىن تەركىپ تاپقان 10.000 كىشىلىك بىر قوشۇننى تۇرپان ئارقىلىق كۇچاغا يوتكەپ كەلدى. يەركەنلىك غوجىلار ئوزلىرىنىڭ 10.000 كىشىلىك خىل قوشۇننى① كۇچالىقلارغا ياردەمگە

① رىتتىر (ئوزىنىڭ «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دىگەن ئەسىرىنىڭ 25 - بېتىدە): "يەركەنلىك بۇرھانىدىن خوجا 10.000 كىشىلىك خىل قوشۇننى كۇچاغا ياردەمگە ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ قوشۇن ئەڭ تۇز ۋە قىسقا يول ئارقىلىق ئاقسۇ دالاسىنى كېسىپ ئوتۇپ كۇچاغا يېتىپ كەلدى" دىگەن ئىدى. گرىگۇرىيېۋ (يۇقۇرقى كىتابنىڭ 516 - بېتىگە قارالسۇن) ئوزىنىڭ يازغان تەقرىزدە مۇنداق دەيدۇ: كۇچا بىلەن ئاقسۇ ئارىلىغىدا ئىككى يول بار: بۇلار ئىچىدە ئېغىل ئامان كەنتىدىن ئوتىدىغان يول ئەڭ يېقىن ھىساپلىنىدۇ، بۇنىڭدا چوڭ يولنى توغرا كېسىپ ئوتىدىغان بىرلا كىچىك ئېقىن بار. يەنە بىرسى، قىزىل قۇملۇغىـ

ئەۋەتكەن ئىدى. خەنزۇلار يەركەندىن يارەمگە كەلگەن بۇ قوشۇننى چېكىندۈرگەندىن كېيىن، كۈچانى قورشىۋالدى. ئۇلار شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، سېپىلدىن بىر چاقىرىم يىراق يەردىن لەخمە كولاپ شەھەرگە كىرىشكە ئۇرۇنغان ئىدى. بۇ چاغدا شەھەر ئىچىگە قورشىلىپ قالغانلار لەخمىگە توساتتىن سۇ قويۇپ بېرىپ، خەنزۇ قوشۇنىدىن 10 دەك ئوفىتسېر ۋە 600 چېرىكنى سۇغا باستۇرۇپ ئولتۇردى. قورشاۋ قىلغۇچىلار بۇ چاغدا ئىنتايىن قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ ئارسالدى بولۇپ قالغان ئىدى. ئەمما خوجىنىڭ كۈچادىن قېچىپ كېتىشى ئۇلارغا زور يارەم بولدى. خوجا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى ئانچە قارشىلىق كورسەتمەيلا خەنزۇلارغا دەرۋازىنى ئېچىپ بەردى. شەھەردىكىلەر ئۇزلۇكسىز تەسلىم بولغان بولسىمۇ، لېكىن غالىپلار شەھەرگە كىرىۋېلىپلا كۈچالىق 1000 ئەسكەرنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

نى كېسىپ ئوتتىدىغان ئاساسىي يولدۇر (كلاپرۇسنىڭ «كېرچى چوللۇقى» دىگەن ئەسىرىگە قارالسۇن). بۇ يول بىلەن ماڭغاندا باي ئارقىلىق ماڭماي مۇمكىن ئەمەس.

بىز بۇ ئىككى يولنىڭ ئىچىدە بىرىنچى يولغا مۇناسىۋەتلىك ئېنىق ئاخباراتلارنى تولۇق يىغالمىدۇق. كىشىلەر بىزگە كۈچادىن يەركەنگە ئاتلىق بىۋاستە بارغىلى بولمايدىغانلىقىنى، ئەگەر ئاتلىق مېڭىشقا توغرا كەلسە، چوقۇم ئاقسۇدىن مارالۇېشىغا چۈشۈپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى، مارالۇېشىدىن يەركەن ۋە خوتەنگە بارىدىغان ئىككى يول بارلىقىنى ئېيتىپ بەردى. بىز ئىگەللىگەن ئاخباراتقا قارىغاندا، يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئىككىنچى يولدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. ــ ئاپتوردىن.

جۇڭگو پادىشاسى چيەن لۇك خەنزۇ قوماندانلىقى جىنايەتچى خوجىنى قاچۇرۇپ قويغانلىغى ھەمدە تەسلىم بولغان بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئولتۇرگەنلىگى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىشى بىلەنلا بۇ قوماندانىنى ئولۇمگە بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلىنىڭ ھوكۇمرانى جاۋخۇي ۋە ئۇنىڭ خىزمەتدىشى فۇدېغا قەشقەرىيەگە ھۇجۇم قىلىشنى بۇيرۇدى. خەنزۇلارنىڭ ھەربى كۈچى يېتەرسىز، ئۇرۇش پىلانى تېخى پۈتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى تېز يۇرۇش قىلدى. جاۋخۇي ئاقسۇنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، مانجۇلار بىلەن سولۇنلاردىن تەركىپ تاپقان 2000 كىشىلىك تاللانغان ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ يەركەنگە① قاراپ ئىلگىرىلىدى ۋە ھەمراسى فۇدېغا پىيادە ئەسكەرلەرنى باشلاپ ئوزۇنئاق ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىشنى بۇيرۇدى. خوجا يەركەندىن 10.000 ئادەمنى باشلاپ چىقىپ خەنزۇلارنى يەڭدى ۋە ئاقسۇغا قاچۇردى. ئۇلار ئاقسۇدا قىشلاپ قالدى. يارەمگە كەلگەن خەنزۇ قوشۇنلىرى جاۋخۇيىنىڭ قوشۇنى بىلەن قوشۇلۇپ، ئىككىنچى يىلى يەركەنگە يېڭىۋاشتىن ھۇجۇم باشلىدى ھەمدە ھېچقانداق ئۇرۇش قىلمايلا يەركەننى بېسىۋالدى. يەركەنلىك خوجىلار قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ ھەمرالىغىدا خوتەنگە قېچىپ كەتتى. جاۋخۇي ئوزۇنئاق بۇغدىخانغا يوللىغان مەلۇماتىدا: "يەركەن ئاھالىسى خەنزۇلارنى قىزغىن قارشى ئالدى، ئۇلار ھەتتا چاي، نان بىلەن ئالدىمىزغا چىقتى. مەن كېتىۋاتقان كوچىلارنىڭ ئىككى قاسىنىغى يۇكۇنۇپ ئولتۇرغان ئادەملەرگە تولغان

① ئىھتىمال، مارالۇبشى قورغىنى ئارقىلىق ماڭغان بولسا كېرەك. ــ ئاپتوردىن.

ئىدى. مەن ئۇلاردىن ھال سورىدىم ۋە ئۇلارنىڭ ئاللىرىنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا سادىق بولسىلا، پۇتىمەس - تۈگۈمەس بەخت - سائادەتكە ئېرىشەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈردۈم. شۇنىڭدەك يەنە ئۇلارنىڭ ئورۇق - ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقادىغا قىلچە تەگمەيدىغانلىقىمىزنى بىلدۈردۈم" دەپ يازىدۇ (جاۋخۇينىڭ بۇ يەردىكى ئاھالە جۈڭگو قوشۇنلىرىنى خوشال-خورام قارشى ئالدى، دېگەنلىگى كىشىنى پۈتۈنلەي گۇماندۇرىدۇ. ئاھالىنىڭ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ جۈڭگو قوشۇنلىرىنى كۈتۈۋالغانلىغىدىن، ئۇلارنىڭ ئوزلىرىنىڭمۇ جۈڭغارىيە ياكى كۈچا ئاھالىسىنىڭكىدەك ئاقۇۋەتكە قېلىشىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلغانلىغىنى چۈشىنۈۋىلىش قىيىن ئەمەس. ئاھالە ئىستىلاچىلارنى پەقەت مەنۇن قىلىش يۈزىسىدىنلا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ كۈتۈۋالغان. شۇڭا جاۋخۇيىمۇ ئۇلاردىن ھال-ئەھۋال سوراپ قويغان بولسا كېرەك).

جاۋخۇي يەركەندىن خوتەنگە باستۇرۇپ كەلدى. خوتەندىكى خوجا جاھان ئۇنى ئۇرۇش بىلەن قارشى ئالغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، يېڭىلىپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. جاۋخۇي قاتتىق جەڭ قىلمايلا خوتەن شەھرىنى بېسىۋالدى. جاۋخۇي فۇدىغا بەدەخشانغا قاچقان خوجىلارنى قوغلاپ تۈتۈشنى بۇيرۇپ قويۇپلا، قەشقەرغە ھۇجۇم قىلدى، بۇ شەھەرنىمۇ قارشىلىقسىز بېسىۋالدى، فۇدي خوجىلارغا يېتىشىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنى سۈرۈپ - توقاي قىلىپ ئەبجىغنى چىقاردى. ئۇرۇشتا بۇرھانىدىن خوجىنىڭ سامساق دېگەن ئوغلى قېچىپ قۇتۇلغانلىنىڭ سىرتىدا، 4 خوجا ئولتۇرۇلدى، 2 خوجا تىرىك تۇتۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، خەنزۇلار قەشقەرىيەنى 1758 - يىلى

ئىستىلا قىلدى. بۇ جەريانداا خەنزۇلارنىڭ يەرلىك ئاھالىنىڭ ھىچقانچە قارشىلىغىغا ئۇچرىمىغانلىغىغا قاراپلا، قەشقەرىيە ئاھالىسىدا، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ ۋە قەھرىمانلىقنىڭ نەقەدەر ئاجىزلىغىنى، شۇنىڭدەك يەرلىك ئاھالىنىڭ خوجىلار ھوكۇمرانلىغىغا نەقەدەر نارازى ئىكەنلىگىنى چۈشىنىۋالالايمىز. بىز يەنە بۇ يەردىكى خەلقنىڭ بىرمۇنچە چوڭ شەھەرلەرنى ھىچبىر قارشىلىقسىزلا ئوز دۇشمەنلىرىگە تارتىقۇزۇپ قويغانلىغىدىن، ئۇلارنىڭ تېچ ئامان تۇرمۇشنى دەپ، ئوز-ئوزى نەپرەتلىنىدىغان يات مىللەتنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا شۇكرى - قانائەت قىلغانلىغىنىمۇ چۈشىنىۋالالايمىز.

تەلىيى كاج بۇ دولەتنىڭ بەختىگە ياردىشا، جۇڭگو ھوماندانى جاۋخۇي موتسىدۇڭ، دانا سىياسەت قوللىنىپ، يات مىللەت ھوكۇمرانلىرى تەرىپىدىن بۇ يەردىكى خەلقنىڭ گەدىنىگە يۇكلەنگەن ئېغىر سىلىقلارنى يېنىكلەتتى. جاۋخۇيىنىڭ 1757 - يىل 13 - سېنتەبىردە قەشقەرىيەدىكى قارارگاھىدىن چىيەنلۇڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتى بۇنىڭ ئۇلگىلىك مىسالىدۇر. بۇ مەلۇماتنىڭ كوچۇرۇلمىسى ئەينى زامانداا پۇتۇن جۇڭگو ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئوز ئىشىغا يېتەكچى قىلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بېرىلگەن ئىدى. بۇ ئاجايىپ ھوجىجەتتە، جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيەدە ئۇچراتقان ئەھۋاللار تەسۋىرلەنگەن. بۇ يەردە بىز ئۇنىڭ بىر قىسمىنى نەقىل كەلتۈردۇق①.

مەزكۇر مەلۇماتتىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ رايوندا قەشقەر، يەركەن، خوتەن، يېڭىسار، ئاقسۇ ۋە كۇچادىن

① رېتتېرنىڭ «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىنىڭ 263 - بېتىدىن 269 - بېتىگىچە ۋە 521 - بېتىدىن 225 - بېتىگىچە قارالسۇن. ـــ ئاپتوردىن.

ئىبارەت ئالتە شەھەردىن باشقا، يەنە 13 كىچىك شەھەر ۋە 16,000 كەنت ۋە قىشلاقمۇ بار ئىكەن.

جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئېنىقلاپ چىققان قەشقەرنىڭ نوپۇسى ھەققىدىكى مەلۇماتتىن، غوجىلار بىلەن قېچىپ كەتكەن ۋە ئىسلىغا سۈرگۈن قىلىنغان 12.000 ئادەمنى چىقىرىۋەتسەك، قەشقەرنىڭ يەنە تەخمىنەن 50.000 دىن 60.000 غىچە تۇتۇن بار ئىكەن①.

① رېتتېرنىڭ «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۈركىستان» دىگەن ئەسىرىدە ۋە گرىگورىيېۋ ئەپەندىنىڭ بۇ ئەسەرگە قوشقان ئىزاھاتىدا، بىز توۋەندىكى مەلۇماتلارنى ئۇچراتتۇق. بۇ مەلۇماتلاردىن قەشقەرنىڭ ئاھالىسى ۋە ئۇلاردىن ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلارغا دائىر سانلارنى بىر قەدەر چۈشىنىۋالالايمىز؛

1778 - يىلى نەشر قىلىنغان «غەربىي يۇرتتا كورگەن-بىلگەنلىرىمىز» (تىمكوۋسكى — Timkoviski تەرجىمىسى) گە قارىغاندا، قەشقەر رايونىدا باج تولەيدىغان ئادەم 16.000، يەركەن رايونىدا باج تولەيدىغان ئادەم 32.000 ئىكەن. دېمەك، جەمى 81.000 تۇتۇن ياكى 400.000 ئادەم ئىچىدىن 48.000 ئادەم باج تولەيدىكەن.

قەشقەر رايونى باج ئۇچۇن 36.000 سەر كۆمۈش، 14.000 تاغار ئاشلىق، 10.000 توپ ماتا تاپشۇرىدىكەن. يەركەن رايونى يۇقۇرىغا 35370 ئۇنسىيە (ئىنگىلىزچە سەر) كۆمۈش، 30 ئۇنسىيە ئالتۇن، سودا بېجى ئۇچۇن 1649 ئۇنسىيە كۆمۈش، 57.569 توپ ماتا، 15.000 جىڭ ياكى 1.432 تاغار ئاشلىق، 1.297 تال تانا، 3.000 جىڭ مىس تاپشۇرىدىكەن (تىمكوۋسكىنىڭ قارىشىچە، قەشقەر بىلەن يەركەندىن يىغىۋېلىنغان نەق پۇل ھەربى قوشۇننىڭ تەمىناتىغا سەرپ قىلىنىدىكەن).

قەشقەر رايونىدا 16.000 تۈتۈن، 100.000 ئادەم بار ئىكەن. پۈتۈن قەشقەرىيەنىڭ نوپۇسى 375.000 غا يېتىدىكەن. قەشقەر شەھرى ئوز ئەتراپىدىكى 10 چاقىرىم دەك ناھايىتى كەمبەغەل، چول ـ سەھراسى بىلەن قوشۇلۇپ ئاران 2.500 تۈتۈنگە ئىگە ئىكەن. قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان تەرەپتە پەيزىۋات، پاياپ ۋە ئاتۇش

---

2. تىمكوۋسكىنىڭ ئىگەللىگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، قەشقەردە 10.000 ئەسكەر، ئاقسۇدا 3.000 ئەسكەر بار ئىكەن.

1812 ـ يىلى بۇ دولەتنى زىيارەت قىلغان مىرزا ئىززەتۇللا (Mir-Oozet-Oollah) نىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، يەركەندە 40.000 ئادەم باج تاپشۇرىدىكەن. قەشقەر ھەر ئايدا يۈقۇرىغا 6.000 تەڭگە باج تاپشۇرىدىكەن. ئۇنىڭ خاتىرىسىدە يەنە قەشقەردە 5.000 دىن 6.000 غىچە ئەسكەر، يەركەندە 2.000 ئەسكەر تۇرىدىغانلىقىمۇ ئېيتىلغان.

3. بىزنىڭ بەزى ھاجىلاردىن ئىگەللىگەن ماتېرىياللىرىمىزغا قارىغاندا (بۇنداق ماتېرىياللارغا ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىش كېرەك، ئەلۋەتتە)، قەشقەر شەھرىدە 16.000 ئادەم، يەركەن شەھرىدە 30.000 تۈتۈن، 200.000 ئادەم؛ خوتەن شەھرىدە 700,000 ئادەم بار ئىكەن. پۈتۈن دولەتنىڭ ئاھالىسى 2.500.000 ئادەم ئىكەن. قەشقەرىيەنىڭ قوقان دولىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئانچە ياخشى بولمىغاچقا، قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى 8,000 غا يەتكۈزۈلگەن. يەركەندە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى 2,000 غا يەتكۈزۈلگەن. ھەپتە كۈنلىرى بازارغا 20,000 ئادەم كېرىدىكەن. خوتەن رايونى يەركەندىنمۇ كوپ باج تاپشۇرىدىكەن.

تىن ئىبارەت 3 يۇرت ۋە يەنە پورسىرغا، يېڭىئاۋات دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى مەھەللىمۇ بار. بۇ يۇرت ـ مەھەللىلەرنىڭ ئومۇمى نوپۇسى 6.000 غا يېتىدۇ.

قەشقەرنىڭ غەربىي تەرىپىدە ئەنجانلىق بۇلۇت قەبىلىسى (ياۋا قىرغىزلار) ئولتۇراقلاشقان. ئەنجان تەرەپكە

4. جۇڭگونىڭ قەدىمقى ھوججەتلىرىگە قارىغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 30 ـ يىللاردا قەشقەرنىيەدە 1,510 تۇتۇن ياكى 18,647 ئادەم ياشايدىكەن (باشقا بەزى ماتېرىياللاردا 100,000 ئادەم ياشىغان دېيىلىدۇ). قەشقەر ئۇ چاغلاردا "سۇلې" ("سۇلۇق") دەپ ئاتىلىدىكەن.

(ھازىرقى قەشقەر يېڭى شەھرى سۇلې يەنى "سۇلۇق" دەپ ئاتالغان. ـــ ئېنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە تەرجىمانىدىن).

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىردە، خوتەن شەھرىدە 3,300 تۇتۇن ياكى 83,000 ئادەم ياشىغان. خوتەندە 2,400 كىشىلىك قوشۇن تۇرغۇزۇلغان ئىكەن (باشقا ھوججەتلەردە، 30,000 ئەسكەر بار ئىدى دېيىلىدۇ). قەشقەردە تۇرۇشلۇق قىسىمدا 2,000 ئادەم بار ئىكەن.

5. باشقا ھوججەتلەرگە قارىغاندا، ئاقسۇدا 20,000 تۇتۇن، ئۇچتۇرپاندا 10,000 تۇتۇن، تۇرپاندا 3,000 تۇتۇن ياكى 20,000 ئادەم بولغان ئىكەن. بۇگۇردە دەسلەپتە 20,00 تۇتۇن بار بولۇپ، 1778 ـ يىلىغا كەلگەندە ئازىيىپ، 500 تۇتۇنگە چۈشۈپ قالغان ئىكەن. كۇچادا 1,000 تۇتۇن، شايارداا 700 تۇتۇن، بايدا 500 تۇتۇن بولغان ئىكەن. يەنە شۇ ھوججەتكە قارىغاندا، كۇچا ئاھالىسى باج ئۈچۈن 200 تاغار ئاش ـ لىق، 1,080 جىڭ مىس، 200 جىڭ سېلىترا ۋە 300 جىڭ گۈڭگۈرت تاپشۇرىدىكەن. ـــ ئاپتوردىن.

يېقىن يەردە ئۇستۇن ئاتۇش، ئوپال، تاشمىلىق، سەمەن ۋە توققۇزاق كەنتلىرى بار. قەشقەرنىڭ جەنۇبى تەرىپىدە ۋە يەركەنگە باردىغان يول ئۇستىدە يېڭسار، قارغىلىق كەنتلىرى ۋە توخسۇن، قاراساقال مەھەللىلىرى بار. بۇ جايلارنىڭ ھەممىسىدە جەمى 4.000 دىن 4.100 گىچە تۇتۇن بار.

قەشقەرنىڭ شىمال تەرىپىگە قىرغىزلارنىڭ بۇلۇت قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ مەھەللىلىرىگە بېرىش ئۈچۈن جەزمەن ئاغۇ، قوغان كەنتلىرىدىن ئوتۇش كېرەك. بۇ يەردە 800 تۇتۇن بار.

جاۋخۇينىڭ قارىشىچە، توختىماستىن يۈز بېرىپ تۇرغان يېغىلىقلار قەشقەرىيەنى ئىنتايىن نامرات ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان، شۇڭا ئەڭ ئاخىرقى خوجا ھوكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قەشقەرىيە جۇڭغارلارغا باج ئۈچۈن ئاران 20.000 ئۇنسىيە كۈمۈش، 2,564 پاتمان ئاشلىق تاپشۇرغان①. جاۋخۇي يەنە قەشقەرىيە تۇپرىغىنىڭ ئانچە مۇنبەت ئەمەسلىگىنىمۇ سەزگەن. بۇ يەردە يىلىۋىيى ئېلىنغان ھوسۇل كوزلەنگەن مەھسۇلاتنىڭ 4 تىن 1 گە ياكى 5 تىن 1 گە يەتسە، ياخشى ھوسۇل ھىساپلىنىدىكەن. ئېلىنغان ھوسۇل كوزلەنگەن مەھسۇلاتنىڭ 2 دىن 1 گە يەتسە، مول ھوسۇل ھىساپلىنىدىكەن. ئۇنىڭ ئەكسىچە، 8 دىن 1 گە ياكى 6 دىن 1 گە چۈشۈپ قالسا، ناچار ھوسۇل ھىساپلىنىدىكەن.

چىيەنلۇڭخان ئۇرۇشنىڭ تاماملانغانلىغى ھەققىدىكى

① جۇڭغارلارغا تاپشۇرۇلغان باجنىڭ ئازىيىشىنى جۇڭغارلارنىڭ قەشقەرىيەدە يۈرگۈزگەن ھوكۈمرانلىغىنىڭ ئاجىزلىغىدىن دەپ قاراش كېرەك. ــ ئاپتوردىن.

مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بۇ ئىش توغرىسىدا بىر نەزمە يازدى ۋە بۇ نەزمىنى ھوكۇمەت ئورگانلىرىدىكى ئەمەلدارلارغا تارقىتىپ بەردى. ئولتۇرۇلگەن ئىسيانچى خوجىلارنىڭ كاللىلىرى بېيجىڭغا ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، تومۇر قەپەزلەرگە سېلىنىپ كورگەزمە قىلىندى.

ئۇرۇشقا قاتناشقانلارغا كاتتا ئىنئاملار بېرىلدى. جاۋ-خۇي خۇنئالىق ياكى 5-دەرىجىلىك تورىلىك ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلاندى ۋە خان جەمەتىدىكى بەھرىمەن بولىدىغان ھەممە ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن قىلىندى. فۇدېمۇ ئالا-ھىدە مۇكاپاتلاندى، شۇ قاتاردا ئۇنىڭ خان ئوردىسىغا ئاتلىق كىرىشكە رۇخسەت قىلىندى. بۇ مۇكاپاتلار 1760-يىلى تارقىتىلغان بولۇپ، توھپىدارلار ئوز توھپىلىرىگە مۇناسىپ مۇكاپاتلاندى. خەنزۇلار بۇ دولەتنى 1765-يىلى ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ يۇز بەرگەنگە قەدەر 5 يىلغىچە تېچلىق بىلەن باشقۇرۇپ كەلدى. خەنزۇلارنىڭ ئۇچتۇرپاندا قويغان ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەددىدىن زىيادە زورلۇق-زومبۇلۇغى ۋە ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپاغا بېرىلىپ چېكىدىن ئاشقانلىغى يەرلىك پۇقرانىڭ كۆچلۈك نارازىلىغىنى قوزغاپ، قوزغىلاڭ كوتىرىشىگە سەۋەپ بولغان ئىدى. ئۇچتۇرپانىنىڭ ھاكىمى قۇمۇللۇق بىر مۇسۇلمان بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ تىغ ئۇچى ئالدى بىلەن مۇشۇ ھاكىمغا، ئۇنىڭدىن قالسا خەنزۇ ھەربىلىرىغا قارىتىلغان ئىدى. ئۇچتۇرپان ھاكىمى پۇقرانى ھەددىدىن زىيادە قاقتى-سوقتى قىلغان ئىدى؛ خەنزۇ ھەربىلىرى بولسا پۇقرالارنىڭ خوتۇن-قىزلىرىنى خالىغانچە ئاياق-ئاستى قىلاتتى.

ئۇچتۇرپان ئاھالىسى بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي

قوللىرىغا قورال ئېلىپلا ھاكىمنى ئولتۇردى ۋە بۇ شەھەر-
دە تۇرۇشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرىنى بىر يولدا يىغىشتۇردى.
ئۇچتۇرپانغا ئەڭ يېقىن جاي — ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق خەنزۇ
قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى بىيەن تاخەي ئۇچتۇرپان قوزغىلاڭ-
چىلىرىنى باستۇرۇشقا قوشۇن باشلاپ كەلگەن بولسىمۇ،
قوزغىلاڭچىلار ئۇنى تېرى - پىرەڭ قىلىپ چېكىندۈردى.
كۈچادا تۇرۇشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرى ئالدىراپ - تېنەپ
ئاقسۇغا يارەمگە كېلىۋىدى. ئۇلارمۇ يۇقۇرقىدەك ئاقىۋەتكە
قېلىپ، مەغلۇپ بولۇپ قاچتى.

خەنزۇلارنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ
قوماندانى ناشتۇڭ ئۇچتۇرپاندا قوزغىلاڭ كوتىرىلگەنلىگىنى
ئاڭلاپ، دەرھال ئىلىغا قاراپ يولغا چىقتى. ناشتۇڭ ئىلى-
دىن مانجۇ ۋە خەنزۇلاردىن تەركىپ تاپقان 10000
كىشىلىك ئىككى قوشۇننى باشلاپ، مۇزارت داۋان ئارقىلىق
ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى ۋە بۇ شەھەرنى قورشىۋالدى.
شەھەر ئاھالىسى جان تىكىپ قارشىلىق كورسەتكەن بولسىمۇ،
لېكىن بۇ شەھەر ئۇچ ئايلىق قامالدىن كېيىن ئاخىر قول-
دىن كەتتى. ئۇچتۇرپان ئاھالىسى خانىنىڭ پەرمانى بويىچە
پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى. خەنزۇلار بۇ ئادەمسىز چولدە-
رەپ قالغان شەھەرگە باشقا يەرلەردىن ئاھالە يوتكەپ
كېلىپ ماكانلاشتۇردى.

خەنزۇلار ۋەقەنىڭ كېيىنكى كېتىشىنىڭ ئالدىنى
ئېلىش ئۈچۈن، قاتتىق چارە - تەدبىر قوللاندى. ئۇچتۇرپان
ئاھالىسىدىن كىمنىڭ گۇناھكار ياكى بىگۇنا ئىكەنلىگىدىن
قەتئىي نەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە بىردەك قاتتىق چارە
كورۇلدى. شۇ ئارقىلىق باشقا جايلاردىكى مۇشۇ ئارزۇدا

بولۇۋاتقان ئاھالىغا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى. ئەمما بۇنداق باستۇرۇش پۇقرالاردا ئىستىلاچىلارغا قارشى كۈچلۈك قەسەس ئوتنى تۇتاشتۇرۇش رولىنى ئويناندى (گەرچە پۇقرالار بۇ خىل قىساس ئوتىنى ئۇزاققىچە قەلبىدە ساقلاشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ).

دەرۋەقە، خەنزۇلار ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن كېيىن بۇ دولەتنى 60 يىلغىچە بىخۇرامان سوراپ كەلدى. ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇزلىرىنىڭ بۇ دولەتتىكى ئورنىنى مۇقىم دەپ خاتا چوت سوققان ئىدى. لېكىن 1825 - يىلىغا كەلگەندە، قەشقەرىيەدە جاھانگىر خوجا مەيدانغا چىقتى. ئۇ خەنزۇلارنىڭ 60 يىل ئىچىدە قولغا كەلتۈرگەن بارلىق نەتىجىلىرىنى بىر قىسىم ئادەملەر بىلەن قىسقىغىنا بىر ئاي ئىچىدىلا پاچاقلاپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى. جاھانگىر خوجا خەنزۇلارنىڭ ئۇزلىرى ئىستىلا قىلىۋالغان بۇ دولەتتە يۈرگۈزۈۋاتقان بىر تۇتاش باشقۇرۇش تۈزۈمىلىرىنىڭ چىرىك ھەقىقى ئەپتى - بەشىرىسىنى ۋە بۇ دولەتتىكى پۇقرالارنىڭ خەنزۇلارغا بولغان ئوچمەنلىگىنى تولۇق ئاشكارە قىلىۋەتتى.

بىر ئاسىيادا ئىستىلا قىلىۋېلىنغان مەلۇم بىر دولەتتە تۇرغۇزۇلغان مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىلىرى مەسىلىسى ئۇستىدە توختىلىپ، خەنزۇلارنىڭ بۇ مەسىلىنى قەشقەرىيەدە قانچىلىك دەرىجىدە ھەل قىلغانلىغىنى ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە كۆزىتىپ چىقايلى.

بىز يەنە شۇنى قايتا ئىزھار قىلىمىزكى، جاۋخۇينىڭ ئىستىلا قىلغان قەشقەرىيەدە قوللانغان سىياسىتى ئەسلىدە ياخشى ئۇلگە دەپ قارالسا ئوبدان بولاتتى. ئۇنىڭ قوللانغان سىياسىتى توۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ئۇ ئالدى بىلەن

چۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ۋە ئورپ ـ ئادىتىگە ئازىلاشماسلىققا ۋەدە بەرگەن ئىدى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا جىنايەتچىلەرنى جازالىدى. قولغا ئېلىنغان خوجىلارنى يۇرەكلىك باستۇردى. ئەڭ ئاخىرقى قوزغىلاڭنىڭ باش جىنايەتچىلىرىدىن قولغا ئېلىنغان 12.500 ئادەمنى سىياسى مەھبۇسلار قاتارىدا ئىشلىتىشگە سۇرگۈن قىلدى. خوجىلارنىڭ ۋە بۇ 12.500① ئادەمنىڭ نۇرغۇن مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى.

خەنزۇلار ئاخىرقى ئىككى تەدبىر ئارقىلىق بىرلا ۋاقىتتا مۇناسىق ئىككى مەقسەتكە يەتتى: (1) چۇقرالار ئىچىدىكى گەدەنىكەشىلەرنى ياقا يۇرتلارغا سۇرگۈن قىلىۋەتتى. (2) خەنزۇلار نۇرغۇن مىقداردىكى يەر ۋە باشقا مال ـ مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇۋالدى. بۇ يەرلەر ئۇلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. دەسلەپتە، بۇ يەرلەر بەزى شەخسىلەرگە مەھسۇلاتنىڭ يېرىمىنى دولەتكە تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن ئىجارىگە بېرىلدى.

جاۋخۇي ئىستىلا قىلىۋېلىنغان بۇ دولەتنى ئۆز قولىدا چىڭ تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، ھەممە جايدا قوشۇن تۇرغۇزدى. لېكىن جاي ـ جايلاردا تۇرغۇزۇلغان ھەربىي قوشۇنىڭ سانى دەسلەپتە ئانچە كوپ ئەمەس ئىدى. مەسىلەن: قەشقەر رايونىدا ئاران 450 مانجۇ بىلەن 900 خەنزۇ ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. بەزى ئانچە مۇھىم بولمىغان جايلاردا پەقەت 100 دەك خەنزۇ ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. جۇڭگودىن يارىمگە چىققان يېڭى قوشۇن يېپتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاي-

① سۇرگۈن قىلىنغان كىشىلەر 375.000 ئاھالە ئىچىدىكى بارلىق ئېلىمېنتنىڭ 15% دىنى تەشكىل قىلىدىكەن. ـــ ئاپتوردىن.

جايلاردا تۇرۇشلۇق هەربى قىسىملارنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. ئاھالە هەربىلەرنىڭ ئېهتىياجىنى تەمىنلەشكە مەجبۇر قىلىندى. پۇقرالارنىڭ يەتكۈزۈپ بەرگەن نەرسىلىرى ئۈچۈن ئۇلارغا دولەت تەرىپىدىن بازار باهاسىدا هەق تولەندى.

باشقۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، پۈتۈن دولەت بىرقانچە رايونغا بولۇندى. بۇ رايونلارنىڭ هەرقايسىسىدا دەسلەپتە خوجىلار دەۋرىدىكى ئەمەلدارلار داۋاملىق مەنسەپ تۇتتى. يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى جاۋخۇي يەرلىك-لەر ئىچىدىن بەلگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن شەهەر هاكىملىرى بېيجىڭ هوكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەندى.

باج، غەللە - پاراق ئىشلىرى مەيلى سان جەهەتتە بولسۇن ياكى يىغۇېلىش ئۇسۇلى جەهەتتە بولسۇن، خو-جىلار دەۋرىدىكىدىن هېچقانداق پەرقلەنمەيتتى. لېكىن هىلىقى جۇڭگولۇق باش قوماندان بۇ دولەتنىڭ باج ئېلىش چارىسى هەققىدە ئۇزىنىڭ خانىغا يوللىغان مەلۇماتىدا قەشقەرىيەنىڭ نوپۇسى ئازىيىپ كەتكەنلىگى ۋە ئاھالىنىڭ خېلىلا نامرات بولغانلىغى ئۈچۈن، ئاھالىدىن ئېلىنىدىغان باج مىقدارىنى ئازايتساق، دەپ ئىلتىماس قىلىغان ئىدى.

جاۋخۇي ناھايىتى زەئىپلىشىپ كەتكەن سودا ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىر يۈرۈش چارە - تەدبىر قوللاندى. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرسى مۇشۇ دولەتنىڭ ئاقچا تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىش تەدبىرى ئىدى. قەشقەرىيەدە ئېقىۋاتقان ئاقچا يەنىلا خوجىلار دەۋرىدىكى ئاقچا ئىدى. بۇ ئاقچا جۇڭگونىڭ 2 مىس داچىنگە باراۋەر كېلىدىغان مىس پۇلىنى (تومپۇرنى) ئۇز ئىچىگە ئالاتتى. غالدان

سېرىن هوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇ مەسىلە پۈتۈنلۈك بىر يۈزىگە مۇشۇ هوكۇمرانلىقنىڭ سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن، يەنە بىر يۈزىگە قۇرئاندىن بىر جۈملە ئايەت ئويۇلغان ئىدى. جاۋ-خۇي قەشقەرىيەدە قولغا چۈشۈرۈلگەن توپ-زەمبىرەكلەرنى ئېرىتىپ 7.000 قاداق مېتال چىقىرىۋالدى ۋە بۇ مېتالدىن 500.000 دانە چاقا قۇيدۇردى. بۇنداق چاقا پۈتۈنلۈك بىر يۈزىگە "چىيەن لۇڭ تومپۇرى" (خانلىق پۇل) دېگەن خەت ئويۇلغان؛ يەنە بىر يۈزىگە ئەرەپ يېزىقى ۋە مانجۇ يېزىقى بىلەن "كاشغەر" دېگەن خەت ئويۇلغان ئىدى. بېيجىڭ هوكۇمىتى جاۋخۇيىنىڭ پىلانىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە بۇ چاقا پۇلنى پۈتۈن قەشقەرىيەدە ئاقىدىغان قىلىپ بەلگىلىدى.

خەنزۇلار بۇ رايوندا يولغا قويغان مەمۇرى تۈزۈملەرنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىگى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

(1) دىنىي ئېتىقادتا ۋە ئورۇق-ئادەتكە ئارىلاشماسلىق؛

(2) باج، غەللە-پاراق تەقسىم قىلىش-يىغىۋېلىشقا، يەرلىك ئادەملەر ئارىسىدىكى دەۋا-سوراق ئىشلىرىغا يەرلىك ئادەملەرنى قويۇش، شەك-شۇبھىسىزكى، ئىشقا قويۇلغان بۇنداق يەرلىك ئادەملەر خەنزۇ ئەمەلدارلارغا سوزسىز بوي سۇنۇشى شەرت؛

(3) جۇڭخارلار هوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردىكى باج، غەللە-پاراق ئېلىش ئولچىمىنى ئۆزگەرتمەسلىك؛

(4) بۇ دولەتتىن يىغىۋېلىنغان باجنى پەقەت ھەربىي قىسىملار ۋە يەرلىك مەمۇرى باشقۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈنلا سەرپ قىلىش.

ئەمدى خەنزۇلارنىڭ يۇقۇرىدىكى پروگراممىلارنى

قانداق ئىجرا قىلغانلىغىغا نەزەر سېلىپ باقايلى:

شەرقىي تۈركىستان جۇڭگونىڭ غەربىتىكى بىر چوڭ رايونىنى تەشكىل قىلىدىغان جۇڭغارىيە ۋە قەشقەرىيەدىن ئىبارەت ئىككى ئولكىگە ئايرىلدى. بۇ بىرلەشمە ئولكىنىڭ ئۇستىگە يەنە بىر باش ھەربىي ۋالى — "ئىلى جاڭجۇنى" قويۇلدى. قەشقەرىيە يەنە يەركەن، قەشقەر، يېڭىسار، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ۋە كۇچادىن ئىبارەت 6 رايونغا بولۇنىدى. بۇ 6 رايون بىر چوڭ ۋىلايەت بولۇپ، بۇ ۋىلايەتكە ئىلى جاڭجۇنگە قارايدىغان بىر مەسلىھەتچى ئامبال باشچىلىق قىلاتتى. ھەربىر رايوندا مەسلىھەتچى ئامبالغا قارايدىغان بىر نەپەر ئىش بېجىرگۈچى ئامبال بولاتتى.

مەيلى بۇيەردىكى پۇقرالار ياكى ھەربىي قىسىملار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىش بېجىرگۈچى ئامبالغا ئىتائەت قىلىدىكەن، جۇنتەي ئامبال ئىش بېجىرگۈچى ئامبالىنىڭ ھەربىي ئىشلار مۇشاۋىرى بولۇپ، قوشۇنلارغا بەۋاستە قوماندانلىق قىلىدىكەن.

ھەر بىر جاينىڭ ئەمىلي باشقۇرۇش ھوقۇقى مەسلىھەتچى ئامبال يەرلىك كىشىلەر ئىچىدىن تاللىغان ھاكىم بەگلەرنىڭ قولىدا ئىكەن، ھاكىملارنى خىزمەتكە تەيىنلىگەندە نۇرغۇن ئىلغان قۇرۇق رەسمىيەتلەرنى ئوتەشكە تىرىشىدىكەن. مەسلىھەتچى ئامبال پەقەت ھاكىملىققا نامزات كۆرسىتەلەيدىكەن. ئاندىن باش ھەربىي ۋالى بۇ نامزاتنى پايتەختكە ئوردىغا مەلۇم قىلىدىكەن. ئوردا بۇ نامزاتنى يەنە باش ۋەزىرگە يوللايدىكەن. ئەڭ ئاخىردا، 12 كىشىدىن تەركىپ تاپقان قارام خەلقلەر مەھكىمىسىگە يوللىنىدىكەن. قارام خەلقلەر مەھكىمىسى بۇ نامزاتنى ئەمىلي ئەھۋالغا قارايا

تەستىقلايدىكەن ياكى رەت قىلىدىكەن.

ھەربىر ھاكىمنىڭ "شاغاۋۇلبەگ" دىگەن بىر يارەمچىسى بولىدىكەن. ھەربىر رايون يەنە بىر قانچە كىچىك رايونلارغا بولۇنىدىكەن. ھەربىر كىچىك رايوندا بىردىن مراپىبەگ بولىدىكەن. ھاكىمبەگ مراپىبەگلىككە بىر ئادەمنى نامزات قىلىپ كورسىتىدىكەن. مەسىلىھەتچى ئامبال بۇنى ئىلى جاڭجۇنگە يوللاپ ئەنگە ئالدۇرغاندىن كېيىن، رەسمى مەنسەپكە تەينىلەيدىكەن.

ھەربىر مراپىبەگنىڭ بىردىن مىڭبېگى دىگەن يارەمچىسى بولىدىكەن. پۈتۈن قەشقەر رايونى 16 كىچىك رايونغا بولۇنگەن بولۇپ، ھەربىر كىچىك رايونغا بىردىن مراپىبەگ قويۇلغان ئىكەن. ھەربىر رايون بىر ياكى بىر قانچە كەنتنى ۋە ئۇنىڭ دائىرىسىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى باشقۇرىدىكەن.

بۇ رايونلار مۇش، سەمەن، قورغان، قارا قىر، توققۇزاق، تازغۇن، خانئېرىق، قىزىلبويى، پەيزى ئاۋات، يېڭىئاۋات، ئوپال، تاشمىلىق، ئاغۇ، ئۇستۇن ئاتۇش، ئاستىن ئاتۇش ۋە بەشكىرەمدىن ئىبارەت.

ھەربىر رايونغا شۇ رايوننىڭ يەر دائىرىسىگە قاراپ بىر ياكى بىرقانچە يۈز بېشى تەينىلىنىدىكەن. "يۈز بېشى" لار روسىيە تۈركىستانىدىكى "ئاقساقال" لارغا باراۋەر كېلىدۇ. بەزىبىر رايونلاردا يۈز بېشىلارنىڭ سانى كوپ دىگەندە 50 كە يېتىدىكەن. مراپىبەگ يۈز بېشىلىققا نامزات كورسىتىدىكەن، بۇنى ھاكىمبەگ تەستىقلايدىكەن. يۈز بېشىلارنىڭ ئون بېشى دىگەن يارەمچىسى بولىدىكەن. ئۇلارنىمۇ ھاكىمبەگ تەستىقلايدىكەن، "ئاغلاقچى" ئەڭ توۋەن دەرىجىلىك

مەنسەپدار بولۇپ، ئۇلار خەت - ئالاقە يەتكۈزىدىغان خەۋەر-چىلەر ئىكەن.

يۇقۇرقى خادىملار يەرلىك ئاھالە ئىچىدىن تاللىۋېلىنغانلار ئىكەن، ھەربىر رايونغا يۇقۇرقىدەك مەنسەپدارلار تەيىنلەنگەنىنىڭ سىرتىدا، يەنە تۆۋەندىكىدەك ۋەزىپىلەرنىمۇ مۇسۇلمانلار ئۈز ئۈستىگە ئالىدىكەن:

ھاكىمبەگنىڭ قول ئاستىدا يەنە ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ نايىپبەگ، دۋانبەگ دېگەن مەنسەپدارلارمۇ ئىشلەيدىكەن. بۇ مەنسەپدارلار يۇقۇرىدا ئېيتىلغان پانساتتىن① يۇقۇرى بولىدىكەن. بۇلار ئىشكىبېگنىڭ لايىقەتلىك نامزاتلىرى ھىساپلىنىدىكەن.

قازى دەپ ئاتالغانلار سوتچىلار ئىكەن، مۇپتىلار بولسا دىنىي قائىدە - نىزاملارنى چۈشەندۈرگۈچىلەر ئىكەن.

ھەربىر مىراپبەگنىڭ قول ئاستىدا بىردىن قازى، بىردىن مۇپتى، بىردىن رەئىس ياكى بىردىن موتسىپ ۋە بىر نەچچىدىن مۇدەررىس بولىدىكەن. مۇدەررىسلەر بولسا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىكەن.

پاششاپ (تۇن پادىشاسى) كېچىلىرى كوچا ئايلىنىپ يۈرۈپ قاراۋۇللۇق قىلىدىغان ساقچىلارنىڭ باشلىغى ئىكەن②، موتسىپ③ ياكى رەئىس — مېچىت - مەدرىسىلەردە ۋە

---

① پانسات دېيىلگىنى بىر خىل ھەربىي ئۇنۋان بولۇپ، ئۇ 500 ئەسكەرنى باشقۇرىدىغان باتالىيون كوماندىرىغا تەڭ. — ئاپتوردىن.

② قوقاندا بۇنداق مەنسەپتىكى ئادەم مىرشاپ دەپ ئاتىلىدۇ. — ئاپتوردىن.

③ بۇلارنىڭ ۋەزىپىسى بۇخارادىكى رەئىسلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش. — ئاپتوردىن.

ئاممۇی سورۇنلاردا ئىجتىمائى ئەخلاقنى نازارەت قىلغۇچى ۋە قوغدىغۇچىلاردۇر. ئۇلار قوللىرىغا دەررە ئالغاچ كوچىلارنى ئايلىنىپ يۈرۈشىدىكەن. ئۇلار شەرىەتكە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى ئۇچرىتىپلا قالسا، ئۇلارنى مەيلى ئەر ياكى ئايال، مەيلى چوڭ ئادەم ياكى كىچىك بالا دەپ ئايرىماي دەررە بىلەن ئۇرىدىكەن.

موتۋەللىبەگ مېچىت ياكى مەدرىسلەرنىڭ ۋە شەرىەت ئورۇنلىرىنىڭ ۋەقپلىرىنى باشقۇرۇدىكەن.

"بەدەلبەگى"① ــ ھەرخىل مالىلاردىن باج ئالغۇچى خادىملار ئىكەن.

"قاراق ببگى"② ــ چەتئەل مالىلرىنى تەكشۈرگۈچى خادىملار ئىكەن.

مەپىلەر③گە، مىنىلىدىغان ئاتلارغا ھەم ھەربىلەر ۋە ھوكۈمەت خادىملىرىنى توشۇيدىغان قاتناش قوراللىرىغا مەسئۇل خادىملار "ئەرباپبەگ" دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇلار ئاھالىدىن لازىمەتلىك نەرسىلەرنى يىغىش ھەمدە بۇ نەرسىلەرنى ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىشكە مەسئۇل ئىكەن. ئەرباپبەگنىڭ ئۇستىدە شاغاۋۇلبەگ بولۇپ، ئۇلارمۇ يۇقۇرقىدەك ئىشلارغا مەسئۇل ئىكەن.

---

① باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، زاكات يىققۇچىلار. ــ ئاپتوردىن.

② مەن قەشقەردە تۇرغاندا، كىشىلەر ماڭا ئۇلارنى ئاددىلاشتۇرۇپلا، چەتئەل مالىلىرى ئىچىدىن ئامبال ئۇچۇن مال تالىلىغۇچىلار، دەپ چۈشەندۈرگەن ئىدى. ــ ئاپتوردىن.

③ ياكى ئۇستى يېپىقلىق ھارۋىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ــ ئىنگلىزچە تەرجىماندىن.

دولەتنىڭ گۈلزارلىغىغا ياكى ئۇزۇملۇكلىرىگە مەسئۇل خادىملار "باغمەنبەگ" دەپ ئاتىلىدىكەن.

يەر سۇغىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىملار "كوكبېشى"، "باغۋېشى" ياكى "داققالچى" دەپ ئاتىلىدىكەن.

كېيىن، خەنزۇلار "شاڭبېگى"، "ساڭ بېگى" دېگەن ئىككى خىل مەنسەپنى تەسىس قىلغان ئىكەن. "شاڭ بېگى"، "ساڭ بېگى" دېگەن ئىككى خىل مەنسەپنىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق: "شاڭبېگى"① ــ ھاكىملارنىڭ ئىككىنچى يارەمچىسى ئىكەن. ساڭ بېگى② پۇقرالاردىن ئاشلىق يىغىشقا مەسئۇل ئىكەن.

خەنزۇلار قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ جۇڭغارىيىگە تاپشۇرۇپ كەلگەن باج مىقدارىنى ئۇزگەرتمەپتۇ، ئۇلار باج تولىگۈچىلەرنىڭ رويخېتىنى تۇزۇشكە قاتناشمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغان ئىكەن.

مىراپبەگ ۋە ئۇنىڭ يارەمچىلىرى بولغان مىڭبېگى، يۈز بېشىلار باج تاپشۇرىدىغانلارنىڭ رويخېتىنى تۇزۇش، باج يىغىش ۋە باجىنى دولەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشقا ئوخشاش ئىشلارنى بېجىرىدىكەن.

تاغلىق جايلاردىكى كوچمەنلەر ھاكىمبەگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولماستىن، بەلكى "بىي" لارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، بىيلار خەلقتىن يىغىۋالغان باجلارنى ئامبالارغا بېۋاستە تاپشۇرىدىكەن.

---

① ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى تاشكەنتتىكى مىراپلارنىڭكى بىلەن بىراۋەر. ــ ئاپتوردىن.

② قوقان دولىتىدە ئامبار بەگ دەپ ئاتىلىدۇ. ــ ئاپتوردىن.

بۇ ئالاهىده دەۋرده خەنزۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كۆچمەنلىكىگە دائىر بىز ئىگەللىگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا، قەشقەرىيە ئاهالىسىنىڭ ئەينەن سانى ياكى ئۇلار تاپشۇرغان باجلارنىڭ ئومۇمى مىقدارىنى خەنزۇلار ئىگەللىگەن ماتېرىياللاردىن ئېنىقلاپ چىقىش قىيىن.

شۇڭا بىز نەشر قىلىنغان پارچە - پۈرات ماتېرىياللار بىلەن ئۆزىمىز ئىگەللىگەن ئاخباراتلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ھەرقايسى رايونلارنىڭ نوپۇسىنى ۋە ئۇلار تاپشۇرغان باج، غەللە - پاراقنىڭ مىقدارىنى تۆۋەندىكىچە رەتلەپ چىقتۇق. بۇلار پەقەت تەقرىبى سان بولۇپ، ئەمەلىيەتتىكى ساندىن خېلىلا تۆۋەن. 1760 - يىلىدىن 1825 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلده قەشقەرىيەنىڭ نوپۇسى تۆۋەندىكىچە:

قەشقەر رايونىدا 100.000 دىن 150.000 غىچە ئادەم.

يەركەن رايونىدا 200.000 دىن 400.000 غىچە،
خوتەن رايونىدا 100.000 دىن 700.000 غىچە،
ئاقسۇ رايونىدا 150.000 دىن 200.000 غىچە،
كۇچا رايونىدا 25.000 دىن 50.000 غىچە.
ھەمى 575.000 دىن 1.500.000 غىچە ئادەم ياشىغان.

يۇقۇرقى مەزگىلده ئاهالىنىڭ ھەر يىلى تاپشۇرىدىغان باج مىقدارى تۆۋەندىكىچە: قەشقەر رايونى 72.000 سوم (9.000 فۇنت ستېرلىڭ)، 170.000 پۇت (6.126.000 قاداق) ئاشلىق؛ 10.000 توپ ماتا؛ يەركەن رايونى 80.000 سوم (10.000 فۇنت ستېرلىڭ)، 60.000 توپ ماتا؛ 1.400 دانە قىل تاغار؛ 1.300 تال ئاغامچا؛ 3.000

جىڭ (110 پۇت ياكى 3.960 قاداق) مىس؛ 15.000 جىڭ پاختا؛ كۇچا رايونى 24.000 پۇت ئاشلىق؛ 1.080 جىڭ (27 پۇت ياكى 972 قاداق) مىس، 200 جىڭ ($7\frac{1}{2}$ پۇت ياكى 270 قاداق) سېلىترا، 300 جىڭ (11 پۇت ياكى 396 قاداق) گۈڭگۇرت.

بۇ مەھسۇلاتلارنى پۇلغا① سۇندۇرساق، قەشقەر رايونى بىلەن يەركەن رايونىنىڭ تاپشۇرغان ئومۇمى بەجى 190.000 سوم (27.250 فۇنت ستېرلىڭ) بولىدۇ، ئۇنىڭغا يەنە ئاقسۇ، خوتەن، كۇچا قاتارلىق رايونلار باجغا تاپشۇرغان 210.000 سوم (26.250 فۇنت ستېرلىڭ) نى قوشساق جەمى 400.000 سوم (50.000 فۇنت ستېرلىڭ) بولىدۇ ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، 300.000 سوم (37.500 فۇنت ستېرلىڭ) نەق پۇل ۋە 100.000 سوم (12.500 فۇنت ستېرلىڭ) قىممەتلىكى ماددى نەرسە باجغا تاپشۇرۇلغان بولىدۇ.

جۇڭگولۇقلار باجدىن كىرگەن كىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئارمىيىنى قامداش ۋە بۇ دولەتنى باشقۇرۇشقا سەرپ قىلىدىكەن.

ئۇلار قەشقەرىيەدىن ئىلغا يەققەت ماتا، مىس، گۈڭگۇرت ۋە سېلىترا! يوتكەيدىكەن②.

---

① مەن توۋەندىكى ئولچەم بويىچە ھىساپلىدىم: بىر توپ ماتانىڭ باھاسى 30 تىيىن، بىر پۇت (36 قاداق) ئاشلىقنىڭ باھاسى 10 تىيىن، بىر جىڭ (تەخمىنەن 2.5 قاداق) پاختىنىڭ باھاسى 10 تىيىن، بىر جىڭ مىس 30 تىيىن. ــ ئاپتوردىن.

② ئىگەللىگەن باشقا ئاخباراتلاردىن قارىغاندا. ئۇلار قەشقەرىيەدىن باشقا يەرلەرگە يەنە ئالتۇن ۋە قاشتېشى يوتكەيدەيكەن. ــ ئاپتوردىن.

بىز خەنزۇلاردىن قەشقەرىيەدە تۇرغان قوشۇنىنىڭ ئومۇمى سانى ھەققىدە پەقەت تەقرىبى سانىنىلا ئوتتۇرىغا قويالايمىز. قەشقەرىيەنىڭ بىرقانچە شەھەر قورغانلىرىدا تۇرۇشلۇق ئەسكەر سانى تۆۋەندىكىچە:

قەشقەردە 6000 دىن 10000 غىچە،
يەركەندە 2000 دىن 3000 غىچە،
خوتەندە 2000 دىن 3000 غىچە،
ئاقسۇدا 3000 دىن 4000 غىچە،
باشقا يەرلەردە 4000 دىن 5000 غىچە،
جەمى: 17000 دىن 25000 غىچە.

جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ يەردە تۇرغۇزغان قىسىملىرىدا خەنزۇلار بىلەن مانجۇلاردىن باشقا يەنە 10000 دىن 15000 غىچە تۇڭگان ئەسكەرمۇ بار.

دېمەك، جۇڭگولۇقلارنىڭ قەشقەرىيەدە تۇرۇشلۇق قوشۇنىنىڭ ئومۇمى سانى 27000 دىن 40000 غا يېتىدۇ.

جۇڭگو قىسىملىرى ئاساسەن ئوقىيا ـ قىلىچلار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەردىن ۋە چاقماقلىق مىلتىق بىلەن قوراللانغان پىيادە ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان.

قەشقەرىيەدىكى مەمۇرى خادىملار ئىچىدە پەقەت جۇڭگو ئەمەلدارلىرىلا ماۋاشىلىق. يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئىش ھەققى ھاكىمبەگلەر تەرىپىدىن بېرىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىش ھەققى ئۇچۇن نەق پۇل ھىساۋىدا ئاشلىق بېرىلىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ يەرلىرى ھەقسىز تېرىپ بېرىلىدۇ.

خەنزۇلار دىنىي جەھەتتە كەڭ قوساقلىق بولۇش پوزىتسىيىسىنى قوللانغان. ئۇلار بىرسىۋالغان شەھەرلەردە مەچىتلەر بىلەن بۇددىزىم ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بىللە مەۋجۇت

تۇرۇشىغا يول قويغان. خەنزۇلار مولىلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان، ھەتتا يەرلىكلەرنى تولۇق ھوقۇقلۇق قىلىپ قويغان ئىدى.

خەنزۇلار خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئورۇپ - ئادەتلىرىگىمۇ ئارىلاشمايتتى. ئۇلار قەشقەرىيەلىكلەرنىڭ شەرىەتنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويغان ئىدى، قازى ياكى مۇپتىلارنى تاللاش ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى. لېكىن ئۇلار ئوز قېرىنداشلىرىنىڭ مەنپەئەتىنىڭ زىيانغا ئۇچرىماسلىغى ئۇچۇن، شەرىەتكە ئوزلىرىنىڭ قانۇن شەرھىلىگۇچى خادىملىرىنى ئەۋەتىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغان ئىدى.

خەنزۇلار پۇقرالارنىڭلا ئوز مىللى كىيىملىرىنى كىيىشگە يول قويماتتى. ئەمەلدارلارنىڭ بولسا ئۇزۇن چاچ قويۇشلىرى ۋە خەنزۇچە كىيىم كىيىشلىرى شەرت ئىدى. ئەمەلدارلار ئىچىدە پەقەت موللىلار بىلەن قازىلارلا بۇ بەلگىلىمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي ئوز مىللى كىيىملىرىنى كىيەلەيتتى.

خەنزۇلار يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئوزلىرىگە پىداكارلىق بىلەن خىزمەت قىلدۇرۇش ئۇچۇن، مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى ۋاڭلىققا ۋە بەيزىلىكىگە ئوستۇرەتتى. ۋاڭنىڭ ئوتىغات - تەلىپىگە بىر تال توز پېيى بىلەن گوھەر ئورنىتىلغان ئۇچ توشۇكلۇك مۇنچاق قادىلاتتى. بارلىق ئەمەلدارلارنىڭ ئوتىغاتلىرىغىمۇ مۇشۇنداق مۇنچاق قادىلاتتى. لېكىن مۇنچاقلار مەنسەپ دەرىجىسىنىڭ يۇقۇرى - توۋەنلىگىگە قاراپ خىلمۇ خىل بولاتتى. مۇنچاقلار 7 خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلدىكى ئوتىغاتقا قىزىل ياقوت بېكىتىلەتتى. ئىككىنچى خىل ئوتىغاتقا مارجان بېكىتىلەتتى، ئۇچىنچى خىل ئوتىغاتقا پىروزا بېكىتىلەتتى، توتىنچى خىل

ئوتىغاتقا كوك شىشە بېكىتىلەتتى، بەشىنچى ئوتىغاتقا يېشىل شىشە بېكىتىلەتتى، ئالتىنچى خىل ئوتىغاتقا قاشتېشى بېكىتىلەتتى، يەتتىنچى خىل ئوتىغاتقا كۈمۈش بېكىتىلەتتى.

مۇسۇلمانلار كوچىدا بىرەر خەنزۇ ئەمەلدارغا دۇچ-كېلىپ قالسا، ئاتتىن چۈشۈشى شەرت ئىدى.

ئامبال شەھەرنى كوزدىن كەچۈرۈشكە چىققاندا، پۇقرالار تاكى ئامبال ئوتۇپ كەتكەنگە قەدەر يەردە تىزلىنىپ ئولتۇرۇشلىرى شەرت ئىدى.

مۇبادا ئامبال بىرەر خانىقاغا بېرىپ قالغان بولسا، بارلىق مۇسۇلمان ئەمەلدارلار دەرۋازىنىڭ ئىككى چېتىدە قوللىرىنى ئارقىسىغا ئېلىپ، يەردە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشى شەرت، ھاكىمبەگمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. مەمەدانە خەنزۇلار بۇنى: سىلەر ئامبالغا ئەمەس، بەلكى بۇغدا خانىنىڭ نايىبىغا تازىم قىلىۋاتىسىلەر، دەپ چۈشەندۈرەتتى. بۇنچىلىك كوڭۈل ياساش ھەرگىز كۈپايە قىلمايتتى. خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ مۇسۇلمانلارغا زورلاپ تاڭغان بۇ ئىزا - ئاھانەتلىرى ئاخىرى ئۇلارنىڭ مەمۇرى باشقۇرۇشتا كورسەتكەن بەزىبىر گۈزەل ئەخلاق پەزىلەتلىرىنى ئاستا - ئاستا يوققا چىقاردى.

ئولۇم جازاسىغا ھوكۈم قىلىنىش جەھەتتە، تېنچلىق شارائىتتا خەنزۇلار ھەرگىزمۇ نۇرغۇن يازغۇچىلار تەسۋىرلىگەندەك ئۇنداق قاتتىق قول ئەمەس ئىكەن. ئولۇم جازاسى بېرىلىدىغان ئەھۋال ناھايىتى ئاز ئىكەن. ئولۇم جازاسى ھوكۈم قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ ئەستايىدىل ئويلىنىپ ئىش كورۈلىدىكەن. مەسلىھەتچى ئامبال مەنسەپدارلاردىن باشقا، ھەرقانداق بىر پۇقرانى جازالاشقا ھوقۇقلۇق ئىكەن. ئامبال پەقەت سىياسى مەھبۇسلارغىلا ئولۇم جازاسى بېرەلەيدىكەن.

ئەگەر مەنسەپدارلاردىن بىرەر كىشى ئولۇمگە لايىق جىنايەت ئوتكۈزگەن بولسا، ئامبال بۇنى مەسلىھەتچى ئامبالغا مەلۇم قىلىدىكەن. مەسلىھەتچى ئامبال ئىلى جاڭجۇنگە يوللايدىكەن. پەقەت ئىلى جاڭجۇنلا بىرەر مەنسەپدارنى ئولتۇرۇشكە بۇيرۇق بېرەلەيدىكەن.

لېكىن ھىلىگەر خەنزۇلار ئۇزلىرىنى قانۇنى تەرتىپتىن قاچۇرۇشنىڭ بىر خىل يوللىنى تېپىۋاپتۇ. مەسلىھەتچى ئامبال بىلەن ئامبالىلار يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن باشقا ھەر قانداق بىرەر ئەمەلدارنى مەنسۇبىدىن قالدۇرالايدىكەن. شۇڭا ئەمەلدار ئەگەر بىرەر جىنايەت ئوتكۈزسە، ئۇ ئاۋال مەنسۇبىدىن قالدۇرۇلىدىكەن، ئاندىن ئادەتتىكى ئولتۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە ئولتۇرۇلىدىكەن.

ئولۇم جازاسى بىر يۇرۇش ناھايىتى مۇرەككەپ مۇراسىم بىلەن ئىجرا قىلىنىدىكەن.

جىنايەتچى مەيلى شەرىەت تەرىپىدىن ياكى مەسلەھەتچى ئامبال تەرىپىدىن ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلىنغان بولسۇن، چېرىكلەر ۋە ئاھالە تەرىپىدىن شەھەر مەيدانىغا ئېلىپ كېلىنىدىكەن. جىنايەتچىنىڭ قوللىرى كەينىگە باغلىنىپ، ئاھالە ئالدىدا ئوره تۇرغۇزۇلىدىكەن. بۇ چاغدا جاللاتلاردىن بىرسى مەھبۇسنىڭ كوز ئالدىدىلا قىلىچنى بىلەشكە باشلايدىكەن. بۇ ئادەت، ئېھتىمال، ئولۇم جازاسى ئىجرا قىلغىشتا ئىلگىرىدىن تارتىپلا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بولسا كېرەك. جىنايەتچى ئوز ئالدىدا تۇرغان جاللاتقا قاراپ قالغان چاغدىلا قولىغا ئايىپالىتا ئالغان يەنە بىر جاللات جىنايەتچىنىڭ ئارقىسىدىن ئاستا كېلىپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالىدىكەن.

بۇنىڭدىن سىرت، خەنزۇلار يەنە بەزى جىنايەتچىلەر-نى پۇقرالىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىدىكەن. ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرى، جىنايەتچى ھەرخىل مۇراسىملاردىن كېيىن بىر تۈپ دەرەخقە يولەپ تۇرغۇزۇلىدىكەن. جىنايەتچىنىڭ دەرەخقە چۈشكەن سايىسى ئۈيۈپ ئېلىنىدىكەن. ئاندىن جىنايەتچى ئۆز ئۇرۇق - تۇققانلىرى تەرىپىدىن ئۆيىگە ئېلىپ كېتىلىدىكەن. شۇ كۈنىدىن باشلاپ، بۇ كىشىنىڭ باشقىلارغا كورۇنمەسلىكى شەرت ئىكەن. بۇ جازادىن كېيىن، باشقىلار ئۇنىڭ ئەھۋالىنى سورىغاندا، جىنايەتچىنىڭ ئۇرۇق - تۇققانلىرى، ئۇ پالانچى كۈنى ئولگەن، دەپ جاۋاپ بېرىدىكەن.

خەنزۇلار ھوكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ياشىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىغا دائىر ئەھۋالىلاردىن ئىگە للىگەنلىرىمىز ناھايىتى ئاز. 1818 - يىلى بۇ يەرگە زىيارەت قىلغان مۇسۇلمان ساياھەتچى مىر ئىززەتۇللا① توۋەندىكىلەرنى بايان قىلىدۇ:

"يەركەن ئاھالىسى ئىنتايىن ئىشچان كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى سودىگەرلەر، دۇكان خوجايىنلىرى ۋە ئۇششاق ئېلىپ ساتارلار ئىكەن. ئۇلار ئارىسىدا قۇل - چورى بولۇپ كەتكەنلەر ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. بىر پوقاقلارنى ناھايىتى كوپ ئۇچراتتۇق. ئۇلار ھەمىشە نوگايىدا سۇ ئىچكەنلىگىدىن شۇنداق بولغان بولسا كېرەك، خوتۇن - قىزلار مەيلى يۇقۇرى ياكى توۋەن تەبىقىدىن بولسۇن، ھەممىسى دىگۈدەك شەرق ئادىتى بويىچە چۈمبەت تارتىشمايدىكەن".

① رىتتىر يازغان «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۇركىستان» دىگەن كىتابنىڭ 101 - بېتىگە قارىڭ. ـــ ئاپتوردىن.

قەشقەرىيە بىلەن باشقا مۇسۇلمان دولەتلىرىنى سېلىشتۇرغاندا، قەشقەرىيە خوتۇن - قىزلىرى ئۇ يەرلەر - دىكىدىن كوپىرەك ئەركىنلىككە ئىگە ئىكەن. ئۇ كورگەن تارىخى كىتاپلاردا خاتىرىلىنىشىچە، خوتەنلىك خوتۇن - قىزلار 5 - 6 - ئەسىرلەردە ئەرلەر بىلەن بىللە ھەر خىل ئىجتىمائى پائالىيەتلەرگە قاتنىشالايدىكەن. ھەتتا بۇنداق سورۇنلارغا ناتونۇش ئادەملەر كىرىپ قالغان تەقدىردىمۇ، ئۇزلىرىنى چەتكە ئالمايدىكەن. شۇنىڭدەك باشقا تارىخىي كىتاپلاردىمۇ، خوتەنلىكلەر ناھايىتى قائىدە - يوسۇنلۇق كېلىدۇ، بىر بىرىسىگە ئۇچراشقاندا ئېگىلىپ ئۇزاتارا تازىم قىلىشىدۇ، دېيىلگەن.

توۋەندە بىز 1778 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلىنغان «غەربى يۇرتتا كورگەن - بىلگەنلىرىمىز» دىگەن كىتابتىكى بەزىبىر قىزىقارلىق خاتىرىلەرنى نەقىل كەلتۇرىمىز. بۇ ماتىرىيالىلاردا جۇڭگو كۇزەتكۈچىلىرى ئۇچراتقان يەرلىك ئاھالىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بايان قىلىنغان①.

"يەرلىك ئاھالە تولىمۇ ئېھتىياتچان ئىكەن، ئۇلار جۇڭگولۇقلارنى بەكمۇ ھەرمەتلەيدىكەن. كاتتىلارنى بەكمۇ ئىززەتلەيدىكەن. ئۇلار بەكمۇ يۇۋاش - مۇلايىم كىشىلەر ئىكەن، ئەمما چۈشەر، مېھماندوست كېلىدىكەن. خوتۇن - قىزلىرى ناخشا-ئۇسۇلغا ماھىر ئىكەن، ئۇلار ئارىسىدا موللاق ئېتىش، مىس ئاغامچا تارتىلغان دارغا چىقىپ ئويناشتەك كورۇشكە ئەرزىيدىغان خىلمۇ خىل ئويۇنلار كوپ ئىكەن. بۇ

① رېتتېرنىڭ «شەرقىي تەرەپ ياكى چىنى تۇركستان» دىگەن كىتابىنىڭ 61 - بېتىدىن 116 - بېتىگىچە قارالسۇن. — ئاپتوردىن.

دولەتتە مۇشتۇمزورلار يەرلىك خەلقنى بوزەك قىلىدىغان ئادەت بار ئىكەن. بەگلەر تولىمۇ ئاچكوز، زومىگەر كېلىدىكەن. ئەگەر كەمبەغەل مۇسۇلمانلاردىن بىرەرسى ئازراق پۇل يىغىپ باي بولماقچى بولسا، بەگلەر ئۇنى شوراپ قۇرۇتىۋېتىدىكەن، شۇڭا شەھەردە ئاھالە ناھايىتى زىچ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، ئەمما بايلار ئاز، كەمبەغەللەر كوپ ئىكەن. بۇ يەردىكى ئادەملەر شەھۋەتپەرەسلىك ھەتتا بەچچىۋازلىقتەك پىسقى - پۇجۇر ئىشلارغا بېرىلگەن ئىكەن. بۇ تەرىپى فۇجەنلىك ۋە گۇاڭدۇڭ - لۇقلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن".

ھورمەتكە لايىق جۇگگولۇق بۇ جۇغراپىيەشۇناس خەنزۇلارنىڭ ئوزى بېسىۋالغان بۇ زېمىندا يۇرگۇزگەن باشقۇرۇش تۈزۈمىگە ــ ئەمەلدارلارنىڭ ھېچبىر تەپتارتماستىن پۇقرالارنى تالان - تاراج قىلىشىغا يول قويىدىغان تۈزۈمگە قارشى بىلەر - بىلمەستىن جازا يۇرۇشى ئېلان قىلىدىغان ئەيىپنامە يازغانلىغىنى ئۇزىمۇ سەزمەي قالغان.

تۇيۇقسىز بىر بۇنداق قاقتى - سوقتى قىلىشلارنىڭ يەنە قانداقسىگە باشقا سەۋەبلەر بىلەن قوشۇلۇپ، خەنزۇ - لارنىڭ بۇ دولەتتىكى ھوكۇمرانلىغىنىڭ تۇراقسىزلىق ۋەزىيىتىنى پەيدا قىلغانلىغىنى ئىزاھلايمىز.

باشقا بىر نوپۇزلۇق خەنزۇنىڭ يازغانلىرىدىن قارىغاندا، شايارلىقلار (كۇچا شەھرىنىڭ جەنۇبىدا) نا - ھايىتى بېخىل، دوت ۋە ئۇرۇشقاق كېلىدىكەن، خوتۇن - قىزلىرى، گۇزەللىگى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، چىرايى

تېگى - تېگىدىن ئاق ۋە رەڭدار كېلىدىكەن①.

خەنزۇلار قەشقەرىيە ۋە جۇڭغارىيىنى ئىستىلا قىلىغانىدىن كېيىن، جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرىسىنىڭ ئاماز-لىغى كاپالەتكە ئىگە بولدى. لېكىن تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى شۇكى، جۇڭگو مالىرى ئۇچۇن، بولۇپمۇ چاي ئۇچۇن كەڭ بازار ئېچىلدى.

جۇڭگو چېيى بۇ ئىستىلا قىلىنغان شەھەرلەردىكى ئاھالىنىڭ كۇندىلىك ئىستىمال بۇيۇمىغا ئايلىنىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە قەشقەر ئارقىلىق قوقان، بۇخارا ھەتتا ئافغانىستان قاتارلىق ئەللەرگىمۇ كوپلەپ ئېكسپورت قىلىنىشقا باشلىدى.

ئەڭ مۇھىمى، خەنزۇلار قەشقەرىيەنىڭ قىممەتلىك مەدەن بايلىغىنى قېزىش ئىشلىرىنى تامامەن مونوپول قىلىۋالدى. مەسىلەن، كېرىيىدىكى (خوتەنىنىڭ شەرقىدە) ھوكۇمەت ئىگىلىگىدىكى كاندا ھەر كۇنى 300 ئادەم يالىنىپ ئىشلەيدىغان بولدى.

قەشقەرىيەدە ئەمىلىك ئورنىغانلىقتىن، سودا - سېتىق ئىشلىرى راۋاجلىنىپلا قالماي، بەلكى سانائەتمۇ تەرەققى قىلدى. بىز يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىپ ئوتكەن ھىلىقى خەنزۇ جۇغرافىيەشۇناس يەركەن بازىرىنى قىزغىن تەسۋىرلەپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "بازاردىكى مالىلار خۇددى تاغدەك دوۋىلىنىپ كەتكەن، بازارغا كەلگەن ئادەمنىڭ جىقلىغىدىن، ھەتتا دەسسىگىدەك يەر تاپقىلىمۇ بولمايدۇ". بىزگە مۇشۇ يەرلىك بىر مۇسۇلمان سودىگەر: مۇشۇ 20

① رېتتېرنىڭ «شەرق تەرەپ ياكى چىنى تۇركىستان» دېگەن كىتابىنىڭ 173 - بېتىگە قارالسۇن. ــ ئاپتوردىن.

يىلدىن بۇيان خىتايلار ئۇرۇش - يىغىلىقلارنى تۈگىتىپ تىنچلىق ئورناتقانلىقتىن، سودا - سېتىق ئىشلىرىمىز تازا بەرىكە تاپتى، دەپ سوزلەپ بەردى. يەركەنلىك سودا ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغان بولۇپ، كولىمى قەشقەرنىڭكىدىن خېلىلا چوڭ. خەنزۇلار شەھەرنىڭ ئاساسلىق رەستىلىرىدە ناھايىتى كاتتا دۇكانلارنى ئاچقان. يەنە سايا‌ھەتچىلەر چۈشىدىغان نۇرغۇن كارۋان سارايلىرىمۇ سېلىنغان. شەھەردە مۇسۇلمانلارنىڭ 10 نەچچە مەدرىسە ياكى مەكتەپلىرى بار بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر نۇرغۇن ۋەقپە مۇلۇكلەرگە ئىگە ئىكەن. بۇ شەھەردە شەھەر ئاھالىسىدىن باشقا، يەنە بەدەخشان ۋە كاپىرىستانلىقلار بىلەن سودا قىلىشىدىغان ئەرەپ سودىگەرلىرىمۇ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئىكەن.

خەنزۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوشنا ئەللەر بىلەن سودا - سېتىق قىلغاندا ناھايىتى چوڭ مەنپەئەت كور - گىلى بولىدىغانلىغىنى چۈشەنگەنلىكتىن، ئىلگىرىكىدەك چەتئەللەر بىلەن ئالاقە قىلىشماسلىق سىياسىتىنىڭ ئەكسىچە ئىش كورۈپ، خوشنا دولەتلەر بىلەن بولغان سودىنى يولغا قويدى. بۇنىڭ سىرتىدا، ئۇلار بۇ يېڭى ئولكىدە چارۋا مالنىڭ ئاز ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئەزەلدىن ئوز ئوزىگە خوجا بولۇپ كەلگەن قارا قىرغىزلارنى ئوز چارۋىلىرىنى ھەيدەپ جۇڭگوغا كېلىشكە رىغبەتلەندۈردى.

ئۇلار بارلىق چەتئەللىكلەرنى، ھەتتا قەشقەرىيە شەھەر- لىرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان چەتئەللىكلەرنى مۇھاجىرلار ياكى سايا‌ھەتچىلەر دەپ قاراپ، ئۇلاردىن ھېچقانداق ھاج ئالمايدىكەن.

سوغا - سالام ئۇچۇن تەييارلانغان ياكى چەتئەل - لىكلەر سوغا قىلغان ماللاردىنمۇ ھىچقانداق باج ئېلىنماي‌دىكەن.

چەتئەللىكلەر ھەيدەپ كەلگەن چارۋىلار (قارا قىر - غىزلار ھەيدەپ كىرگەن چارۋىلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئۇچۇن 30 دىن بىر ئۇلۇش باج ئېلىنىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگو ئاھالىسىنىڭ چارۋىلىرى ئۇچۇن 20 دىن بىر ئۇلۇش باج ئېلىنىدىكەن. ئىچكى جايلار ئارا سودىدىن ھىچقانداق باج ئېلىنمايدىكەن.

سودىگەرلەر ئىچىدە جىدەل يۇز بەرگەندە، سودىگەر - لەردىن تەشكىل قىلىنغان سوراقچىلار ئومگى تەرىپىدىن سوراپ بىر تەرەپ قىلىنىدىكەن.

قىرغىزلار بىرنەچچە قەبىلىگە بولۇنىدىكەن. ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئاقساقلى ھاكىمبەگ تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىكەن.

ئۇ چاغلاردا قەشقەرىيەدە جۇڭگو ئاقچىلىرى ئاقىدىكەن.

"يارماق" ياكى "چاقا" شۇ چاغلاردا بازاردا ئېقىۋاتقان ئەڭ كىچىك پۇللاردۇر. بەش چاقا بىر پۇل ياكى بىر قارا پۇلغا، ئىككى چاقا بىر داچەنگە تەڭ ئىكەن①.

---

① يېقىندىن بېرى ياقۇپبەگ كۇمۇش تەڭگە قۇيدۇرۇشقا باشلىغان، بىر كۇمۇش تەڭگە 50 تومپۇرغا ياكى 25 داچەنگە باراۋەر. ئىككى قەشقەر تەڭگىسى بىر قوقان تەڭگىسىگە تەڭ، يەنى بۇخارا، خىۋە ۋە روسىيىگە قارايدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىدە ئىشلىتىلىۋاتقان بىر مىتال ئاقچىغا باراۋەر. بىر قەشقەر تەڭگىسى يەنە 20 قوقان چاقىسىغا ياكى 30

ئەللىك پۇل بىر تەڭگەگە تەڭ. ئەمەلىيەتتە، بۇ پۇل مەۋجۇت ئەمەس ياكى بىر قارا پۇل 5 تىن بىر تىيىنغا تەڭ. بىر تەڭگە 10 تىيىنغا تەڭ. جۇڭگولۇقلار باج ھىساپلاشتا، پۇل ياكى سەرنى ئولچەم قىلىدىكەن. ئەگەر پۇل مىقدارى كوپ بولسا، يامبۇنى ئولچەم قىلىدىكەن.

بىرسەر بىر ئۇنسىيە كۇموشكە تەڭ. يامبۇ — چوڭلۇغى ھەرخىل كەلگەن كۇموش پارچىسى بولۇپ، يامبۇنىڭ ئەڭ چوڭى 4.75 قاداق كېلىدىكەن.

كۇموشنىڭ باھاسى دائىم ئۇزگىرىپ تۇرىدىكەن، موشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇڭگو كۇموشنىڭ كۇرسى ناھايىستى كوپ تەۋەنلەپ كەتكەن. ئالتۇن ئولچەشتە سەر ياكى زولۇتنىك (بىر زولۇتنىك 2 گىرامغا باراۋەر) ئولچەم قىلىنىدىكەن.

جۇڭگولۇقلار جىڭنى ئېغىرلىق ئولچەم بىرلىگى قىلىدۇ، بىر جىڭ 1.5 قاداققا تەڭ، ئاشلىقلار تاغار ياكى پاتمان (بىر پاتمان 12 پۇت ياكى 432 قاداققا تەڭ بىر خىل ئولچەم) بىلەن ۋە ياكى چارەك بىلەن ئولچىنىدۇ. بۇ ئولچەم بىرلىكلىرىنىڭ ھازىر ئىشلىتىلىدىغان ياكى ئىشلىتىلمەيدىغانلىغىنى تېخى ئېنىقلاپ چىقالمىدىم. بىر پاتمان ياكى بىر تاغار ئاشلىق 20 پۇتقا تەڭ. بىر چارەك ئاشلىق 1.5 پۇت① (54 قاداق) كېلىدۇ.

تاشكەنت چاقىسىغا تەڭ. 4.75 قاداق ئېغىرلىقتىكى بىر يامبۇ 1.000 ياكى 1.100 تەڭگەگە تەڭ. — ئاپتوردىن.

① ھازىر قەشقەرىيەدە قۇرۇق ماللارنى ئولچەشتە "چارەك" بىرلىك قىلىنىدىكەن. بىر چارەك بۇغداي 24 قاداق، بىر چارەك قوناق 26 قاداق، بىر چارەك ئارپا 25 قاداق

كېلىدىكەن، ھول مالىلارنى ئولچەشتە "جىك" بىرلىك قىلىنىدىكەن. ئۇزۇنلۇق ئولچەشتە تاش بىرلىك قىلىنىدىكەن. بىر تاش 12 قەدەمگە تەڭ. لېكىن ئىگىزلىكنى ئولچەشتە، ھەر ساپلىغۇچىنىڭ ئوي - پىكرىگە قارىپ "تاش" مۇ ھەر خىل ھىساپلىنىدىكەن. پاختا، مىس، گۈڭگۈرت ۋە سېلىترالار "جىك" بىلەن ئولچىنىدىكەن. ئاز بولغانى ئولچەشتە بولسا، "چاقىرىم" بىرلىك قىلىنىدىكەن. بىر چاقىرىم 200 ساژىنغا تەڭ كېلىدىكەن. — ئاپتوردىن.

بەشىنچى باپ

1825 - يىللىدىكى جۇڭگولۇقلارغا قارشى قوزغىلاڭ، جاھانگىر تورە، 1830 - يىللىدىكى قوقەن يېغىلىغى، مەتيۇسۇپ خوجا، يەتتە خوجا (كاتتا تورە) يېغىلىغى، 1857 - يىللىدىكى قوزغىلاڭ، ۋەلىخان تورە.

شۇنداق قىلىپ، جۇڭگولۇقلار جۇڭغارىيە **بىلەن** قەشقەر رىيەنى ئوڭايلا بېسىۋالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئۇرۇشقاق بولۇپ كەتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئارمىيىسى 1756 -، 1758- ۋە 1760 - يىللىرى قازاق دالاسىدىكى ئورتا جۇز (ئوتتۇرا يۈز) گە بېسىپ كىرىپ، ئورتا جۇز خانلىرىنى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئالى ھوكۇمرانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، كىچىك جۇز (كىچىك يۈز) خانلىرى **بىلەن** قارا قىرغىزلارنىڭ بۇلۇت ئولۇسىنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ ئورتا جۇزگە ئەگىشىپ، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەمىلىي ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇلار ھەر يىلى ھەر يۈز تۈياق ئات، كالىدىن بىردىن ئات ۋە بىردىن كالىنى، ھەر مىڭ تۈياق قويدىن بىردىن قوينى باجغا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. جۇڭگولۇقلار باج يىغىۋېلىش ۋە ئۇزلىرىنىڭ بۇ قىرغىزلار رايونىدىكى تەسىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھەر يىلى ئۇ يەرلەرگە 4 ئەترەت ئەسكەر ئەۋەتەتتى.

بۇ توت ئەترەتتىن ئىككىسى ئىلىدىن، بىرسى تارباغاتايىدىن، يەنە بىرسى بولسا قەشقەردىن ئەۋەتىلەتتى. تارباغاتايدىن ئەۋەتىلگەن ئەترەت بىلەن ئىلىدىن ئەۋەتىلگەن ئىككى ئەترەتنىڭ بىرسى ئاياقغوز جىلغىسىدا (قوپال بىلەن سېرىنقولنىڭ ئوتتۇرىسىدا) ئۇچرىشاتتى. ئىلىدىن ئەۋەتىلگەن ئەترەتنىڭ يەنە بىرسى ناريىن جىلغىسىدا قەشقەرىيەدىن چىققان ئەترەت بىلەن ئۇچرىشاتتى.

ئۇلار تەمتەكلىرنى ئوزئارا ئالماشتۇرغاندىن كېيىن، يەنە ئوز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كېتىشەتتى①. خەنزۇ سودىگەرلىرى مالىلرىنى چارۋىغا تېگىشىش ئۈچۈن، ئومۇمەن ئاشۇ جۆگگو ئارمىيىسىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ بۇ يەرلەرگە كېلەتتى. ئۇلار بۇ يەدىۋى قىرغىزلاردىن پايدا ئېلىش نىيىتىدە بولمىسا، ھەرگىزمۇ ئۇنداق قىلمايتتى، ئەلۋەتتە.

قىرغىز خانلىرىدىن كېيىن، قوقەن ھوكۈمرانى ئىبرداىنبەگ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى ناربوتابەگمۇ بۇغدا-خانىنى ئوزلىرىگە "پۇشتىپانا" دەپ ئېلان قىلدى. جۆگگو-لۇقلارنىڭ بۇنداق تېز غەلبە قىلىشى كىشىلەردە "خەنزۇلار يېڭىلمەس" دېگەن قاراشنى پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇلارنىڭ نامى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا دەھشەتلىك ئاسارەتنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭ بىلەن، خەنزۇلار بارغانسېرى ئوزلىرىنى

---

① قەشقەردىن ئەۋەتىلىدىغان ئەترەت تېرەك داۋاندىن ئوتكەندىن كېيىن، ئاقسايى ئارقىلىق ئاتباش ۋادىسىغا كىرىپ، ئاندىن ناريىن ۋادىسىغا باراتتى. ــ ئاپتوردىن.

قالتىس ھساپلاپ، بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە تاشكەنت قاتارلىق جايلارنى ئىستىلا قىلماقچى بولدى. جۇڭگولۇق - لارنىڭ باسقۇنچىلىق ئۇرۇشىغا تەييارلىنىۋاتقانلىغىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىرى ناھايىتى تىز خەۋەردار بولدى. ئۇلار ئورتاق دۇشمەنگە دۇچكېلىۋاتقان شارائىتتا، ئوز ئىچىدىكى تالاش - تارتىش ۋە ماجرالارنى ئۇنتۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار دەرھال ئافغانىستان ھوكۇمرانى ئەھمەت شاھنى ئوز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئىسلام ئىتتە - پاقى تۇزدى. ئۇلار يەنە ئىسلام ئەلىلىرىنىڭ شاھلىرىغا مۇراجىەتنامە ئەۋەتىپ، ئۇلارنى كاپىرلارغا قارشى غازاتقا قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. 1763 - يىلى، ئىسلام ئىتتىپاقى رەسمىي قۇرۇلدى. شۇ يىلى ئافغانستان قوشۇنلىرى خوجەنتكە يېتىپ كەلدى.

ئەمما بۇ ئىتتىپاق ئۇزۇن ئوتمەيلا چاك - چېكىدىن بوسۇلۇپ كەتتى. ئافغانلار ئوز دولىتىگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. قالغان كاتتاۋاشلار بولسا ئوزلىرىنىڭ خەنزۇ - لارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىغىنى ھىس قىلدى. پەقەت ئۇچتۇرپانلىقلار بىلەن بەدەخشانلىقلارلا ئاخىرغىچە بەر - داشلىق بەرمەكچى بولدى.

ئۇچتۇرپانلىقلار باشقىلارنىڭ ياردەم بېرىمىز دىگەن ۋەدىسىگە ئىشىنىپ قوزغىلاڭ كوتەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، خەنزۇلار تەرىپىدىن قىرغىن قىلىندى. بەدەخشانلىقلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ بۇ گۇزەل دولىتى ئافغانىستان قوشۇنى تە - رىپىدىن يەر بىلەن يەكسان قىلىندى. بەدەخشانىنىڭ ھوكۇمرانى سۇلتان شاھ ئولتۇرۇلدى. چۇنكى سۇلتان

شاه خەنزۇلار (1758 - يىلى) خوتەنگە ھۇجۇم قىلغانىدا، قەشقەردىن قېچىپ چىققان چوڭ - كىچىك خوجىلارغا باشپانا بولۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۇلارنى تۈتۈپ ئولتۇرۇپ، باشلىرىنى بېيجىڭغا ئاپىرىپ بەرگەن ئىدى.

خەنزۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا ھوكۈمرانلىرىنىڭ ئاجىز - لىغىنى كورۈپلا كورەكلەپ قىن - قىنىغا پاتماي كىرىشتى. ئۇلار ئوزلىرى ئىستىلا قىلىۋالغان جايلاردا ئىلگىرى يولغا قويغان دانا سىياسەتلىرىنى ۋە جاۋخۇيىنىڭ بۇ دولەتتە ئورناتقان بىر يۈرۈش باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى پەيدىن پەي بىر چەتكە قايرىپ قويۇشتى. ئۇلار يەنە مۇنداق خاتالىقلارنىمۇ ئوتكۈزدى: قەشقەرىيەنىڭ ھاكىم بەگلىگە ۋە باشقا مەنسەپلىرىگە شەرقىي تۈركىستانىنىڭ غەربىدىكى ئولكىلەردىن ئادەم يوتكەپ كېلىپ ئىشلەتتى. شۇنىڭدەك قەشقەرىيە خەلقىنى زورلاپ، بۇ دولەتنىڭ جاي - جايلىرىدا تۈرۈشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرى ئۈچۈن "گۈلباغ"① دەپ ئاتىلىدىغان ھەيۋەتلىك قورغانلارنى سالدۇردى.

جۈڭگونىڭ غەربى ئولكىلىرىدىن، قومۇل ۋە تۇرپان - دىن يوتكەپ كېلىنگەن ئەمەلدارلار پەقەت پۇل تېپىش

① "گۈلباغ" دېگەنلىك قىزىل گۈللۈك باغ دېگەنلىك - تۇر. لېكىن بۇ نام خەنزۇلارنىڭ بۇ دولەتتىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ يېقىن ئەتراپلىرىغا ئوز ئەمەلدارلىرى ۋە ھەر - بىلىرى ئۈچۈن ياساتقان مۇستەھكەم قورغانلارنى كورسىتىدۇ. بۇ قورغانلاردا تۇرۇشلۇق قىسىملار يېتەرلىك ئوزۇق - تولۇق بولسىلا، يارەمچى قوشۇن يېتىپ كەلگىچە ئۇزاق مۇددەتلىك قورشاپ ھۇجۇم قىلىشلارغا بەرداشلىق بېرەلەيتتى. — ئاپتوردىن.

ۋە كەيسىپ - ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈشىنىڭلا كويىدا بولاتتى. ئۇلار بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، قوللىرىدىن كەلگەنلىكى ئىشنىڭ ھەممىسىنى قىلاتتى. ھاكىم بەگلەر - دىن تارتىپ توۋەن قاتلام ئەمەلدارلارغىچە ھەممىسى پۇقرانى كالىدەك سېغىپ ئىچىپ ھېچ ھالىنى قويمايتتى. جۇڭگو ھوكۈمىتى ھاكىم - بەگلەرنىڭ زورلۇق - زومبۇ - لۇق قىلمىشىغانلىغىنى كورۈپ تۇرسىمۇ كورمىگەنگە سېلىپ، ئۇلارغا يول قويياتتى. چۈنكى ئۇلارمۇ شۇ يول بىلەن بۇ ئوتتۇرىدىن پايدا ئۈندۈرەتتى. بىر خەنزۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ كەيسىپ - ساپالىق تۇرمۇشىدىن ئۇلارنىڭ يەرلىك خەلقنى شۇلۇپ يېيىشكە ئادەتلىنىپ قالغانلىغىنى چۈشىنىۋالالايمىز. ئۇلار پۇقرالارنىڭ ھەرقانداق قارشىلىغىنى پەقەت ئولۇم جازاسى بىلەنلا باستۇراتتى. لېكىن بۇنداق قىلىش پۇقرالارنىڭ قەلبىدىكى قىساس ئېلىش ئوتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتاتتى، ئەلۋەتتە. پۇقرالار ئىچىدىكى سەل جەسۇرراق ئادەملەر قوقان، بۇخارا ۋە تاشكەنتلەرگە قېچىپ كېتەتتى ۋە ئۇ يەرلەردە خەنزۇلارنىڭ شەرقىي تۇركىستاندىكى زوراۋانلىقلىرى ئۈستىدە ئەرز - شىكايەت قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئوز ۋەتىنىگە بولغان ھېسداشلىغىنى قوزغايتتى.

باشتا بىر خەنزۇلار قەشقەرىيەنى ئىستىلا قىلغان چاغدىكى ئەھۋاللار ئۈستىدە توختالمىغىنىمىزدا، ئاق تاغ - لىقلار گۈرۈھىدىكى ساماق خوجىنىڭ خوتەندىن قېچىپ كەتكەنلىگىنى ئېيتقان ئىدۇق. ساماق خوجا بۇ جايلاردا ئۇزۇن مۇددەت سەرگەردان بولۇپ يۈرگىنىدىن كېيىن، ئاخىر قوقاندا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئىدى. ئۇ شۇ يەردە

قەشقەرىيەدىن پانا ئىزلەپ قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلارنى ئوز ئەترابىغا توپلاپ، ئوز ۋەتىنى ـ قەشقەرىيەنى خەنزۇلارنىڭ قۇللۇغىدىن قۇتقۇزۇش يولىدا ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. ئوز ۋەتەنداشلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن كۇلپەتلەرنى تەشۋىق قىلىپ ئىئانە توپلاش ئۈچۈن، غەربىي تۈركىستانىنىڭ ھەرقايسى شەھەر-لىرىگە ئادەم ئەۋەتتى. قەشقەرىيەلىكلەر قوقانلىق سودا-گەرلەردىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سامساق خوجىنى ئوزلىرىنىڭ نىجات يۇلتۇزى دەپ بىلىپ، ئۇنىڭ كېلىشىنى تەشنالىق بىلەن كۇتتى. ئەمما جۇڭگولۇقلار تېخى بۇنىڭدىن خەۋەرسىز ئىدى. 1816 - يىلى، يەنى جۇڭگولۇقلار قەشقەرىيەنى تىپ تېچ 50 يىل سورىغاندىن كېيىن، قارا تاغلىقلار مەزھەبىدىكى زىياۋۇدۇن دېگەن ئادەم پۇقرالارنى قوزغاش ئۈچۈن تاقىقا قېچىپ بېرىپ، ئادەم توپلاپ خەنزۇلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى، زىياۋۇدۇنىڭ قوشۇنى تارمار قىلىندى، زىياۋۇدۇنىڭ ئوزى بولسا ئولتۇرۇلدى. ئۇنىڭ بوۋاق ئوغلى بېيجىڭغا ئەۋەتىلىپ، ئۇ يەردە ئوسۇپ چوڭ بولغاندىن كېيىن ئولۇمگە بۇيرۇلدى.

خەنزۇلار مۇشۇ ساۋاقتىن كېيىن، ئوزلىرىگە قارشى خەۋپىنىڭ قوقان تەرەپتىن ۋە قەشقەرىيەنىڭ قانۇنلۇق ھوكۇمرانى دەپ قارالغان ساماق خوجىدىن كېلىدىغانلىغىنى تېخىمۇ ئېنىق ھىس قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار قوقان خانى ئومەر بىلەن، قوقان تەرەپ ئەگەر خوجىلارنى قاتتىق تەقىپ قىلسا، جۇڭگو تەرەپ قوقان تەرەپكە بۇنىڭ ھىساۋىغا ھەر يىلى 200 يامۇ

(20.000 سوم) بېرىدىغانلىغى توغرىسىدا توختام تۈزۈشتى.

مۇشۇ چاغلاردا ساماساق خوجىنىڭ مەتيۇسۇپ خوجا، باۋۇدۇن خوجا ۋە جاھانگىر خوجا دېگەن ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. بۇ ئۈچ ئوغۇل ئىچىدىكى كەنجىسىنىڭ زىمىسىگە قەشقەرىيە تارىخىدا زور ئىشلارنى ۋۇجۇتقا چىقىرىش ھەمدە بۇ تارىخقا قىزىل قان بىلەن يېزىلغان يېڭى بىر سەھىپە قوشۇش ۋەزىپىسى يۈكلەنگەن ئىدى.

1820 - يىلى قوقان خانى ئۇمەر ۋاپات بولدى، شۇ يىل ئىچىدە ساماساق خوجىمۇ ۋاپات بولۇپ كەتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان جاھانگىر خوجا ئىش تەۋرىتىش نىيىتىگە كەلدى. ئۇ قوقاندىن تىيانشان تاغلىرى ئارىسىدا ئولتۇراقلاشقان قارا قىرغىزلار ئارىسىغا كېلىپ، ئۇلارنى جۈڭگولۇقلارغا ھۇجۇم قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى. ئۇنىڭ تۇنجى ھەرىكىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقىپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قىلچە مەيۇسلەنمىدى. ئۇ تىيانشان تاغلىرى ئارىسىدىكى پەرغانە ۋادىسىدىن نارىن ئىگىزلىگىگە يوتكەلدى. ئۇ جاي - جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، بارلىق مۇسۇلمانلارنى ئاپپاق خوجا تۇغى ئاستىغا توپلىنىپ، ئادالەت يولىدا پىدائى بولۇشقا چاقىردى. بۇ قېتىمقى ۋەزىيەت جاھانگىر خوجا ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق ئىدى. خەنزۇلار ئەسلىدە جاھانگىر خوجىغا تۈيۈقسىز زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ دۇش - مەنلىك تەشۋىقاتىنى بىر يولىلا يوقىتۇرۇۋېتىش كويىدا بولغان ئىدى. شۇڭا خەنزۇلار 500 ئەسكەردىن تەركىپ تاپقان بىر قوشۇننى نارىنغا ئەۋەتتى. جاھانگىر خوجا بۇ ئىشنى سېزىپ قېلىپ ئۈزىنى دەرھال دالدىغا ئالدى

ۋە ئادەملىرىنى جىددى تەشكىللىدى. جاھانگىر خوجا ناردىنىڭ ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، خەنزۇلار - نىڭ چېكىنىش يولىنى كېسىپ تاشلىدى ھەمدە ئۇلارنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. جاھانگىر خوجىنىڭ بۇ قېتىمقى غەلىبىسى ئاسىيالىقلارنىڭ ئادىتى بويىچە چەكسىز ماختىلىپ كوكىكە كوتىرىلدى. تەرەپ - تەرەپتىن تۇركۇم - تۇركۇم پىدائىلار كېلىپ، جاھانگىر خوجىنىڭ تۇغى ئاستىغا ئۇيۇشتى.

1826 - يىلى باھاردا، ئەيسا دادخا (ئەنجانىنىڭ سابىق قوشبېگى) بىلەن جاھانگىر خوجا قەشقەرىيە مۇساپىرلىرى، قوقان - تورىلىرى، ئۆزبېكلەر، قىپچاقلار، قارا قىرغىزلار ۋە قارا تېكىنلىق تاجىكلاردىن تەركىپ تاپقان چوڭ بىر قوشۇننى باشلاپ قەشقەرىيەگە باستۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا ئىلى جاڭجۈنى قوماندانلىغىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرى جەڭگە قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قاتتىق يېڭىلدى. خەنزۇلار قەشقەر شەھرىدىن چېكىنىپ چىقىپ "گۈلباغ" قا بېكىنىۋالدى.

جاھانگىر خوجا ئالمانىنىڭ ياڭراق ئالقىش ساداسى ئىچىدە قەشقەر شەھرىگە كىردى ۋە بۇ يەردە سەئىدى جاھانگىر سۇلتان دېگەن نامنى قوبۇل قىلدى.

جاھانگىر خوجا قەشقەر بېگىدىن باشقا ھەممە بەگ - لەرنىڭ ئەسلىدىكى ۋەزىپىلىرىنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويدى. قەشقەرنىڭ بېگى قۇمۇلسۇق كىشى ئىدى. ئۇ پۈقرانى قاقتى - سوقتى قىلىپ زار قاخشاتقانلىغى ئۈچۈن، شەرىئەت تەرىپىدىن ئولۇمگە بۇيرۇلدى.

جاھانگىر خوجا موتىدىل سىياسەت يۈرگۈزۈش

ئارقىلىق، ئەسلىدە خەنزۇ پەرەس بولغانلارنىڭ ھەممىسىنى ئوزىگە مايىل قىلىپ، پۇقرانىڭ ھىمداشلىغىغا ئېرىشتى.

يېڭىسار، يەركەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردىكى پۇقرارلارمۇ جاھانگىر خوجىنىڭ قەشقەرنى ئالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئارقا ئارقىدىن قوزغىلاڭ كوتىرىپ، شۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق خەنزۇ قۇشۇنلىرىنى ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ قورغانلىرىنى تۇزلىۋەتتى ۋە قەشقەردىكى گۇلباغ قورغىنىنى قورشىۋالغان جاھانگىر خوجىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتتى.

شۇ يىلى (1826 - يىلى) 6 - ئايدا قوقان خانى 15.000 كىشىلىك بىر قوشۇن باشلاپ جاھانگىر خوجىغا ياردەمگە كەلدى. ياردەمگە كەلگەن بۇ قوشۇن تېگىشلىك رول ئويناش بۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى بىر بىرىگە ئورا كولاش ۋەقەسىنى پەيدا قىلدى. قوقان خانى ئىككى قېتىملىق ھۇجۇمدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغاندىن كېيىن (ئۇ قەشقەردە جەمى 12 كۈن تۇرغان)، قوقانغا قايتىپ كەتكەندىن ۋە ئۇستىگە "غازى" دېگەن خەتلەر ئويۇلغان تەڭگىلەرنى قۇيدۇرۇشقا باشلىدى.

70 كۈنلۈك قورشاۋدىن كېيىن، قەشقەر قورغىنى — "گۇلباغ" دېگىلەر تەسلىم بولدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ يەردىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۇزلىرىنى ئولتۇرۇۋالدى. 8.000 دىن 10.000 غىچە ئەسكەر ئىچىدىكى 400 تۆڭگاندىن ۋە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان خەنزۇلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئولتۇرۇلدى.

جاھانگىر خوجا قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، قوقان خانلىغىنى تەقلىت قىلىپ، بىر يۇرۇش تۇزۇملەرنى

يولغا قويدى. ئۇ جۇڭگوچه كيىم - كېچەكلەرنى ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ خىلمۇ خىل قائىدە - نىزاملىرىنى بىكار قىلدى. ئەپسۇسكى، ئۇ پۇقرانىڭ ئۆزىگە كورسەتكەن ئىززەت - ھورمىتىدىن ۋە قولىغا ئوتكەن مول مالىيە كۇچىدىن قانداق پايدىلىنىشنى بىلمىدى. بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئازاتلىغى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان خەلقىمىزنى زىيانكەشلىك قىلدى.

جۇڭگولۇقلار جاھانگىر خوجىنىڭ كورەڭلەپ كەتكەنلىگىدىن پايدىلىنىپ، 1827 - يىلى 2 - ئايدا ئاقسۇدا خېلى زور قوشۇن توپلىۋېلىشقا ۋە بۇ قوشۇن بىلەن قەشقەرغە ھۇجۇم قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. جاھانگىر خوجا ئۆزىنىڭ سانى كوپ ئەمما قورال - ياراقلىرى ناچار قوشۇنى① بىلەن جۇڭگولۇقلارغا قارشى جەڭگە ئاتلاندى. جاھانگىر خوجىنىڭ قوشۇنى ھېچقانداق ئىنتىزامنى بىلمەيدىغان خىلمۇخىل ئادەمىلەردىن تەشكىل - لەنگەن بولغاچقا، جۇڭگو قوشۇنى جەڭگىۋار سەپ بىلەن ھۇجۇمغا ئوتۇپ، ئۇلارغا شىددەت بىلەن ئوت ئاچتى. دەسلەپكى جەڭدە، جاھانگىر خوجىنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ تەۋرىنىشكە باشلىدى. دەسلەپتە قوقانلىق پىدائىلار بىلەن خىلمۇ خىل تەۋەككۇلچىلار قېچىشقا باشلىدى،

① ۋەلىخانوۋنىڭ ئېيتىشىچە، جۇڭگو قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر 70.000 غا يەتكەن، جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى 200.000 غا يەتكەن. بۇ سانلىق مەلۇماتنىڭ مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەنلىگى ناھايىتى روشەن. رىتتېر يازغان كىتابنىڭ 283 - بېتىدە، جۇڭگولۇقلارنىڭ قوشۇنىدا 60.000 ئادەم بار ئىدى، دېيىلىدۇ. ــ ئاپتوردىن.

ئۇلاردىن كېيىن باشقا ئەسكەرلەرمۇ قېچىشقا باشلىدى. جاھانگىر خوجا ئەسىر چۈشۈپ قېلىشقا تاس قېلىپ، تاقىقا قېچىپ كېتىشكە ئاران ئۈلگۈردى. ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىغى پەقەت و ئاي داۋام قىلدى.

بېيجىڭ ھوكۇمىتى جاھانگىر خوجا مەيلى نەگە قاچىقان بولسۇن، ئۇنى قەتئىي تىرىك تۇتۇشنى، ھەتتا قوقان ياكى بۇخاراغا قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ تۇتۇپ كېلىشنى تاپشۇرۇپ قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈردى. جۈڭگو قوشۇنلىرى بۇيرۇقنا بىنائەن جاھانگىر خوجا يوشۇرۇنغان ئالاي تېغىنى ئاختۇرۇشقا ئاتلاندى.

خاتىرىلەرگە قارىغاندا، شۇ قېتىمقى ئاختۇرۇشقا جۈڭگو ئەسكەرلىرىدىن 20.000 ئادەم قاتناشقان ئىدى. ئۇلار ئىككى يونۇلۇش بويىچە يولغا چىقتى. قوشۇنلارنىڭ بىر قىسمى ئۇلۇغچاتقا بارىدى، ئاندىن تۇنمورى ئېغىزىدىن ئوتۇپ ئالاي تېغىغا كىردى. يەنە بىر قىسمى قەشقەردىن ئوپالغا بېرىپ سارىكولدىن ئوتتى، ئاندىن قىزىل ئات ئېغىزى ئارقىلىق ئالاي تېغىغا كىردى. بۇ قېتىمقى ئاختۇرۇش كۆز پەسلىدە بولغان. ئاختۇرۇشقا قاتناشقان جۈڭگو قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي كىچىك زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ ماڭغان ئىدى. جۈڭگو قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن سودىگەرلەر توپ - توپ چارۋا ماللارنى ھەيدەپ ماڭغان. جۈڭگو قوشۇنلىرى ھەر بىر قونالغۇغا يېتىپ كېلىشى بىلەنلا كېچىسى تۈيۈقسىز زەربىگە ئۇچراشتىن قورقۇپ، قونالغۇ ئەتراپىغا ھالقىسىمان مۇداپىە ئاكوپلىرىنى قېزىپ قويغان. بۇ ئاكوپلارنىڭ ئىزلىرىنى ھىلىمۇ ئۇچ -

رىتىش مۇمكىن①. جۇڭگو قوشۇنلىرى ئالاي تېغىدا 20 كۈن تۇردى. ئۇلار جاھانگىر خوجىنىڭ موكۇنگەن جايىنى تېپىش ئۈچۈن، ھەر تەرەپكە كىچىك - كىچىك ئەترەتلەرنى ئەۋەتتى. جۇڭگولۇقلارنىڭ يېتىپ كەلگەن - لىگىنى كورگەن قوقان ھوكۇمرانى مەمەدەلىخان ئەنجان ھاكىمى ئەيسا دادخاغا قەشقەردىن ئوشقا باردىغان كارۋان يولى ئۈستىگە ئىككى قورغان سېلىشنى بۇيرۇدى. بۇ قورغانلارنىڭ بىرسى سوپىي قورغان، يەنە بىرسى قىزىل قورغان دەپ ئاتىلاتتى. ئەيسا دادخا بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، قورغان ياكى قاراۋۇلخانىلارنى قۇردى. مۇشۇ قورغانلارنىڭ ئىزلىرىنى ھازىرمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

جۇڭگو قوشۇنلىرى ئالاي تېغىدا ھە دەپ جاھانگىر خوجىنى ئاختۇرۇۋاتقاندا، جاھانگىر خوجا بۇ يەردىن تويۇن ئىگىزلىگىگە قېچىپ بېرىۋالغان ئىدى. جۇڭگو قوشۇنلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىشى بىلەنلا ئالاي تېغىدىن چېكىنىپ چىقتى - دە، ئۇلۇغچات ئارقىلىق قەشقەرغە قايتتى. ئۇلار بىرئاز تەييارلىق قىلىۋېلىپلا يەنە تويۇن ئىگىزلىگىگە قاراپ ماڭدى. جاھانگىر خوجىنىڭ ئادەملىرى خەنزۇلارنىڭ بېسىپ كەلگەنلىگىنى كورۈپلا ھولۇقۇپ قالدى ۋە قېچىشقا باشلىدى. بىر كۈنى جاھانگىر خوجا ئۇخلاۋاتاتتى، ئۇنىڭ دوستى ــ ئوپالىنىڭ بېگى مەممەت ئۇنى باغلاپ خەنزۇلارغا تاپشۇرۇپ بەردى. خەنزۇلار

① بىز تېپىۋاتقان جەنۇبىي ئېغىزغا تەخمىنەن 70 چاقىرىم كېلىدىغان قىشلاق دېگەن يەردە ئەينى زاماندا جۇڭگولۇقلار قازغان ئاكوپنى كوردۇق. ــ ئاپتوردىن.

بولسا، مەمەت بەگنى خوتەنگە بەگ قىلىپ تارتۇقلىدى.

جاھانگىر خوجا دەرھال بىيجىڭغا ئەۋەتىلدى. فرانسىيىلىك پوپ كۈك ئەپەندى ئۆز ئەسىرىدە① "جاھانگىر خوجا بىيجىڭغا ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، خۇددى يىرتقۇچ ھايۋاندەك، تومۇر قەپەزگە سولاندى ۋە سازايى قىلىندى" دەپ تەسۋىرلەيدۇ. دەل شۇ پەيتتە، جۇڭگو خانى بۇ تۈتقۇنىنى كورۇپ باقماقچى بولغان ئىدى، بۇ ئىش ئوردىنىڭ ئاكابىر - ئەشرەپلىرىنى قاتتىق چوچۇتىۋەتتى. چۈنكى جاھانگىر خوجا ئەگەر شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ھەقىقى سەرى ۋە سەۋەپلىرىنى، شۇنىڭدەك خەنزۇلارنىڭ ياۋۇزلۇقلىرىنى خانغا ئېيتىپ قويسا، ئوزلىرىنىڭ ھەرگىز ياخشى ئاقىۋەتكە قالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى، لېكىن خانىنىڭ تەلىۋىنى ئورۇنلىماسلىققا بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئاكابىر - ئەشرەپلەر مۇشۇ قېتىن ئوتكەلدىن بىخەتەر ئوتۇۋېلىش ئۈچۈن، جاھانگىر خوجىغا ئوغا بېرىپ، ئۇنى پۈتۈنلەي گاچا ۋە مەتۇ قىلىپ قويدى.

جاھانگىر خوجا خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىنگەن چاغدا، ئاغزىدىن شالىسىنى ئېقىتىپ، كىشىنىڭ ئىچى سېرىلگۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان. بۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ سورالغان سۇئاللارغا زادىلا جاۋاپ بېرەلمەيتتى. سوراقچىلار ئۇنى ئولۇمگە بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ بەدەنلىرى تارام - تارام شىلىنىپ، ئىتقا تاشلاپ بېرىلدى.

خەنزۇلار جاھانگىر خوجىنى ئولتۇرگەندىن كېيىن،

① كۈك: «تاتارىستانغا سايا ھەت» دىن. — ئاپتوردىن.

باشقا تۇتقۇنلارنىمۇ شۇنداق جازالىدى. بەزى تۇتقۇنلارنىڭ ھېچقانچە گۇناسى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەڭ ۋەھشىيانە جازالار بىلەن ئېغىر جازالاندى. شۇنىڭ بىلەن، شەرقىي تۈركىستاندا بىر مەزگىل قالايمىقان قىيىناش، ئولتۇرۇش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئەسەبىلىگى ئەۋج ئالدى.

جۇڭگولۇقلار يۇقۇرقى پاكىتلارغا ئاساسەن، قوقاز ـ لىقلارنى قەشقەرىيەدە يۇز بەرگەن قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق سەۋەپچىسى دەپ قاراپ، ئۇچ ئېغىلىش يۇزىسىدىن قەشقەرىيەدىكى قوقانلىق سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قولغا ئالدى ھەمدە قوقاندىن كىرگۈزۈلىدىغان مالىلارنىڭ ھەممىسىدىن ھەسسىلەپ باج ئېلىشقا باشلىدى. ئۇلار يەنە قوقاننى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، بۇخارا ۋە قوندۇزنىڭ ھوكۇمرانلىرى بىلەن بۇخارا ۋە ئافغانىستانغا جۇڭگو چېيىنى بىۋاستە ئېكسپورت قىلىش تىوغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىدى.

ھەممىدىن قىزىقارلىغى شۇكى، چارۋا ماللارغا تولىمۇ ئېھتىياجلىق بولغان خەنزۇلار ئۇرۇشتا جاھانگىر خوجا تەرەپكە ئوتۇۋالغان ۋە جاھانگىر خوجا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا باشپانا بولغان قارا قىزغىزلارغا ھېچ ـ قانداق جازالاش تەدبىرى قوللانمىدى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ قوقانىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قامال قىلغانلىغى ئۇلارغا زور ئۇنۇم بەردى ۋە بۇ ئىم ـ پېرىيىنىڭ پۇقرالىرى ئۈچۈن كۈتۈلمىگەن ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلدى.

بۇ چاغدا قوقانغا مەمەدەلى خان ھوكۇمرانلىق

قىلۇاتاتتى. ئۇنىڭ گەرچە ھىچبىر ئالاھىدىلىگى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يېتىدا بىر قىسىم ئىقتىدارلىق، جەسۇر ئادەملەر بار ئىدى. ئۇنىڭ ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى ھەققۇللا ۋە لەشكىرى قوش بېگى مۇشۇنداق ئادەملەر ئىدى. ئالدىنقىسى ئۇزبېك، كېيىنكىسى بولسا پىرسىيىلىك قۇل① ئىدى. مەمەدەلىخان ھوكۇم سۈرگەن دەۋر مۇشۇنداق قابىل يارەمچىلەرگە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈنلا قوقان تارىخىدا پارلاق دەۋرگە ئايلانغان ئىدى. شۇ چاغلاردا، قارا قىرغىزلار ۋە ئۇلېي جۈز (ئۇلۇغ يۈز) قىرغىزلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قوقانىي ئۆزلىرىنىڭ ھامىسى دەپ ئېتىراپ قىلغان. قارا تېگىننىڭ تاغلىق رايونلىرى، دارۋاز ۋە قولىياپلارنىڭ ھەممىسى دىپلوماتىك ئۇسۇللار ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق قوقانغا قوشۇۋېلىنغان ئىدى.

مەمەدەلىخان قوقان بىلەن قەشقەرىيە ئوتتۇرىسىدىكى سودا - سېتىقنىڭ جۈڭگولۇقلار تەرىپىدىن قامال قىلىنغانلىغى ھەققىدە خەۋەر تاپتى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ كىشىنىڭ ئېچىنى پۈشۈرىدىغان ئىش ئىدى. ئۇ بۇنداق ھالەتنى ئۇڭۇشاش ئۈچۈن، جۈڭگوغا ئۇرۇش ئېلان قىلماقچىمۇ بولدى②. مەمەدەلىخان خەلقنىڭ خوجىلارغا ھىمداشلىق

① ئۇ نايىپ بەگنىڭ مەھرىمى بولغان، ئۇنىڭ لەشكەرىي قوش بېگىلىق ئۈنۋانى بار ئىدى. ــ ئاپتوردىن.

② مەمەدەلىخان شۇ قېتىملىق غەلىبىلىك جەڭدىن كېيىن، سودا جەھەتتىلا پايدا ئېلىپ قالماستىن، بەلكى كاپىرلار ئۈستىدىن غازات قىلغان غازى دىگەن شەرەپلىك نامغىمۇ ئىگە بولدى. ــ ئاپتوردىن.

قىلىدىغانلىغىنى سەزگەندىن كېيىن، جاھانگىر خوجىنىڭ بۇخارادىكى ئاكىسى مەتيۇسۇپ خوجىنى ئوز يېنىغا ئالدۇردى. ئۇنىڭ مەتيۇسۇپ خوجىنى ئوز يېنىغا ئالدۇرۇپ كېلىشتىكى مەقسىدى، مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات قىلىش ۋە مەتيۇسۇپ خوجىنى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ تەختىگە يېگۈزاشتىن ۋاراسلىق قىلدۇرۇش ئىدى.

مەمەدەلىخان بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەت ئۈچۈن بىر قوشۇن تەشكىللىدى. بۇ قوشۇندا 20.000 قوقانلىق، 15.000 تاشكەنتلىك، 2.000 قارا تېگىنلىك تاجىك ۋە بىر قانچە مىڭ قەشقەرىيە كوچمەنلىرى بار ئىدى. ئۇ جەمئى 40.000 كىشىلىك قوشۇننى تاغ - داۋانلاردىن ئېلىپ ئوتكۈزۈش ئۈچۈن، توگىلەرگە ئارتىلغان 10 دانە كىچىك زەمبىرەك تەييارلىدى.

بۇ قوشۇن ھەققۇللانىڭ ئالىي قوماندانلىغىدا 1830 - يىلى سېنتەبىردە قەشقەرغە قاراپ يولغا چىقتى. شۇ مەزگىلدە خەنزۇلارنىڭ بۇلارغا تاقابىل تۇرالىغىدەك ئاران 3.000 كىشىلىكلا كىچىك قوشۇنى بار ئىدى. خەنزۇ قوشۇنى قەشقەردىن تەخمىنەن 90 چاقىرىم كېلىدىغان مىگيول دېگەن يەردە پۇتۇنلەي تارمار قىلىندى①. ئەتىسىدە قەشقەر شەھرى قولدىن كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، مەتيۇسۇپ قەشقەردە تەختكە ئولتۇردى. بۇ چاغدا قورغان ئىچىگە بېكىنىۋالغان خەنزۇ قوشۇنىغا ھەققۇللا تېگىشلىك قىلغىلى تۇردى. لەشكىرىي قوشبېگى بولسا

① كېيىن "بەدولەت" بۇ يەردە بىر كىچىك قورغان ياساتقان. ــ ئاپتوردىن.

قەشقەرىيەنىڭ باشقا جايلىرىنى ئېلىشقا ماڭدى. ئۇنىڭ
ھەركىتى ناھايىتى مۇڭۇپپەقىيەتلىك بولۇپ، ئىنتايىن
قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا يېڭىسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ
قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى مەتىيۇسۇپنىڭ ھوكۇم-
رانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئوت-
مەي، خەلقنىڭ ھىمداشلىغى ئۇستىگە ئەمەس، بەلكى
قوقان ئارمىيىسىنىڭ قوللىشى ئۇستىگە تىكلەنگەن بۇ
ھاكىمىيەتنىڭ تۇراقسىزلىغى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى.
1830 - يىلى 11 - ئايدا، بۇخارا بىلەن بولغان
مۇناسىۋەتنىڭ يامانلىشىشى تۇپەيلىدىن، قوقان قىسىملىرى
قايتىۇرۇپ كېتىلدى. خەنزۇلارغا تاقابىل تۇرالمايدىغان-
لىغىغا كۆزى يەتكەن مەتىيۇسۇپمۇ قوقانلىقلار بىلەن
بىللە كەتتى. ئۇ قەشقەرىيەنى پەقەت 90 كۈنلا قولدا
تۇتۇپ تۇرالىدى. بۇ قېتىم، خەنزۇلار ھوكۇمرانلىغىنىڭ
تۇراقسىزلىغى جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭى يۈز بەرگەن
مەزگىلدىكىنمۇ بەكرەك ئاشكارىلىنىپ قالدى. جاھانگىر
خوجا قوزغىلىڭىنىڭ ئاقىۋىتىدە، بىرنەچچە مىڭ
قەشقەرلىق قوقان زىمىنىغا كوچۇپ كەتكەن ئىدى.

1831 - يىلى باھاردا، مەمەدەلىخان قارا قىرغىز-
لارغا قارشى يېڭى ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى
نارىن ئېگىزلىگىگە ھەتتا ئىلى ئولكىسىگىچە بېسىپ
كىردى. ئېكىكىنچى يىلى، قوقانلىقلار نارىندا قۇرتقا
قورغىنى ۋە پامىرنىڭ جەنۇبىي ئېتىگىدە تاشقۇرغان
قەلئەسىنى ياسىدى. شۇنداق قىلىپ، قەشقەرىيە قوقان
تەۋەلىگىدىكى يەرلەرنىڭ قورشاۋىدا قالدى. خەنزۇلارنىڭ
ھوكۇمرانلىغىنى دائىم خوجىلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا ياكى

قارا قىرغىزلارنىڭ تۈيۈقسىز زەربە بېرىشى تەھدىدىگە ئۇچراپ تۇردى.

خەنزۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ قوقانلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا كۈچى يەتمەيدىغانلىغىنى ھىس قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قوقانغا قارىتقان سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇڭا 1831 - يىلى قوقاندىكى خان ئوردىسىدا، تېچلىق تەلەپ قىلىپ بارغان ئەلچىلەر پەيدا بولۇپ قالدى. بۇنىڭغا جاۋابەن مەمەدەلىخانىنىڭ بېيجىڭغا زىيارەتكە ئەۋەتكەن ئالىم پاشا (Alum Padsha) باشچىلىغىدىكى ئەلچىلىرى ۋەزىپىسىنى غەلىبىلىك ئورۇنلاپ، قوقان تەرەپكە پايدىلىق بىر كېلىشىم ئىمزالىدى.

ئالىم پاشا ئىمزا قويغان بۇ كېلىشىمنىڭ تۇۋەندىكى ماددىلىرى خەنزۇلارنىڭ خوجىلاردىن نەقەدەر قور - قىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ:

"1. چەتئەللىكلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئالتە شەھرىگە يەنى ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قەشقەر، يېڭىسار، يەر - كەن ۋە خوتەنگە كىرگۈزگەن مالىرى ئۈچۈن ئېلىنىدىغان باج پۈلىنىڭ ھەممىسى قوقانلىقلارنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ.

"2. بۇ باجلارنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن، قوقانلىقلار يۈقۇرىدىكى شەھەرلەردە بىردىن سودا مۇپەتتىشى ياكى 'ئاقساقال تۇرغۇزىدۇ. بۇ ئادەم بىر نەپەر قەشقەرىيە مۇپەتتىشىگە بېقىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇز ھوكۈمرانلىرىنىڭ سىياسى ۋەكىلىدۇر.

"3. يۇقۇرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئالتە شەھەرنى زىيارەت قىلغان بارلىق چەتئەللىكلەر، مەمۇرى ۋە سىياسى مەسىلىلەردە قوقان ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇيرۇغىغا

بويسۇندۇ.

"4. قوقان تەرەپ خوجىلارنى باشقۇرۇشى، ئۇلارنىڭ قوقەن زىمىنىدىن ئاتلاپ چىقىپ كېتىشىگە يول قويماسلىقى لازىم. ئەگەر خوجىلار قېچىپ بارسا، قوقانلىقلار ئۇلارنى قوبۇل قىلماسلىقى كېرەك."

1832 - يىلى بېيجىڭغا ۋەكىل بولۇپ بارغان ئالىم پاشا مۇشۇ كېلىشىمگە بىنائەن، قەشقەرىيەگە تۇنجى ئاقسال بولۇپ تەيىنلەندى. ۋاقتىنىڭ ئوتۇشىگە ئەگىشىپ، قوقانلىقلارنىڭ قەشقەرىيەدە بەھرىمەن بولىدىغان ئىمتىيازلىرىنىڭ دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ باردى.

كېلىشىمدە ئىمزالانغان شەرتلەر گەرچە خەنزۇلارغا پايدىسىز بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شۇنىڭلىق بىلەن قەشقەرىيەنى 15 يىلغىچە، يەنى 1847 - يىلىغىچە تېنچ باشقۇرالىدى. قوقانلىقلار قەشقەرىيەدە شۇنچىۋالا كەڭ تەسىرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، خوجىلارنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاۋېرىشنى ئۆزلىرىگە پايدىسىز دەپ قارىدى. شۇڭا ئۇلار تاكى 1845 - يىلىغا قەدەر، يەنى تېخى ياش قۇرامىغا يەتمىگەن خۇدايارخان قوقاندا تەختكە چىقىقانغا قەدەر خوجىلارنىڭ ھەركىتىنى تەقىپ قىلىپ كەلدى. 1845 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ بۇنداق تەقىبى بوشىشىپ قالدى. بۇ چاغدا قوقاندا غەلىيان يۈز بېرىپ، قوقان بىلەن قەشقەرىيەنىڭ مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتتى. قوقان ھوكۇمىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن تەڭلا قارا قىرغىزلار قەشقەرىيەگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە باشلىدى. ئۇلارنى چەكلەشكە مەسئۇل بولغان ئامەتخان ئاقسال ئۇلارنىڭ پارىسىنى يىگەنلىكتىن،

بۇ ئىش بىلەن كارى بولمىدى. نەتىجىدە، قوقاندا يۈز بەرگەن غەلىيان خوجىلارغا پايدىلىق بولدى.

1847 - يىلى ئەتىيازدا، يەتتە خوجا ئۇزلىرىنىڭ بىر قانچە مۇرتىلىرى بىلەن قوقاندىن تاغلىق جايلارغا قېچىپ بېرىپ ۋالدى. ئۇلار بۇ جايلاردا ياخشى ئاتلار بىلەن تەمىنلەنگەن 1.000 كىشىلىك بىر ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، قەشقەرىيەدە مۇشۇ قوشۇن بىلەن ھەركەت قوزغىماقچى بولدى. كاتتا تۇرە (خوجا تۇرە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن كىشى مۇشۇ خوجىلارنىڭ باشلىغى بولۇپ قالغان ئالتە خوجىنىڭ بىرسى بولغان كىچىك خان كاتتا تورىنىڭ ئۇكىسى، قالغانلىرى ۋەلىخان تۇرە، تەۋەككۈل تورە، سابىرخان تۇرە، ئاق تاجىخان تورە ۋە ئىشانخان تورە دەپ ئاتالغان بىر نەۋرە ئىنىلىرى ئىدى①. بۇلارنىڭ قوشۇنىدىكىلەرنىڭ يېرىمىدىن كوپ - رەگىنى قىرغىزلار، قالغان قىسمىنى قىپچاقلار ۋە سارتلار تەشكىل قىلاتتى.

ئۇلار يۇرۇشكە قولايلىق بولسۇن دەپ، چېدىر ياكى باشقا قاتناش قوراللىرىنى ئالماستىنلا يولغا چىقتى. بۇ قوشۇن ئوش شەھرىدىن چىقىپ، 8 - كۈنى جۇكگولۇقلارنىڭ چېگرىسىدىكى بىرىنچى قاراۋۇلخانىسى② مىكىيولغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار

① ئىشانخان تورە 1865 - يىلى پولاتخان ھوكۈم سۈرگەن دەۋردە مۇھىم رول ئوينىغان. كېيىن 1876 - يىلىدىكى قوزغىلاڭدا، روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئالاي تېغىغا يۇرۇش قىلغانلىغىنى ئاڭلاپلا ئابدۇللا بەگ بىلەن بىللە قېچىپ كەتكەن ئىدى. — ئاپتوردىن.

② بۇ چاغدا قوقانىڭ چېگرا سىزىغى قوغۇشۇن كانىغا

بۇ قاراۋۇلخانىدىكى يۇزدەك خەنزۇ چىرىكنى ئولتۇرۇپ، قاراۋۇلخانىنى بۇزۇپ تاشلىدى. كاتتا تورە ئوز قوشۇنىنى يول بويى تولۇقلاپ ماڭدى ۋە شۇ كۇنىلا قەشقەر شەھرىگە يېتىپ كەلدى. خەنزۇلارنىڭ 3.000 ئادەمدىن تەركىپ تاپقان قوشۇنى ئاۋالقىدەكلا قورغان ئىچىگە بېكىنىۋالغان ئىدى، ئۇلار قورشاۋنى بوسۇپ چىقىشقا بىر-نەچچە قېتىم ئۇرۇنۇپ كورگەن بولسىمۇ، لېكىن بوسۇپ چىقالماي يېڭىلىپ چېكىنىدى. شەھەر ئاھالىسى ئىلگىرىكى ئاچچىق ساۋاقنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، كاتتا تورە قورغانىنى ئالغانغا قەدەر، ئۇنىڭغا ئالدىراپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەرمىدى.

شەھەردىكى قوقان سودىگەرلىرى بۇ خوجىلارغا ماسلىشىپ ھەركەت قىلدى. كاتتا تورە كەلگەندىن كېيىنكى 8 ـ كۇنى كېچىسى قوقانلىق ئاقساقال نامەتخان ۋە ئۇنىڭ ھەمرالىرى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتتى. خوجىلار شەھەرگە كىرىپلا ئالدى بىلەن بارلىق خەنزۇ سودىگەرلىرىنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۇلكىنى تالان ـ تاراج قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنى ئىگەللىۋالدى.

كاتتا تورە قەشقەرىيەنىڭ ھوكۇمرانى بولدى. قالغان خوجىلار خوشنا كەنتلەرنىڭ بەگلىگىگە تەيىنلەندى.

قوقانلىقلارنىڭ قولتۇغىغا كىرىۋېلىپ چۇشكۇنلەشكەن

يېتىپ كېلەتتى. قوقان قىسىملىرى تېخى ئۇلۇغچاتنى بېسىۋالالمىغان. سۇپى قورغان ــ ئۇلارنىڭ بىرىنچى قاراۋۇلخانىسى ئىدى. ــ ئاپتوردىن.

خوجىلار خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشەلمىدى، شۇنىڭدەك تەھدىت بىلەنمۇ يەرلىك خەلقنى ئىداره قىلالمىدى. ئۇلار دولەتنى ئىداره قىلىشقا كۆكۈل بولمەي، قول ئاستىدىكى كىشىلەردىن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە كوپرەك مال ـ مۈلۈك توپلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئەمما ئۇلار بۇ مال ـ مۈلۈكلەرنىڭ نەدىن كېلىشى بىلەن كارى بولمىدى.

خوجىلارنىڭ قەشقەرىيەده ئومۇمىيۈزلۈك قوزغىلاڭ كوتىرىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. خوجىلاردىن تەۋەككۈل توره ئاقسۇغا، كاتتا توره يەركەنگە قاراپ يۇرۇش قىلدى. بۇ چاغدا مانجۇ دائىرىلىرىنىڭ غۇلجا، ئۇرۇمچى ۋە قارا شەھەردىن توپلىغان 200.000 كىشىلىك قوشۇنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ۋە قەشقەرغە قاراپ يولغا چىققان ئىدى. ئۇلار مارالۋېشىغا يېتىپ كېلىپلا، يۇرۇشنى توختىتىپ، شۇ يەرده قىشلاپ قالدى. ئەمما خوجىلارنىڭ توخۇ يۇرەكلىگى مەسىلىنى خەنزۇلارغا پايدىلىق تۇرده ناھايىتى تېزلا ھەل قىلىۋەتتى. ئىشنىڭ بۇنداق بولۇپ چىقىشىنى خەنزۇلار ئويلاپمۇ باقمىغان ئىدى.

خەنزۇلارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان كاتتا توره دەرھال يەركەندىن قەشقەرغە قايتقان ئىدى. ھەددى ھىساپسىز ئالۋاڭ ـ ياساقلاردىن ۋە ئەنجانلىقلاردىن جاق تويغان قەشقەرلىقلەر كاتتا تورىنى شەھەرگە كىرگۈزمىدى. كاتتا تورىنىڭ ئۆيى ـ بۇيەرلىك ئالىمانلارنى تېرىشتۇرۇپ تەشكىللىگەن 18.000 كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. خەنزۇلارنىڭ ئالدىنقىلا ئەۋەتىلگەن

6 مىڭ كىشىلىك تۇرشاۋۇل قوشۇنى كاتتا تورىنىڭ قوشۇنىنى پۈتۈنلەي تارمار قىلالايتتى. خوجىلار ئۇزلىرى ھوكۈمرانلىق قىلغان چاغدا، پۈقرالاردىن يىغىۋالغان ناھايىتى كوپ مال - مۈلۈكلەرنى يوتكەپ بولۇپلا شە - ھەردىن قېچىپ كەتتى. قوشۇنىمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ كېتىپ قالدى. مۇنداق ئاسان قولغا كەلگەن غەلىبىدىن قانائەتلىنىپ قالغان خەنزۇلار قاچقۇنلارنى ئارقىسىدىن قوغلاپ بارمىدى.

جۇڭگولۇقلار بۇ ۋەقەنى "خوجىلار يېغىلىغى" دەپ ئاتايدۇ. بۇ ۋەقەنىڭ نەتىجىسىدە، 20.000 تۈتۈن يەنى 100.000 كىشى خەنزۇلارنىڭ ئوچ ئېلىشىدىن قورقمىدىن، قەشقەر، يەركەن ۋە ئاقسۇلاردىكى يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، خوجىلارنىڭ كەينىدىن تاقا چىقىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى قەشقەردىن چىقىقان پېتى تېرەك داۋان ئارقىلىق قوقانغا ئەكىيىدىكى ئوشقا قاراپ يولغا چىقىقان ئىدى. بۇ قېتىمقى قاچ - قاچ 1 - ئايدا يۈز بەردى. شۇ كۈنلەردە شۇنىڭغان ئارىلاش قاتتىق قار يېغىۋاتقان بولۇپ، بۇ ئاچ - يالىڭاچ كەمىيەغەللەرنىڭ كوپچىلىگى ئىز - دېرەكسىز يوقالغان. ئۇلار ئۇچرىغان ئېچىنىشلىق پاجىئەنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلەر بىزگە سوزلەپ بەرگەن ئىدى.

ئاتنىڭ ياخشىسىنى مىنگەن، قېلىن كىيىنگەن ۋە ئوزۇق - تۇلۇكى مول بولغان كاتتا تورە ۋە ئۇنىڭ 2.000 دەك ئەگەشكۈچىلىرى سەپنىڭ ئالدىدا ماڭغان. ئۇلار قەشقەرنى تالان - تاراج قىلىپ يىقىقان ئالتۇن - كۈ - مۈشلىرىنى 16 توگىگە ئارتىۋالغان. كاتتا تورە تېرەك

داۋانغا 210 چاقىرىم، ئوشقا 840 چاقىرىم كېلىدىغان سوپىي قورغان دىگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ، شۇ يەرنى قونالغۇ قىلغان ۋە بۇلاپ كەلگەن ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى شېرىكلىرى بىلەن تەقسىم قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇلار ئولجىنى ئەدىلا بولۇشۇپ بولغاندا، قوقاندىن بىر قېچاق سەركار يېتىپ كېلىپ، بۇ ئولجىلارنى يېگۈزۈشتىن رويخەتكە ئالغان، ئاندىن كاتتا تورە ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنى قورالسىزلاندۇرغان. كاتتا تورىنى تۇتقۇن قىلىپ قوقانغا ئېلىپ كەتكەن. شېرىكلىرىنى ئوز يۇرتلىرىغا تارقىتىۋەتكەن.

كاتتا تورە سوپى قورغانغا كېلىپ 30 كۈندىن كېيىن، بىر تۇركۈم يېلىك - يالىڭاچ ئەر - ئاياللار ۋە ئۇششاق بالىلار ئازغىنا نەرسە - كېرەكلىرىنى ئالغاچ بەزىلىرى ئاتلىق، قالغانلىرى پىيادا يۇرۇپ بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن.

بۇ كەمبەغەللەر قەشقەرىيەدىن چىقىپ 10 - كۈنىلا تېرەك داۋاندىن ئوتۇپ كەتكەچكە ئانچە قىينىلىپ كەتمىگەن. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى ئوشقا ئامان - ئېسەن يېتىپ كېلەلىگەن. ئەمما كېيىنچە توساتتىن قار چۈشۈپ كەتكەچكە، بۇ بىچارىلەر قار كېچىپ يۇرۇپ نۇرغۇن جاپا چەككەن بولسىمۇ، چىشىنى چىشلەپ سەپەرنى داۋاملاشتۇرىۋەرگەن. سوغاقتا مادارىدىن كەتكەنلىرى شۇ زامان توڭلاپ ئولگەن، لەپىلدەپ چۈشۈۋاتقان قار ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنى كومۇپ تاشلىغان. كېچىلەپ ماڭغانلىرى قاراڭغۇدا يولدىن ئادىشىپ، قار دۆۋىلىرى ئىچىگە كومۇلۇپ كەتكەن. تاغنىڭ بەزى جايلىرىغا ھەتتا پۈتۈن بىر كارۋانىنى ئات - ئۇلاقلىرى بىلەن كومۇۋەتكىدەك قېلىن قار دۆۋىلىرى توپلىنىپ قالغان.

سوغاقتا توڭلاپ ئولەي دەپ قالغان بۇ بىچارىلەرنى ئاچار-چىلىق تېخىمۇ قاتتىق ئازاپلىغان.

چىدىغۇسىز ئاچارچىلىق دەستىدىن كىشىلەر ئۇچسىز-دىكى چاپانلىرىنى سېلىپ بىر پارچە نانغا ياكى بىر قاچا ئۇماچقا تېگىشىشكە مەجبۇر بولغان. مۇشۇ پەيتتە، يەنە تېخى بۇ نىمجان بولۇپ يىقىلغانلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ ئوقەت قىلىدىغان كىپەن ئوغرىلىرىمۇ ئوتتۇ-رىغا چىققان. مۇشۇلغان مۇساپىرلارنىڭ ئولۇكلىرى تېرەك داۋاندا ۋە يولنىڭ چەتلىرىدە قېلىپ، قاغا - قۇزغۇنلارغا يەم بولغان. بۇ ۋەقەدىن 30 يىل ئوتكەن بۇگۈنكى كۈندىمۇ، بۇ بەختسىز مۇساپىرلارنىڭ ئۇستىخانلىرىنى شۇ جايلاردا يەنىلا ئۇچرىتىش مۇمكىن①.

قوقان هوكۈمىتى بۇ بىچارىلەرنىڭ تەقدىرىگە ئانچە كۆڭۈل بولۇپ كەتمىدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىدى كاتتا تورە يوشۇرۇپ ئۇلۇغۇرگەن بايلىقلارنى ئىزلەپ تېپىش ئىدى. بۇ هوكۈمەت ئولۇگى قاردا كومۇلۇپ قالغانلارنىڭ يېنىدىكى بايلىقلارنى ساقلاش ئۈچۈن بىر ئوفىتسېرنىڭ باشچىلىغدا 30 پىيادە ئەسكەر ئەۋەتتى.

بۇ مۇساپىرلارغا پەقەت مەرغىلان بېگى ئوتەمبای قوشبېگىلا هەقىقى ياردەم قولىنى سۇندى. بۇ ئادەم ئوز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ، ئوش شەهىرىدىن بۇ يەرگە 300

① 10 - ۋە 3 - ئايلاردا بىز تېرەك داۋاندىن ئوتكە-نىمزدە تېخى قار كەتمىگەن ئىكەن. تاغ ئېغىزىنىڭ سەل نېرى-سىدىكى داۋاز دېگەن يەرنىڭ بىر ئوڭكۇرىدە ئەر - ئايال ۋە بالىلارنىڭ جەمى 15 جەسىدىنى كوردۇق. بۇ جەسەتلەرنىڭ كىيىملىرى ئاللىقاچان چىرىپ كېتىپتۇ. باشقا يەرلەردىمۇ خېلى ئۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئىسكىلىتلىرى چېچىلىپ يېتىپتۇ. — ئاپتوردىن.

ئات ئەۋەتتى ۋە بىر ئاتقا ئىككىدىن ئادەم مىندۈرۈپ، جەمى 600 ئادەمنى ئولۇمدىن قۇتقۇزۇپ قالدى.

قوقان ھوكۇمىتى باھار پەيتىپ كېلىشى بىلەنلا بۇ يەرگە تۈركۈم - تۈركۈم مەدىكار ئەۋەتىپ، ساقچىلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا خىلمۇخىل بىرەك بۇيۇملىرى، نۇرغۇل پۇل، بولۇپمۇ نۇرغۇن مىس پۇللارنى قازدۇرۇۋالدى. ئۇلار ئولۇكلەرنىمۇ ئاختۇرۇپ كوردى، ئەمما شۇ پېتىچىلا تاشلىۋەتتى. قوقان ھوكۇمىتىنىڭ پەرمانىدا پەقەت ئولگەنلەرنىڭ بايلىغىنىلا يىغىۋېلىش بۇيرۇلغانلىقتىن، ئاختۇرۇلغان ئولۇكلەرنىڭ بىرسىمۇ كومۇپ قويۇلمىدى.

لېكىن ئاردىدىن كوپ ئوتمەيلا قوقان ھوكۇمىتى ئوزدىنىڭ نۇرغۇن بايلىق تېپىۋېلىش ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى سەزدى. چۈنكى ئولگەنلەرنىڭ ھەممىسى نامرات بولغانلىقتىن، ئۇلاردا چاقا پۇلدىن باشقا كۈمۈشمۇ، ئالتۇنمۇ يوق ئىدى، قول - ئىلكىدە سەللا پۇلى بارلار قەشقەردە قالغان ياكى قاچ - قاچىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدىلا ئوش شەھىرىگە يېرىۋالغان. قاچقانلار ئىچىدە ئەڭ ئېغىر زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلار بولسا كەمبەغەللەر ئىدى.

قوقان مەمۇرلىرىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلغۇچىلارنىڭ مەقسىتى ئۇ چاغدا شۇ قەدەر قىزىپ كەتكەنكى، ئۇلار ھەتتا ئولۇپ قالغان ئات - ئۇلاقلارنىڭ تېرىلىرىنىمۇ چالا قويماي سويۇۋالغان ئىدى①. جۈملىدىن قەشقەرىيەدىكى ھوكۇمرانلىقىنى

① سوپى قورغاندا تۇرۇۋاتقىنىمىزدا، قارا قىرغىزلاردىن مۇسۇلمان بەگ، سارتلار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ۋە بۇ ئىشلارنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلەر مېنى ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىدىن تولۇق خەۋەردار قىلغان ئىدى، تېرەك دەرياسى چېرىگەن جەسەتلەر

يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خوجىلار تەرىپىدىن ئارقا ئارقىدىن 3 قېتىم مالىماتاڭ قىلىۋېتىلگەن ئىش-تەرتىپلىرىنى سەۋىرچانلىق بىلەن يەنە بىر قېتىم رەتكە سالدى. پۇقرالار بولسا ھىلىقى قورقۇنچاق، چۈشكۈنلەشكەن بەدنىيەت خوجىلارنىڭ ئەسكىلىكلىرى ئۈچۈن ئىككى قولىغا ۋە مال-مۈلكىگە تايىنىپ يەنە بىر قېتىم بەدەل تولەشكە مەجبۇر بولدى.

جۇڭگولۇقلار ئۇزلىرىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن خوشنىسى قوقانلىقلارنىڭ مەنپەئەتىنى زادىلا ماسلاشتۇرالمىدى. شۇڭا قوقاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە قارىماستىن، 1831-يىلى ئۇلار بىلەن ئىمزالاشقان شەرتنامىدىكى شەرتلەرگە يېڭى-ۋاشتىن ئەمەل قىلىشمىز لازىم، دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭگولۇقلار ئۇزلىرىنىڭ ئاجىزلىغىنى ئاشكارىلاپ، قوقانلىقلارنىڭ خورىگىنى ئوستۇرۇپ قويدى. ئۇلار خوجىلارغا قەشقەر شەھرىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەرگەن نامەتخانىنى قەشقەر شەھرىگە ئاقساقال قىلىپ تەيىنلىدى. خوجىلارنى ئاستىرىتتىن قوللىدى. ھالبۇكى، 1855-، 1856-يىللىرى ۋەلىخان تورە ۋە كىچىك خانغا ئەگەشكەنلەر ھىچقانداق مەنپەئەت ئالالمىغان ئىدى.

كېيىنچە، 1857-يىل 4-ئايغا كەلگەندە، ۋەلىخان تورە ئۇزىنىڭ تەكرار تىرىشىشى بىلەن تولۇق غەلىبىگە

بىلەن تولۇپ كەتكەنلىكتىن، تېرەك داۋان ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلىدىغان سارتلار 3 يىلغىچە تېرەك دەرياسىدىن سۇ ئىچەلمىگەن. مۇسۇلمان بىي ئۇزى تۇرغان چېدىر ئەتراپىدا 300 جەسەتنى كومۇۋەتكەن، ئۇنىڭ ئىنىسىمۇ قولانقا توقاي ئەتراپىدا 200 دىن ئارتۇق جەسەتنى كومۇۋەتكەن. — ئاپتورىدىن.

ئېرىشتى. شۇ قېتىمقى ۋەقەدە، جۇڭگو قاراۋۇلخانىلىرىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ خوجىلار تەرەپكە قېچىپ ئوتكەنلىرىدىن باشقىلىرى پۈتۈنلەي قېرىپ تاشلانغان ئىدى.

خەنزۇلار ھۆلۈقۇپ كەتكەنلىكتىن قەشقەر قورغىنىغا ئارانلا كىرىۋالغان. شۇ كۈنى كېچىسى ۋەلىخان تورە شەھەرگە بوسۇپ كىرگەن. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى كوچىلاردا "ياشىسۇن بۇزرۇكخان تورە!" دەپ شۇئار توۋلاشقان①. شەھەر ئاھالىسى قوزغىلىپ، شەھەردىكى مانجۇ مەمۇرلىرىنى ۋە سودىگەرلەرنى پۈتۈنلەي قېرىپ تاشلىغان. ۋەلىخان تورە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان، ئەتراپتىكى كەنتلەر ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ خانلىغىنى ئېتىراپ قىلغان ئىدى.

جاي - جايلاردىن كەلگەن خىلمۇخىل ئاممە ۋەلىخان تورىنىڭ بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشقان. ۋەلىخان تورە ناھايىتى چەۋەرلىك بىلەن ئۇلاردىن بىر قوشۇن تەشكىللىگەن. بۇ قوشۇن پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، باشقا - باشقا قىسىملارغا بولۇنگەن ئىدى. ھەر بىر قىسىمنىڭ بايراقلىرىمۇ بىر بىرىگە ئوخشىمايتتى. ھەر بىر قىسىمدا 500 دىن ئەسكەر بولۇپ، ئۇلارغا بىردىن پانىات باشچىلىق قىلاتتى.

---

① بۇزرۇكخان تورە جاھانگىر خوجىنىڭ بىر دۇنياللىق بىرلا ئوغلى ئىدى. ئۇ مېھرىۋان ۋە مۇلايىم بولغاچقا، يۇقۇرى ئابرويغا ئىگە بولغان. ۋەلىخان تورە شۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، بۇ شەھەرنى ئاسانلا قولىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ياقۇپبەگمۇ ئۆز مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قورال سۈپىتىدە بۇزرۇكخانىنىڭ نامىدىن پايدىلانغان. — ئاپتوردىن.

ئەمما ئارىدىن ئۇزۇن ئوتمەي كىشىلەر بۇ يېڭى خوجىنىڭ ھوكۇمرانلىغى زالىملىقىتا خەنزۇلاردىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغانلىغىنى تېزلا بايقىۋالدى.

قوقانلىقلار ھمايە قىلىپ تۇرغان ۋەلىخان تورە يەرلىك ئاھالىنى ناھايىتى پەس كۆرەتتى. ئۇ يەرلىك ئاھالىنىڭ زىممىسىگە مىسلى كورۇلمىگەن ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلارنى يۈكلىدى. خەلق بەلگىلىك مىقداردا نەق پۇل ۋە ئاشلىق تاپشۇرغانىنىڭ سىرتىدا، يەنە ھاشارغا چىقىشقىمۇ مەجبۇر ئىدى. قىزىل دەريا سىنىڭ سۈيىنى توساپ، خەنزۇلار ئىشغالىيىتىدىكى يېڭىشەرنى سۇغا باستۇرۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن ئادەم ھەر كۈنلۈگى دېگۈدەك كەتمەنلىرىنى كوتىرىشىپ چىقىپ، دەريا غا توسما سالاتتى.

شەھەر ئاھالىسى ۋە بارلىق چەتئەل سودىگەرلىرى بۇ قوشۇننى مىس قاچا - قۇچا ۋە ئاتلار بىلەن تەمىنلەشكە مەجبۇر ئىدى. بارلىق كارخانىلار قورال ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆيۈشتۇرۇلدى. مەخسۇس چوڭ زەمبىرەك قۇيىدىغان بىر زاۋۇتنى بىر ئاۋغان باشقۇراتتى. ئاڭلىشىمىزچە، بۇ زاۋۇت ئاران 8 دانە سۈپەتسىز چوڭ زەمبىرەك ئىشلەپچىقارغانمىش.

يەرلىك خەلقىنىڭ ئورپ - ئادەتلىرىگە ھورمەت قىلماسلىقىمۇ ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلارغا ئوخشاشلا خەلقنىڭ نەپرىتىنى قوزغىغان. ئايالىلارنىڭ چۈمبەتسىز ياكى يالاڭباش كوچىلارغا چىقىشى چەكلەنگەن. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ چاچلىرى مەخسۇس بەلگىلەنگەن ساقچىلار تەرىپىدىن كېسىۋېتىلگەن. 6 ياشتىن يۇقۇرى بارلىق ئەرلەر باشلىرىغا سەللە ئوراشقا ۋە كۈنىگە بەش قېتىم مېچىتكە بېرىپ نامازغا ئوقۇشقا مەجبۇر قىلىنغان. بۇ مەسىلىدە ۋەلىخان ئىنى-

تايين رەھىمسىزلىك قىلغان. بۇ تۇزۇمگە خىلاپلىق قىلدىك دەپ ھەركۈنى دىگۈدەك بىرنەچچە ئادەمنى ئولتۇرۇپ تۇرغان. ئۇنىڭ مۇشۇ تىرىشچانلىغى نەتىجىسىدە، قىزىل دەريا سى بويىدا خەنزۇلارنىڭ ۋە يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن بىنا بولغان ئادەم بەشى مۇنارسى (پىرامىدا) بارغانسىرى ئىگىزلەۋەرگەن. گۇناھكالارنىڭ باشلىرىنى ئوز قولى بىلەن چېپىۋېتىش ــ ۋەلىخان تورە ئەڭ ياخشى كورىدىغان بىر خىل ئەرمەك ئىدى. ھالبۇكى، بۇنداق پۇرسەت ئۇنىڭغا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. بۇ مۇستەبىتنىڭ ئالدىدا بىرەر ئورۇنسىز ھەركەت ياكى سوز قىلىپ قويغان، ھەتتا ئەسىنگەن بەختسىز ئادەم ئوزىنى ئەمدى تۇگەشتىم دەپ ھىساپلىسا بولىۋېرەتتى. گېرمانىيىلىك ئالىم ئادولفۇس شىلاگىنتۋېيت دەل ئۇنىڭ قولىدا ئەنە شۇنداق زىيادىكەشلىككە ئۇچرىغانلارنىڭ بىرسىدۇر. ئۇنىڭ بېشىمۇ ھىلىقى مۇنارىنى بىنا قىلىشقا ئىشلىتىلگەن ئىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن قەشقەرغە بارغان روسىيە ساياھەتچىسى ۋەلىخانوۋنىڭ سوزلەپ بېرىشچە، شىلاگىنتۋېيت بومبايدىن قوقان خانىغا ئىلىپ كېتىۋاتقان ئاخباراتنى بۇ خوجىغا بېرىشكە ئۇنۇمىغانلىغى ئۇچۇن ئولتۇرۇلگەن ئىكەن.

قالغان شەھەرلەر ۋەلىخان تورىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باش تارتقان ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن ۋەلىخان تورە ئاقسۇ، يەركەن، يېڭىسار ۋە خوتەنگە قوشۇن ئەۋەتتى. ئەمما ئۇنىڭ قوشۇنى پەقەت يېڭىسارنىلا ئالالىدى.

بەختكە يارىشا ۋەلىخان تورىنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئۇزاق داۋام قىلالمىدى. 1857 - يىل 8 - ئايدا (ئۇ قەشقەرغە كىرىپ 4 ئاي ئوتكەندە) جۇڭگو قوشۇنلىرى خەلق ئاممىسىنىڭ

ئالقىش سادالىرى ئىچىده قەشقەرغه كىردى. ۋەلىخان تورە-
نىڭ قوشۇنى قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ۋەلىخان
تورىنىڭ ئوزىمۇ قاچتى. بۇ قېتىم 15000 ئادەم بۇ خوجە-
نىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ قۇقانغا كەتتى. جۇڭگولۇقلار قەش-
قەرنى يەنه بىسۋالدى. لېكىن ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا
خەلقنىڭ خوشالىلىغى گويا سۇنىڭ يۈزىدىكى كوپۇكتەك
يوقالدى. جۇڭگو قوشۇنلىرى بۇ دولەتنى بىسۋالغان مەزگىل
ئىچىده رەھىمسىزلىكنى تۇنجى قېتىم ۋەلىخان تورىدىنمۇ
ئاشۇرۇۋېتىشكه ئۇرۇندى. ئۇلار خەلقنىڭ مال - چارۋىلىرى،
ئاشلىقلىرى، ئوت - سامانلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. مېچىتلىرىنى
ئوت قويۇپ كويدۇردى، خوجىلارنىڭ گورىنى ئېچىپ كۇلىنى
كوككه سورۇدى. بۇ خىلمۇ خىل ياۋۇز - ۋەھشىيانه قىل-
مىشلاردا قالماقلار ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭدى. ئۇلار مېچىت-
لەردە ئات - ئۇلاق باقتى. بىگۇنا خەلقنى يولسىزلىق بىلەن
ئولتۇردى، خەلقنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئىپپەت - نومۇسىغا
تەگدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەنزۇلار ئوزلىرىگه قارشى
قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئادەملەرنى ناھايىتى قاتتىق قىيىن -
قىستاققا ئالدى، سەللا گۇمانلىق دەپ قارالغان ئادەملەرنىڭ
ھەممىسنى ئولتۇردى. ئېغىر قىيىن - قىستاققا چىدىمايالى-
غان ئىقرار قىلغان نۇرغۇن بىگۇنا ئادەملەرنىمۇ جىنايەتچىلەر
قاتاردا ئېتىپ تاشلىدى. خەنزۇلار تەرىپىدىن ئولتۇرۇلى-
گەنلەرنىڭ سانى ھەرگىزمۇ ۋەلىخان تورىنىڭ پەرمانى
بىلەن ئولتۇرۇلگەنلەردىن ئاز ئەمەس، ئەمما ئۇلار پەقەت
مۇنداق بىر ئىشتىلا پەرقلىنەتتى: خەنزۇلار ئوزلىرى ئولتۇرگەن
ئادەملەرنىڭ باشلىرىدىن مۇنار ياسىمىدى، بەلكى بۇ باشلارنى
قەپەزلەرگه سېلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ چوڭ - چوڭ دەرۋا-

ژىلىرىغا باردىدىغان كوچىلارنىڭ ئىككى قاسنىغىغا قاتار-قاتار تىكلەنگەن موما ياغاچلارغا ئېسىۋەتتى، بۇ كورۇنتوش كىشىگە بەئەينى خاڭ ئاستىدىكى يوللارنى ئەسلىتەتتى.

1859 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، يەنى خەنزۇلار خوجىلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ 2 يىل ئوتكەندىن كېيىن، قەشقەرىيەنى زىيارەت قىلغان روسىيە ساياھەتچىلىرىنىڭ بىرگە ئېيتىپ بېرىشىچە، شۇ چاغدىمۇ بۇنداق خاڭ يوللىرى بار ئىكەن①.

بۇ چاغدا، جۇڭگولۇقلار قوزغانلىقلارنىڭ خوجىلارنى قەشقەرىيەگە كىرگۈزمەسلىك ھەققىدە بەرگەن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىغانلىغىنى كورگەنلىكتىن، قوزغانلىقلار بىلەن ئۇزلىرىگە پايدىسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا ئانچە ئالدىراپ كەتمىدى.

1858 - يىلى باھاردا، خۇدايارخان قەشقەرگە ۋەكىللەر ئومىگى ئەۋەتىپ، ئوزىنىڭ يېقىندىن بۇيان يۇز بەرگەن ۋەقەلەرگە ئىنتايىن ئەپسۇسلىنىدىغانلىغىنى ۋە كەلگۈسىدىكى ھەرخىل ئىشلارغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈرۈپ، 1830 - يىلىدىكى شەرتنامىنىڭ داۋامىنى ئىمزالاشنى تەلەپ قىلىدى.

جۇڭگولۇقلار يەنە بىر قېتىم قوزغانلىقلار بىلەن كېلىشىم ئىمزالىدى. ئۇلار بىلەن سوھبەت ئوتكۈزگەن نەسرىدىن سەركار دىگەن كىشى دادخا دىگەن ئۇنۋان بىلەن قوزغانلىق-

① «روسىيە پادىشالىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ژورنىلى» نىڭ 1861 - يىلى 3 - سانىغا بېسىلغان ۋەلىخانوۋنىڭ بىر پارچە ماقالىسىدا ۋەلىخان تورە ھوكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە ئائىت ماتېرىياللار تولۇق بايان قىلىنغان. بىز بۇ كىتابتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نۇرغۇن ماتېرىياللارنى شۇ ماقالىدىن ئالدۇق. — ئاپتوردىن.

لارنىڭ ئاقساقلى قىلىپ تەيىنلەندى.

ئەدى ۋەلىخان تورىگە كەلسەك، ئۇ يەرلىك ئاقسۇڭەك بولغانلىغى، شۇنىڭدەك سەئىد يەنى پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى بولغانلىغى ئۈچۈن، شەرەتتە ئۇنىڭغا ئولۇم هوكۇم قىلىنمايتتى. شۇڭا ئۇ قوقاندا تېچ - ئامان ياشاپ قېلىۋەردى.

خوجىلارنىڭ قەشقەرىيەدە ئوز هوكۇمرانلىغىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان 4- قېتىملىق هەركىتى مۇشۇنداق ئاياقلاشتى. ئۇلارنىڭ بۇ قېتىمقى تىرىشچانلىغى بۇ دولەتكە تېخىمۇ زور زىيان يەتكۈزدى. كوپچىلىگى بىگۇنا بولغان بىر قانچە مىڭ ئادەم ناهەق ئولتۈرۈلدى. شۇ قېتىمقى ۋەقەنىڭ باش جىنايەتچىلىرى ۋە ئاساسلىق قاتناشقۇچىلىرى بولسا ئولجىلىرىنى ئالغاچ قېچىپ كېتىپ خاتىرجەم ياشاۋەردى. ئۇلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشكەن يەرلىك خەلق بولسا خەنزۇلارنىڭ قولىدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

ئالتىنجى باپ

جۇڭگونىڭ شەنشى، گەنسۇ ۋە جۇڭغارىيە ئولكىلىرىدىكى تۈڭگانلار قوزغىلىڭى، قەشقەرىيەدىكى ئىسيانلار، راشىدىن خوجا، ھەبىبۇللا خوجا، سەدىقبەگ، بۇزرۇكخان، ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرگە كىلىشى، ئۇنىڭ تەرجىمھالى، ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇ-لۇقلار قوشۇنىنى ۋە يەركەنلىكلەر قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىشى، ئۇنىڭ يېڭسار شەھرىنى ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر قورغىنىنى ئىگەللىشى، قىپچاقلار ئىسيانىنىڭ باستۇرۇلۇشى، يەركەن ۋە خوتەنلىك ئىشغال قىلىنىشى، ياقۇپبەگنىڭ ئوزىنى قەشقەرىيەنىڭ ھوكۈمرانى دەپ ئېلان قىلىشى، ئۇنىڭ ئاقسۇ، كۇچا ۋە كورلىغا يۇرۇش قىلىشى، تۈڭگانلارنىڭ كۇچا شەھرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشى، تۇرپانغا قىلىنغان 2 - قېتىملىق ھۇجۇم، ياقۇپبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۇچۇن تۇرپانغا ئۇچىنچى قېتىم ھوجۇم قىلىشى، مىچۇەزدىكى مەغلۇبىيەت، ياقۇپبەگنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا.

جۇڭگولۇقلار 1857 - يىلى ۋەلىخان تورىنى قوغلۇۋېتىپ، قەشقەرىيەنى قايتا ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئوز غەلىبىسىدىن ئانچە ئۇزاق بەھرىمەن بولالمىدى. جۇڭگونىڭ غەربىي ئولكىلىرىدە يەنى شەنشى، گەنسۇلاردا مۇسۇلمانلار

قوزغىلىڭى تېزلىك بىلەن ئۇلغىيىپ، پۈتۈن جۇڭغارىيىگىچە كېڭەيدى، 1862 - 1863 - يىللىرىغا كەلگەندە ھەتتا پۈتۈن قەشقەرىيەگىچە كېڭەيدى. خەنزۇلار ھالاكەت گىردابىدا قالدى، يۈز مىڭلىغان خەنزۇلار يوقىتىلدى. ئەسما ئۇلار 13 يىل ئىچىدە غەرپتە چوچەككىچە، جەنۇبتا ماناس ۋە ئۈرۈمچى شەھەرلىرىگىچە جايلاردا كوتىرىلگەن قوزغىلاڭلارنى بىر بىرلەپ دەھشەتلىك باستۇردى. 1857-يىلى، جۇڭگو قوشۇنى ئۈرۈمچى شەھرىنى قورشۇالدى ۋە ئالدىنقى 13 يىللىق ۋەزىيەتنى چوگىلەتكەن ئەكس قابىلىيەتلىك، ئەڭ كۈچلۈك دۈشمىنى بولغان ياقۇپبەككە قارشى ئۈرۈشلارنى باشلىۋەتتى.

جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى شەنشى ۋە گەنسۇ ئولكىلىرىگە قوپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ نوپۇسى 5.000.000①غا يېتەتتى. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر بىردەك ئەمەس، بەزى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇلار 8 - ۋە 9 - ئەسىرلەردىن باشلاپ جۇڭگونىڭ بەزى ئولكىلىرىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇ چاغدا خەنزۇلار ئۇيغۇر دولىتىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، 1 مىليوندەك ئۇيغۇرنى ئوزلىرىنىڭ غەرپتىكى قاقاس ئولكىلىرىگە قوغلىۋەتكەن ئىدى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بۇ ئۇيغۇرلار ۋاقىتىنىڭ ئوتۇشى بىلەن خەنزۇ ئايالىرىغا ئويلەنگەنلىكتىن ئوزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى چىرايى - شەكلىنى يوقاتقان. ھازىر بۇ ئۇيغۇرلار ئوزلىرى -

① «ھەربى ژورنال» نىڭ 1876 - يىللىق 10 - سانىغا بېسىلغان سوسنوۋسكى (Sosnovski)نىڭ ماقالىسىغا قارالسۇن.— ئاپتوردىن.

نىڭ قەشقەرىيەدىكى ئۇرۇق - تۇققانلىرىغا زادىلا ئوخشمايدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي ئولكىلىرىدە ئولتۇراقلاشقان مۇشۇ مۇسۇلمانلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا جۇڭغارىيە نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگىنى تەشكىل قىلىپ، چوچەك، غۇلجا، ماناس، ئۇرۇمچى، تۇرپان، باركول ۋە قۇمۇلدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى. قارا شەھەر قورغىنىنىڭ ۋە كورلا شەھرىنىڭ غەربىدىكى جايلاردىن باشلاپ ئولتۇراقلاشقان قەشقەرىيە خەلقى بۇ جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىغا تۇپتىن ئوخشمايتتى. شۇڭا كىشىلەر ئۇلارنى ئوزلىرى ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلەرنىڭ نامى بىلەن قارا شەھەرلىكىلەر، كۇچالىقلار، ئاقسۇلۇقلار، قەشقەرلىكىلەر، يەركەنلىكىلەر ۋە خوتەنلىكىلەر دەپ ئاتايدۇ.

جۇڭگولۇقلار ئوزلىرىنىڭ ئىچىددىكى مۇسۇلمانلارنى خۇي - خۇيلار① دەپ ئاتايدىكەن.

بۇ مۇسۇلمانلار قەشقەرىيەدە تۇڭگانلار دەپ ئاتىلىدىكەن ھەمدە بۇ تۇڭگانلار قوزغىلىڭى "تۇڭگان يېغىلىغى" دەپ ئاتىلىدىكەن. "تۇڭگان" دىگەن سوزنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئانچە ئېنىق ئەمەس. قەشقەرىيەدىكى ۋاقتىمدا، كىشىلەردىن مۇنداق سوزلەرنى ئاڭلىدىم. بەزىلەر بۇ نام ئالىكساندىر ماكدۇنسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) دەۋرىدىلا بار ئىدى دېيىشىدۇ؛ يەنە بەزىلەر، چىڭگىزخان

① خەينىس ئەپەندى «تۇركىستان ژورنىلى»نىڭ 1867-يىلى 4-سانىدا ئېلان قىلىنغان «جۇڭگونىڭ غەربىي ئولكىلەردىكى تۇڭگان يېغىلىغى» دىگەن ماقالىسىدا، "ئۇيغۇر"دىكى نام ئۇلارنىڭ تىلىدا "خۇي - خۇي" دەپ خاتا قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلغان.—ئاپتوردىن.

ياكى تومۇرلەڭ (Tamerlane) دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن، دېيىشىدۇ. يەنە بەزى كىشىلەرنىڭ تارىخىچە، خەلقنىڭ ئېغىزىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەتلەردىكى قەھرىمانلار توپ - توپ بولۇپ شەرقتىن غەربكە، غەربتىن شەرقە يوتكەلگەن چاغلاردا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن جەڭچىلەر جۇڭغارىيە، شەنشى، گەنسۇ ئولكىلىرىدە قېلىپ قالغانلىقتىن تۇرغانلار دېگەن ئاتاقنى ئالغان، بۇنىڭ مەنىسى "ئارقىدا قېلىپ قالغانلار"① دېگەنلىكتۇر.

سوسنوۋسكى ئەپەندىنىڭ قارىشىچە، "تۇڭگان" دېگەن بۇ نام 1861 - يىلى جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى قوزغىلاڭ كوتەرگەندىن باشلاپ ئوتتۇرىغا چىققان ئىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، قوزغىلاڭ ئەڭ دەسلەپتە شەنشى ئولكىسىنىڭ تۇڭگان قورغىنى ئەتراپىدا كوتىرىلگەن. بۇ قورغانىنىڭ نامى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دوكلاتلىرىدا كوپ تىلغا ئېلىنغان. شۇڭا قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان بولسا كېرەك. لېكىن تۇڭگان دېگەن

① بۇ سوزنى كۇچادا ئاڭلىغان ئىدىم. تۇڭگانلارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىغا ئائىت ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇنداق ئەھۋاللار بار: چىڭگىزخان بېيجىڭغا يۈرۈش قىلغاندا، ئۇنىڭ قوشۇنىدا شەرقى تۈركىستاندىن كەلگەن نۇرغۇن تۇڭگانلار بار ئىكەن. ئۇ بېيجىڭنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئوغلى موغولنى (قۇبلايىنى ــ مۇھەررىردىن) جۇڭگو ھوكۈمرانلىغىغا تەيىنلىگەن ۋە موغول بىلەن بىللە نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن ئىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ مۇسۇلمانلار "تۇرغان" ياكى ھازىرقى "تۇڭگان" دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولغان. ــ ئاپتورىدىن.

ئىسىم 1861 - يىلىدىكى قوزغىلاڭدىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت بولغاچقا، ھىلىقى قاراشنىڭ يېتەرلىك ئاساسسىي بولمىسا كېرەك.

بىزنىڭ قولىمىزدا "تۇڭگان" دىگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئاساسلاپ ئۇنى تولۇق ۋە ئاخىرقى ھىساپتا خۇلاسىلەيدىغان ماتېرىيال بولمىغان ئىكەن، ئەمدى بۇ مەسىلىنى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشىغا قالدۇرۇپ قويۇپ، قوزغىلاڭنىڭ ئۆزىگە كېلەيلى.

قوزغىلاڭ 1861 - يىلى، يەنى شىيەنفېڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا (مانجۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ۋەنزۇڭ دەۋرى — 1851 - يىلىدىن 1861 - يىلغىچە) شەنشى ئولكىسىدە قوزغالغان. دەسلەپتە گەنسۇغا، ئاندىن جۇڭغارىيەگە كېڭەيگەن ئىدى.

بەزى جايلاردا بارلىق خەنزۇلارنىڭ دەھشەتلىك تۇردە قىرىپ تاشلانغانلىغى بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ئالاھىدىلىگىدۇر. جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ دەسلەپتە بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان چارە - تەدبىرلىرى نەتىجىسىز بولغان ئىدى. جۇڭگو قوشۇنلىرى ئوز ئوفتىرلىرىنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىشىغا ئۇچراپ ئۆزلىرىمۇ بىۋاستە ئازاپ چېكىپ، ئاتقانلىغى ئۈچۈن، بەزى ۋاقىتلاردا قوزغىلاڭچىلار تەرىپىگە ئوتۇپمۇ كېتەتتى. شۇنىڭدەك قوزغىلاڭ كوتىرىلگەن رايونلاردا تۇرۇشلۇق جۇڭگو قوشۇنلىرى ئۆزلىرىنىڭ بىر بىرلەپ تارمار قىلىنىشىدىن قورقۇپ، ئارقا-ئارقىدىن قورغانلارغا بېكىنىۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى. قوزغىلاڭچىلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بوش قالغان يەرلەرگە باستۇرۇپ كىرەتتى ۋە ھەممىلا يەردە خەنزۇلارنى ئولتۇ-

رۇشكه باشلايتتى. سوسنوۋسكىنىڭ ئېيتىشىچە، خەنزۇلارغا بولغان ئوچمەنلىك شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، مۇسۇلمانلار ئوز خوتۇن - قىزلىرىنىڭ خەنزۇلار قولىغا چۈشۈپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ھەممىسىنى ئولتۇرۇۋەتكەن. يەنە مۇشۇ ئاپەتتور بىزگە شۇنى ئېيتىپ بەردىكى، خەنزۇلار كېيىن ئۇلاردىن قاتتىق قىساس ئالغان، ئوز دۇشمەنلىرىنى رەھىمسىز - لەرچە يوقاتقان. جۇڭگو قوشۇنلىرى خېجۇ شەھرىنى 7 ئاي قورشۇۋېلىپ ھۇجۇم بىلەن ئالغاندىن كېيىن، 20 مىڭ ئادەمنى قىلىچ بىلەن چانىۋەتكەن. شىنىڭ ۋىلايىتىدە 9 مىڭ ئادەمنى، جىنجىباۋ دېگەن يەردە 50 مىڭ ئادەمنى قىرىۋەتكەن. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئاھالىسى زىچ، تۇپرىغى مۇنبەت بۇ كەڭ زېمىن چول - باياۋانغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، بەزى ئاۋات شەھەرلەرمۇ خارابىلارغا ئايلانغان ئىدى①.

① 1870 - يىلى چوچەكنى زىيارەت قىلىۋاتقىنىمدا يەرلىك خەلقىنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، پەقەت مۇشۇ ئەتراپتىلا 40 مىڭ ئادەم خەنزۇلارنىڭ قولىدا ئولگەن. بۇ شەھەر ئىنسى - جىن يوق قاقاس بىر خارابىغا ئايلانغان ئىكەن. شۇ قېتىمقى چوڭ قىرغىندىن 6 يىل ئوتكەن بۇگۈنكى كۈندىمۇ بۇ شەھەرنىڭ كوچىلىرى ۋە قورغانلارنىڭ ئاكوپلىرىدا دوۋىلىنىپ ياتقان ئادەم ئوستىخانلىرىنى كورۈش مۇمكىن. رۇسلار سالغان ناھايىتى كاتتا بىر رۇسلار چېركاۋىمۇ ۋەيران قىلىنىپتۇ. روسىيە پۇقرالىرى بىر كېچىدىلا روسىيە زىمىنىغا قېچىپ بېرىۋاپتۇ. ئاڭلىشىمچە، روسىيىلىك بىر مىسىيونېرنىڭ ھاملدار ئايلى شۇ قاچ - قاچتا كوزى بورۇپ قېلىپ يول ئوستىدىلا ئولۇپ كەتكەن ئىكەن. ــ ئاپتوردىن.

1868 - يىلى زوزۇكتاك گەنسۇ، شەنشى ۋە جۇڭغارىيەنىڭ باش ھەربى ۋالىسى بولغاندىن كېيىنلا، خەنزۇلار تېخىمۇ تېز، جەڭگىۋار تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا باشلىدى. خۇددى سوسنوۋسكى ئەپەندى ئېيتقىنىدەك، زوزۇكتاك بۇ غەلىيانلارنىڭ يۈز بېرىشىگە ئاساسەن قاقتى - سوقتى قىلىش سەۋەبچى بولغانلىغىنى ھىس قىلغاچقا، جەڭچىلىرىنى رازى قىلىش ئۈچۈن، ئىشەنچلىك ئەمەلدارلارنى تاللاپ ئىشقا قويدى. زوزۇكتاك لەنجۇدا يەنە كەينىدىن ئوقلىنىدىغان پولات زەمبىرەك ۋە تۈركىلەنكا مىلتىق ئىشلەپچىقىرىلدىغان ئەڭ زامانىۋى زاۋۇتلارنى قۇردى. جۇڭگو قوشۇنلىرى قوزغىلاڭ مەركەزلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئىشغال قىلدى. ئىككىنچى يىلى 1 - ئايدا، لەنجۇدىن باشلاپ قۇمۇل، گۈچۈڭ ئارقىلىق چوچەكتىكە بارىدىغان يول ئۈستىدە جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قاراۋۇل لېنىيىسى پەيدا بولدى. بۇ چاغدا يەنە داۋاملىق قېچىپ يۈرگەن ئاز سانىدىكى تۈڭگانلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ھەرقايسى ئولكىلەردىكى قوزغىلاڭلار ئاللىقاچان باستۇرۇلۇپ بولغان ئىدى.

جۇڭغارىيە، شەنشى، گەنسۇلاردىكى جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كوتىرىپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر پات ئارىدىلا قەشقەرىيەگە ئاڭلاندى. نەتىجىدە، بۇ يەردىكى پۇقرالارمۇ دەرھال ھەركەتكە كېلىپ خەنزۇلارغا قارشى تۇردى. بۇ دولەتتە تۇرۇشلۇق جۇڭگو قوشۇنلىرى ئاجىز، شۇنىڭدەك ئۇلار تۇڭگانلاردىن تەشكىللەنگەن بولغاچقا، ئەسكەرلەر ئوز قېرىنداشلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كوتەرگەنلىگىنى ئاڭلىغان ھامان قوللىرىغا قورال ئېلىپ، قوراللىرىنى باشلىقلىرىغا قاراتتى. قورغانلارغا موكۇ -

ۆبلىشقا ئۇلگۈرەلمىگەن خەنزۇلارنى يەرلىك ئاھالىنىڭ ياردىمى بىلەن پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. قوزغىلاڭ دەسلەپتە كۆچادا پارتلىدى.

1862 - يىلى، بۇ شەھەردىكى راشىدىن خوجا بىرىنچى بولۇپ "غازات" ئېلان قىلدى ۋە ئاممىنى ئۈيۇشتۇرۇپ بۇ شەھەردىكى خەنزۇ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. راشىدىن خوجا خەنزۇلارنى قىرىپ تاشلىغاندىن كېيىن، خەنزۇلارغا قارشى غازات قوزغاش ئۈچۈن، قەشقەرىيەنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە ئادەم ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، تۆگىگانىلار بۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن خەنزۇ - لارنىڭ قارا شەھەر، توقسۇن، تۇرپان شەھەرلىرىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، پۇقرالار راشىدىن خوجىنىڭ سەلتەنىتىنى دەرھال ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇنى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. راشىدىن خوجا ئوزىنىڭ تۇققىنى ئەيسا خوجىنى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان شەھەرلەرگە ۋالى قىلىپ تەينىلىدى. راشىدىن خوجىنىڭ باشقا تۇققانلىرىدىن جالالىدىن خوجا بىلەن بۇرھانىدىن خوجا ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەرنى راشىدىن خوجىنىڭ سەلتەنىتىگە قوشۇش ئۈچۈن يۇرۇش قىلماقچى بولۇپ تۇرغان ئىدى، ئۇلار يېتىسىپ كەلگىچە بۇ يەرلەردە قوزغىلاڭ پارتلىدى. جۇڭگونىڭ بۇ شەھەرلەر- دە تۇرۇشلۇق خەنزۇ قوشۇنلىرى قورغانلار ئىچىگە بېكىنىۋالدى. ئاقسۇلۇقلار راشىدىن خوجىنىڭ سەلتەنىتىنى ھەمىدىن بۇرۇن ئېتىراپ قىلدى. قىپچاقلاردىن كېلىپ چىققان سىدىقبەگ ① بۇ چاغدا قەشقەردە خېلى تەسىرى بار بىر

① باشقا ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، سىدىق بەگ قىرغىز

لەش يۇزسىدىن، بىرگە بىر تۇركۇم مەخسۇس مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئاجراتقان ئىدى. ئۇلار دەسلەپتە بىرگە ئوزلىرىنىڭ ھال-كۇنىنى ھەدەپ ماختاپ بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ئادىل، كەڭ قوساق ئادەم ئىكەنلىگىنى مەدھىيىلەشتى ۋە ئوزلىرىنىڭ مائاشىنىڭ نۇرغۇنلۇغىنى مۇبالىغە قىلىشتى. لېكىن بىر ئۇلار بىلەن تېخىمۇ سىرداش بولۇپ كەتكىنىمىزدىن كېيىنلا بىرگە ئىچ-قارنىنى توكۇۋەتتى. ئۇلار ئوزلىرىنىڭ تەقدىرى ئۇستىدە غەزەپلىنىپ شىكايەت قىلدى، ئوز ئوفتا-سىرلىرىنىڭ ئوسالىلقىلىرى ئۇستىدە دەرت توكتى.

بىز قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا ۋە بايدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئەھۋالىنى كوزدىن كەچۈردۇق. كورلىدا تۇرغان چېغىمىزدا ئۇ يەردە ناھايىتى نۇرغۇن ھەربىي قىسىم تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سەپ تۇزۇپ مەشق قىلىشىنى بىر قېتىممۇ كورمىدۇق.

قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەر 5000 دىن ئاشمايدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئىشلىرى غەرپنىڭ ئەڭ سېستىمىلىق مۇنتىزىم ئۇسلوبى بويىچە ئېلىپ بېرىلمايدىكەن. ھەركۇنى ئەتىگەن سائەت 5 تە بارلىق ھەربىلەر گەزەرمە ئالدىغا سەپ تارتىپ تىزىلمايدىكەن. ھەرقايسى قىسىم بولۇنمىلەر بويىچە ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم يېڭى شەھەر ئۇدۇلىدىكى كەڭ مەيدانغا يىغىلىپ، ھەممە بىرلىكتە ھەربى يۈرۈش-تۇرۇشنى مەشق قىلمايدىكەن. بارلىق ئەسكەرلەر ھەر ھەپتىدە 4 قېتىم نوۋەتلىشىپ قارىغا ئېتىشقا قاتنىشمايدىكەن. شۇڭا ھەربىر كىچىك بولۇم ياكى دەستىلەر ھەپتىدە بىر قېتىم ياكى ئىككى قېتىم مۇشۇنداق تەلىم-تەربىيىگە قاتنى-

چىلىق قىلىشقا كىرىشىدۇ. ئاقسۇدىن كەلگەن ئەلچىلەر بۇ يەردە ھەچقانچە ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەيدۇ. يەركەنلىكلەر ئابدۇراخمان ھەزرەت دىگەن بىر قېرى موللىنى ئوزلىرىگە ھوكۇمران قىلىپ سايلايدۇ. ئەسلىدىكى ھاكىمبەگ نىياز-بەگ بولسا يېڭى ھاكىمنىڭ مۇئاۋىنى بولىدۇ. خوتەنلىكلەر-مۇ يەركەنلىكلەرنى دوراپ خەنزۇلارنى ئولتۇرىدۇ، ئەككە-دىن يېڭىلا قايتىپ كەلگەن ھەبىبۇللا ھاجىنى ئوزلىرىگە ھوكۇمران قىلىپ سايلايدۇ. ئۇ كىشى "پاشا" دىگەن نامنى قوبۇل قىلمىدۇ ۋە ئوز نامىدا پۇل قۇيدۇرۇشقا كىرىشىدۇ.

1863 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پۇتۇن قەشقەر-يە بويىچە قەشقەر، يېڭىسار ۋە يەركەن قاتارلىق جايلارنىڭ يېڭى شەھەرلىرىلا خەنزۇلارنىڭ قولىدا قالدى. ئاقسۇلۇقلار بىلەن يەركەنلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرى يەركەن يېڭى شەھىرىگە ھۇجۇم باشلىغانىدا، تۇڭگانلارمۇ ئۇلارغا يارىدەم بەرگەن ئىدى. قورغانغا بېكىنىۋالغان خەنزۇلار تاكى مەغلۇپ بولغانغا قەدەر پۇتۇن كۇچى بىلەن ئۇلارغا قارشىلىق كور-سەتتى. ئاخىردا، خەنزۇ ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ئەس-كەرلىرى بىلەن بىللە ئوزىنى پارتلىتىپ ئولۇۋالدى.

مۇشۇ قېتىمقى غەلىبىدىن كېيىن، ئاقسۇلۇق خوجىلار يەركەنلىكلەرنىڭ راشىدىن خوجا ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشىنى يېڭىۋاشتىن تەلەپ قىلىدى. لېكىن بۇ تەلەپ يەركەنلىكلەر تەرىپىدىن رەت قىلىندى. ئۇزاققىچە تالاش-تارتىش قىلىش نەتىجىسىدە، بۇ يەردىكى ھوكۇمەت ئاخىر ئابدۇراخمان تەرەپ ۋە بۇرھانىدىن خوجا تەرەپ بولۇپ، ئىككىگە بولۇنىدى. ئابدۇراخمان تەرەپ شەھەرنىڭ ئالى

هوقۇقنى قولغا ئالدى، بۇرھانىدىن خوجا بولسا قەلئەنىڭ ئالى قوماندانى بولدى. قەلئەدە تۇڭگانلار بىلەن ئاقسۇلۇقلارنىڭ ئەسكەرلىرى تۇراتتى. بۇ ئەھۋال تاكى ياقۇبېگ دەۋرىگىچە داۋاملاشتى.

1864 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، قەشقەرىيەنىڭ خوتەن ئولكىسىدىن باشقا يەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى راشىدىن خوجىنى ئېتىراپ قىلدى.

راشىدىن خوجا، ئەينى يىللاردا قەشقەرىيەگە 40 يىل ھوكۇمرانلىق قىلىپ، بۇ دولەتكە زور بالايى ئاپەت كەلتۈرگەن خوجىلار (بۇ يەردە كوزدە تۇتقىنىمىز جاھانگىر خوجا بىلەن ۋەلىخان تورە) نىڭ پۇشتى ئەمەس ئىدى. شۇڭا قەشقەرىيە خەلقى ئارىسىدىن راشىدىن خوجىغا نارازى ئادەملەرنى تېپىش ئاسان ئىدى. بۇ ئادەملەر ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئاپپاق خوجىنىڭ ناھايىتى تۇرغۇن جەمەتلىرىدىن بىرسىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىچىدە جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان خوجىنىڭ ئىناۋىتى ئەڭ يۇقۇرى ئىدى. ئۇ ئۇزدىنىڭ ئالىجاناپلىغى ۋە مېھرىۋانلىغى بىلەن خەلق ئارىسىدا داڭ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ھەقىقى چۈشىنىدىغان كىشىلەر ئۇنىڭ خاراكتىر جەھەتتىكى ئاجىزلىغى ۋە تاماھەن قابىلىيەتسىزلىگىنى بىلەتتى. شۇڭا قەشقەرنىڭ ھاكىمى سىدىقبەگ ئوز مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن قورال سۈپىتىدە پايدىلانماقچى بولدى. سىدىقبەگ مۇشۇ مەقسەت بىلەن بۇزرۇكخان تورىنىڭ ئابرويىنى سۇئىئىستېمال قىلىپ، تاشكەنت ۋە قوقانىنىڭ باش ھەربى ۋالىسى ئالىم قۇلدىن شۇ چاغدا تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق بۇزرۇكخاننى قەشـ

قەرىيەگە يولغا سېلىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلدى. ئۇ: مەن بۇزرۇكخان تورىگە قەشقەرىيەنى بىرەمدىلا ئېلىپ بېرىمەن، دەپ ۋەدە بەردى. بۇزرۇكخان تورە 50 نەچچە ئادەمنىڭ ھەمراللىغدا دەرھال قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا بۇزرۇكخان تورە بىلەن بىللە يولغا چىققانلارنىڭ ئارىسىدا كەلگۈسىدە قۇرۇلىدىغان قەشقەرىيە دولتى قوشۇننىڭ قوماندانى ياقۇپبەگمۇ بار ئىدى.

بىز قەشقەرىيەدە كېيىن يۇز بەرگەن ۋەقەلەر ئۈستىدە توختىلىشتىن ئىلگىرى، ياقۇپبەگ ھەققىدە ئۇزىمىز توپلىغان ماتېرىياللارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوتمەكچىمىز. شەكشۇبھىسىزكى، ياقۇپبەگ تارىخىي شەخس، شۇنىڭدەك ئەينى زامانىدا ئاسىيادىكى بارلىق مۇستەقىل دولەتلەرنىڭ ھوكۈمرانلىرى ئىچىدە يۇرەكلىك ئوتتۇرىغا چىققان كىشىدۇر.

ياقۇپبەگنىڭ ئاتىسى ئىسمەتۇللا خوجەنىتلىك كىشى بولۇپ، كېسەلمەنلەرگە ئايەت ئوقۇپ بېرىپ دۇئاخان (داخان) لىق قىلاتتى. ئۇ بىر كۈنى خوجەنتكە كېتىۋېتىپ، تاشكەنتكە تەخمىنەت 100 چاقىرىم كېلىدىغان پىسكەنت دېگەن يەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالىدۇ. شۇ مەزگىلدە پىسكەنتلىك بىر ئايالغا نىكالىنىپ شۇ يەردە تۇرغىنىدا، ياقۇپبەگ دەل مۇشۇ ئايالدىن تۇغۇلىدۇ. مەن ئۇنىڭ تۇغۇلغان يىل، ئاي، كۈنىنى توغرا ئېيتىپ بېرەلمەيمەن. 1876 - يىلى ياقۇپبەگ بىلەن كورۇشكىنىمدە، ئۇنىڭ 50 ياشلار ئوپچورىسىدە ئىكەنلىگىنى بىلىدىم. ئۇنىڭ چېچىغا ئاندا - ساندا ئاق كىرگەن بولسىمۇ، كىشىلەرنىڭ ئۇنى 60 لاردا دېگەنلىگىنى ئاڭلىدىم. ياقۇپبەگ تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئوتمەي ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى نىكادىن ئاجرىشىپ كەتكەن.

كېيىن ئۇنىڭ ئانىسى پىسكەنتىلىك بىر قاسساپقا ياتلىق بولغان، ياقۇپبەگ مۇشۇ ئائىلىدە چوڭ بولغان ئىكەن. شۇڭا كىشىلەر ياقۇپبەگنى قاسساپنىڭ ئوغلى دېيىشىدىكەن.

باللىق دەۋرىدىلا ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلغان بۇ يېتىم بالا تىرىكچىلىك ئۈچۈن، ئاممىۋى سورۇنلاردا ئۇسۇل ئوينايدىغان بەچچە بولغان. شۇ چاغدا پىسكەنتتىن ئوتۇپ كېتىۋاتقان قوقانلىق ئەمەلدار ئۇنى ياقتۇرۇپ قېلىپ، قوقانغا ئېلىپ كەتكەن ئىكەن.

ياقۇپبەگ قوقانغا كېلىپلا كىشىلەرنىڭ قولىدىن قولىغا ئوتۇپ "زېرەك، ئەپچىل ئۇسۇلچى" دەپ نام ئالغان. ئۇ ئاخىر مۇھەممەت كېرىم قاشقا دېگەن ئادەمنىڭ ئالدىغا كەلگەن. بۇزات قوقان خانى مەمەدەلىخاننىڭ چىلىمچىسى ئىكەن. كېيىن ئەينى زاماندا مەرغىلاننىڭ سەلتەنەتلىك سورۇنلىرىدا ياقۇپبەگنى ئوز كوزى بىلەن كورگەن كىشىلەر بىلەن تاسادىپى پاراڭلىشىپ قالدىم. ئۇلار ماڭا ياقۇپبەگنىڭ ئوز ۋاقتىدا ئۇسۇل ئويناشتا داڭ چىقارغانلىغىنى سوزلەپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ياقۇپبەگ ئەينى زاماندا قەددى-قامىتى كېلىشكەن، قاۋۇل، دوغلاق، يۈزىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان، ھەممە كىشىنىڭ زوقى كېلىدىغان قارا كوز بىر بالا بولسا كېرەك.

مۇشۇ چاغلاردا خاننىڭ چىلىمچىسى كېرىم قاشقا خوجەنتكە ھاكىم بولۇپ تەينىلىنىدۇ، پەرمانچىلىققا ئۇستۇرۇلىدۇ. پەرمانچى بىرده گېنېرال دەرىجىسىگە تەڭ كېلەتتى. ئاسىيا دولەتلىرىنىڭ خانلىرى ئوزىنىڭ قول ئاستىدىكى خادىملارنى پەرمانچى مەنسۇبگە كوتىرىش ئۈچۈن، ھەمىشە

ئالدى بىلەن ھاكىملىققا تەيىنلەيتتى. شۇڭا بۇنىڭغا ھېچكىم ئەجەپلىنىپمۇ كەتمەيتتى.

مەمەدەلىخان بۇخارا بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ھاياتىدىن ئايرىلدى. ئۇ ئولگەندىن كېيىن، قوقان خانلىغىدا گۇرۇھلار كۈرىشى يۈز بەردى. ھەرقايسى گۇرۇھ دولەت ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىپ تەختكە چىقىش ئۈچۈن، ئۆز ۋەكىلىنى تەختكە يولەپ چىقىرىشقا تىرىشاتتى. ئاخىر قېپچاقلار غەلبە قىلىپ، مەرتەۋىسى ناھايىتى تووەن بولغان شىرئەلبەكنى① تەختكە ئولتۇرغۇزدى. ئۇ مۇسۇلمانقۇل دېگەن بىر قېپچاقنى ئوزىنىڭ ۋەزىرلىگىگە تەيىنلىدى. مۇسۇلمانقۇل كېيىنكى چاغلاردا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان ئىدى.

مۇشۇ مەزگىلدە ئەسلىدىكى ھاكىملارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ئالماشتۇرۇلدى ياكى ئولتۇرۇلدى. ياقۇپبەگنىڭ خوجايىنى كېرىم قاشقىمۇ مۇشۇ كىشىلەر بىلەن بىللە ئىز-دېرەكسىز يوقالغان ئىدى. ياقۇپبەگ بىر مەھەل بىكار يۈرگەندىن كېيىن، تاشكەنت ھاكىمى نارمۇھەممەت قوشبېگى دېگەن بىر قېپچاق ئەمەلدارنىڭ ئويىدە ئۇسۇلچى بولدى.

① 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ، قوقان خانلىرىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش تەرتىۋى مۇنداق بولغان: ناربۇتاخان (ئۇنىڭ ئىنىسىنىڭ ئىسمى خوجا بەگ ئىدى؛ ناربۇتاخاننىڭ ئوغلى ئالىمخان؛ ئىككىنچى ئوغلى ئۇمەرخان؛ ئۇمەرخاننىڭ ئوغلى مەمەدەلىخان؛ ئۇ ئولگەندىن كېيىن قېپچاق شىرئەلبەك خانلىق تەختكە ئولتۇرغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇ شىرئەلىخان دەپ ئاتالغان. ئۇ خوجا بەگنىڭ ئوغلى ۋە ناربۇتاخاننىڭ قېرىندىشى ئىدى. ــ ئاپتوردىن.

بۇ مەزگىلدە، قوقاندىكى غەلىيان تېخىچە داۋاملىشۋاتاتتى. شىرئەلىخان ئىككى يىل ھوكۇم سۈرگەندىن كېيىن ئولتۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئالىمخاننىڭ ئوغلى مۇرات تەختكە چىقتى، ئۇ توققۇز يىل ھوقۇق تۇتتى.

مۇسۇلمانچۇل — قىپچاقلاردىن رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالغان مۇراتخاننىڭ رىقابەتچىسى ئىدى. ئۇ مۇراتخاننى ئولتۈرۈۋېتىپ، شىرئەلىخاننىڭ قۇچاقتىكى ئوغلى خۇدايار-خاننى تەختكە يولەپ چىقارغاندىن كېيىن، مەملىكەتتە بەر-ۋاستە ھوقۇق يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. ئۇ خۇدايارخانىنىڭ ئاكىلىرىنىڭ خانلىق سەلتەنىتىگە خەۋىس قىلىشىدىن ئەنسى-رەپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىرىۋەتكەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت موللىيارخانلا قېچىپ قۇتۇلغان ئىدى. بۇ چاغدا ياقۇبېگ ئوسۇپ چوڭ بولۇپ قالغانلىقتىن، بۇرۇنقى ئۇسۇل-چىلىق كەسپىنى تاشلاشقا مەجبۇر بولدى. ئەگەر ئۇنىڭ تەقدىرى ئوڭدىن كەلمىگەن بولسا، ئۇنىڭ كۇنى ئىنتايىن تەس بولغان بولاتتى. تاشكەنتنىڭ ھاكىمى نارمۇھەممەت قوشبېگى ياقۇبېگنىڭ كەنجى سىڭلىسى (قاسىاپنىڭ قىزى) غا ئويلەندى. ياقۇبېگ نارمۇھەممەت قوشبېگنىڭ سايىسىدا مەھرەم، پەنجىبېشى، يۈز بېشى ۋە پانساتچىلىق مەنسەپلىرىگە ئېرىشتى.

شۇ ئارىدىن ئۇزۇن ئوتمەي، ياقۇبېگ ئاقمېچىت (ھازىرقى قىزىل ئوردا) دىگەن يەرنىڭ بەگلىگىگە تەيىنلەن-دى. ياقۇبېگ 1852 - يىلى رۇسلار بىلەن بولغان بىر قې-تىملىق جەڭدە مەغلۇپ بولغان ئىدى①. ئۇ تاشكەنتكە قاي-

① مەن «ھەربىي ژورنال» دا ئېلان قىلىنغان «قەشقەرىيە-نىڭ ئومۇمى ئەھۋالى» سەرلەۋھىلىك بىرىنچى ماقالامدا، ياقۇپ-بەگنىڭ تەرجىمھالىغا ئائىت مەسىلە ئۈستىدە بىر خاتالىققا يول

تىپ كەلگەنـدىن كېيىن، شۇ مەزگىلـدە يۈز بەرگەن ھەر-
كەتلەرنىڭ ھەممىسىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئۇ ناھايىتى قابە-
لىيەتلىك بولغاچقا، كىشىلەر ئارىسىدا مەشھۇر بولۇپ تونۇل-
غان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەللىخان ئىنىسى خۇدايار-
خاننى تەختىتىن ھەيدەپ چۈشۈردى ۋە تاكى ئۆزى ئۆل-
تۈرۈلگەنگە قەدەر تەختتە ئولتۇرغان ئىدى. بۇ چاغدا قۇدرەت-
لىك مۇسۇلمانقۇل تاشكەنتنىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ بۇ يەردە-
كى غەلىيانىنى بېسىقتۇرۇشقا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا،
ياقۇپبەگ مۇشۇ قوشۇن بىلەن قوقانغا كەلگەن ئىدى.
بۇ قوشۇن قوقانغا كەلگەندىن كېيىن، مۇسۇلمانقۇلنىڭ ئەھ-
ۋىگە بويسۇنمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى قولـغا ئېلىپ،
خۇدايارخانغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ چاغدا خۇدايارخان
بالاغەتكە يەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇزاقتىن غۇم ساقلاپ
يۈرگەن ئىدى. مۇسۇلمانقۇل خۇدايارخاننى تەختكە يولەپ
چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە خۇدا-

قويۇپتىمەن، مەن ياقۇپبەگنىڭ ھەمسوھبەتلىرى يەتكۈزگەن خاتا
ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئۇ ئاقمېچىتكە ھاكىم بولۇپ تۇرغان
مەزگىلدە، رۇسلارنىڭ ھۇجـۇمىغا پەقـەت ئازغىنا كۈچى بىلەنلا
قارشى تۇرۇپ، ئۇ يەرنى قوغـدىغـان، دەپ يازغان ئىدىم. بۇ
پۈتۈنلەي خاتا ئىكەن. ئەينى زامانداا ئاقمېچىتنى مۇھاسىرىگە
ئېلىشقا قاتناشقان ھەربى ئىستاتىستىكا ئىلمىي بويىچە پروفېسسور،
گېنېرال ماكشېيېۋ دېگەن كىشى ئورىنبۇرگ رايونىدا ھەربى
مەجبۇرىيەت ئوتىگەن چېغىدا يىققان نۇرغۇن توغرا ماتېرىياللارنى
ماڭا ئەۋەتىپ بېرىپ، خاتالىغىمنى تۈزەتكەن ئىدى. بۇ خاتىرىلەر
ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولغاچقا، ئۇنى مۇشۇ بـاپنىڭ ئاخىرىغا
تەپسىلى كىرگۈزدۇم. ـــ ئاپتوردىن.

يارخان قىلچىمۇ يۈز خاتىرە قىلماستىن مۇسۇلمانقۇلنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. ئۇلار مۇسۇلمانقۇلنى بىرتەرەككە باغلاپ، ئۇنىڭدىن سەل نېرىراق يەرگە بىر چوڭ زەمبىرەكنى تىكلىدى، ئاندىن زەمبىرەكنى پاختىۋەن قىلىپ ئېتىۋىدى، مۇسۇلمانقۇل ئىس - تۈتەكتە تۇنجۇقۇپ ئولدى①.

مۇسۇلمانقۇل سىياسى سەھنىدىن غايىپ بولۇپ ئۇزۇن ئوتمەي، ئۇنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ تېتىك، جۇشقۇن بىر تەخسىكەش — ئالىمقۇل② دېگەن قېچاق ئىگەللىدى.

ئالىمقۇل خۇدايارخاننى تەختتىن ھەيدەپ چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىدا مەلىخاننىڭ ئوغلى سەئىد بەگنى تەختكە چىقاردى. بۇ ۋەقە 1862 - يىلى (؟) يۈز بەردى. بۇ چاغدا ئالىمقۇل ئۆچۈن ئېيتقاندا، قوقانددىكى ئۇنىڭغا قارشى ھەمىسە ئوكتىچىلەردىنمۇ خەۋپلىكرەك بىر دۈشمەن — رۇسلار پەيدا بولدى. رۇسلار ئۇ چاغدا چىمكەنت شەھرىنىڭ قېشىغا كېلىپ قالغان ئىدى. ئالىمقۇل رۇسلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن تاشكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا، ئالىمقۇلغا قارشى تۇرىدىغانلار تاشكەنتتە كوپ سانلىقنى تەشكىل قىلاتتى. ياقۇبېگ مۇشۇ گۇرۇھ ئىچىدە مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ياقۇبېگ چىمكەنت شەھرىگە يېتىپ كېلىپ، رۇسلارغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلدى ۋە زور ئابرويغا ئېرىشتى. جۇشقۇن، كىشىلەر بىلەن چىقىشقاق ۋە ئاسانلىقچە تەڭ

---

① ئۇنىڭ بەدىنى زەمبىرەك ئوقىنىڭ زەربىسىدىن پارچە - پارچە بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. — ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

② ئالىملىشىمچە، مۇسۇلمانقۇل سارت قېچاق ئىكەن، ئالىمقۇل بولسا قىرغىز قېچاق ئىكەن. — ئاپتوردىن.

كەكسلى بولمايدىغان بۇ رەقىپ ئالىمقۇلنى قاتتىق دەككە-دۇككىگە سېلىپ قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئالىمقۇل ئاسىيا-لىقلار ئۈمۈمىيۈزلۈك قوللىنىدىغان ئۇسۇل بىلەن يەنى قەستلەپ ئولتۇرۇش چارىسى بىلەن ئۇنى كوزدىن يوقىتىش قارارىغا كېلىپ بولغان ئىدى. دەل شۇ چاغدا كۈتۈلمىگەن بىر ئەھۋال ياقۇبېگنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئوز قابىلىيىتى ۋە ئەقىل-پاراسىتىنى ئەمەلدە كورسەتمىشىگە تېخىمۇ كەڭ شارائىت يارىتىپ بەردى. قەشقەرىيەدىكى سىدىقبەگنىڭ قېشىدىن بۇزرۇكخان تورىنى قەشقەرغە تەكلىپ قىلىپ تاشكەنتكە ۋەكىل كەلدى. ئالىمقۇل بۇ تەلەپنى شۇ ھامان بىجا كەلتۈرۈپ، ياقۇبېگنى بۇزرۇك-خانغا قوشۇپ يولغا سېلىپ قويدى. 1864 - يىلى بۇزرۇك-خان تورە ياقۇبېگ ۋە ئالىمقۇلنىڭ تۇققىنى ئالىدىراج دادخالار① بىلەن، شۇنىڭدەك 50 ئاتلىق ئەسكەر ھەم بىر قىسىم ھەمراللرى بىلەن قەشقەر شەھرىگە يېتىپ كەلدى②.

① قەشقەر شەھرىنىڭ ھاكىمى تا ھازىرغىچە دادخا دەپ ئاتىلىدىكەن. ــ ئاپتوردىن.

② باشقا مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ياقۇبېگ بىلەن بىرغانىدىن 4، 5 يۇز ئاتلىق ئەسكەر بىللە كەلگەن ئىكەن. ياقۇبېگ قەشقەردە يېڭى ئەسكەر قوبۇل قىلىپ ئوز قوشۇنىنى 3، 4 مىڭ كىشىگە يەتكۈزگەندىن كېيىن، قەشقەر شەھرىگە 15 چاقىرىم كېلىدىغان يېڭى شەھەر قورغىنىغا ھوجۇم قىلغان. بۇ قوشۇنغا بىر قانچە مىڭ خەنزۇ ۋە توڭگانلار قارشى چىققان. ياقۇبېگنىڭ قوشۇنى يېڭى شەھەرگە 2 چاقىرىم كېلىدىغان قىزىل دەريانىدىن باشلىنىدىغان بىر ئوستەڭنىڭ ئىككى قېشىدا تۇرۇپ ئۇرۇش قىلغان. ياقۇبېگ ئوزىنىڭ پىيادە قىسىملىرىنى ئوتتۇرىدا قويۇپ،

بۇزرۇكخان توره ۋه ئۇنىڭ ھەمرالىرى شەھەر ئاھالىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. سەددىقبەگ ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى بۇزرۇكخان تورىگە ئوتكۈزۈپ بەردى ۋە ئۇزىنىڭ مۇھىم ئورنىغا ئىگە بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن سەددىقبەگ ياقۇپبەگنىڭ ئۇزىنىڭ بۇ غەرىزىگە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى سەزدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككەيلەنىڭ ئوتتۇرىسىدا يوشۇرۇن كۈرەش باشلىنىپ كەتتى. بۇ كۈرەش پەقەت بىر تەرەپنىڭ ھالاك بولۇشى بىلەنلا ئاياقلىشاتتى. ياقۇپبەگ ئالدى بىلەن بىر ئامال قىلىپ بۇزرۇكخان ۋە سەددىقبەگ ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىش پەيدا قىلدى، ئاندىن سەددىقبەگنى قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، غەلىبە قىلغۇچى تەرەپتىن بىر كىشى باتۇر بېشى (باش قوماندان) لىققا، ئەنجانلىق مىربابا دېگەن كىشى ياساۋۇل بېشى (مۇئاۋىن قوماندان) لىقىغا تەيىنلەندى. بۇ يېڭى باش قوماندان دەسلەپكى ئالتە ئاي ئىچىدىلا قەشقەر شەھرىدە ئەسكەر قوبۇل قىلىپ قوشۇن تەشكىللىدى. 400 ئەنجانلىق بۇ قوشۇننىڭ يادروسى ئىدى. بۇ ئادەملەر ئۇزلىرى بىلەن يەنە بىر مۇنچە ئادەملەرنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ياقۇپبەگ ئۇزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ناھايىتى ئوبدان باقتى ھەمدە ئەسكەر باشلىقلىرىغا چوڭ ئىنئامالارنى بەردى. ئۇلارنىڭ قولىغا قەشقەر ئەتىراپىدىن ئەسكەرلىكە كىرگەنلەرنى بەردى. بىرىنچى يىلى، ياقۇپبەگ يەرلىك ئاھالىدىن بىر نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشـ

ئېتلىق قىسىملىرىنى يان تەرەپتىن خەنزۇلارغا سالغان. نەتىجىدە خەنزۇلار تېرى - پېرەڭ بولۇپ قاچقان. ـــ ئاپتوردىن.

كىللەپ چىقتى ۋە خەنزۇلار بېكىنۈۋېلىپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان قورغانلارغا كەينى - كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. بۇ - ياقۇپبەگ ئۇچۇن يېڭى ئەسكەرلەرنى تەربىيىلەيدىغان ياخشى بىر ھەربى مەكتەپ بولدى.

قەشقەرلىكلەر بۇزۇرۇكخان تورىنىڭ خانلىق سەلتەنىتىنى، ئۇنىڭ نەسەبىي خوجا ئىكەنلىگىنى ۋە پۇتۇن قەشقەرىيەگە ھوكۇمران بولۇش سالاھىيىتىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ ئەھۋال راشىدىن خوجىنىڭ قارشىلىغىنى قوزغىدى. بۇ چاغدا راشىدىن خوجا ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى ئولكىسىنىڭ ھوكۇمرانى، ئابدۇراخمان بولسا يەركەنىنىڭ ھوكۇمرانى ئىدى. ئاقسۇ، كۇچا، يەركەن ۋە خوتەنىنىڭ ئاھالىسى ئاپاق خوجىنىڭ پۇشتى بولغان جاھانگىر خوجا، كاتتا تورە ھەم ۋەلىخان تورىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە يەتكۈزگەن رىيازەتلىرىنى تېخى ھىلىغىچە ئەسلىرىدە چىڭ ساقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بۇزرۇكخان خوجىنى قوللاش يۇزىسىدىن بىرەر يېڭى ھەرىكەت قىلىشىنى ئۇمىت قىلىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. ئاقسۇلۇقلار بىلەن يەركەنلىكلەر بۇزرۇكخان تورىنى قوغلاپ چىقىرىش ئۇچۇن، بىرلا ۋاقىتتا دىگۈدەك قەشقەرغە ھەربى قىسىم ئەۋەتتى. بۇزرۇكخان تورە قىيىن ھالغا چۇشۇپ قالغان ئىدى، ئۇ پەقەت ياقۇپبەگنىڭ زورى بىلەنلا پۇت تىرەپ قالالىدى. ياقۇپبەگ شەھەر ئىچىدە خىل قوراللانغان سەرۋازلارنى قالدۇرۇپ قويۇپلا، ئاقسۇدىن كەلگەن قوشۇنغا زەربە بېرىش ئۇچۇن قالغان قوشۇننى باشلاپ ئالدىنقى سەپكە يېتىپ كەلدى. ئۇ خانىبرىقتا ئاقسۇلۇقلارنىڭ قوشۇننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنى تاكى يېڭىۋاتقىچە سۇرۇپ - توقاي قىلىپ قەشقەرغە قايتىپ كەلدى. ئۇ يەنە قەشقەردىن بىرقانچە بىكەت يىراقلىقتىكى

تۇڭگانلارغا ۋە يەركەنلىكلەرگە زەربە بېرىش ئۇچۇن، قەشـ
قەرغە ۋ تاش كېلىدىغان تازغۇن دىگەن يەردە ئۇلار بىلەن
جەڭ قىلدى. مۇشۇ جەڭنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلەرنىڭ
ئېيتىشچە، قارشى تەرەپتىكىلەرنىڭ ئەسكىرى بىرقانچە مىڭغا
يېتىدىكەن. تۇڭگانلار دەسلەپتە ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىغا ناھا-
يىتى يېقىن كېلىپ ئوت ئاچقانلىقتىن، ياقۇپبەگنى زور تا-
لاپەتكە ئۇچراتقان. ياقۇپبەگ دەرھال بىر نەچچە سوتنە
(تەخمىنەن بىر روتىغا باراۋەر ۰ــ ت) ئاتلىق ئەسكەرنى
دۇشمەننىڭ يان تەرىپىگە ئەۋەتكەن. ياقۇپبەگنىڭ تاكتىكـ
سى دۇشمەننى خېلى ھولۇقتۇرغان. دەل شۇ پەيتتە ياقۇپـ
بەگ قىسمىغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئوتۇش ھەققىدە بۇيرۇق
چۇشۇرۇپ، جەڭدە غەلبە قازانغان.

باشقىلارنىڭ ئېيتىشچە، ياقۇپبەگ شۇ قېتىملىق جەڭـ
دە 3 يېرىدىن يارىلانغان بولسىمۇ، جەڭچىلەرنىڭ كەيپىيا-
تىغا تەسىر يېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ئوزىنىڭ يارىلانغانلىغىنى
ئۇرۇش توختىغانغا قەدەر ئاشكارە قىلمىغان. ئۇ دۇشمەننى
يېڭسارغىچە قوغلاپ بېرىپ، بۇ يەرنى 40 كۇنگىچە قورشـ
ۋالغان. ئاخىر شىددەتلىك ھۇجۇم بىلەن يېڭسارنى ئىشـ
غال قىلغان. بۇ قېتىمقى مۇھاسىرىدە ۋە جەڭدە ئاھالىسىنىڭ
كوپچىلىگى ھەم قىسمەن يەرلىك ھەربى قىسىم ھالاك
بولغان. تەخمىنەن 200 دەك ئەسكەر، خوتۇن - قىز ۋە
ئۇششاق بالىلار ئىمان ئېيتىپ، ھاياتىنى ساقلاپ قالغان.
ياقۇپبەگ يېڭسارنى ئالغاندىن كېيىن، شۇ چاغدا رۇسلار
بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان ئالىمقۇلنىڭ قېشىغا ۋەكىل ئەۋەتكەن،
ياقۇپبەگنىڭ سوغىسى ئىچىدە ۋ نەپەر خەنزۇ قىزىمۇ بار
ئىكەن. ئەمما ۋەكىللەر ئالىمقۇلنى كورۇشكە ئولگۈرەلمىدى.

ئۇلارقوقاندا يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، ئالىمقۇلنىڭ 1865-يىلى 5-ئاينىڭ 9-كۈنى (21-كۈنى) تاشكەنتتىكى رۇسلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە ئولتۇرۇلگەنلىگى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلدى. ئالىمقۇلنىڭ ئۆلۈمى قوقاندا يېڭى ئىختىلاپ پەيدا قىلدى. بۇ ئىختىلاپلار ياقۇبېگنىڭ ئوز ئورنىنى مۇستەھكەملىشىگە ۋاستىلىق رول ئويناندى.

يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكىنىمىزدەك، ئالىمقۇل تەرىپىدىن قوقان تەختىگە يولەپ چىقىرىلغان سەئىدخان رۇسلارنىڭ تاشكەنتكە يېقىنلىشىپ قالغانلىغىنى ئاڭلاپ، تاشكەنتنى مۇداپىە قىلىشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، بىر قوشۇننى باشلاپ يولغا چىققان ئىدى. لېكىن ئالىمقۇل قوشۇننىڭ مەغلۇپ بولغانلىغى، ئالىمقۇلنىڭمۇ ئولتۇرۇلگەنلىگىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، جىزاق شەھىرىگە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى قوقانغا قايتىپ بېرىپ، بازاردا بەلۋاغ ۋە رومال ساتىدىغان خۇدايىقۇل دېگەن كىلىشكەن بىر يىگىتنى خانلىق تەختىگە يولەپ چىقاردى. خەلق بۇ خاننى "بىلباقچىخان" (بەلۋاقچىخان) دەپ ئاتايتتى. لېكىن بۇ يېڭى خان ئۇزاق ھوكۈم سۈرەلمىدى. ئالىمقۇل تەرىپىدىن بۇخارا تەۋەسىگە قوغلانغان خۇدايارخان دەل شۇ چاغدا سەئىدخان تاشكەنتكە يۇرۇش قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ دولەتنىڭ بىر قىسىم قوشۇنى بىلەن بىر تۇركۈم تۇرۇكمەنلەرنى باشلاپ قوقانغا باستۇرۇپ كەلدى. بىلباقچىخان خۇدا يارخان كېلەر-كەلمەي تۇرۇپلا، 1865-يىلى 9-ئايدا 7000 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر، 30 زەمبىرەكنى ۋە كۆچمە زەمبىرەكلەر بىلەن قورالانغان 400 دەك پىيادە ئەسكەرنى باشلاپ ئالدى بىلەن ئوشقا قېچىپ بېرىۋالدى.

ئاندىن تاغ - داۋانلاردىن ئېشىپ ئوتتۇپ غۇلجىغا كىردى. يەنە بۇ يەردىن قىزىل قورغان ئارقىلىق سوپى قورغانغا يېتىپ كەلدى. يول مۇشۇيەرگە كەلگەندە ئىككىگە ئايرىلاتتى: بىر يول تېرەك داۋان ئارقىلىق قەشقەرغە تۇتىشاتتى؛ يەنە بىر يول بولسا سارت داۋىنى ئارقىلىق ئالايغا تۇتىشاتتى. ئۇلارنىڭ تاغ ئىچىدىن ئوتىدىغان يولنى تاللىغانلىغى ئادەمنى ئەجەپلەندۈرىدۇ. چۈنكى بۇ قوشۇن ئېغىر قوراللار بىلەن قوراللانغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ پەقەت توۋەندىكى يونۇلۇش بويىچە مېڭىشىغا توغرا كېلەتتى. ئەمما بۇ يولدا ھارۋا ھەرگىزمۇ ماڭالمايتتى. قوشۇن توپ - زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ ئوشتىن لەگەرگىچە تەخمىنەن 60 چاقىرىم ئىلگىرىلىدى، بۇنىڭغا بىر كۈن كەتتى. ئۇلار بۇ يەردە خۇدايارخاننىڭ ئاتلىق چارلىغۇچىلىرىنىڭ بىر قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈردى. ئىككىنچى كۈنى بۇ قوشۇندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر لەگگەردىن چىقىپ ئۇدۇل غۇلجىغا① بارىدىغان يول بويلاپ تەخمىنەن 66 چاقىرىم يول يۈردى. زەمبىرەكلەر بىلەن مۇھاپىزەتچى قىسىملار بولسا تېخىمۇ يىراق بىر يول بىلەن ئايلىنىپ مېڭىپ چىغىرچاق داۋىنىغا يېتىپ كەلدى ۋە مۇشۇ يەردە قونالغۇ قىلىپ، ئەتىسى غۇلجىغا يېتىپ كەلدى، ئۇلار ئىككى كۈن ئىچىدە ئاران 60 چاقىرىمچە يول ماڭدى. قوشۇن غۇلجىدا 10 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، سوپى قورغانغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. سوپى قورغان بىلەن غۇلجىنىڭ ئارىلىغى تەخمىنەن 45 چاقىرىم كېلەتتى. ئاتلىق ئەسكەرلەر بۇ يەرگە شۇ كۈنلا يېتىپ كەلدى. توپچى ئەسكەرلەر 3 - كۈنى ئاران يېتىپ

① ئۇسلارمۇ بۇ يەردە غۇلجا قورغىنىنى ياسىغان. ــ ئاپتوردىن.

كېلەلىدى. ھەربىر زەمبىرەكنى 8 ئاتقا سورەتتى، ھەربىر زەمبىرەك قېشىدا 30 ئەسكەر بىللە ماڭدى. قاپچىغاي يول-لارغا كېلىپ قالغاندا زەمبىرەكنى چۈۋۈپ سورەپ ئوتكۈ-زۈشكە توغرا كېلەتتى. بەل يول دېگەن يەرنىڭ قېشىغا كەلگەن-دە، كوۋرۈك سۇنۇپ كېتىپ، ئىككى زەمبىرەك يارغا چۈ-شۈپ كەتتى. نەتىجىدە ئاران 28 زەمبىرەك سوپى قورغان-غا ئېلىپ كېلىندى.

ئارىدىن 20 كۈن ئوتكەندىن كېيىن، خۇدايارخان 300 دەك تۈرۈكمەن ۋە بىر قىسىم رەتسىز، قالايمىقان قوشۇننى باشلاپ، بېلباقچىخاننى قوغلاش مەقسىدىدە ئوشتىن يولغا چىققان ئىدى. خۇدا يارخانىڭ قوشۇنى 1 - كۈنى تەخمىنەن 81 چاقىرىم يول بېسىپ تامجىق ئېغىزىغا يېتىپ كەلدى. خۇدايارخان ئۇزىنىڭ بار - يوق 4 زەمبىرىكىنى مۇشۇ يەردە قالدۇرۇپ يۈكىنى يەڭگىللەتكەندىن كېيىن، 2 - كۈنى غۇل-جىغا، 3 - كۈنى سوپى قورغانغا يېتىپ كەلدى، ھەربىر ئەسكە-رىگە يولدا يېيىش ئۈچۈن پەقەت توتتىنلا نان بەرگەن ئىدى.

بېلباقچىخانىڭ قوشۇنى قىرغىز، قىپچاق، سارتلار-دىن تەشكىللەنگەن ئىدى. پىيادە ئەسكەرلەر بىلەن توپچە-لارنىڭ ھەممىسى سارت ئىدى. لېكىن ئۇلاردا ئوزلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان خۇدايارخان قوشۇنى بىلەن ئېلىشىش روھى كەم ئىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا، خۇدايار-خانىڭ قوشۇنىمۇ خۇددى مۇشۇلاردەكلا رەتسىز، چېچە-لاڭغۇ بىر توپ ئادەملەر ئىدى. خۇدايارخانىڭ تۈركمەنلەر-دىن تەشكىل قىلىنغان ئاتلىق تورشاۋۇللىرى سوپى قورغان ئەتراپىدا كورۈنگەن ھامان، بېلباقچىخانىڭ قوشۇنىدا پارچىلىنىش يۈز بەردى. قىپچاقلار تېرەك داۋانغا قاراپ

قاچتى. قىرغىزلار بولسا بېلباقچىخاننى بىللە ئېلىپ، سارت ئېغىزى ئارقىلىق ئالايغا قاچتى. سارتلار ئوز ھەمراھلىرىنىڭ قېچىشۇاتقانلىغىنى كورۇپ توختاپ قالدى ۋە قاچقۇنلارغا قارىتىپ بىر دەم زەمبىرەك ئاتتى ـ دە، ئاخىر خۇدايارخان تەرەپكە قوشۇلۇپ كەتتى.

خۇدايارخاننىڭ قوشۇنى قاچقۇنلارنى ئانچە ئوزاق قوغلىمىدى. ئۇلاردىن 80 ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ قايتىپ كېتىشتى.

قېچىاقلار بىلەن بىللە قەشقەرغە كەلگەنلەر ئىچىدە، بوۋزرۇكخان تورىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى، خوجەلارنىڭ يېغىنلىغى مەزگىلىدە قەشقەرنىڭ ھوكۇمرانى بولغان كاتتا تورە، ئالىمقۇل ئولگەندىن كېيىن تاشكەنت قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلغان يېڭ مۇھەممەت ۋە تاشكەنتنىڭ بوۋرۇنقى ھاكىمى مىرزا ئەخمەت قوشبېگى① قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى.

قېچىاقلارنىڭ ھەممىسى بوۋزرۇكخان خوجىنىڭ قوشۇنىغا كىرگەچكە، ياقۇبېگنىڭ ئارمىيىسى زور دەرىجىدە كېڭەيدى. بوۋنىڭ يېڭى شەھەرنى قورشاش ئۇرۇشىغا زور ياردىمى تەگدى. 1865 ـ يىلى كوزدە، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى خې بويۇن (قۇدالاي) بىلەن، قەلئەنىڭ تەسلىم بولۇش مەسلىسى ئۇستىدە سوھبەت ئوتكوزۇلدى. ياقۇبېگ، خەنزۇلار ئىمان ئېيتىسلا ھاياتىغا كېپىللىك قىلىمەن. دەپ ۋەدە بەردى. خې بويۇن ياقۇبېگنىڭ شەرتىگە قوشۇلدى ۋە بۇ مۇددىئانى ئوزى بىلەن بىللە قەلئە ئىچىدە بىكىنىپ

① بوزات ھازىرمۇ قەشقەردە تورۇۋاتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەسىرى بوۋرۇنقىدەك چوڭ ئەمەس. ـــ ئاپتوردىن.

تۇرۇۋاتقان قەشقەر هوكۇمرانى ــ ئىش بېجىرگۈچى ئامبالغا يەتكۈزدى ۋە ئۇنىڭمۇ شۇنداق قىلىشىنى تەۋسىيە قىلدى. ئەمما ئىش بېجىرگۈچى ئامبال ئوز زىممىسىدىكى مەسئۇلـ يەتنى ۋە دىنىي ئېتىقادىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە هاياتـ نى ساقلاپ قېلىشنى رەت قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئوز مۇخلىسلىرى بىلەن بىللە ئوزىنى پارتلىتىپ ئولتۇرۇۋالدى. ئۇ ئوزىنى باتۇرلارچە قۇربان قىلىش ئارقىلـق، پۈتۈن قوزغىلاڭ جەريانىدا ئوزىنىڭ قورقۇنچاقلىق ۋە لىڭتاسىلىق قىلغانلىق گۇناهىنى يۇدى. ياقۇپبەگ شىددەتلىك پارتلاش ئاۋازىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنلا ئوز قوشونلىرىنىڭ قەلئەگە شىددەت بىلەن هۇجۇم قىلىشىغا بۇيرۇق بەردى. قەلئە ئىچىگە بېكىنىۋالغان خەنزۇ قىسمىدىن بىر بولىگى يوقىتىلـ دى. يەنە 300 دەك خەنزۇ ئەسكەر ۋە ئايالار، ئۇششاق بالىلار ئىمان ئېيتىشقا مەجبۇر بولدى. يېڭى شەھەردە 7 كۇنگىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ ئوكسۇمىدى.

ياقۇپبەگ بۇ قېتىمقى غەلىبىسىدىن كېيىن، قەشقەر ئاھالىسىغا بەرگەن داغدۇغىلىق بىر قانچە توي ـ زىياپەت سورۇنلىرىدا پەقەت بىرەر دولەتنىڭ هوكۇمرانىغىلا خاس بولغان شان ـ شوهرەتكە ئېرىشكەنلىكتىن، بۇزرۇكخان خو ـ جىنىڭ نامى ئانچە كوپ قوللىنىلمايدىغان بولدى①. بۇز ـ رۇكخان ئاجىز ۋە ئىقتىدارسىز بولغاچقا، ئەيىش ـ ئىشرەت،

① مۇشۇ قۇتلۇق كۇنلەردە ياقۇپبەگ خې بـۇيۇنـىڭ قـ ـزىغا ئويلەندى ۋە خې بۇيۇنىنى يېڭىدىن ئىمان ئېيتقان خەنـ ـزۇلارغا باشلىق قىلىپ تەينىلىدى. ئۇنىڭ قولىغا ئوزىگە قارشى ئادەملەرنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان چوڭ هوقۇقنى تۇتقۇزـ دى. ــ ئاپتوردىن.

هاۋايى ھەۋەسكە مەس - مۇستەغرەق بولۇپ كەتتى. گەر-
چە ھۇمايۇن قۇشى ئۇنىڭ بېشىدا ئەگىپ يۇرۇۋاتقان، ئۇنىڭ
مۇخلىسلىرى ئۇنىڭغا يەنىلا ئىخلاسمەنلىك قىلىۋاتقان بول-
سىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ياقۇپبەگ بىلەن قارشىلاشقىدەك ماجا-
لى قالمىغان ئىدى. شۇڭا بۇزرۇكخان دەسلەپتىلا چوڭ
ھوقۇقنى ياقۇپبەككە تاپشۇرۇپ بەردى. لېكىن تەسىركۇچىگە
ئىگە بىر قىسىم قىپچاقلار ياقۇپبەككە ھەسەت قىلاتتى،
ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنىڭ ئوسۇپ كېتىۋاتقانلىغىغا نارازى ئىدى.
بىرەر پۇرسەت بولسىلا، ياقۇپبەگنىڭ قولىدىن ھوقۇق تار-
تىۋېلىشنى ئويلايتتى. ئاخىر بۇنداق پۇرسەتمۇ كېلىپ قال-
دى. ياقۇپبەگ يېڭىسارنى ئالغاندىن كېيىن، يەركەنگە يۈ-
رۈش قىلدى. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى، ئۇنىڭ بىر تار-
ماق قوشۇنى قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىغىدىكى مارال-
ۋېشى قورغىنىنى بېسىۋالغان ئىدى. ياقۇپبەگ يەركەنىڭ
ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەرنىمۇ بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەر-
كەن مۇداپىەچىلىرىگە ئەجەللىك زەربە بېرىشكە تەييارلاندى.
دەل مۇشۇ چاغدا، ئىچكى قىسىمدا قىپچاقلار ئىسيان كو-
تەردى. ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ ياقۇپبەككە تەڭ كېلەلمەيدىغان-
لىغىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، بۇزرۇكخاننى بۇلاپ قېچىپ
قەشقەر شەھىرىگە كەلدى ۋە ياقۇپبەگنىڭ ئاغدۇرۇلغانلىغىنى
جاكالىدى. بۇ چاغدا ياقۇپبەگ ناھايىتى قېيىن ئەھۋالدا
قالغان بولۇپ، پەقەت جېنىنىڭ بېرىچە تىرىشچانلىق كور-
سەتكەندىلا ۋەزىيەتنى ئۇڭشىيالايتتى. شۇڭا ئۇ بىر مىنۇتنىمۇ
قولدىن بەرمەي، دەرھال يەركەندىن قەشقەرغە قايتتى. ياقۇپ-
بەگنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغان قىپچاقلار بۇزرۇكخان-
نى ئېلىپ، يېڭى شەھەر قەلئەسىگە بېكىنىۋېلىشتى. ياقۇپبەگ
يېڭى شەھەرنى قورشاۋغا ئېلىش ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان-

دن كېيىن، ئىسيانچى قېچاقلار بىلەن سوھبەت ئوتكۈزدى. قېچاقلارنى ئىسيان كوتىرىشكە قوتراتقان بىك مۇھىممەت ياقۇپبەگدىن قېچاقلارغا ئوزلىرى خالىغان تەرەپكە كېتىش ئەركىنلىگىنى بېرىش توغرىسىدا قۇرئان توتوپ قەسەم قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. ياقۇپبەگ شوندىاق قىلىدىغانلىغى ھەققىدە قەسەم بەردى. يۇقۇرقى كېلىشىم بويىچە، ئىسيانچىلار قەلئەنىڭ بىر قوۋۇغىدىن چىقىپ كەتتى. ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى يەنە بىر قوۋۇقتىن شەھەرگە كىردى. قېچاقلار قاچقان چېغىدا بۇزرۇكخانىنىمۇ بىللە ئېلىپ قاچقان ئىدى.

ياقۇپبەگ ئەگەر خوجىلار توغىنى كوتىرىپ چىقمىغاندا، قەشقەرىيەنىڭ باشقا شەھەرلىرى بىلەن بولىدىغان كۇرەشلەردە ئوزىنىڭ ئاجىز كېلىدىغانلىغىنى ئويلاپ، بۇزرۇكخان تورىنىڭ ئورنىغا قېچاقلار ئىسيانىغا قاتناشمىغان كاتتا توررىنى تەختكە چىقاردى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماستىن قېچاقلارنى تاكى قوقانغىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ بىر مۇنچىسىنى ئولتۇردى ۋە ئەسىرگە ئالدى. كاتتا تورىمۇ بۇزرۇكخانىغا ئوخشاشلا ياقۇپبەگنىڭ كوتكەن يېرىدىن چىقالمىدى. ياقۇپبەگ ئوز مەقسىدىگە يېتىش ئۈچۈن، ھەرقانداق ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىشتىن يانمايتتى. ئۇ، ھەرقانداق مۇشكۇللۇكنى يېڭىشنى بىلەتتى. كاتتا تورە ھوقۇق توتوپ 4 ئاي ئوتكەندىن كېيىن، زەھەر بېرىپ ئولتۇرۇلدى. ياقۇپبەگ مەرھۇم ئۈچۈن ئالاھىدە ھازا ئاچتى ۋە بىلىگىگە ئاق باغلاپ تاۋۇت ئالدىدا يىغلاپ ماڭدى. كاتتا تورىنىڭ جەسىدى ئاپپاق خوجىنىڭ يەرلىگىنىڭ يېنىغا قويۇلدى①. بۇ چاغدا ئوز قىلمىشىغا

① كاتتا تورىنىڭ ئوغلى ھېكىمخان تورە كېيىنكى ۋاقىتلاردا تۇرپانغا ھاكىم بولغان ئىدى. ــ ئاپتوردىن.

تۇۋە قىلغان بۇزرۇكخان توره قايتىپ كەلدى ھەمدە يەنە بىر قېتىم خان دەپ ئېلان قىلىندى①.

ياقۇپبەگ قىپچاقلار يېغىلغىنى باستۇرغاندىن كېيىن، يەنە يەركەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. نىياز بەگ يەركەن قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى بۇرھانىدىن خوجىنى قولغا كەلتۈرۈۋالدى. نىياز بەگ بۇ چاغدا ئابدۇراخمان ھەزرەتنى كە يارەمچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئىدى. ئۇ ياقۇپبەككە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا قارشى چىقتى. تۇ: "ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرى يەركەننى خەنزۇلارنىڭ قولىدىن ئازات قىلىشقا كەلدى. بۇزرۇكخانغا قارشى تۇرۇشقا بولمايدۇ" دەيىتتى. شۇنداق قىلىپ، ياقۇپبەگ يەركەننى نىياز بەگنىڭ يارىدىمى بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بېسىۋالدى. مولىلا يۇنۇس جاھانشا دادخا دىگەن تاشكەنتلىك ئادەم يەركەنگە ھاكىم بولدى. بۇ زات ئۇز يۇرتىدا سودىگەرلەرگە كاتتىپ بولغان بولۇپ، خەتتاتلىق ۋە يېزىقچىلىقتا خېلى داڭ چىقارغان ئىدى. مەزكۇر يۇنۇس جاھانشانى بىلىدىغان ئادەملەرنىڭ ئۇنىڭغا باھا بېرىشىچە، مەزمۇنسىز، چۈشىنىكسىز بىرمۇ ماقالا يۇنۇسنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، ئۇنىڭ قولىدا

② مەن بىر تاسادىپى پۇرسەت بىلەن، قەشقەرلىقلەرنىڭ مۇشۇ ئۇزگىرىشلەردە ئوينىغان رولىنى بىلمۇالدىم. مەسىلەن، باشقىلارنىڭ ئېيتىشىچە، يۇقرالار كاتتا تورىنىڭ خان بولغانلىغىنى ئاڭلاپ بەك خوشال بولۇپتۇ. لېكىن مەن بۇنىڭغا ئىشەنمىدىم. چۈنكى يۇقرالارنىڭ خوشال بولغىدەك ئاساسى يوق ئىدى؛ خوجىلار "يېغىلغى" دىكى ئىشلار ھىلىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئېسىدە. شۇڭا كاتتا تورىنىڭ خەلق ئىرىسىدا چوڭ ئابرويى قازانغانلىغىغا ئىشىنىش قىيىن، ــ ئاپتوردىن.

بولەكچىلا تۇس ئالىدىكەن. ئۇنى ئوقۇغان ھەرقانداق ئادەم تەسىرلەنگەنلىگىدىن ئۆزىنى توختىتىۋالالمايۋىغلاپ كېتىدىكەن. يۇنۇس موللا ئىلگىرى ئالىمقۇل تەرىپىدىن دادخالىق دەرىجىسىگە ئۇستۇرۇلگەن. ئۇ تاكى يېقىنقى كۈنلەرگىچە يەركەنلىك ھوكۇمرانى ئىكەن.

ياقۇپبەگ داۋاملىق تۇرده يەركەندىن خوتەنگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدە ئەمەسلىگىنى، خوتەنلىك ھوكۇمرانى ھەبىبۇللا خوجىنىڭ داۋاملىق ئۆز ۋەزىپىسىدە تۇرۇۋېرىشىنى ئۈمىت قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ھەبىبۇللا خوجا ياقۇپبەگنىڭ گېپىگە چۈمپۇتۇپ، ئالاھىدە چوڭ داستىخان كوتىرىپ چىقىپ ئۇنىڭ بىلەن كورۇشتى، ياقۇپبەگ ئۆزىنىڭ قارارگاھىدا ئۇنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالىدى. ياقۇپبەگ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھەبىبۇللا خوجىغا ئۆزىنىڭ خوتەنگە ئۇرۇش قىلىشى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ھەزرىتى ئىلىنىڭ ئەۋلادى ئىمام جەئپەرسادىقنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلىگىنى يەنە بىر قېتىم ئېيتتى. ھەبىبۇللا خوجا ساددىلىق قىلىپ، ياقۇپبەگ ھوزۇرىدا قونۇپ قالغان ئىدى، شۇ كېچىسىلا ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇغى بىلەن ئولتۇرۇلدى. خوتەنلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ سۈيۇملۇك ھوكۇمرانىنىڭ قەتلى قىلىنغانلىغى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ياقۇپبەگنىڭ ۋاپاسىزلىق قىلغانلىغىدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، قاتىللارنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىشتى. ھەتتا خوتۇن - قىزلارمۇ قولىغا چىققانلىكى نەرسىلەرنى كوتىرىپ چىقىپ ئەرلەر بىلەن بىر سەپتە ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلىشتى. ياقۇپبەگ خوتەنلىكلەرنى سۇرۇپ - توقاي قىلىپ، خوتەنگە باستۇ-

رۇپ كىردى ۋە پاجەلىك جەڭ ئارقىلىق خوتەننى بېسىۋالدى.
ياقۇبېەگنىڭ يەركەننى ئېلىشىغا ياردەم بەرگەن نەياز ھېكمېەگ خوتەنگە ھاكىم بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ كىشى تا يېقىنقى يىللارغىچە بۇ يەرگە ھوكۇمرانلىق قىلىپ كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، ياقۇبېەگ 1866 - يىلىدىن 1867 - يىلىغىچە ئارىلىقتا، قەشقەر، يېڭىسار، يەركەن ۋە خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنى بىرخانىنىڭ قول ئاستىغا بىرلەشتۇردى.
بۇ ئىستىلا ئۇرۇشلىرىنىڭ ھەممىسى بۇزرۇكخان تورىنىڭ نامىدا ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇزرۇكخان ئاستا-ئاستا بىر چەتكە قايرىپ قويۇلدى. ياقۇبېەگ ئاخىر ئۇنى ھەج قىلىپ كېلىش ئۇچۇن مەككىگە يولغا سېلىپ قويدى. بۇزرۇكخاننىڭ بارمايمەن دېيىشكە نىمە ئىلاجى بولسۇن؟ شۇڭا ئۇ كەشمىرگە باردى. ئاندىن كەشمىر ئارقىلىق پەرغانىگە كەتتى. ئۇ تاكى ھازىرغىچە قوقانىنىڭ قاراۋۇل توپە دېگەن جايىدىكى قوشتۇگمەن كەنتىنىڭ خوشنىسى بولغان كونا ئېغىز كەنتىدە ياشاۋېتىپتۇ.
ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن قول ئۇزۇپ زاھىد بولۇۋالغان بۇزرۇكخان مۇسۇلمانلارنىڭ خەير-سەدىقىسىگە تايىنىپ ياشايدىغان بولۇپ، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىش بىلەن كۇن ئوتكۇزىدىكەن. بۇزرۇكخان كەتكەندىن كېيىن، ياقۇبېەگ ئوزىنى "بەدولەت" دەپ ئېلان قىلىپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇردى.

بۇ ۋاقىتتا راشىدىن خوجا پۇتۇن قەشقەرىيە بويىچە ياقۇبېەگنىڭ بىردىن-بىر رەقىبى بولۇپ، ئاقسۇ، كۇچا ۋە قارا شەھەر خەلقى يەنىلا ئۇنى ئېتىراپ قىلاتتى. 1867 -

يىلى يازدا، ياقۇپبەگ خوتەندىن كېلىپلا كۆچادىكى راشىدىن خوجا ئۇستىگە يۈرۈش قىلدى.

ياقۇپبەگ قەشقەردىن كۆچاغا بىرىشتا تېخى يېقىندىلا بېسۇۋالغان مارالۇپشى، ئاقسۇلار ئارقىلىق ئوتكەن ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ ئاقسۇنى قانداق بېسۇۋالغانلىغى توغرىسىدا ھەرخىل پاراڭلارنى ئاڭلىدۇق. بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، ياقۇپبەگ ئاقسۇلۇقلارنىڭ قاتتىق قارشىلىغىنى يەڭگەندىن كېيىن، ئۇ يەرنى بېسۇۋالغانمىش. يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، ياقۇپبەگ ئاقسۇغا تەگمەيلا ئايلىنىپ ئوتوپ كۆچانى بېسۇۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاقسۇلۇقلار ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەيلا ئۇنىڭغا بويسۇنغانمىش.

ياقۇپبەگ يەركەننى بېسۇۋالغاندىن كېيىن، راشىدىن خوجا يەركەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، ياقۇپبەككە قارشى تۇرمىغان تۇققىنى بۇرھانىددىننى كۆچاغا ئالدۇرۇپ نەزەربەنت قىلىپ قويغان. كېيىن راشىدىن خوجا ياقۇپبەگنىڭ كۆچاغا لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىغىنى ئاڭلاپلا بۇرھانىددىننى ئازات قىلىغان ۋە ئۇنى ياقۇپبەككە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن كۆچا، باي، كورلا، قاراشەھەر ۋە شايارىدىن چىقىقان ئەسكەرلىرىگە قوماندان قىلغان. بۇ ئادەملەرنىڭ سانى بىر نەچچە مىڭغا يەتكەن ئىكەن①. بۇرھانىددىن كورۇنۇشتە ياقۇپبەككە قارشى تۇرغان بولۇۋالغان، ئەمىلىيەتتە ئۇزىنىڭ بارلىق ئەسكەرلىرى بىلەن ياقۇپبەككە تەسلىم بولغان. شۇنىڭدىن كېيىنلا ياقۇپبەگ كۆچا شەھرىگە بېسىپ كىرگەن. بۇ يەردىمۇ ئۇزىنىڭ خوتەندە ئىشلەتكەن نەيرەڭىنى

① ئىشەنچلىك خەۋەرلەرگە قارىغاندا، بۇ ئادەملەرنىڭ سانى 80.000 ئىكەن. ــ ئاپتوردىن.

ئىشقا سالغان.

ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، راشىدىن خوجا ئۇنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەننى خەنزۇلارنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات قىلىش يولىدا كۆرەش قىلىۋاتقانلىغىنى، مۇسۇلمان قېرىنداشلىرى بىلەن سوقۇشۇش نىيىتى يوق ئىكەنلىگىنى ئۇقتۇرىدۇ. ياقۇپبەگ: مەن بۇ يەرگە جاناپلىرىنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىسى ھەزرەتخان موللىنىڭ قەۋرىسىنى زىيارەت قىلاي دەپ كەلدىم، بۇنىڭ-دىن باشقا نىيىتىم يوق، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، راشىدىن خوجا شەھەر سىرتىغا چىقىپ، ياقۇپبەگنى داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. راشىدىن خوجا بىلەن ياقۇپبەگ ئىككى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر يەردە ئاتتىن چۈشۈپ قۇچاقلىشىپ كورۇشىدۇ. ياقۇپبەگ راشىدىن خوجىنى ئوز چېدىرىغا چاپىغا تەكلىپ قىلىپ ئاپىرىۋېلىپ، شۇ ئاخشىملا قەتلى قىلىدۇ. كۈچالىقلار راشىدىن خانىنىڭ قەتلى قىلىنغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىنلا ھىچقانداق قارشىلىق كورسەتمەي تەسلىم بولىدۇ. ياقۇپبەگ راشىدىن خوجىنىڭ ئىنىسى ئىسھاق خوجىنى كۈچاغا ھاكىم قىلىپ تەينىلەيدۇ.

ياقۇپبەگ كۈچادىن كورلىغا قاراپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ. ياقۇپبەگ كورلىنىمۇ ھىچقانداق قارشىلىقسىزلا ئىشغال قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قەشقەرىيە پۈقرالىرى ① ئولتۇراقلاشقان يەرلەرنىڭ ھەممىسى بىرلىككە كەلتۇرۇلىدۇ.

① تۆگىلەر تۇرپان، توقسۇن، ئۇرۇمچى ۋە ماناس قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللەيدىكەن. قالماقلار قاراشەھەردە ئۇستۇنلۇكنى ئىگەللەيدىكەن. — ئاپتوردىن.

بۇ چاغدا، ياقۇپبەگ چېگرا مەسلىسى ئۇستىدە تۇڭگانلار-نىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن سوھبەت ئوتكۈزۈشكە باشلىغان ئىدى.

ھەر ئىككى تەرەپ قاراشەھەرنىڭ شەرقىغە تەخمىنەن 110 چاقىرىم كېلىدىغان يەردىكى ئۇششاقتالنى ئوزلىرىنىڭ چېگرا لىنىيىسى قىلىشقا قوشۇلدى.

ياقۇپبەگ كورلا، قاراشەھەر، بۇگۇرنىڭ يېزىلىرى ۋە بۇگۇر يېڭسارنى بىر ئولكە قىلىپ ئايرىپ، كورلىنى بۇ ئولكىنىڭ مەركىزى قىلدى ۋە ئەنجانلىق مىر بابا دادخا-نى بۇ يەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدى.

بۇ چاغدا، ياقۇپبەگ قەشقەرىيەنى بويسۇندۇرۇش ئىشىم ئورۇنلاندى، دەپ ھىساپلاپ، قەشقەرغە قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇغا كەلگەندە، ھېكىمخان تورىنى ① ئاقسۇ-نىڭ ھاكىملىغىغا تەينىلىدى. ئاندىن ئوزىنىڭ ھوكۇمراند-لىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قەشقەرغە قايتىپ كەلدى②.

ئەمما بۇ قېتىم، تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ياقۇپبەگ ئوزىنىڭ قەشقەردىكى ئوردىسىدا ئانچە ئۇزاق تۇرالمىدى. تۇرپان، ئۇرۇمچى ۋە ماناسىتىكى تۇڭگانلار ئوزلىرى قوشۇلغان ئورتاق چېگرىغا ھورمەت قىلىشنى خا-

① ھېكىمخان تورە ــ ياقۇپبەگ تەرىپىدىن قەستلەپ ئولـ-تۇرۇلگەن كاتتا تورىنىڭ ئوغلى. ــ ئاپتوردىن.

② ياقۇپبەگ پولكوۋنىك رېيىنستالنى مۇشۇ چاغدا قوبۇل قىلغان بولسا كېرەك. چۈنكى سىمىرچىنسكىنىڭ گوپىرناتورى گېنېرال لېيتېنانت كولپاكوۋسكى رېيىنتالنى 1868 - يىلى قەشـ-قەرغە ئەۋەتكەن ئىدى. ــ ئاپتوردىن.

لىمدى. ئۇلار توپلىشىپ كېلىپ، ئالدى بىلەن قاراشقەرگە ۋە كورلىغا تېگىشلىك قىلدى. ئارقىدىنلا كۇچاغا ھۇجۇم قىلدى. كورلا تالان - تاراج قىلىنىپ، قۇرۇقلاپ قويۇلدى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ھېكىمخان تورە تۇڭگانلارنىڭ ھەركىتىدىن خەۋەر تېپىپ، قەشقەردىكى ياقۇبېككە دەرھال ئادەم ئەۋەتتى. ئۇزىمۇ تۇڭگانلارغا قارشى ئۇرۇش ئۈچۈن ئاقسۇ، كۇچا، باي، شايار قاتارلىق جايلاردىن ئادەم توپلاپ، كۇچادىن تەخمىنەن 18 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇچقارا دېگەن يەردە تۇڭگانلار بىلەن بىر قېتىم جەڭ قىلدى. شايارلىق - لارنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى ئارقىسىدا تۇڭگانلار غەلىبە قىلدى، بۇ جەڭدە ھېكىمخان تورىنىڭ قوشۇنىدىن بىرقانچە مىڭ ئەسكەر ئولتۇرۇلگەنمىش. ئۇچقاردا بولغان جەڭدە شۆھرەت بولغانلارنىڭ قەۋرىسىنى ھىلىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن.

تۇڭگانلار ھېكىمخان تورىنىڭ كەينىدىن بىر ھازا قوغلاپ زەربە بەرگەندىن كېيىن، كۇچاغا بېسىپ كىرىپ، شەھەرنى بۇلاپ - تالىغانىنىڭ ئۇستىگە، ئويلەرگە ئوت قويۇپ، شەھەرنىڭ بىر قىسمىنى كويدۇرۇۋېتىدۇ. خەنزۇلار ۋاقتىدا بۇ يەرگە ھاكىم بولغان ئاقموللا سەركار دېگەن كىشى مۇشۇ يېغىلىقتا تۇڭگانلارنى توساپ يۇرۇپ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلدۇ.

تۇڭگانلار كۇچادا ئانچە ئۇزۇن تۇرمايلا، بۇ يەرنى تاشلاپ كېتىپ قالدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئوز يۇرتلىرىغا قايتىشدۇ، يەنە بىر قىسمى شۇ يەردە تۇرۇپ قالدۇ. ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىرى ياقۇبېگنىڭ تەسىرىنى سەقىپ چىقىرىش ئۈچۈن، قەشقەرىيەنىڭ ئوزلىرى بىسۇالغان

شەھەرلىرىگە يەرلىكلەر ئىچىدىن ئوزلىرىگە ياردىغان ئادەم-
لەرنى ھاكىملىققا تەيىنلەيدۇ. بۇ چاغدا مەغلۇپ بولغان
ھېكىمخان تورە ئاقسۇغا چېكىنگەن، ياقۇپبەگمۇ بۇ يەرگە
يېتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ ئىككىيلەن تۇڭگانلار بىلەن
ئېلىشىش ئۈچۈن، ئەسكەر توپلاپ جىددى تەييارلىق كو-
رۇشكە باشلىدى. ياقۇپبەگ مىرزا ئەخمەت پەرمانچى ۋە
ئوزىنىڭ ئوغلى بەكقۇلىبەگنى تۇڭگانلارغا قارشى تۇرۇش
ئۈچۈن كۇچاغا ئەۋەتىلىدىغان قوشۇنىنىڭ قوماندانى
قىلدى.

ئۇنىڭ قوشۇنى باينىڭ يېنىدا تۇڭگانلارنىڭ ئالدىنقى
قاراۋۇل ئەترىدىنى ئۇچراتتىپ، ئۇلار بىلەن بىرئاز كالىتا
جەڭ قىلدى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق
رەسمى جەڭ ئاقسۇدىن كۇچاغا بارىدىغان يول ئۇستىدىكى
قوشتام كەنتىگە يېقىن يەردە بۆلىنىدى. بۇ جەڭدە تۇڭگان-
لار مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى كۇچانى
يەنە بىر قېتىم بېسىۋالدى. ياقۇپبەگ ئالىلا يار بەگنى
كۇچانىڭ ھاكىملىغىغا تەيىنلىدى.

تۇڭگانلار كورلىدىن چېكىنىدىغان چاغدا، بۇ يەرنى
2 - قېتىم بۇلىدى. ئۇلار بىر قىسىم ياش چوكانلارنى ۋە بىر
قىسىم چارۋا مالىلارنى ئوزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى.
ئاندىن قاراشەھەر ئەتراپىدا توختاپ، ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنى-
غا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن يېڭىدىن ئەسكەر ئېلىشقا كىرىش-
تى. تۇڭگانلار بىلەن بولغان 2 - قېتىملىق ئۇرۇش كورلا
بىلەن قاراشەھەر ئوتتۇرىسىدىكى دەنزىل دېگەن يەردە
باشلاندى. بۇ قېتىمقى جەڭدە تۇڭگانلار تامامەن مەغلۇپ
بولدى. ياقۇپبەگمۇ 500 ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ قالدى.

بەدولەت كورلىغا قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن تۆكگانلارنىڭ قايتا ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تۆكگانلار بىلەن ئىلگىرى پۈتۈشكەن بۇرۇنقى چېگرىغا ئەمەل قىلىۋىسى كەلمىدى. ئۇنىڭ ئەنسىرىشىمۇ ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇ تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىنى بېسىۋېلىش قارارىغا كېلىپ، ھەدەپ يېڭى ھەربى تەييارلىق كورۇشكە كىرىشتى.

كورلا ئولكىسىدە، تۇرغات، خوشۇت دەپ ئاتىلىدىغان بىر قانچە مىڭ قالماقلار بولۇپ، ئۇلار تۆكگان يېغىلغىدا ئىسيانغا قاتناشقان. بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇلار يۇلتۇز ۋادىسى ۋە باغراش كولى (خەرىتىدە، بوستان كولى دەپ خاتا ئېلىنغان) ئەتراپىدىكى مۇنبەت يەرگە ئېرىشكەن ئىدى. قالماقلار قاراشەھەرلىكلەرنى بۇلىغاندىن كېيىن، ئۇزلىرىنىڭ دالىلىرىغا قايتىپ كېتىشتى. ئۇلار ياقۇبېگنىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگىنىنى ئاڭلاپ، قاراشەھەرنى يەنە بىر قېتىم بۇلىغان، ئاندىن تاقا قېچىپ كېتىشكەن ئىدى. ياقۇبېگ كورلىنى 2 - قېتىم بېسىۋالغاندىن كېيىن، قالماقلار ئۈستىگە بويسۇنۇش قارارىغا كەلدى. ئۇلارنىڭ تۇرغات قەبىلىسىدىن چىققان بىر ئايال ھوكۇمرانى ئۇزلىرىنىڭ بويسۇنغانلىقىنى نىشانلىسىنى ئېلىپ "بەدولەت" نىڭ بارگاھىغا كەلدى. ئۇ ياقۇبېككە 1.000 تۇگە، 1.000 ئات، 500 قوي ۋە 45 يامبۇ (ھەر بىرسى 108 سوم ياكى 36 فونت ستېرلىڭ كېلىدۇ) سوغا قىلدى. بۇ ئايال خان يەنە ئوقيا ۋە مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان بىر نەچچە مىڭ ئادىمىنىمۇ ئوزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى.

ياقۇبېگ قالماقلارنىڭ ئايال خانىنى خوشاللىق

بىلەن كۆتۈۋالدى ھەمدە بۇ قالماقلارنى ئوز پۇقرالىغا دەرھال قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئارىلاشمايدىغانلىغىنى بىلدۈردى.

ياقۇپبەگ يەنە كورلىنىڭ ھاكىمى، پىسكەنتلىك مىرزا خوجىغا بۇ يېڭى پۇقرالار بىلەن مۇئامىلە قىلغانداغى ناھايىتى ئېھتىياتچان بولۇشنى ئالاھىدە جېكىلىدى.

بىز قالماقلار ھەققىدە يەنە مۇنداق بىر ئەھۋالنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ ئوتۈشنى لازىم تاپتۇق. ياقۇپبەگ قەشقەرغە قايتىپ كېتىپ ئۇزاق ئوتمەي، ھىلىقى ئايال خان كورلىنىڭ ھاكىمىغا قوپاللىق قىلدى. ئاندىن ئۇ تورغاتلارنى باشلاپ كېلىپ كورلا شەھرىنى تازا بۇلاڭ-تالاڭ قىلغاندىن كېيىن، تەكرى تېغىدىن ئوتۇپ ئىلىغا قېچىپ كەتتى. ئۇلار شۇ يەردە كېيىن روسىيىلىكلەرنىڭ ھاسىلىغىنى قوبۇل قىلدى. قاراشەھەردە پەقەت ئاز سانىدىكى خوشوت قالماقلىرىلا چارۋىچىلىق قىلىپ تۇرۇپ قالدى.

ياقۇپبەگنىڭ تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىنى بېسىۋېلىشىغا ئائىت توپلىغان ماتېرىياللىرىم بىر بىرىگە تولىمۇ زىت. بۇ ۋەقەلەر تېخى يېقىندىلا يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئوزەم كورلىدا تۇرغان چاغدا ئىگەللىگەن ئەھۋاللارنىڭ تەپسىلاتى ئەينەن ئەمەس. مەيلى قەشقەرلىقلەردىن بولسۇن ياكى يەرلىك ئاھالىدىن بولسۇن، يۇقۇرقى ۋەقەلەرگە ئائىت ھەقىقى تەپسىلاتلارنى ئىگەللەشكە مۇۋەپپەق بولالمىدىم. شۇڭا مەن بۇ يەردە ناھايىتى تەپسىلى ئەمما بىر بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل بايانىنى ئوتتۇرىغا قويىمەن. بىرىنچى خىلدىكىلەرنىڭ سوزى بويىچە، ياقۇپبەگ كورلەدىن چىقىپ ھىچقانداق ئۇرۇش قىلمايلا تۇرپانىنى بېسى-

ۋالغان، ئاندىن ئۇنىڭ ئۇرۇمچىگە قاراپ يولغا چىققان قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمى ئۇرۇمچىگە تەخمىنەن 30 چاقىرىم قالغاندا، ئۇرۇمچى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇل قىسمىغا يولۇققان.

ياقۇبېگ ئاتلىق قاراۋۇللىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ شۇ كېچىسىلا ئۇزىنىڭ ئاساسىي قوشۇنىغا يېقىن بىر يەرگە چېدىر - بارگاھ قۇرغان.

ئۇرۇمچى شەھرى چوڭ توپلىققە جايلاشقان شەھەر بولۇپ، ئۇرۇمچىنىڭ ئاھالىسى بىر دەريادىن باشلانغان 3 ئوستەڭنىڭ سۈيىنى ئىچىدىكەن. بەدولەتنىڭ قوشۇنلىرى مۇشۇ ساينىڭ ئىچى بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىگەن ئىدى. ئۇ ئۇز قوشۇنلىرىنى 5 لەشكەرگە بولۇپ، ھەربىر لەشكەرگە بىردىن لەشكەر بېشى قويدى. بىرىنچى لەشكەردە 11 روتا (سوتنە)، 1 باتالىيون قىزىل تۇنلۇق سەرۋاز ۋە 8 زەمبىرەك بار ئىدى. بۇلەشكەرگە جامەدار پەرمانچى قوماندانلىق قىلاتتى.

ئىككىنچى لەشكەردە 11، 12 سوتنە (روتا) بولۇپ، بۇنىڭغا نىياز ھېكىمبېگ يېتەكچىلىك قىلاتتى.

ئۈچىنچى لەشكەردە 10 سوتنە بولۇپ، بۇ لەشكەرگە ئابدۇللا قوماندانلىق قىلاتتى.

تۆتىنچى لەشكەردە 9 سوتنە بولۇپ، بۇ لەشكەرگە ئومەر قۇل دادخا قوماندانلىق قىلاتتى. ئومەر قۇل دادخا كېيىمكى چاغلاردا، ياقۇبېگنىڭ ئوغلى بەگقۇلىبېگ بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇمچىگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلدى.

بەشىنچى لەشكەرگە ياقۇبېگ ئوزى قوماندانلىق قىلاتتى. بۇ لەشكەردە 12 سوتنە بار ئىدى. ھەر بىر

سوتنده 200 دن 250 گمچه ئەسكەر بولاتتی. هەربىر سوتنىگە بىردىن پانسات قوماندانلىق قىلاتتى. هەربىر سوتنە يەنە بىرقانچە دەستىگە ئايرىلاتتى. هەربىر دەستىدە بىر - دىن يۇز بېشى بولاتتى.

بۇ 53، 54 تەك سوتنىدە جەمى 11.000 دىن 15.000 غىچە ئەسكەر بار ئىدى. ئۇنىڭ سىرتىدا، قوشۇن بىلەن بىللە يەنە بىر قانچە مىڭ نەۋكەرمۇ بۇ ھەربى يۇرۇشكە چىققان ئىدى.

بۇ لەشكەردىكى ئەسكەرلەر قارا قوندىاقلىقلارنى ۋە يىگىتلەرنى ئۇز ئىچىگە ئالاتتى. قارا قوندىاقلىقلار دىيىلگىنى، بەردەڭگە مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق پىيادە ئەسكەرلەر ئىدى، يىگىتلەر دىيىلگىنى، مىلتىق - تاپانچىلار بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىدى.

پەقەت جامەدار پەرمانچىنىڭ لەشكىرىدىلا 500 دىن 700 گمچە مۇنتىزىم پىيادە ئەسكەر بار بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا يەنە 150 نەپەر ئاتلىق ئاۋغانمۇ بار ئىدى.

ياقۇپبەگنىڭ رەقىبى بولغان تۇڭگانلار 20.000 ئەسكەرنى قارشى سەپكە تىزىپ قويغان ئىدى. تاڭ سۇزۇلۇشى بىلەنلا ھەر ئىككى تەرەپ بىر بىرىگە قارشى ئاتلىق قاراۋۇللىرىنى ئەۋەتىپ ئوت ئېچىشتى. دەسلەپتە تۇڭگانلار ئاتاكىغا ئوتتى. ياقۇپ - بەگ ئۇز قوشۇنىنى قاتار - قاتار 3 سەپ قىلىپ تۇرغۇزۇپ، ئۇلارغا قايتۇرما زەربە بەردى. ياقۇپبەگ ئۇز قوشۇنىنىڭ ئوڭ ۋە سول قانىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، سايدىكى ھەربىر ئېقىنغا بىر سەپتىن ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ لەشكەرلىرى ئىشلون شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇل -

غان بولۇپ، ھەربىر لەشكەردىكى ئەسكەرنىڭ ئوز ئالدىغا يېيىلىش لىنىيىسى بار ئىدى. ئىككى لەشكەردىكى ئەسكەر زاپاس كۇچ قىلىنغان ئىدى.

پىيادە ئەسكەرلەر يېقىنلاشقاندىن كېيىنلا ھۇجۇمغا ئوتۇپ، قارشى تەرەپكە ئوت ئاچتى. ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان لەشكەردىكى بارلىق سوتنىلەر قەدەممۇ-قەدەم ئالغا ئىلگىرىلەۋەردى. ئۇرۇش جىددىلەشكەنسېرى ئىككى تەرەپنىڭ ئەسكەرلىرى بىر بىرىگە ئارىلىشىپ كەتتى. ئەسكەرلەر گاھ ئۇياققا، گاھ بۇياققا چېپىشىپ يۇرەتتى. ياقۇپبەگ زاپاس قوشۇننىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ، دۇربۇن ئارقىلىق جەڭ مەيدانىنى كۇزەتتى. ئۇ كۇزىتىۋېتىپ، دۇشمەننىڭ ئوز قوشۇننىڭ سول قانىتىغا بىرقانچە قېتىم كۇچەپ ھۇجۇم قىلىغانلىغىنى ھەمدە ئوز ئەسكەرلىرىنىڭ دۇشمەننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرغانلىغىنى بايقىدى - دە، زاپاس قوشۇنىنىڭ دەرھال ئاتلىنىشىغا بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۇلارنى ئالدىنقى سەپكە يارەم بېرىشكە باشلاپ ماڭدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوزىنىڭ يارەمچى قوشۇن باشلاپ كېلىۋاتقانلىغىنى، لەشكەرنىڭ دەرھال قايتۇرما ھۇجۇم باشلىشى لازىملىغىنى خەۋەر قىلىش ئۇچۇن، مەھرەملىرىنى تەرەپ-تەرەپكە ئەۋەتتى. ياقۇپبەگ ئوز قوشۇنلىرىنىڭ ئوڭ قانىتىغا يارەم بېرىش چارىسىنى دەل ۋاقتىدا قوللانغانلىقتىن، شۇ كۇندىكى جەڭدە غەلبە قىلدى، تۇڭگانلار قېچىشتى. ياقۇپبەگ قاچقان دۇشمەننى ئارقىسىدىن قوغلاش ئۇچۇن بىر لەشكەر ئەسكەر ئەۋەتتى.

بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپ ناھايىتى زور تالاپەتكە ئۇچرىدى. ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىدىكى 150 ئاۋغانىنىڭ تەڭ-

ىدىن تولىسى چىقىم بولدى.

جەڭنىڭ 2 - كۈنى، ياقۇپبەگ ئوز ۋەكىلىنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ، شەھەردىكى تۈڭگانلارغا ئوزىنىڭ بۇ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش نىيىتىدە ئەمەسلىگىنى، كوپ قان توكۈشنى تېخىمۇ خالىمايدىغانلىغىنى، ئوزىنىڭ پەقەت ئىسلام دىنى يولىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىغىنى، شۇڭا پەقەت تۈڭگانلار ياشقا مۇسۇلمانلاردەك تېچ ئوتوپ، ئوزىنىڭ سەلتەنىتىنى ئازراق بولسىمۇ ئېتىراپ قىلسىلا، ئۇلارغا تەگمەيدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ئاندىن بىرقانچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن، تۈڭگانلارنىڭ ۋەكىللىرى كوپ سوغا - سالام قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىغا كەلدى ۋە ئۇرۇمچى خەلقى نامىدىن، ياقۇپبەككە تەسلىم بولۇشنى خالايدىغانلىغىنى بىلدۈرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن "بەدولەت" دەرھال ئۇرۇمچىگە كىردى. ئۇ ئوزىگە قارشى چىققان بۇ ئادەملەر بىلەن تاكى يېقىنقى كۈنلەرگىچە قىزغىن مۇئامىلىدە بولۇپ كەلگەن ئىدى. ياقۇپبەگ ئۇرۇمچىنىڭ ئەسلىدىكى خانىنىڭ ئۇكىسى مۇلايىمانبەگنى بۇ شەھەرنىڭ ھاكىملىغىغا تەيىنلىدى. ئۇ شەھەر سىرتىدىكى بارگاھىدا 20 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، تۇرپانغا قايتتى ۋە ئۇ يەردە ئوز غەلبىسىنى قۇتلۇقلىدى. ياقۇپبەگ ئۇرۇمچىنى 1869 - يىل بىلەن 1870 - يىلنىڭ ئاپرىلىغىدا بېسىۋالغان ئىدى.

يەنە بىر خىل كىشىلەرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ياقۇپبەگ تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىرىنى پۈتۈنلەي باشقىچە بىر خىل ئۇسۇل بىلەن بېسىۋالغان ئىكەن.

تۈڭگان يېغىلىغى مەزگىلىدە، نەنسەن رايونىدا تۇرۇۋاتقان ئىش بېجىرگۈچى ئامبال (خان ئامبال) شۇي

شۇبگۇك "بەدولەت" نىڭ يېنىغا قېچىپ بارغىنىدا "بەدولەت" نىڭ ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. تۆگىگانلار كۆچاغا ھۇجۇم قىلغاندا، ياقۇپبەگ چىقىپ ئۇلارغا قايتۇرما زەربە بەرگەن، بۇ چاغدا ئۇ شۇي شۇبگۇگىنى ئوزى بىلەن بىللە كۆچاغا ئېلىپ كەلگەن. شۇي شۇبگۇك بۇ يېغىلىقتا ئامان قالغان خەنزۇلاردىن 8000 ئادەمنى يىغىپ كېلىپ، ياقۇپبەگ بىلەن بىللە تۇرپانغا ھۇجۇم قىلغان. ياقۇپبەگ تۇرپاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئوزىنىڭ قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ كوپ قىسمىنى شۇي شۇبگۇگىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇنى ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتەكەن. ئوزى بولسا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىپ، بىر كۈندە ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەن.

شۇي شۇبگۇك ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ئۇرۇمچى، مىچىۋەن، مورى، گۇچۇك، ماناس، سانجى ۋە نەنسەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان. بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى جەڭدە قولغا چۈشكەن بولغاچقا، بۇ يەرلەر ئالدى بىلەن شۇي شۇبگۇگىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلگەن ئىكەن.

ياقۇپبەگ بۇ شەھەرلەرنى خەنزۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن قولىغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن يۈز ئورۇگەن. ئۇ دەسلەپتە، تۆگىگانلارغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، خەنزۇلارنى بوزەك قىلغان. ئارقىدىنلا خەنزۇ قىسىملىرىنى تارقىتىۋەتكەن. ياقۇپبەگ يەرلىك قىسىملار ئورنىغا ئوز قىسىملىرى ۋە تۆگىگان قىسىملىرىنى ئالماشتۇرغان. ئاخىردا، يۇقۇرىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى تۆگىگانلارنىڭ باشلىغى شىياۋخۇ بىلەن داخۇنىڭ باشقۇرۇشىغا

ئوتكۇزۇپ بەرگەن، شۇي شۇبگۇك ئۇلارغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغان.

نەتىجىدە، شۇي شۇبگۇك 500 خەنزۇ بىلەن بېيجىڭغا قېچىپ بېرىپ، بۇغدىخاندىن ئوزىگە 5.000 ئەسكەر بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، بارلىق تۆكگەن شەھەرلىرىنى مۇشۇ ئەسكەرلەر بىلەن قايتۇرۇۋېلىشقا ۋەدە قىلغان.

ياقۇپبەگ قەشقەرىيەنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاقسۇغا كەلدى ۋە بۇ يەرنى ئوزىنىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلىدى. ياقۇپبەگ ئوز ئومرىنىڭ ئاخىرقى بەش يىلىنى قەشقەرىيەنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش بىلەن ئوتكۇزدى. ئۇ قەشقەرىيە بىلەن سىمىرچىنىسكى ئولكىسى ۋە قوقانىڭ ئارىسىدىكى چېگرىنى مۇستەھكەملەشتەك چوڭ ئىشنى ھەل قىلدى. ياقۇپبەگ رۇسلارنىڭ ناريىن قورغىنىنى ياسىغانلىقىنى كورۇپ تولىمۇ سارايسىمگە چۇشۇپ قالغان ئىدى. ئۇ ناريىن دەرياسىنى سىمىرچىنىسكى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ ئارىسىدىكى تەبىي چېگرا دەپ ھىساپلايتتى. شۇڭا روسىيىنىڭ ناريىن دەرياسىنى ئىگەللىۋالغانلىقىغا نارازىلىق بىلدۇردى. ياقۇپبەگ مۇشۇ مەزگىلدە ناريىن قورغىنى بىلەن قەشقەرىيەنىڭ ئارىلىقىدىكى تورغات ۋە تېرەك داۋان ئېغىزىدا ناھايىتى چوڭ قورغان ــ چاقماق قورغىنىنى ياسىدى.

ياقۇپبەگ بۇنىڭدىن سەللا ئىلگىرى قوقانغا ھەر ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا مەسىلىسىنى قويغان ئىدى. ياقۇپبەگ خۇدايارخاننىڭ بوشاڭ ۋە ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، تاغلىق رايونلارغا بارغانسېرى ئىچكىرىلەپ كىرىۋەردى ۋە ئارقا - ئارقىدىن نۇرغۇن قاراۋۇلخانىلارنى ياساتتى.

مەمەدەلىخان دەۋردە قوقانلىك چېگرىسى قەشقەردىن تەخ-
مىنەن 177 چاقرىم يىراقلىقتىكى قوغۇشۇن كانىدىن
ئوتە تتى؛ ياقۇپبەگ چېگرىنى ئالدى بىلەن ئوقسالۇرغا سىل-
جىتتى، ئاندىن ئۇلۇغچاتقا① يەتكۈزدى، ياقۇپبەگ بۇ يەردە
قارا قىرغىزلار ئۈچۈن بىر مەركەز قۇرۇش نىيىتىدە بىر
قورغان سالدۇردى. ئۇ ئۇلۇغچاتنى بېسۋېلىش بىلەنلا قانا-
ئەتلىنىپ قالماي، يەلكى ئالدىنقى سەپتىكى قىسىملىرىنى
ئۇزلۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇپ، ناغرا چالدى،
يىغىن، ئەركەشتام قورغانلىرىنى بېسۋالدى. روسىيە قوقانىنى
يۇتۇۋالغانلىغى ئۈچۈنلا ياقۇپبەگ داۋاملىق تۇردە شىمالغا
قاراپ ئىلگىرىلەۋېرىشتىن تەپ تارتتى. مۇبادا خۇدايار-
خانىنىڭ ھوكۇمرانلىغى يەنە بىر نەچچە يىل ئۇزۇنغا
سوزۇلغان بولسا، ياقۇپبەگ چوقۇم تېرەك داۋاندىن ئېشىپ
ئوتۇپ، ئوش شەھرىدە ئوزىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلخانىسىنى
قۇرغان بولاتتى.

1866 - يىلى، كىچىككىنە تاغلىق دولەت سارىقۇل
(سېرىقۇل) ئوزىنى ياقۇپبەگنىڭ تەۋەلىگىدىكى دولەت دەپ
ئېلان قىلغان ئىدى. لېكىن بۇ دولەتنىڭ ھوكۇمرانى
ئالىپشاھ شىغنان بىلەن پامىر ئوتتۇرىسىدا مالىمان يۈز
بەرگەنلىكتىن، ياقۇپبەگ ھوكۇمرانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشتىن
باش تارتتى. شۇنىڭ بىلەن، 1869 - يىلى يەركەندىن
سارىقۇلغا جازالاش ئەترىدى ئەۋەتىلدى. ئالىپ شاھنىڭ
قوشۇنى مەغلۇپ قىلىندى، ئالىپ شاھنىڭ ئوزىمۇ ئولتۇ-
رۇلدى. يەرلىك پۇقرالارنىڭ بىر قىسمى يەركەنگە ۋە
قەشقەرگە كوچۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ياشلار ئەس-

① كونا ئۇلۇغچاتنى كورستىدۇ. ـــ مۇھەررىردىن.

كەرلىككە ئېلىندى.

1872 - يىلى، تۆگىگانلارنىڭ يەنە بىر قېتىم كوتەر-گەن يېڭى قوزغىلىڭى ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرىيە ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش يولىدا كورسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنى بەر-بات قىلىۋەتتى. ياقۇپبەگ بۇ قېتىمقى ئىسيانىنى باستۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئوزىنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەككە تاپشۇردى. بەگقۇلىبەگ دەرھال ئۇرۇمچىگە يۇرۇش قىلىپ، تۆگىگانلارنى قورشۇۋالدى ۋە بىر قېتىملىق قانلىق جەڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچىنى بېسىۋالدى.

بەگقۇلىبەگ ئۇرۇمچىدىن چىقىپ ماناسنى بېسىۋالدى. ئۇ ئوزى بېسىۋالغان جايلاردا ئاز سانلىق ھەربىي قىسىم-لارنى قالدۇرۇپ، ئىسيانچىلاردىن بىرقانچە يوز كىشىنىڭ بېشىنى ئالغاندىن كېيىن ئاقسۇغا قايتتى، بۇ يەردە ئۇ دادىسى تەرىپىدىن خوددى بىر ئىستىلاچىدەك چوڭ داغ-دۇغا بىلەن كوتوۋېلىندى.

قەشقەرىيە، 1872 - يىلىدىن 1876 - يىلىغىچە ئوز تارىخىدا ئۇزاقتىن بۇيان زادىلا كورۇلمىگەن ئەمىنلىك مەزگىلىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ مەزگىلدە، ياقۇپبەگ ئۇرۇشقا تەييارلىنىش ۋە قوشۇنغا ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىش ئۈچۈن زور كۈچ سەرپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ پولكوۋنىك كالبارس باشچىلىغىدىكى روسىيە ۋەكىللەر ئومە-گىنى ۋە ئەنگلىيە ۋەكىللەر ئومىگىدىن ئىككىنى قوبۇل قىلدى. ياقۇپبەگ ئىنگلىزلار ۋە تۈركىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئەمرىلىك سەلتە-نىتىنى ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ھىندىستان ۋە ئىستامبۇلغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئەمما دەل مۇشۇ مەزگىلدە، خەنزۇلار ئالاھىدە چارە - تەدبىرلەر ئارقىلىق تۆگىگانلار

يىغىلغىنى تەرتىپلىك ۋە قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا باس-
تۇرۇشقا كىرىشكەن ئىدى. ئۇلار ئاللىقاچان ماناسقا يېتىپ
كېلىپ ئۇنى قورشىۋالدى، ئارقىدىنلا بېسىۋالدى. خەنزۇلار-
نىڭ غەلىبە قىلغانلىق خەۋىرى قەشقەرغە يېتىپ كەلگەن
ھامان ياقۇبېگ ئوز ئوغلى بەگقۇلىبەگنى قەشقەردە قالدۇ-
رۇپلا، دۇشمەنىگە قايتۇرما زەربە بېرىش ۋە دۇشمەننىڭ
ئۇرۇمچى بىلەن تۇرپانىنى بېسىۋېلىشىغا يول قويماسلىق
ئۇچۇن، شەخسەن ئوزى ئالدىنقى سەپكە بېرىشقا مەجبۇر
بولدى.

ياقۇبېگنىڭ ئۇرۇمچى، ماناس، تۇرپانلاردا قالدۇرغان
ئامانلىق ساقلىغۇچى قىسىملىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىز
بولغاچقا، ئۇلار ھەرگىزمۇ خەنزۇلارغا تەڭ كېلەلمەيتتى،
تۇڭگانلارغا بولسا ياقۇبېگ ھەرگىز ئىشەنچ قىلالمايتتى.

ياقۇبېگ قەشقەر، ئاقسۇ ۋە كۇچادىن يىغىشقا بولە-
دىغان كۇچلىرىنىڭ ھەممىسىنى يىققاندىن كېيىن، ئوز
قوشۇنلىرىنى كورلا، قارا شەھەر ۋە توقسۇندىن ئېلىپ
ئوتوپ ئالدىنقى سەپكە توپلىدى. ئۇنىڭ قوشۇنىنىڭ ئادەم
سانى جەمىي 12.000 دىن 15.000 غىچە ئىدى.
ياقۇبېگ قوشۇن يوتكەۋاتقاندا، خەنزۇلار ماناستىن مە-
چۇەنگە باستۇرۇپ كىرگەن ئىدى. ياقۇبېگ ياخشى ئات
ۋە ياخشى قورال - ياراقلار بىلەن تەمىنلەنگەن 600 ئاتلىق
ئەسكەر ۋە 4 پانساتنى ئەزىمقۇلنىڭ يېتەكچىلىگىدە مىچۇەنىدىكى
ئامانلىق ساقلاش قىسىملىرىغا ياردەمگە ئەۋەتتى، ياقۇبېگ
قوشۇنىدىن بىرقانچە مەنزىل ئارقىدا ماڭغان ئىدى. خەنـ
زۇلار چاقماق كېلىپ، ياقۇبېگنىڭ ياردەمچى قوشۇنى
يېتىپ كەلگىچە مىچۇەنىنى بېسىۋالدى ۋە بۇ يەرنى تۇز-

لۇەتتى، مەجۇەن ئاھالىسىنىڭ كوپچىلىگىنى قىرىپ تاشلىدى. بۇ چاغدا خەنزۇلار خېلىلا كۆچىيىپ قالغان ئىدى. ئۇلار ئەزىمقۇلنىڭ كىچىككىنە قوشۇنىغا تۇيۇقسىز زەربە بەردى. قەشقەرىيە جەڭچىلىرى جان تىكىپ قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلغان ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى ئەزىمقۇل بىلەن بىرلىكتە ئولتۇرۇلدى. ئۇلاردىن پەقەت بىر يۇزدەك جەڭچى قورشاۋنى يېرىپ چىقىپ، بۇ شۇم خەۋەرنى بەدوللەتكە يەتكۈزدى.

مەن ئەزىمقۇلنىڭ مەجەز - خۇلقى ۋە بۇ قېتىمقى تاسادىپى يۈز بەرگەن مەغلۇبىيەتلىك جەڭگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بەزىبىر قىزىقارلىق ئەھۋاللارنىڭ تەپسىلاتىدىن خەۋەر تاپتىم.

ئەزىمقۇل ئۇزۇنىڭ باتۇرلۇغى ۋە تېتىكلىگى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ ئۇز ۋاقتىدا كورلىنىڭ ھاكىمى بولغان پىسكەنتلىك مىرزا خوجا بىلەن گەپ تەگىشىپ قالغانلىقتىن، ئۇزاققىچە ئەتىۋارلانماي كەلگەن.

بۇ ئىككەيلەن بىر كۈنى ياقۇپبەگنىڭ ئالدىدىلا ئۇرۇشۇپ قالغان، ئەزىمقۇل خوجا مىرزىنى "تەكەبىبۇر، ئۇنۇتقاق، پىسكەنتلىك پەس موزدۇز" دەپ زاكلىق قىلغان. خوجا مىرزا ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ: "سىز نېمىشقا مۇنچۇالا تەكەببۇرلىشىپ كېتىسىز، ئۇزىڭىزنىڭ ئالتە ئېرىق (قوقان شەھىرىگە يېقىن يەر) لىق باپكار ئىكەنلىگىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ" دەپتۇ. دەرۋەقە، ئۇلارنىڭ ئېيتقانلىرى تۇغرا ئىدى. قەشقەر ئاقسۇڭەكلىرىنىڭ قاتارىغا كىرىشتىن بۇرۇن، ئۇلارنىڭ بىرسى موزدۇز، يەنە بىرسى باپكار ئىدى.

ئەزىمقۇل مىرزا خوجىنىڭ ھاقارىتىگە چىدىيالماي، ياقۇپبەگنىڭ ئالدىدا مىرزا خوجىغا قىلىچ تەڭلىگەن. ئۇ قورالسىزلاندۇرۇلۇپ كورلىغا سۈرگۈن قىلىنغاندىن باشلاپ تاكى ياقۇپبەگ كورلىغا كەلگەنگە قەدەر و ئايىغىچە تۇتقۇنلۇقتا ياشىغان. ياقۇپبەگ ئۇنى چاقىرتىپ يېنىغا ئالدۇرۇپ ئەپۇ قىلغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كورۈشكەن. بەلكىم، ياقۇپبەگ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۇنىڭ باتۇرلۇغىدىن پايدىلىنىشنى ئۈمىت قىلغان بولسا كېرەك.

ياقۇپبەگ ئەزىمقۇلغا ئۇزىنى كورسىتىش پۇرسىتى بېرىش ئۈچۈن، ئۇنى يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان يارەمچى قوشۇننىڭ قوماندانلىغىغا تەيىنلىگەن ئىدى.

قەشقەرىيەلىكلەر نۇرغۇنلىغان خەنزۇ ۋە قالماق ئەسكەرلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالغان چاغدا، 4 پانساتىنىڭ بىرى بولغان مۇھەممەت سەئىد ئەزىمقۇلغا چېكىنىش كېرەكلىگىنى تەۋسىيە قىلغان. ئەزىمقۇل ئۇنىڭغا: "ئاشۇ بەدولەتنىڭ تاپىنىنى يالىغاندىن كورە، جەڭدە ئولگىنىم ياخشىراق" دەپ جاۋاپ بەرگەن.

ئارقىدىنلا قۇچاغلاشما جەڭ باشلىنىپ كەتكەن. ئەزىمقۇل بەئەينى سارايدەك ئوزىنى جەڭگە ئاتقان. ئۇ تەسلىم بولۇش ھەققىدىكى تەكلىپلەرنىڭ بىرىنمۇ قوبۇل قىلمىغان. يارىلىنىپ يەردە يېتىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ھەدەپ مىلتىق ئېتىۋەرگەن، ئارقىدىنلا تىزلىنىپ تۇرۇپ قىلىچۋازلىق قىلغان. ئاخىر بىر قالماقنىڭ چەنلەپ ئاتقان ئوقيا ئوقى تەككەندىن كېيىن يىقىلىپ كوزى يۇمۇلغان. ھىلىقى پانسات ئوز قول ئاستىدا قېيىقالغان بىر يۇزچە ئادىمى بىلەن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىپ كېتىشكە مۇۋەپپەق بولغان.

خەنزۇلار مەچۇەننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە قاراپ ھەركەتلەندى.

خەنزۇ قوشۇنلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگىنى كورگەن مىڭلىغان تۇڭگانلار ئوز يۇرتلىرىنى تاشلاپ ياقۇپبەگنى پانا تۇتۇپ، قەشقەرىيە تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنى چېگرىدىكى بەزى شەھەرلەرگە ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە ئۇلاردىن 10 مىڭدەك ئادەمنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، كورلىنىڭ ئامانلىق ساقلاش قىسىملىرىنى تولۇقلىدى.

1876 - يىل چىقىپ 1877 - يىل كىرگەن قىش پەسلىدە، ھەر ئىككى تەرەپ ئوزلىرىنىڭ ھەربى ھەرىكەتلىرىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا ياقۇپبەگنىڭ ئاساسىي قوشۇنلىرى خەنزۇلار بىلەن تېخى رەسمىي توقۇشمىغان ئىدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئوزلىرىنىڭ ھەربى لازىمەتلىكلىرىنىڭ كەمچىل ئىكەنلىگىنى ھىس قىلدى، شۇڭا ئۇلار ئوزلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل قوشۇنلىرىنى ئارقىغا چېكىنىدۇرۇشكە مەجبۇر بولدى.

داۋانچىڭ داۋىنى جەڭ قىلىۋاتقان ھەر ئىككى تەرەپنى ۋاقتىنچە ئايرىپ تۇراتتى. ئۇرۇمچىدە شەھەرنى ساقلاپ ياتقان خەنزۇلارنىڭ 6.000 كىشىلىك تۇرشاۋۇل قوشۇنى بار ئىدى. داۋانچىڭدا ياقۇپبەگنىڭ تۇركىلەنكا مىلتىق ۋە كەينىدىن ئوقلىنىدىغان 2 زەمبىرەك بىلەن قوراللانغان 800 كىشىلىك تۇرشاۋۇل قوشۇنى بار ئىدى.

شۇ قىشلىغى ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنلىرى يەنىلا تولۇقلانماي تۇرىۋەردى. قوشۇندىن قېچىپ كېتىدىغانلار بارغانسېرى كوپەيدى، جەڭچىلەرنىڭ كۇرەش ئىرادىسى ئاجىزلاپ

كېتىۋەردى. قوشۇندىن قاچقانلارنىڭ ئارىسىدا ھەتتا ياقۇپ-بەگنىڭ يېقىنلىرىمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، دەسلەپتە قاچقاق-لارنىڭ ئارىسىدا خەنزۇلار دەۋرىدە كەلپىنگە ھاكىم بولغان، كېيىن ياقۇپبەگ دەۋرىدە ئاقسۇدا يۈز بېشى بولغان سىدىق-بەگ، خەنزۇلار دەۋرىدە ئاقسۇنىڭ يار بېشى، جام دىگەن يەرلىرىگە مىراپ بولغان باخشى مىراپبەگ دىگەنلەرمۇ بار ئىدى. بۇ ئىككىيلەن تۇرپان ئارقىلىق خەنزۇلار تەرىپىگە ئوتۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇلار خەنزۇ چېرىكلىرىنىڭ باش قوماندانى شۇي شۇبگۇڭنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. شۇي شۇبگۇڭ سىدىقبەگنى كېيىنچە قەشقەرگە، باخشى مىراپنى يەركەنگە① ھاكىم قىلىپ تەينىلىدى. مۇشۇ ئىككى ئادەمنىڭ يامان تەسىرىدە، 1876 - ۋە 1877 - يىللىرى قىشتا ياقۇپبەگنىڭ خەزىنە بېگى ھوشۇر ئاخۇن خىتاي② دىگەن ئادەم خەزىنىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ، 41 ئەسكەرنى باشلاپ خەنزۇلار تەرىپىگە قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا كۇچا ۋە قەشقەر ھاكىملىرىنىڭ ئىنىلىرى، ياقۇپخاننىڭ ئىنىسى يەنى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئىستامبۇلغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، ھازىر تاشكەنتتە تۇرۇۋاتـ

---

① ئېھتىمال بېرىلمەكچى بولغان مەنسەپ - ئەمەل بولسا كېرەك. ـــ ئاپتوردىن.

② ياقۇپبەگنىڭ ھوزۇرىدا ئىشلەيدىغان ھوشۇر مەھرەم دەيدىغان بىر خەنزۇ بالىسى بار بولۇپ، ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا بەكمۇ ئىشىنەتتى. ياقۇپبەگ 40 ئاتقا ئالتۇن - كۈمۈش ئارتىپ، ئۇلارنى توقسۇنغا ھەقۇلىبەگنىڭ يېنىغا ئەۋەتكەندە، مەزكۇر ھوشۇر خىتاي ئۇرۇمچىگە خەنزۇلارنىڭ يېنىغا قېچىپ كېتىپدۇ. ـــ تەھـ-رىرىدىن.

ئان ئەمرخان قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەرمۇ ئۇزلىرىنى خەنزۇ-
لارنىڭ قوينىغا ئاتتى. 1876 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1877 -
يىل 2 - ئايغىچە (كونا يىل ھىساۋى بويىچە) ئارىلىقتا
يەنە 400 دەك ئەسكەرمۇ قېچىپ كەتتى.

شۇ يىلى قىشتا، بەدولەت يۇقۇرقىدەك زىيانلارنى
تارتقاندىن سىرت، يەنە باشقا ئوڭۇشسىزلىقلارغىمۇ ئۇچرىدى.
ئۇ توقسۇندىن داۋانچىڭغا بارىدىغان يول ئۇستىدىكى
ساييۇپۇ دېگەن جايغا سالدۇرغان ھەربىي ئىسكىلاتقا ئوت
كېتىپ، ئىسكىلاتتىكى ھەربىي لازىمەتلىكلەر، ئوق - دورا-
لارنىڭ ھەممىسى كويۇپ كەتتى. بۇ ئىسكىلاتتىكى 80 مىڭ
چارەك (1 مىليون 440 مىڭ قاداق) چامىسىدىكى ئۇن
ۋە 17 مىڭ چارەك (306 قاداق) چامىسىدىكى ئاشلىق
پۈتۈنلەي كويۇپ نابۇت بولدى. كىشىلەرنىڭ پەرىزىچە،
چوقۇم بىر سى ئوت قويۇۋەتتى دەپ قارالغان بولسىمۇ،
لېكىن ئوت كېتىشنىڭ سەۋەۋى ئېنىقلانمايلا شۇ پېتى
قېلىۋەردى.

ياقۇپبەگنىڭ تەرجىمھالىغا ئائىت بەزى قوشۇمچىلار①

ئا. ن. كوروپاتكىن ئەپەندى ئۇزىنىڭ «ھەربىي ژۇر-
نال» غا بېسىلغان «قەشقەرىيەنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالى توغرى-
سىدا» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدا، ياقۇپبەگنىڭ ھەمسوھبەتلىرى-
دىن بىۋاستە ئىگەللىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسەن، بۇ مەشھۇر
زاتنىڭ تەرجىمھالىنى تەپسىلى ۋە قىزىقارلىق قىلىپ
تەسۋىرلىگەن ئىدى. ئەمما بۇ ماقالىدا بەزى خاتالىقلارغىمۇ
يول قويۇلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ خاتالىقلار روسىيەدە

① تەپسىلىي ئەھۋاللار مۇشۇ باپنىڭ بېشىدا سوزلەندى-
ئىنگلىزچە تەرجىمىدىن.

نەشر قىلىنغان باشقا ماتېرىياللاردىمۇ بىر قانچە قېتىم تەكـ رارلاندى. ماقالىدا ياقۇپبەگنىڭ ئاقمېچىتكە ھاكىم بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، 1853 - يىلى ئاز سانلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە قۇدرەتلىك روسىيە قوشۇنىغا قارشى باتۇرـ لارچە كۆرەش قىلىپ، قەلئەنى قوغداپ قالغانلىغى بايان قىلىنىدۇ. ئەسلىيەتتە بولسا، ياقۇپبەگ ئۇ چاغدا ھاكىم ئەـ مەس، بەلكى تاشكەنتنىڭ ھاكىمىغا قارايدىغان بەگ ئىدى. 1853 - يىلى ئادىيۇتانت گېنېرال پروۋىسكىنىڭ يېتەكچىلـ گىدە روسىيە قوشۇنى ئاقمېچىتنى قورشۇۋالغان ۋەً كېيـــن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالغاندا، ياقۇپبەگ بۇ قەلئەـ دە يوق ئىدى. ھەتتا 1852 - يىل 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) پولكوۋنىك بىلارامبېرگ ئاقمېچىتكە ھۇجۇم قىلغاندىمۇ، ياقۇپبەگ ئۇ يەردە يوق ئىدى. ياقۇپـ بەگ پەقەت 1852 - يىلى 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى (16 - كۈنى) ئاراڭ قەلئەسىنىڭ يېنىدىكى ئاقتېرىق دېگەن يەردە روسـ يە قوشۇنى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغاندىلا رۇسلار بىلەن ئېـ لىشىپ كورگەن ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى رۇسلارنىڭكىدىن ئون ھەسسە كوپ بولسىمۇ، لېكىن جەڭ ئۇستىدە زور چىقىم تارتىپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان. دېمەك، ياقۇپبەگ ھەچقانـ داق ئالاھىدە قەھرىمانلىق كورسەتمىگەن. بۇ ئاردىن ئۇ - زۇن ئوتمەيلا ياقۇپبەگ ئاقمېچىتتىن يوتكەپ كېتىلگەن ئىدى.

مەن توۋەندە ئۇزەمنىڭ ئوتكەن 15 يىل جەريانىدا ئېلان قىلغان نۇرغۇن ماقالىلىرىمدىكى ياقۇپبەگنىڭ ئاقتېرىقـ تا قىلغان جېڭىگە ۋە ئاقمېچىتتىكى ئىشلىرىغا دائىر ئەھـ ۋاللارنى تونۇشتۇرۇپ ئوتمەكچىمەن:

تەخمىنەن 1850 - يىللار ئوربۇرگدا، قوقان خانلىغـ

دىكى ئاقمېچىت قەلئەسى توغرىسىدا ۋە بۇ قەلئەنىڭ بېگى ياقۇپبەگنىڭ قول ئاستىدىكى ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، روسىيە تەۋەلىگىدىكى قىرغىزلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقى ھەققىدە سوز - چوچەك تارقالغان ئىدى.

ئورىنبورگقا قارايدىغان ئەخمەت جانتورىن رايونىدىكى قىرغىزلار ئولۇسنىڭ ھوكۇمرانى، ئەينى زامانىدىكى قىرغىزلار ئىچىدىن چىققان ئەڭ ئوقۇمۇشلۇق زات سۇلتان ئوز خېتىدە ياقۇپبەگ ئۇستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "ئۇ ئەتە ئوزىنىڭ قايسى خوشنىسىنىڭ ھېلىغا چاپقۇن قىلىدىغانلىغىنى بىلمەيدۇ. ياقۇپبەگ تاشكەنتتىكى قوشبېگىگە بېقىندۇ، شۇڭا ئۇ قوشبېگىنىڭ مۇددىاسى بويىچە ئىش قىلىدۇ، ئەگەر قوشبېگىگە پۇل لازىم بولۇپ قالسا، ئاقمېچىتنىڭ بېگى دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ قىرغىزلارنى چاپقۇن قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ كېلىدۇ. بۇلاڭچىلار ئالىدىدا ئەلھوكمۇللا دەپ قول قوشتۇرۇپ تۇرماقتىن باشقا چارە يوق، شۇنداق قىلغاندىلا، بېشىڭ ئامان قالىدۇ."

1849 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، قىرغىز - قىپچاق قوۋمىدىن تەشكىل قىلىنغان يۈز كىشىلىك ئاقمېچىت باسمىچىلىرى بۇخارابېيىنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئالاتاۋ قاراۋۇلخانىسىغا ئاتلىق باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭچىلىق قىلغان. ئۇلار قىرغىزلارنىڭ باغىنالىن قەبىلىسىگە قاراشلىق يىلقىلارنى ھەيدەپ كەتكەن ۋە سىبىرىيىلىك كازاكلاردىن بىر قىسىم كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كەلگەن ئىدى. تۇتقۇن قىلىنغانلاردىن مىلىۇشىن ۋە باتارىشكىنلار 1852 - يىلى قوقان تۇرمىسىدىن قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، مۇنۇلارنى سوزلەپ بەرگەن ئىدى: "ئۇلار بىزنى 19 - دېكابىردا ئاقمېچىتكە ئېلىپ باردى.

یاقۇپبەگ باسمىچىلارنىڭ شۇ قېتىمقى ھەرىكىتىدىن مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەمما ئۇ، كازاكلارنىڭ ھەممىسىنى تۈتۈپ كەلمەپسىلەر، دەپ قىرغىزلارغا كايىدى. بۇلاپ كېلىنگەن يىلقىنىڭ يېرىمىنى ئۆزىگە ئېپقېلىپ، قالغانلىرىنى باسمىچىلارغا بېرىۋەتتى."

1850 - يىلى 16 - فېۋرال (28 - فېۋرال) كېچىسى، ئاقمەچىتلىك بىرتۇركۈم باسمىچىلار ئالار قەلئەسى ئەتراپىدىكى 20 دەك قىرغىز ئاۋۇلى (كەنتى)نى بۇلاپ، 6 ئادەمنى ئولتۇرگەن ۋە 1.000 تۇياق ئات، 25.000 تۇياق قوينى ھەيدەپ كەتكەن.

شۇ يىلى 25 - ئاۋغۇست (6 - سېنتەبىر) كېچىسى، 400 دەك ئاقمەچىت باسمىچىلىرى بۇخارابىينىڭ باشلامچىلىغىدا قازال ئەتراپىدىكى بىر قىسىم چارۋىچى قىرغىزلارنى بۇلىنان، ئۇلار 11 ئادەمنى ئولتۇرگەندىن كېيىن، 934 ئات، 555 توگە، 139 كالا، 20 مىڭ 800 قوينى ھەيدەپ كەتكەن. ئارال قورغىنىنىڭ قوماندانى مايۇردامىس باسمىچىلارنىڭ شۇ قېتىمقى تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن ئوچ ئېلىش يۈزىسىدىن 9 - سېنتەبىر (21 - سېنتەبىر) دە ھەربى ھەرىكەت قوللىنىپ، ياقۇپبەگنىڭ قولىدىكى قوشقورغان قەلئەسىنى بېسىۋالىدى ۋە بۇزۇپ تاشلىدى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئوتەمەي، بىر تۇركۈم قوقانلىقلار قوشقورغانغا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن ئۇيەرگە يېتىپ كەلدى.

1852 - يىل فېۋرالدا ئاقمەچىت باسمىچىلىرى قارا قۇماقتا ئوتاق تىكىپ جايلاشقان روسىيە قىرغىزلىرىنىڭ 2.500 ئات، 1900 توگە ۋە 70 مىڭ 600 قوينى ھەيدەپ كەتكەن. روسىيە قىرغىزلىرىدىن تەشكىللەنگەن 90 كى-

شىلىك بىر ئەترەت ئۇ باسمىچىلاردىن ئوچ ئېلىش يۈزبەردىن، چولۇقساي ئەتراپىدا ئوتاق تىكىپ ئولتۇرغان قوقانلىق قىرغىزلارغا تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلغان.

1852 - يىل 3 - مارت (15 - مارت) كۈنى كېچىسى يەنە بىر بولۇك باسمىچىلار ئاقتېرىقلىق چارۋىچى قىرغىزلار- نىڭ 100 ئاۋۇلىنى بۇلاپ كەتكەن. بۇ باسمىچىلارغا ياقۇپ بەگ بەۋاستە يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە جو- لۇق، ئاقمېچىت، قومۇشچىن، قوشقورغاننىڭ ئادەملىرى، خو- ۋەلىك خوجىنىيازنىڭ ئادەملىرى ۋە جولۇق قورغىنى ئەتە- راپىدىكى چارۋىچى قىرغىزلار بار ئىدى. قوقانلىقلاردىن 1000 ئادەم، خوۋەلىكلەردىن 150 ئادەم بار ئىدى. خو- ۋەلىكلەر ئوز ئىچىدىن بىر تەرەپكە قېچىپ كەلگەن سۇلتان ئىرمۇھەممەت قاسىموۋنى تۇتۇپ كېتىش ئۇچۇن، مۇشۇ باس- مىچىلارغا قاتناشقان ئىدى. ئۇلار قومۇش قورغانغا يېغلىپ سىر دەريا سىدىن ئوتكەندىن كېيىن، دەريانىڭ ئوڭ قىرغە- غىنى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلىدى.

ئارا قورغىسىنىڭ قوماندانى مايور ئىنگمان ئاقتېرىق قورغىسىنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، شۇ كۈنى كېچىسىلا 22 پىيادە ئەسكەر، 74 كازاكنى بىر دانە گائوبىتسا① بىلەن باشلاپ ئاتلىق يولغا چىقتى. ئەتىسى ئۇلارغا يەنە 17 قىرغىز قوشۇلدى. ئۇ- لار چۈشتىن كېيىن سائەت 4 تە ئاقچى بۇلاق دىگەن يەر- دە باسمىچىلار بىلەن ئوچراشتى. مايور ئىنگمان دەرھال گائوبىتسانى قوروپ ئوت ئېچىشقا بۇيرۇدى. باسمىچىلار

① گائوبىتسا قىسقا ستۇوللۇق بىر خىل زەمبىرەك. ــمۇ- ھەررىردىن.

دەرھال تارقىلىپ، مايور ئىنگمانىنىڭ قوشۇنىنى قەۋەتمۇ-قەۋەت قورشۋالدى ۋە مىلتىقلىرىدىن ئوت ئېچىشقا باشلىدى. لېكىن مايور ئىنگمان قوشۇنىنىڭ گائوبىتسا ۋە مىلتىقلىرىدىن ئېتىلغان ئوقلار باسمىچىلارنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. لېكىن شۇنداقتىمۇ باسمىچىلارنىڭ كوپچىلىگى بۇ كىچىككىنە رۇس قوشۇنىنىڭ يېنىغا ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ كازاكلار بىلەن قېلىچۋازلىق قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. جەڭ تاكى گۈگۈم چۈشكەنگە قەدەر داۋاملاشتى.

ئىككىنچى كۈنى سەھەردە، بۇ باسمىچىلار ئۈزلىرى بۇ-لاپ كەلگەن بىرقىسىم چارۋا-مالىلىرىنى ھەيدىگەن پېتى قوشقورغانغا قاراپ تىكىۋەتتى. قوقانلىقلار 100 توگە، 2000 قوينى ئېلىپ قاچتى، خوتۇنلىكلەر 6 توگە، 300 قوينى ئې-لىپ قاچتى. رۇسلار قېپقالغان 53 مىلك قوي ۋە بىر نەچچە ئات، كالىنى زىيانغا ئۇچرىغان قىرغىزلارغا تاپشۇرۇپ بەردى. 4-مارت (16-مارت) كۈنى يۈز بەرگەن بۇ ۋە-قەدە بىز تەرەپتىن 4 ئادەم يارىلاندى. باسمىچىلاردىن 100 قوقانلىق، 3 خوتۇنلىك ئولدى، نۇرغۇنلىرى يارىلاندى. يارىدارلار ئىچىدە بۇخارابىيمۇ بار ئىدى.

ياقۇپبەگ ئەگەر رۇس قوشۇنىغا دۇچكېلىپ قالمىغان بولسا، ئۇنداق ئالدىراپ-تېنەپ چېكىنمىگەن بولاتتى. ياقۇپ-بەگ رۇس قوشۇنىنىڭ جەڭدە كورسەتكەن باتۇرلۇغىدىن ۋە رۇسلارنىڭ سىر دەريا سىنى بويلاپ كېلىپ ئۇنىڭ قارانچۇق-سىز قالغان قاراۋۇلخانىلىرىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىشىدىن قورقاتتى.

ئاقئېرىقتا بولغان جەڭدىن كېيىن، ياقۇپبەگ ئاقمەچىت-كە يوتكەپ كېتىلدى. ئۇ بۇ يەردىن كېتەر ۋاقتىدا ئوز

يېنىدىكى ھەمراللرىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ 11-ئاپرېل (23-ئاپرېل) كۈنى تاشكەنتكە يېتىپ كەلدى. شۇ چاغلاردا تاشكەنتتە تۈرۈشلۇق سودىگەر كلۇچارىۋنىڭ خاتىرىسىدە بايان قىلىنغىنىدەك، "ياقۇپبەگ 20-ئاپرىل (2-ماي) كۈنى تاشكەنتنىڭ ھاكىمى نارمۇھەممەتكە 1.000 دۇكاتلىق سوغا ھەدىيە قىلدى".

ياقۇپبەگ كېتىپ ئۇزۇن ئوتمەي، پولكوۋنىك بىلاراۋبېرگىنىڭ قوماندانلىغىدىكى ئاقمەچىت جازا ئەترىدىگە قاتناشقان بۇنچ ئوسمولوۋسكى يەرلىك ئاھالىدىن قوقانلىقلارنىڭ ئاقمەچىتتە تۇرغان چاغلىرىدا ئەتراپتىكى قىرغىز دېخانلىرى ۋە چارۋىچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر ناھايىتى قىزىقارلىق بىر قىسىم ئەھۋاللارنى ئېگەللىگەن ئىدى. بىز بۇ ئەھۋاللاردىن ئاسىيانىڭ نادان، زالىم خانلىرىنىڭ ئاسارىتى ئاستىدا، خەلق ئۇستىدىكى ئازاپ-ئوقۇبەتلەرنىڭ قانچىلىك دەرىجىگە يەتكەنلىگىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

ئوسمولوۋسكى مۇنداق يازىدۇ: "قوقانلىقلار قىرغىزلاردىن يىغىۋېلىنىدىغان باجلارنى زاكات بېجى (چارۋا بېجى) ۋە خىراجەت بېجى (ئاشلىق بېجى) دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىغان.

قوقانلىقلار بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ شەرئىەت ھوكۇمىگە، يەنى زاكات (چارۋا بېجى) بارلىق چارۋىلارنىڭ 4تە 1 ئۈلۈشىدىن ئاشماسلىق دېگەن بەلگىلىمىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، قوراللىق بېسىم ئارقىلىق ھەركۈنى ھەر ئائىلىدىن 6 قوي ئالاتتى، ھاللىقراق ئائىلىلەردىن ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ ئالاتتى. قىرغىزلارنىڭ باجگىرلارغا بېرىدىغان "سوغا-سالام" لىرى تېخى باجغا ھىسابلانمايتتى.

قوقانلىقلار ئاشلىقىنىڭ 3 تىن 1 ئۈلۈشىنى باجغا ئېلىۋالاتتى. ئۇلار قورغان ئەتراپىدىكى چارۋىچى قىرغىزلاردىن ئېلىنىدىغان خىراجەت بېجى ئاشلىق ئورنىغا كومەچ نان ۋە ئاتلا ئالاتتى. خىراجەت بېجى يەنە تېخى ئوتۇن-ياغاچ، ياغاچ كومۈرى ۋە ئوت-چوپ باجلىرىنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالاتتى. قوقانلىقلار ھەر يىلى ھەر بىر ئويدىن 24 ناغاردىن ياغاچ كومۈرى، 4 ھارۋا سوكسوك ۋە 1000 باغ پىچان ھەم قۇرۇق ئوت-چوپ ئالاتتى. قورغاندىن يىراق جايلاردا چارۋا مال باقىدىغان قىرغىزلاردىن ئوزلىرى بەلگىلىگەن باھا بويىچە قارامال ياكى ئاشلىق ئالاتتى.

قىرغىزلار زاكات بېجى ۋە خىراجەت بېجى تولىگەندىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكى سېلىقلارنىمۇ كوتىرىشكە مەجبۇر ئىدى:

قوقانلىقلار ئۇچۇن ئېتىزلارنى ھەقسىز تېرىپ بېرىش، باغ-باراڭلارنى ھەقسىز پەرۋىش قىلىش، قورغان ۋە شۇنىڭدەك باشقا ئىنشائاتلارنى رېمونت قىلىشقا ئوخشاش ئىشلارنى ھەقسىز قىلىپ بېرەتتى؛ ھەر ئايدا ھەر بىر ئويدىن بىر ئادەم چىقىپ ئۇلارغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشى كېرەك ئىدى. چەت-ياقا جايلاردىكى قىرغىزلار قارا مال تاپشۇرسىلا بۇنداق مەجبۇرى ئەمگەكتىن ئازات قىلىناتتى.

قىرغىزلار ھەر يىلى قەلئە-قاراۋۇلخانىلىرىنىڭ ئېغىل-قوتانلىرىنى 6 قېتىم تازىلاپ بېرىدىكەن ئۇلار ئۇدۇل كەلگەنلا ئادەمنى تۇتۇپ كېلىپ بۇنداق ھاشارغا سېلىۋېرىدىكەن.

ئەگەر ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ساغلام قىرغىز ياشلىرى-

ىنىڭ ھەممىسى ئۇقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان ۋەزىپە ئو-
تەش مۇددىتىنىڭ قانچە ئۇزۇن بولۇشىغا قارىماي، ئوز خە-
راجىتى بىلەن ئوز يېنىدىن ئات چىقىرىپ، ھەربى ۋەزىپە
ئوتەشكە بېرىشى شەرت ئىكەن.

قوقانلىقلارنىڭ ئۇشتۇمتوت ھوجومى نەتىجىسىدە، باج
ۋە ئالۋاڭ - ياساقلار بارغانسېرى ئېغىرلاشماقتا. ئەيش - ئىش-
رەتلىك چېرىك تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەتكەن يالقاۋ قوقانلىق-
لار ھەمىشە قىرغىز ئاۋۇللىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ
خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئىپپەت - نومۇسىغا تەگمەكتە ياكى شەرئىەت-
كە خىلاپلىق قىلىپ، قىرغىز قىزلىرىنى ئوز نىكاھىغا ئالماقتا.

"يۇقۇرقى ئىشلارنىڭ كاساپىتىدىن، قوقان قىرغىزلىرى-
نىڭ كۇنى يوقسۇللۇق، قاششاقلىق ئىچىدە ئوتمەكتە".

ھوكۇمرانلار بىلەن مەھكۇملار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق
مۇناسىۋەت شەرقتە ئومۇمىيۇزلۇك مەۋجۇت. ئاسىيادىكى مۇت-
لەق كوپچىلىك ئەللەرنىڭ خانلىرى مۇشۇنداق مۇناسىۋەتنى
ھەرخىل دەرىجىدە يېتىشتۇردى. ياقۇپبەگمۇ بۇنىڭدىن مۇس-
تەسنا ئەمەس ئىدى. ئۇ بىچارە چارۋىچىلارنى ئىمكانىيىتى-
نىڭ بېرىچە شۇلۇپ يېيىش ئۇچۇن، ئاقمېچىتنىڭ مەمۇرى
ھوقۇقىنى باشقىلارغا ئوخشاشلا ئوز قولىدا چىڭ تۇتۇپ
كەلدى. لېكىن ئۇ قىرغىزلارنىڭ كوچۇپ تارقىلىپ كېتىشىدىن
قورقۇپ، بىر تۇركۇم قىرغىزلارنى ئوز ئەركىگە قويۇۋەتتى.
چۇنكى ياقۇپبەگ مۇشۇنداق قىلمىسا، روسىيە تەۋەلىگىدىكى
قىرغىزلارغا باسىمچىلىق قىلىدىغان بىر تۇركۇم باندىتلار-
دىن ئايرىلىپ قالاتتى، شۇڭا ياقۇپبەگنىڭ ئاقمېچىتتىكى قىل-
مىشلىرىدىن ئەنە شۇنداق خۇلاسىگە كەلمەي مۇمكىن ئە-
مەس. ئۇنىڭ ئاقمېچىتتىكى قىلمىشلىرى سىياسى جەھەتتىن

قۇقانلىقلار ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى بىز روسىيلىكلەر ئۈچۈن پايدىلىق بولدى. دىمەك، ئۇ بىزنىڭ ئەينى زاماندا خۇەگە قاراتقان دىققەت-ئېتىۋارىمىزنى قوقانغا جەلپ قىلغان تۇنجى كىشىدۇر. ئۇ يەنە سىر دەريا سىغا قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان بىزنىڭ بىردىنلا ئاقمېچىت، تۈركستان، تاشكەنت ۋە قوقان تەرەپلەرگە بۇرۇلۇپ، بۇ جايلارنى بېسۋېلىشىمىزغا سەۋەبچى بولغان تۇنجى كىشىدۇر. يەنە كېلىپ، بىزنى دەۋرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى زىممىمىزگە يۈكلىگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىنى بىر مۇنۇتمۇ كېچىكتۈرمەي بىر تەرەپ قىلىشقا ئۇندىگەن تۇنجى كىشىدۇر.

ئا. ماكسىيېۋ

يەتتىنچى باپ

قەشقەرىيەنىڭ ھەربى قوشۇنى، ھەربى قوشۇنـ
ـىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشـى، تەمىناتى، قورال-
ياراق ئەھـۋالى، تەلىم-تەربىيىسى ۋە ھەربى ۋە-
زىپـە ئوتەش خاراكتىرى، ئەسكەرلىرىنىڭ سانى ۋە
1877 - يىل 1 - فېۋرال (13 - فېۋرال) كۈنىدە-
كى ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى ھەم يۇقۇرقىلاردىن
چىقىرىلغان خۇلاسە.

قەشقەرىيەدە دائىملىق ئارمىيە قۇرۇش يـولىدىكى
تۇنجـى ئۇرۇنۇش مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى، خوجا
ۋەلىخان تورە بۇ دولەتكە ھوكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغدا
باشـلانغان ئىدى. 1857 - يىل 4 - ئايـدا، ۋەلىخان تورە
قوقاندىن ئوزى بىلەن بىللە كەلگەن بىرنەچچە يۈز مۇساپىر
ۋە بىر قىسـىم قارا قىرغىـزلارنىڭ ياردىمـى بىلەن قەشقەر
شەھـرىـنى بېـسىۋالدى. ئۇ بۇ يەردىكى خەنزۇلارنى قىرىپ
تاشلىغانـدىن كېـيـىن، ئوزىنى قەشقەرىيـەنىڭ خانى دەپ
ئېـلان قىلـدى. قەشقەر ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى جايلارمۇ
ئۇنىڭ خانلىق سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىلدى. ئۇنىڭ بۇنداق
تېز سۇرئەتتە غەلبە قىلىشى، ئۇنىڭغا يېڭى-يېڭى ھمايە-
چىلەرنى كوپەيتىپ بەردى. ھمايىچىلەر ئارىسىدا يەركەن-
لىكلەر، خوتەنلىكلەر، ئاقسۇلۇقلار ھەتتا قىسمەن قارا قىر-
غىـزلار، قوقانلىقلارمۇ بار ئىـدى. خەنـزۇلار ئوز ئادىتى

بويىچە قەلئە ئىچىگە بېكىنىۋېلىپ، يارەمگە ئەسكەر ئەۋەتىلىشىنى كۈتكەن بولسىمۇ، لېكىن يارەمچى قوشۇن يېتىپ كېلەلمىدى. ۋەلىخان تورە مۇشۇ پۇرسەتتە ئوز قوشۇنىنى تەشكىللەشكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشىپ كەتتى. ئۇ ئەسكەرلىككە كىرىشنى خالىغان ئادەملەردىن قورال تۇتالايدىغانلارنىڭ ھەممىسنى ئوز قوشۇنىغا قوبۇل قىلىۋەردى. ھەر 500 ئادەمنى بىر تۇغ قىلىپ تەشكىللەپ، ھەر بىر تۇققا بىردىن پانسات قويدى. ۋەلىخان تورە ئوز قوشۇنىنى پىيادە قىسىم ۋە ئاتلىق قىسىم دەپ ئىككى تۈرگە ئايىردى. بۇ ئەسكەرلەرگە ئالاھىدە فورما بويىچە لايىھەلەپ تىكتۈرۈلگەن كىيىم كىيدۈردى. ئۇلارغا تەرتىپلىك، بىر تۇتاش كوماندا ئاستىدا ھەركەتلىنەلەيدىغان قىلىپ تەلىم بەردى. ئەسكەرلەر خىلمۇ خىل قورال - ياراقلار بىلەن قوراللاندۇرۇلغان بولۇپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى پىلىك بىلەن ئوت ئالدۇرۇلىدىغان چاقماقلىق مىلتىقلار بىلەن قوراللاندۇرۇلغاندىن سىرت، قالغان كوپچىلىگى نەيزە، ئۇچار نەيزە، خەنجەرلەر بىلەن قوراللاندۇرۇلغان ئىدى.

ئەمما ئاردىدىن ئۇزۇن ئوتمەي، ئوز ئىختىيارى بىلەن ۋەلىخان تورىنىڭ قوشۇنىغا كىرىدىغانلار ئازىيىپ كېتىپ ئىھتىياجنى قاندۇرالماي قالغانلىقتىن، قەشقەر شەھرىدىن ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى جايلاردىن ئەسكەر بولۇشقا شەرتى توشقانلىكى ياشلارنىڭ ھەممىسنى ئەسكەرلىككە ئېلىش چارىسىنى قوللىنىشقا توغرا كەلدى. بۇ چارە قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى ئاشۇرغان بولسىمۇ، ئەمما پۇقرالارنى قاتتىق نارازى قىلدى. نەتىجىدە ۋەلىخان تورىنىڭ ئارىسىنىڭ سۇپىتى تېخىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى. پۇقرالار قو-

شۇننى يېڭى ئەسكەر بىلەن تەمىنلىگەنلىك سىرتىدا، يەنە ئات - ئۇلاق، ئوزۇق - تولۇك، يەم - خەشەك ۋە ئوتۇن - ياغاچلار بىلەن ھەقسىز تەمىنلەشكىمۇ مەجبۇر ئىدى. ھۇ- نەرۋەنىلەرنىڭ ھەممىسى ھەربى قىسىملار ئۈچۈن كېيىم - كېچەك ۋە قورال - ياراق ئىشلەپچىقىرىشقا سەپەرۋەر قە- لىندى. قەشقەر شەھىرىدە قۇرۇلغان بىر قۇيمىچىلىق كارخا- نىسىغا بىر ئاۋغان باشچىلىق قىلاتتى. بۇ قۇيمىچىلىق كار- خانىسىدا سەككىز زەمبىرەك قۇيۇلدى. زاۋۇتتا مىس يېتىش- مىگەچكە، ۋەلىخان تورە ئاھالە ۋە چەتئەل سودىگەرلىرىنىڭ قولىدىكى مىس قاچا - قۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى يىغىۋالدى. قۇيۇلغان توپ - زەمبىرەكلەر توپچى قىسمىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. لېكىن توپچى قىسىملارنىڭ باشقۇرۇلۇشى بەكمۇ ناچار ئىدى.

ۋەلىخان تورىنىڭ 4 ئايلىق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، قەشقەرىيەدە خېلى جەڭگىۋارلىققا ئىگە بىر قوشۇن قۇرۇپ چىقىلدى. ۋەلىخان تورە مۇشۇ قوشۇنغا تايىنىپ خەنزۇلار بىلەن بىر تۇتۇشۇپ باقماقچى ئىدى. بۇ چاغدا خەنزۇلار ئاقسۇ، كۇچا، غۇلجىدىن قەشقەرغە قاراپ لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتاتتى. خەنزۇلار بىلەن بولغان تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇشتىلا ۋەلىخان تورىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ۋەتىۋەرىگى چىقىپ، ئوزلىرىنىڭ كارغا كەلمەيدىغانلىغىنى كورسەتتى. ۋەلىخان تورىنىڭ ئەسكەرلىرى خەنزۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى كورە - كۇرمەيلا دەككە - دۇككىگە چۈشۈپ، قېچىپ كېتىشكە باشلىدى. ۋەلىخان تورە بىلەن ئۇنىڭ مۇرىتلىرىمۇ قاچاق- لارنىڭ كەينىدىن قېچىشقا مەجبۇر بولۇپ، شۇ قاچقان پې- تىچە قوقانغا ئارانلا كېلىۋالدى. قەشقەرلىكلەر سېپىلىنىڭ

دەرۋازىلىرىنى يوغان ئېچىۋېتىپ، خەنزۇلارنى قارشى ئالدى.
كېيىن 1870 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قەشقەرىيدە باشلانغان "تۇڭگان يېغىلىغى"دا يەرلىك ئاھالە تۇڭگان قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە خەنزۇلارنىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى كۈرەشكە قاتناشقان ئىدى شۇ چاغلاردا، خەنزۇلار ئۇزلىرىنىڭ قەشقەرىيەدىكى ھوكۇمرانلىغىنى ساقلاش ئۈچۈن تۇرغۇزغان قوشۇنلىرىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ زور بىر قىسمى قەشقەرىيەنىڭ ئۇزىدىن قوبۇل قىلغان ئىدى.
قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاز ساندىكىلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى ئاساسەن تەشكىلسىز ئىدى. بۇ شەھەردىن باشقا شەھەرگە ئادەم ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشكە توغرا كەلگەندە، كوپىنچە ھاللاردا پەقەت ئۇ يەر - بۇ يەردىن كېلىپ توپلانغان، قورال - ياراقلىرى ناچار، چېچىلاڭغۇ، ئىنتىزامسىز ۋە پىداكارلىق روھى كەم ئادەملەر ئەۋەتىلەتتى.
1863 - يىلى خەنزۇلارغا قارشى كوتىرىلگەن قوزغىلاڭ پۈتۈن دولەتكە كېڭەيگەن ئىدى. كىشىلەر تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشۋېلىپ، خەنزۇلارنى قورغان - قەلئەلەرگە بېكىنىۋېلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. قەشقەر شەھرىنىڭ ھوكۇمرانلىق ھوقۇقىنى قېچىقالاردىن سىدىقبەگ قولغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. لېكىن ئۇ ئۇزىنىڭ خەنزولارغا كۈچى يەتمەيدىغانلىغىغا كۆزى يېتىپ، تاشكەنت ۋە قوقانغا ھوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان ئالىمقۇلدىن ياردەم سورىدى. 1864 - يىلى ئالىمقۇل بۇزرۇكخان خوجىنى ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى. شۇ چېتىم بۇزرۇكخان خوجا بىلەن بىللە قەشقەرىيەگە كەلگەنلەر ئىچىدە يەنە باش قوماندانلىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولغان ياقۇپبەگ ھەمدە 60 نەچچە ئاتلىق

ئەسكەر ۋە باشقا تەۋەككۈلچىلەرمۇ بار ئىدى. ياقۇپبەگ ئاجىز ھەم ئىقتىدارسىز بۇزرۇكخانىنى تەدرىجى ھالدا بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، قەشقەرنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالدى. كېيىنكى ئون يىل جەريانىدا ئەنە شۇنداق چارىلەر بىلەن كىرىيەدىن تارتىپ خوتەن، يەركەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا ۋە تۇرپاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن قەشقەرىيەنى ئۆز ھوكۈمرانلىغىغا كىرگۈزۈۋالدى.

ياقۇپبەگ دەسلەپتە قەشقەر (يېڭى شەھەر) قورغىنىنى قورشىۋېلىش، يەركەنگە ئىككى قېتىم، خوتەنگە بىر قېتىم يۈرۈش قىلىش ئۈرۈشلىرىغا قوماندانلىق قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ بۇ ئۈرۈشلارغا قاتناشقان قوشۇنى ھەر-خىل مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇلار قەشقەردە-يەلىكلەر، قارا قىرغىزلار ۋە قوقانلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ياقۇپبەگ قوشۇننىڭ قورال-ياراق، كىيىم-كە-چەكلىرى ناھايىتى ناچار ئىدى. ئەمما ياقۇپبەگنىڭ ئاخىر قۇدرەت تېپىپ پۈتۈن دولەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغانلىغى، پۇقرالار ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئارمىيە ئىچىدىمۇ ئۆز دۈشمەنلىرىنى كۆپەيتىۋەتتى.

ياقۇپبەگ يەركەنگە قارشى ئېلىپ بارغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقتىن، ئۆز قوشۇنىدىكى قىپچاقلار ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كوتەردى. ياقۇپبەگ "بۇ قىپچاق يېغىلىغى"نى باستۇرغاندىن كېيىن، ئارمىيە ئىچىدىكى بۇيرۇقتا بويسۇنمايدىغان، غەلىيانچى قارا قىرغىزلارنى پۈتۈنلەي تازىلىۋەتتى.

ياقۇپبەگ زورلۇق ۋە ئالدامچىلىق ۋاستىلىرى بىلەن قەشقەرىيە تەختىنى تارتىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن خەلقنىڭ

رايىنى تېخى جەلپ قىلالمىغان ئىدى. شۇڭا ئۇ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان بىرىنچى كۈندىن باشلاپلا ئارمىيىگە تايانىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئارمىيە بۇ دولەتتە ئىمتىيازلىق ھوكۇمران تەبىقىغە ئايلاندى.

ياقۇپبەگنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىدىكى دەسلەپتىكى ئالاھىدىلىكلەر ھېلىمۇ ساقلاپ قېلىنغان. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل دولەتلەر ئۇزاقتىن بۇيان قوللىنىپ كېلىۋاتقان تەشكىلىي ئاپپاراتلارنىڭ شەكىلدىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدۇ.

ياقۇپ بەگنىڭ قوشۇنى پىيادىلەر قىسمى، ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمى ۋە توپچى قىسىم دېگەن 3 خىل ئەسكىرىي تۈرگە ئايرىلاتتى. بۇ قىسىملاردا يۈز بېشى قوماندانلىق قىلىدىغان سوتنە ئاساسلىق جەڭگىۋار بىرلىك بولۇپ ھىساپلىناتتى. ھەربىر سوتنە 40 تىن 60 قېچە ئادەمى بولغان 2 يېرىم سوتنىدىن تەشكىل قىلىناتتى. ھەر سوتنىگە بىردىن پەنجىبېشى قوماندانلىق قىلاتتى. ھەر يېرىم سوتنە 10 دىن ئادەمى بار بىر قانچە دەستىگە بولۇنەتتى، ھەر بىر دەستىگە بىردىن "داباش" باشلىق ئىدى.

بۇ دولەتنىڭ بايلىق مەنبەسى ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىنى كېيىملىك رەخ (رەخلەرنىڭ بىر قىسمى روسىيەدىن، يەنە بىر قىسمى ھىندىستاندىن ئىمپورت قىلىنىدۇ)، پارتلاتقۇچ دورا، قوغۇشۇن ۋە چويۇندىن باشقا، بارلىق ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم-كېچەك خامىشىيالار بىلەن تەمىنلەيتتى. ئەمما ياقۇپبەككە تولىمۇ ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقىنى مىلتىق ۋە زەمبىرەك ئىدى. ئۇنىڭ قولىدىكى قورال-

یاراقلار ئاساسەن خوشنا مۇستەقىل دولەتلەردىن كىرگۈزۈلگەن ۋە ئوزىدە ئىشلەنگەن چاقماقلىق بەردەڭگى مىلتىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ياقۇپبەگ بۇنداق بەردەڭگى مىلتىقلاردىن باشقا، 1868 - يىلى چەتئەللەرنىڭ يەنە بىر ستوۋۇللۇق ۋە قوش ستوۋۇللۇق ئوۋ مىلتىقلىرىدىنمۇ بىر ئاز ھەل قىلدى. ياقۇپبەگنىڭ توپچى قىسىملىرىنىڭ قورال - جابدۇقلىرى بەكمۇ ناچار ئىدى.

ياقۇپبەگ ئېنگلىزلار ۋە تۈركلەر بىلەن ئوزئارا مۇناسىۋەت ئورناتقاندىن كېيىن، ئۇلاردىن بىر بولۇك بىر ئاتار ۋە بەش ئاتار تۈركلەنكا مىلتىقلارنى ئېلىش ئارقىلىق ئوز قوشۇنىنى قوراللاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شاۋ باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئومىگى بىلەن فورسىس باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئومىگى ياقۇپبەگنى بىر يۈرۇش قوراللار بىلەن تونۇشۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇ ۋەكىللەر ئومەكلىرى ياقۇپبەكنىڭ بىر نەچچە يۈز تال مىلتىق يەنى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان سېندىركا، ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان ئىنفىيولدى مىلتىقلىرى، ناگان ۋە ئوبوئىما (ئوق قاچىلىغۇچ) نۇسخىلىرىنى سوغا قىلدى. فورسىس ئەپەندى يەنە ياقۇپبەگنىڭ ھىندىستان ۋالىسى ھوزۇرىغا ۋەكىللەر ئومىگى ئەۋەتىشىنمۇ تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ھىندىستان بىلەن ئىستىمبۇلغا بارىدىغان يول راۋانلاشتى. قەشقەرىيە بىلەن بولغان قورال - ياراق سودىسى مۇشۇ يول ئارقىلىق ھېلىمۇ قىزغىن كېتىۋاتاتتى.

ئىنگلىزلار قەشقەرىيەنىڭ ئوزلىرىنىڭ ھىندىستانىدىكى زىمىنىنى روسىيىنىڭ تۈركىستانىدىكى زىمىنىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان

دىغان بىتەرەپ رايونغا ئايلىنىشىنى ئۈمىت قىلدۇ.

ئۇلار مۇشۇ ئارزۇ-ئۇمىتىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، ئۆزلىرىنىڭ باشقا دولەتلەردە ئۇزۇندىن بېرى قوللىنىپ كەلگەن چارە-تەدبىرلىرىنى قەشقەرىيەدىمۇ قوللانىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىدى، روسىيىلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاسىيا-دىكى چېگرىسىنى تېخىمۇ جەنۇبقا سۈرمەكچى بولۇپ قالسا روسىيىلىكلەرنى ئىمكانىيەتىنىڭ يېتىشىچە بۇ بىتەرەپ رايونغا كىرگۈزمەسلىك ئىدى. ئىنگلىزلارنىڭ چارە-تەدبىرلىرى بولسا ئافغانىستان ۋە قەشقەرىيەنىڭ ھوكۇمرانلىرىنى قورال-ياراق بىلەن تەمىنلەش، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تەربىيىلەش ۋە بۇ ھوكۇمرانلار بىلەن مۇداپىە ئىتتىپاقى تۈزۈشكە ئوخشاش مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەنگلىيە بۇ جايلاردا سىياسى جەھەتتە ئۈستۈنلۈك قازىنىش ئۈچۈن، تۈرۈشقا ئەۋەتىلگەن مەنسەپدار ياكى ئالاھىدە تەيىنلەپ ئەۋەتىلگەن خادىم دىگەندەك نامىلار ئاستىدا مۇشۇ ھوكۇمرانلارنىڭ ئوردا-قەسىرلىرىدە ئۆزىنىڭ ۋەكىللىرىنى تۇرغۇزۇش ئىمتىيازىنى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن قولغا كىرگۈزۈۋالاتتى. ئەنگلىيە يەنە ئۆزىنىڭ شۇ جايلاردا قۇرغان بىر مۇنچە زاۋۇت-فابرىكىلىرى ئارقىلىق ئۆز قولىدىكى كۆچلۈك ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ، سودا ئىشلىرىدا مەخسۇس پايدىلىنىش ھوقۇقىغا (پاتېنتقا) ئىگە بولۇۋالاتتى.

ياتۇپبىگ مۇشۇ يىللار ئىچىدە ئەنگلىيىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئارمىيىسىنىڭ قورال-ياراقلىرىنى ۋە ھەربى قىسىملارنىڭ تەلىم-تەربىيىسىنى ياخشىلاشقا كۈچ تىرىشتى.

1872 - يىلى تۇنجى قېتىم قەشقەرىيەگە بارغان روسىيە ۆەكىلى پولكوۋنىك بارۇن كالبارس ياقۇپبەگ ھوزۇرىدا ھەربى پارات كورۇشكە قاتناشقان ئىدى. ئۇ ئۇزىنىڭ تۇركستان ھەربى ۋالىسىغا يازغان خېتىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

"دەسلەپتە خەنزۇ ۆە تۇڭگان ئەسكەرلەردىن تەركىپ تاپقان 3.000 كىشىلىك پىيادىلەر قىسمى چاسا مۇداپىە سېپى بويىچە مانۇېر قىلىپ پاراتتىن ئۇتتى. گۇمبۇرلەپ قۇلاقنى يارغۇدەك قاتتىق ئېتىلىۋاتقان توپ - زەمبىرەكلەر بۇ قىسمىنىڭ ئاساسىي ئوت كۇچى ئىدى.

"ئۇلاردىن كېيىن، سەرۋازلار (يەرلىكلەردىن تەشكىللەنگەن پىيادىلەر قىسمى) مانۇېر قىلىپ ئوتتى. ئۇلار ئۇستا مەرگەنلەر ئىكەن، ئوقنى چېنىگەن يېرىگە تەككۇزەلەيدىكەن. بۇ قىسىمدىمۇ بىرونزىدىن قۇيۇلغان بىر توپ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ مۇشۇ توپ بىلەن 1.000 قەدەم يىراقلىقتىكى نىشانغا بىر نەچچە قېتىم سوقۇۋەتكەنلىگىنى ئۆز كۆزۇم بىلەن كوردۇم.

"ئەڭ ئاخىرىدا، 6 زەمبىرەك بىلەن قورالانغان دالا توپچى قىسمى تەنتەنە بىلەن پاراتتىن ئوتتى. ئۇلارنىڭ ئېنگلىزچە بەلگە ۆە كوماندا بىلەن كورسەتكەن ماھارەتلىرى خېلىلا يۇقۇرى سەۋىيىدە ئىدى. ئۇلار ئارقىغا چېكىنىش، چېكىنىش داۋامىدا توپنى قۇرۇپ ئېتىش، ئاددى ئېتىش (قارىغا ئالماستىنلا بىۋاستە نىشانغا ئېتىش) قاتارلىق ماھارەتلىرىنى كورسەتتى.

"ئارقىدىنلا توپچى قىسمىنى قوغدايدىغان 50، 60 ئاتلىق ئەسكەرلەر ۆە شۇنىڭ بىلەن تەڭ ساندىكى پىيادە

ئەسكەرلەر ئوتتى، ئۇلار نەيزىلىك تۇركىلەنكا مىلىتقىلار بىلەن قورالىلانغان ئىدى. بۇ توپچى قىسمىغا بىر ئاۋغان قوماندانلىق قىلىدىكەن. ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىر نەچچە ھىندى ئوفىتسېرى ۋە 3 ئاۋغان كاناپچى بار ئىكەن. بۇ قىسمىدا يەنە رۇسىيىكىن، ياكى تاتارىسكىن بىر قاچاق ھەربى كىشى مەشقاۋۇل ئىكەن."

پارات ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار بارۇن كالبارسقا قەشقەرىيە قىسىملىرىنىڭ گەزەرمىلىرىنى كورسەتكەن. ۋەكىللەر ئومىگىمزدىكىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، توپچى قىسىم تۇرغان گەزەرمىنىڭ ئويلىرى ياۋروپا پوسۇنىدا بولۇپ، بىر قاراۋۇل قىلىچىنى مۇرىسىگە قويۇۋالغان پېتىچە، قاتار-قاتار تىزىپ قويۇلغان توپلارنى ئايلىنىپ يۈرۈپ قاراۋۇللۇق قىلىدىكەن. ئەسكەرلەر ئوفىتسىرلار بىلەن پاراڭلاشقاندا دىققەتتە تۇرمايدىكەن، ئولتۇرۇپ پاراڭلىشىۋېرىدىكەن. توپچى قىسمىنىڭ قوماندانى ئالاھىدە ياسالغان ئويدە ئولتۇرىدىكەن. بارۇن كالبارس ئوزىنىڭ كورگەن-بىلگەنلىرىنى، ھەممە نەرسىلەردىن ئېنگلىزلارنىڭ تەسىرىنى كورۇش مۇمكىن، دىگەن بىر ئېغىز سوز بىلەن ئاياقلاشتۇرىدۇ.

1875-يىلى پولكوۋنىك رېينىتال چار پادىشانىڭ ياقۇپبەككە يوللىغان سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ قەشقەرىيەگە كەلگەن ئىدى. ئۇ قەشقەر شەھرىدە تۇرغان 3 كۈن داۋامىدا، قەشقەرىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھەربى پارادىنى كورۈشكە ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ھەربى كۈچىگە دائىر ماتېرىياللارنى ئىگەللەشكە مۇۋەپپەق بولدى. ئۇ تاشكەنتكە قايتىپ بارغىندىن كېيىن، تۇركىستان ھەربى ۋالىسىغا يوللىغان دوكلادىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

"1. ئىنگلىزلارنىڭ ياقۇپبەگكە تەپكىلىك مىلتىقتىن ناھايىتى كوپ بەرگەنلىگىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كوردۇم. مەن بۇ مىلتىقلاردىن بىرىنى قولۇمغا ئېلىپ كورۈپ باقتىم. مىلتىق ياخشى ئاسرالمغانلىقتىن، ئۇنىڭ تۈركىلەنكا ياكى بەردەنگى ئىكەنلىگىنى پەرق ئېتىشكە مۇمكىن بولمىدى.

"2. ياقۇپبەگ بىر قۇيمىچىلىق زاۋۇتى قۇرغان. بۇ زاۋۇت ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكىنى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكىگە ئۆزگەرتىپ ئىشلىيەلەيدىكەن. بۇ قۇيمىچىلىق زاۋۇدىنىڭ ئىنگلىزلارنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرۇلغانلىغى ناھايىتى ئېنىق. بۇ زاۋۇت 4.000 تال تۈركىلەنكىنى ئۆزگەرتىپ قۇراشتۇرۇپ چىقىپتۇ. مەن 1875 - يىلى 15 - مايدا (27 - مايدا) ئۆز كۆزۈم بىلەن كورگەن ھەربى پاراتتا 6.000 دەك پىيادە ئەسكەرنىڭ ھەممىسى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكا مىلتىق بىلەن قوراللانغان ئىدى. مەن مۇشۇ مىلتىقلاردىن بىرىنى قولۇمغا ئېلىپ كورۈپ باقتىم، بۇ مىلتىقنىڭ زاتىۋۇرنى سولىدىن ئوڭغا تولغاپ ئاچقىلى بولىدىكەن. تەپكىنى بېسىۋەتكەندە، زاتىۋۇر ئىچىدىكى ئودارنىك (يېڭنە) پىستانغا ئۇرۇلۇپ دورنى ئوت ئالدۇرىدىكەن.

"قۇيمىچىلىق زاۋۇدى ھەپتىسىگە 16 تال تۈركىلەنكا مىلتىق ئىشلەپچىقىرالايدىكەن.

"3. قەشقەردە مىلتىق دورىسى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان زاۋۇتتىن بىر قانچىسى بار ئىكەن. بۇ زاۋۇتلار گىكسوگىندەك① سۇپەتلىك دورىلارنىمۇ ئىشلەپچىقىرالايدىكەن.

① گىكسوگىن — بىر خىل پارقىراق كەلگەن، قارا مىلتىق دورىسى — مۇھەررىردىن.

"4 ـ قەشقەردە ئادەتتىكى توپ ـ زەمبىرەكلەرنى قۇيا ـ لايدىغان بىر قۇيمىچىلىق زاۋۇتى بار ئىكەن. مەن ئۇلار ـ نىڭ يېڭىدىن قۇيۇپ چىقىلغان 4 دانە رېغىللىق توپنى① سىناق قىلىۋاتقانلىغىنى كوردۇم. قەشقەردە زەرەت② ئىشـ لەپچىقىرىدىغان يەنە بىر ئالاھىدە زاۋۇتىۋۇ بار ئىكەن.

"ياقۇپبەگ مىلتىق دورىسىنى سىناق قىلىپ ياساشتا مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىق مۇناسىۋىتى بىلەن، ئېنگىلىزلارغا ئالاھىدە تەشەككۇر ئېيتقان.

"5. قەشقەرىيەدە پەقەت بىرلا توپخانىنى ئۇچراتتىم، بۇ توپخانىدا 6 دانە توپ بار ئىكەن، ئۇنىڭ 4 دانىسى يېڭىدىن قۇيۇلغان تاغ زەمبىرىگى ئىكەن. بۇ توپلار زەرەتلەر قاچىلانغان يەشكىلەر بىلەن بىللە ئوچ ئاتلىق توپ ھارۋىسىغا ئورنىتىلىپتۇ. بۇنىڭ سىرتىدا يەنە، پىيادە ئەسكەرلەرگە قاراشلىق 16 دانە توپ بار ئىكەن. يەنە بىر قىسىم توپلار 18.000 ئەسكەرگە سەپلەپ بېرىلىپ، ماناسقا ۋە ئورۇمچىگە ئەۋەتىلىپتۇ.

"6. پىيادە ئەسكەرلەر مارش يۇرۇشىنى ناھايىتى ياخشى ئۇرۇنلايدىكەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق سەپ تۈزۈش شەكلى چاسا سەپ ئىكەن. ئۇلار ھازىر سەپ بويىچە تارقىلىشنى مەشىق قىلىۋېتىپتۇ. ياقۇپبەگ پىيادە ئەسكەرلەردىكى ئاجىزلىقنى ئاساسەن. مۇشۇنداق مەشىق قىلىشنى بۇيرۇپتۇ.

---

① رېغىللىق توپ ـــ سىتوۋۇلدا ساي سىزىغى بولغان بىر خىل توپ. ـــ مۇھەررىردىن.

② زەرەت ـــ توپ ئوقىنىڭ (سىنارەتنىڭ) ئېتىلىپ يىراقتا چۈشۈشى ئۈچۈن قىستۇرۇلىدىغان بولاق دورا ـــ مۇھەررىردىن.

"7. ئاتلىق ئەسكەرلەر ئوزئارا ناھايىتى ئوبدان ماسلىشىپ ھەركەت قىلىدىكەن. ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ قورال - ياراقلىرى خىلمۇ - خىل ئىكەن. مەن تەخمىنەن 1.500 ئاتلىق ئەسكەرنىڭ پاراتتىن ئوتۇشىنى كوردۇم.

"8. قەشقەردە ئېنگلىز ئىشچىلىرى كوپ ئىكەن.

"9. ياقۇپبەگ ئارمىيىسىنىڭ مەشقاۋۇللىرى تۈرك ئىكەن. مەن تۈرك ھەربى مەشقاۋۇللىرىدىن ئىككىنى كوردۇم.

"10. پىيادە ئەسكەرلەر يېقىن ئاردا پوسۇنى روسىيلىكلەرنىڭكىگە ئوخشايدىغان بىرخىل يېڭى ھەربى كىيىم كىيمەكچى ئىكەن."

پولكوۋنىك رىينىتالنىڭ ئاخباراتىدا گەرچە بىر ئاز مۇبالىغە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ. 1875 - يىلى ياقۇپبەگ ئارمىيىسى قورال - ياراق جەھەتتە ئەنگلىيىنىڭ ياردىمى بىلەن خېلى دەرىجىدە يۇكسەلگەن.

بىزنىڭ 1876 - 1877 - يىللىرى ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر ئومىگىمىز بەدولەتنىڭ ھەربى كۇچىگە ۋە بايلىق زاپىسىغا دائىر ئاخباراتلارنى ئىگەللەشتە، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر ئومىگىمىزگە قاردىغاندا ناھايىتى ئوڭۇشلۇق شارائىتلارغا ئىگە ئىدى. بىزنىڭ ۋەكىللەر ئومىگىمىز 1876 - يىلى ئوشتىن يولغا چىقىپ، قەشقەر، ئاقسۇ، باي، كۇچانى بېسىپ ئوتۇپ، كورلا ۋە قاراشەھەر قورغانلىرىغىچە باردى. شۇ قېتىملىق سەپەردە بىز ياقۇپبەگ زېمىنىدا تەخمىنەن 2.436 چاقىرىم يول باستۇق. ئومىگىمىزنىڭ ئەزالىرى قەشقەردە بىر قانچە قېتىم ھەربى كورەككە قاتنىشىپ، قىسىملارنىڭ گەزەرمەلىرىنى كوزدىن كەچۈردى. بەدولەت تەرىپىدىن

كورلىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر قېتىملىق مانۇېرنى كورگەنىڭ سىرتىدا، يەنە باي ۋە كۇچادىمۇ ھەربى كورەكنى كورۇشكە قاتناشتى. ۋەكىللەر ئومىگىمىز قەشقەرىيەدە تۇرغان 6 ئايغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئىگەللىگەن ياقۇپبەگنىڭ ھەربى كۇچىگە دائىر ئاخباراتلىرىنى يەنە بىر قېتىم بىر بىرلەپ سوراپ ئېنىقلاش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. ئەمما يەرلىك ھوكۇمەتنىڭ گۇمانخورلۇغى ۋە ھەقىقى ئەھۋالنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇنغانلىغى ئارقىسىدا، ئاسىيانىڭ بۇ مۇستەقىل دولىتىدە ھەقىقى ۋە توغرا ئاخبارات ئىگەللىشىمىز شۇ قەدەر قىيىنلاشتىكى، ھەتتا ئۇزەم تۇۋەندە ئۇتتۇرىغا قويغان ماتىرىيالىنىڭ تامامەن توغرىلىغىغا ھوددە قىلالماي قالدىم. شۇڭا مەن ئالدى بىلەن بۇ ماتىرىيالىدا كورۇلۇشى ئېھتىمال بولغان خاتالىقلار ئۇستىدە كىتاپخانلاردىن ئەپۇ سورايمەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ خاتالىقلار ئانچە مۇھىم ئۇرۇندا تۇرماس، دەپ قارايمەن.

ۋەكىللەر ئومىگىمىز بەدولەت قوشۇنلىرىنىڭ تەشكىلى، شىتاتى، قورال - ياراق، جابدۇق - ئەسلىھەلىرى، ھەربى مەجبۇرىيەت ئوتەش مۇددىتى، ھەربى ئىش - مەشغۇلاتى، ھەربى تەلىم - تەربىيىسى ۋە مانۇېرلىرى ھەققىدىكى بەزىبىر قىزىقارلىق ماتىرىياللارنى تەپسىلى ئىگەللىدى.

ئاخىرىدا، بەدولەت قوشۇنىنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ قەشقەرىيەنىڭ جاي - جايلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى ھەمدە ئۇلارنىڭ مۇشۇ ھاكىمىيەتتە تۇتقان سالمىغى ھەققىدە ئىمكانىيەتىمىنىڭ يېتىشىچە ئۇزەمنىڭ ئومۇمى يۇزلۇك مولچىرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

ياقۇپ بەگ قەشقەردە ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقانلار -

نىڭ ھەممىسىنى "سىپاھلار" دەپ ئاتايدىكەن. بۇ سىپاھلار ئوزلىرى ھەربى مەجبۇرىيەت ئوتەۋاتقان ئورۇنلىرى بويىچە پىيادە ئەسكەرلەر، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە توپچى ئەسكەرلەر دەپ ئايرىلىدىكەن. پىيادە ۋە ئاتلىق قىسىملاردىن باشقا، يەنە توپ كوتەرگۈچىلەرمۇ بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ جابدۇقلىرى پىلىك ۋە پىلىكسكە ئوت يېقىشقا ئىشلىتىلىدىغان چاقماقلىق ئوت ئالدۇرغۇچلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدىكەن (ئىلگىرى روسىيە قورغانلىرىدا ئىشلىتىلگەنىدەك). ھەر 4 ئادەم بىردىن توپنى كوتىرىشكە مەسئۇل ئىكەن. شۇڭا ئۇلارنى پىيادە ئەسكەرلەر دىگەندىن كورە، توپچى ئەسكەرلەر دەپ ئاتىغان تۇزۇك.

دائىملىق ئارمىيە پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى، ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمى ۋە توپچىلاردىن تەركىپ تاپىدىكەن. ئۇنىڭ سىرتىدا، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، قەشقەرىيەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى شەھەرلەردە① يەنە بىر قىسىم تۇڭگانلار قوشۇنىمۇ تەشكىل قىلىنغان ئىكەن.

قەشقەرىيە ئارمىيىسىدىكى قوشۇنلار گەرچە مۇنتىزىم قوشۇن ياكى يەرلىك قوشۇن دەپ ئايرىلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىغا، قورال - ياراق - لىرىغا ۋە ئەسلىھەلىرىگە قاراپ، ئۇلاردىن پەقەت پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى بىلەن ئاتلىق ئەسكەر قىسمىنى ۋە قىسمەن توپچى ئەسكەرلەرنىلا مۇنتىزىم ئارمىيە دەپ قاراشقا بولىدۇ.

---

① قەشقەرىيەنىڭ شەرق تەرىپىدىكى شەھەرلەر — ئۇرۇمچى، ماناس ۋە تۇرپان، ئالدىنقى 2 شەھەر 1876 - يىلى خەنزۇلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان — ئاپتوردىن.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ھەربى ھەجبۇرىيەت ئوتەۋاتقان ھەربىلەردۇر.

(a) پىيادە ئەسكەرلەر (سەرۋازلار). بۇنىڭدىن بىر قانچە يىل ئىلگىرى تۇرك ھەربى ئوقۇتقۇچىلار ياقۇپبەگ ھۆزۇرىغا كەلگەندىن كېيىن، قەشقەرىيەنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرى بۇرۇنقىدەك "سوتنە" ۋە تۇغ دەپ ئايرىلماي، بەلكى "تابور" لارغا ئايرىلىدىغان بولغان. ھەربىر "تابور" 30 دىن ئۇزۇن سەپ بولغان 8 "بولەك" كە ئايرىلىدىكەن. لېكىن قىسىملاردىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى تولۇق بولمىغانلىقتىن بىر "بولەك" تولۇق بىر ئۇزۇن سەپ بولالمايۋ، پەقەت 15 تىن 30 غىچە ئۇزۇن سەپ بىر "بولەك" ھىساپلىنىدىغان بوپتۇ.

(b) ئاتلىق ئەسكەرلەر. ياقۇپبەگ ھىياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ئۇنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى تۇرك ھەربى ئوقۇتقۇچىلىرى كورسەتكەن شىتات بويىچە تۇزۇلگەن بولۇپ، ئۇلارمۇ پىيادە ئەسكەرلەرگە ئوخشاشلا "تابور" لارغا بولۇنگەن ئىكەن. ھەربىر "تابور" سان جەھەتتىن ئالغاندا، روسىيىنىڭ 2 روتىسىغا باراۋەر بولۇپ، 8 "تاقىم" غا بولۇنىدىكەن. ھەربىر "تاقىم" 15 تىن 16 گىچە ئۇزۇن سەپتىن تەشكىل تاپىدىكەن.

مۇتلەق كوپ سانىدىكى ئاتلىق قىسىملاردا، يۇقۇرقىدەك شەكىل قوللىنىلغانلىقتىن سىرتىدا، يەنە بۇرۇنقىدەك "سوتنە" لەرگە ۋە "تۇغ" لارغا بولۇنىدىغان شەكىلمۇ ساقلىنىپ قالغان. "سوتنە" لەرگە "يۈز بېشى" قوماندانلىق قىلىدىكەن، پانسات "تۇغ" قا قوماندانلىق قىلىدىكەن. ھەربىر "سوتنە" دە 40 تىن 100 گىچە ئەسكەر بولىدۇ.

كەن، ھەربىر "تۇغ" دا 3 تىن 6 گىچە سوتنە بولىدىكەن.
پىيادە ئەسكەرلەر ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسىملىرىدا سەپلىك تۈزۈم قوللىنىلىدىكەن.

(c) توپچى قىسىم. قەشقەرىيە ئارمىيىسىدە ئىككى توپچى ئەترەت بار ئىكەن. ھەربىر ئەترەتتە 6 دانىدىن توپ بار بولۇپ، ئەترەتلەر ئوز ئالدىغا مۇستەقىل بىر بولۇم ھىساپلىنىدىكەن. پولكوۋنىك كالىبارس 1 - توپچى ئەترەتتە قەشقەرىيەدە ئىشلەپچىقىرىلغان 12 قاداقلىق ئوق يەيدىغان ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان توپلار بار ئىكەنلىگىنى، 2 - ئەترەتتە 3 قاداقلىق ئوق يەيدىغان تاغ زەمبىرەكلىرى ۋە يەنە بىر قىسىم كەينىدىن ئوقلىنىدىغان توپلار بارلىغىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەن①.

2 - ئەترەتنىڭ توپلىرى بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرى ھىندىستاندىن سېتىۋېلىنغان يېڭى توپلار ئىكەن. بۇ توپلارنىڭ ئىچىدە 5 توپنىڭ لوكلىرى بۇزۇلغان ياكى كېرەكتىن چىقىقان بولىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئالدىنقى قاراۋۇلخانىلاردا قوروغلۇق پېتى تۇرۇۋېتىپتۇ. قەشقەرىيەدە ئىشلەپچىقىرىلغان باشقا توپلار پىيادە ئەسكەرلەر قىسمىغا تارقىتىپ بېرىلىپتۇ. بۇ توپلارنىڭ 16 سى ساقچىلىق قىلىۋاتقان 2 قىزىل سەۋزلار تابورىغا② بولۇپ بېرىلگەن

① باشقا ئاخباراتلاردىن قارىغاندا، بۇ توپچى قىسىملاردا 8 زەمبىرەك بار بولۇپ، بۇلاردىن 4 ى ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان، قالغان 4 ى بولسا ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان زەمبىرەك. ــ ئاپتوردىن.

② بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان ۋاقتىتا، بۇ "تابور" لارنىڭ بىرسى ئالدىنقى قاراۋۇلخانىدا، قالغانلىرى قەشقەر شەھىرىدە ئىكەن ــ ئاپتوردىن.

بولۇپ، ھەربىر تابوردا 6دىن توپ بار ئىكەن. ئەمما باشقا تابورلارنىڭ ھەربىرىدە ئاران ئىككىدىن توپ بار ئىكەن.

(d) توپچىلار. بۇ ھەربىي قىسىمدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ ۋە تۇڭگان ئىكەن. ھەر 4 ئەسكەر بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ھەربىر گۇرۇپپا بىردىن توپقا مەسئۇل ئىكەن. ھەربىر توپنىڭ ئۇزۇنلىغى بىر ساژىن بولۇپ، كالىبىرى بىر ۋېرشوكقا يەتمەيدىغان بەش توپتىن بىر توپ-چىلار روتىسى تەشكىل قىلىنىدىكەن. ھەربىر كېچىك روتا-نىڭ ئوز ئالدىغا بىردىن بايرىغى ۋە سۇمبىلىق مىلىتسىيلار بىلەن قورالالانغان 5 ساقچىسى بولىدىكەن.

پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى. ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمى ۋە توپچى ئەسكەرلەر قىسمىدىكى ھەربىي دەرىجە-ئۇنۋانلار تۆۋەندىكىچە بولىدىكەن: ئاساسقا تالاملاردا دابىشى، پەنجە-بىشى قاتارلىق 2 تۆۋەن دەرىجە بولىدىكەن. يۇز بېشى بىلەن پانساتلار ھەربىي ئوفىتسېرلار ھىساپلىنىدىكەن، بۇلار تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار تەبىقىسىگە مەنسۇپ ئىكەن. ئىككىنچى خىلدىكىلىرى مەسلىھەتچى خادىملار دېيىلىدىكەن، ئۇلاردىكى ئەڭ يۇقۇرى ھەربىي ئۇنۋان — لەشكەر بېشى ئىكەن. بىر لەشكەر بېشى 5 تىن 10 غىچە پانساتقا قو-ماندانلىق قىلىدىكەن. لەشكەر بېشى ياۋروپادىكى دىۋىزىيە كوماندىرلىرى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك قوماندان بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ياقۇبېگ دەسلەپتە ئوز ئارمىيىسىنى يەرلىك ئاھالە ۋە چەتئەللىكلەر ئارىسىدىكى ئوز ئىختىيارى بىلەن ھەربىي سەپكە كىرىشنى خالايدىغانلار بىلەن تولۇقلاپ كەلگەن

ئىكەن. ئەمما ئۇزۇن ئوتمەي، ئوز ئىختىيارى بىلەن ھەربى سەپكە كىرىدىغانلار ئازىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئېھتىياجنى قاندۇرالماي قالغان. شۇ سەۋەپتىن، ياقۇپبەگ ئەسكەرلىككە چاقىرىش ئوزۇمنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قوشۇننى تولۇقلاشنىڭ يەنە بىر خىل چارىسى سۇپىتىدە ئوز ئىختىيارلىغى بىلەن ھەربى سەپكە كىرىش ئوزۇمنىمۇ ساقلاپ قالغان. قەشقەرىيەدە يېشى 15 كە تولغان ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسى ھەربى خىزمەت ئوتەش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىشى شەرت ئىكەن. ھەر يىلى ئەسكەرلىككە چاقىرىلىدىغانلارنىڭ سانى ھەربى خىزمەتنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ئوزگىرىپ تۇرىدىكەن. ھەربى سەپكە چاقىرىلىدىغان يېڭى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ئولكە، شەھەر ۋە كەنتلەر بويىچە تەقسىم قىلىنىدىكەن. ئەگەر بىر ئائىلىدە ئىككى ياكى ئوچ ئوغۇل بولسا، ئۇلاردىن بىرسى چوقۇم ئەسكەرلىككە ئېلىنىدىكەن. بۇ ھەر بىر ئائىلە ئوچۇن ئېيتقاندا، ھەقىقەتەن ئېغىر يوك. يېڭى ئەسكەرلەرنىڭ يېشى بەلگىلىمە بويىچە 15 تىن 30 غىچە، ھەتتا 35 گىچە ئىكەن.

ياقۇپبەگ بىردەم خوشنىلىرى بىلەن، يەنە بىردەم خەلقنى باستۇرۇش مەقسىدى بىلەن دائىم ئۇرۇش قىلىپ تۇرغاچقا، كوچىلوكرەك بىر ئارمىينى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما بۇ، خەلقنىڭ ئۇستىدىكى يوكنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن. ھەربى مەجبۇرىيەت ئوزۇمى شەھەر ۋە يېزىلاردا ئوندا بىرقانچە يىل يۇرگوزۇلگەن. قەشقەرىيە مەمۇرلىرى ھەتتا بۇ دولەتكە سوددىگەرچىلىك①

① بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان چېغىمىزدا، بىزنىڭ بىر مۇنچە تاشكەنتلىك پۇقرالىرىمىز بىز بىلەن كورۇشۇپ، ئوز ئىچىدىن

قىلىش ئۇچۇن كەلگەن ياكى كارۋان باشلاپ كەلگەن چەتئەللىكلەرنىمۇ ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالغان. بۇنداق ھەربى مەجبۇرىيەت تۈزۈمى ھەربى قىسىملاردىن قاچىدىغانلارنىڭ سانىنى كۈنسايىن ئاشۇرۇۋەتكەن. شۇڭا، ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسى ھامان تولۇقلانماي كەلگەن.

ئوز ئىختىيارى بىلەن قەشقەرىيە ئارمىيىسىگە كىرگەن چەتئەللىكلەر ئىچىدە "ئەنجانلىق" دەپ ئاتالغان قوقان مۇساپىرلىرى ھەممىدىن كوپ ئىكەن. ئۇلاردىن باشقا، يەنە بۇخارا ۋە روسىيە تۈركىستانىدىن كەلگەن مۇساپىرلارمۇ بار ئىكەن. ياقۇپبەگنىڭ غەربىي تۈركىستانلىق مۇساپىرلارنى نەمشقا ياخشى كۆرىدىغانلىغىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس. ئەنجانلىقلار ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرىيە سىياسى سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىنكى بىرىنچى تۈركۈم ئىنتىپاقداشلىرىدۇر. ياقۇپبەگنىڭ ئوزىمۇ تاشكەنتكە يېقىن بولغان پىسكەنتلىك ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىدە ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقان ئەنجانلىقلار بۇ ئارمىيىدىكى ئەڭ زىرەك، باھادىر كىشىلەر ئىدى. شۇڭا ئەنجانلىقلارنىڭ قەشقەرىيەدە نىسبەتەن ئۇچۇن ئىمتىيازلىق كىشىلەر بولۇپ قالغانلىغىنى چۈشىنىۋېلىشىمۇ تەس ئەمەس. ئەنجانلىقلار قەشقەرىيەنىڭ ھوكۇمەت ئورگانلىرى ۋە ئارمىيە ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىنى ئىگەللىۋالغان بولۇپ، ئۇلار ياقۇپبەگنىڭ قەشقەرىيەدىكى ئىشەنچىلىك تايانچىلىرى ئىدى. ياقۇپبەگنىڭ ئامىتى قاچانغىچە قولىدىن

بىرقانچە ئادەمنىڭ ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ كەتكەنلىگى توغرىسىدا ۋايساپ بەرگەن ئىدى. مۇشۇ كىتابنىڭ 3 - باب 79 - بېتىدىگە قارالسۇن ــ ئاپتوردىن.

قاچمىسا، ئۇلار شۇنىڭغىچە بىمالال كېڭىيىپ كېتىۋېرەتتى. ئەمما 1876 - يىلى ياقۇپبەگ خەنزۇلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇبىيەتكە يۇزلىنىشكە باشلىغاندا، بۇ تايانچىلار- نىڭ ئاجىزلىغى تولۇق ئاشكارىلاندى. تۇرمۇش يولى ئىز- لەش ياكى تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن قەشقەرىيەگە كەلگەنلەر ئەمدى ياقۇپبەگنىڭ ئامىتىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار ئۇزلىرى قاقتى - سوقتى قىلىپ تاپقان مال - مۈلۈكلىرىنى ئېلىپ ئۇز يۇرتلىرىغا قېچىپ كېتىش ئۈچۈن بىرەر پۇرسەت كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. ياقۇپ- بەگ مەغلۇپ بولۇشقا باشلىغاندا، ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىلـ- غانلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرىمۇ بار ئىدى.

غەربىي تۇركىستانلىق مۇساپىرلاردىن باشقا، ياقۇپ- بەگ ئارمىيىسىدە يەنە بىر بولۇك ئاۋغانلار، ھىندىلار ۋە ئاز ساندا تۇركلەر، خەنزۇلار، تۇڭگانلار، قىرغىزلارمۇ بار ئىكەن. ياقۇپبەگ ئاۋغان ئەسكەرلىرىنى ياخشى ئەسكەر- لەر دەپ ئالاھىدە ماختىغان ئىكەن. ئاۋغانلار ئاساسەن توپخانىلاردا ۋە قىزىل سەرۋازلار قوشۇنىدا خىزمەت قىلغان. شۇنىڭدەك ئاۋغانلاردىن بىر - ئىككى سوتنە تەشكىل قىلىنـ- غان. توپ - زەمبىرەك زاۋۇتىنىڭ ئىشچىلىرىمۇ ئاۋغانلاردىن ئىكەن.

ياقۇپبەگ ئارمىيىسىدە ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقان ھىندىلار ئانچە كوپ ئەمەس ئىكەن. ھىندىلار ئۇزلىرى خىزمەت ئوتەۋاتقان توپخانىلارغا ئاۋغانلارنى يالىلاشقا ئامراق ئىكەن.

ئىستامبۇلدىن كەلگەن تۇركلەر ياقۇپبەگ قوشۇنىدا ھەربى ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدىكەن. ئۇلار تۇركىيە

ھەربى تۈزۈمنى ئۈگەتكەن بولسمۇ، ئەمما بۇ تۈزۈمنىڭ رولى ئانچە چوڭ بولمىغان. شۇ سەۋەپتىن، ئۇلارنىڭ ئاردىسىدىكى بىر قانچە كىشى بۇ ئىشتىن كۆڭلى سۈۋۈپ ئۆز دولىتىگە قايتىپ كېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرەيلەن قەشقەر شەھرىدە پىستان زاۋۇدى قۇرۇپ، سۈپەتلىك پىستان ئىشلەپچىقىرىۋېتىپتۇ.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدا ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقان خەنزۇلار 1863 - ۋە 1864 - يىللىرى بولغان قەشقەر قوزغىلىڭىدا بىتچىت قىلىنغان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قالدۇغى ئىكەن. ئۇلار ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكتىن ئامان قالغان. ئەمما ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى 12 يىل ھەربى مەجبۇرىيەت ئوتىشى شەرت ئىكەن. خەنزۇلار ياقۇپبەگنىڭ قوشۇنىدا توپچى بولۇپ ئىشلەيدىكەن. شۇڭا ئۇلار ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ ئەڭ ئاجىز بىر قىسمى ھىساپلىنىدىكەن. خەنزۇلار توپچى ئەسكەر بولغاندىن سىرت، ئارمىيە ئىچىدە يەنە مالايلىق ۋەزىپىسىنىمۇ ئادا قىلىدىكەن.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدىكى تۈڭگانلار ئەسلىدە قەشقەرىيە شەھەرلىرىنى قوغدىغۇچى خەنزۇ قىسىملىرىدا خىزمەت ئوتىگەن ھەربىلەرنىڭ قالدۇغى ئىكەن. ئۇلارمۇ توپخانىلارغا تەقسىم قىلىنغان، يەنە بىر قىسمى ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنغا تەقسىم قىلىنغان ئىكەن. تۈڭگانلارمۇ خەنزۇلاردەك شۇبھىلىك كىشىلەر دەپ قارالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھال - كۈنى خەنزۇلارنىكىدىن ياخشىراق ئىكەن. خەنزۇلار بىلەن تۈڭگانلارنىڭ باشلىقلىرى شۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىن تاللاپ قويۇلغانلار ئىكەن. قىرغىزلار ۋە قارا

قىرغىزلارنىڭ ھەممىسى ياقۇپبەگنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمىغا بەس - بەس بىلەن قاتناشقان بولۇپ، ئۇلار قاراۋۇلخانىلارغا تەقسىم قىلىنىپتۇ ۋە ياكى ئالاقچى، پوچتىكەش بولۇپ ئىشلەۋېتىپتۇ.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدا يەنە قەشقەرىيەنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى مۇستەقىل كىچىك خانلىقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەسىر ئېلىنغان زور بىر تۈركۈم قۇل ئەسكەرلەرمۇ بار ئىكەن.

قەشقەرىيەنىڭ ئارمىيىسىدە ھەربى خىزمەت ئوتەش ئومۇرلۇك ئىكەن. ھەربى خىزمەت ئوتەشكە ياراقسىز دەپ قارالغانلار ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغا سېلىنىدىكەن ياكى ھوكۇمەتنىڭ چارۋا مالىلىرىنى بېقىشقا قويۇلىدىكەن.

ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقانلارغا بېرىلىدىغان ھەق ئادەتتە مائاش پۇل، كېيىم - كېچەك، ملىتىق تارقىتىپ بېرىش، ھەربىي دەرىجە - ئۇنۋانىنى ئوستۇرۇش ۋە ھەربى خىزمەت ئوتەشتىن ئازات قىلىشلارنى ئوز ئىچىگە ئالىدىكەن. بېرىلىدىغان مائاش مىقدارى ئوخشاش ئەمەس ئىكەن. ئادەتتىكى ئەسكەرلەرگە 50 تەڭگىدىن مائاش بېرىلىدىكەن.

ياقۇپبەگ ئالاھىدە خىزمەت كورسەتكەنلەرنى قوبۇل قىلغانىدا، ئۇلارغا ئومۇمەن تون كىيىندۇرىدىكەن ياكى تۈركىلەنكا ملىتىق ھەدىيە قىلىدىكەن، ھەدىيە قىلىنىدىغان تون مۇكاپاتلانغۇچىنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ھەر خىل بولىدىكەن. ئادەتتىكى جەڭچىلەرگە چەكمەن ياكى بەقسەم تون ھەدىيە قىلىنىدىكەن. يۇز بېشىلارغا بوز رەخ ياكى يىپەك تونلار ھەدىيەقىلىنىدىكەن، پانساتلارغا سىپتە توقۇلغان ئەلا سۇپەتلىك بوز رەختىن ياكى تورقىدىن تىكىلگەن تون ھەدىيە قىلىنىدىكەن.

ئەگەر قورال - ياراق ھەدىيە قىلىنىدىغان بولسا، قوش ئېغىزلىق ئوۋ ملىتىغى ياكى ناگان ھەدىيە قىلىنىدىكەن،

مۇكاپاتلانغۇچىلار ناگان ھەدىيە قىلىنىشنى ئۇمىت قىلىدىكەن.

ئوفتسېرلارنىڭ قانداق مۇكاپاتلىنىشى بۇ ھوكۇمراننىڭ خىيالىغا باغلىق بىر ئىش ئىكەن. مۇكاپاتلاشتا ئۇلارنىڭ ھەربىي ستاژىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىغىغا، ئورنىنىڭ يۇقۇرى-تۆۋەنلىگىگە زادىلا قارالمايدىكەن.

كىشىلەرنى دابىشىلىققا ياكى پەنجىبىشىلىققا ئوستۇرۇش ھوقۇقى پانساتلارنىڭ قولىدا ئىكەن. يۇز بېشىلىق ياكى پانساتلىققا ئوستۇرۇش ھوقۇقى ياقۇپبەگنىڭ قولىدا ئىكەن. ياقۇپبەگ تەستىقلىسلا ھەتتا ئادەتتىكى جەڭچىنى بىر يولىلا پانساتلىققا ئوستۇرۇشكىمۇ بولىدىكەن. شۇنىڭدەك بىر پانساتنى بىر يولىلا ھەتتا ئادەتتىكى جەڭچىلىككە چۈشۈرۈپ قويغىلىمۇ بولىدىكەن. بىر پانساتنى ئوستۇرۇش ياكى مۇكاپاتلاش ئادەتتە ئۇنىڭغا بىر پارچە يەرنى بەرزىدە ھەتتا پۈتۈن بىر كەنتنى ئىجارىگە بېرىش ياكى تەقدىم قىلىۋېتىش، ئۇنى ئوردىدا ياكى ھوكۇمەت ئورگانلىرىدا بىرەر ۋەزىپىسىگە قويۇشنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدىكەن. دېمەك، ئۇلار توقسابا، توقسابا بەگ ۋە بەگ دېگەندەك ئالى مەنسەپلەرگە ئېرىشەلەيدىكەن. ھوكۇمەت ئورۇنلىرىدا مەمۇرى خىزمەت ئىشلەشكە تەيىنلەنگەنلەر ئوزلىرىنىڭ ھەربىي قوشۇندىكى ئەسلى ۋەزىپىسىنىمۇ ساقلاپ قالالايدىكەن ۋە ئوزى باشقۇرۇۋاتقان دائىرىدىكى بىر قىسىم قوشۇنغا قوماندانلىقىمۇ قىلالايدىكەن.

قەشقەرىيە ئارمىيىسىدە ئەڭ يۇقۇرى ھەربىي ئۇنۋان بىرىنىڭ دېۋىزىيە كوماندىرىمىزغا تەڭ كېلىدىغان لەشكەر بېشى ئىكەن. لەشكەر بېشى 5 تىن 10 غىچە پانساتنى باشقۇرىدىكەن. ياقۇپبەگ سىياسى جەھەتتىكى بىرلىكنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، شەرقىي ئولكىلەردىن قوبۇل قىلىنغان

يېڭى ئەسكەرلەرنى غەربىي ئولكىلەرنىڭ چېگرىلىرىغا، غەربىي ئولكىلەردىن قوبۇل قىلىنغان يېڭى ئەسكەرلەرنى بولسا شەرقىي ئولكىلەرنىڭ چېگرىلىرىغا ئەۋەتىدىكەن. ھەربى مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلغانلارغا تەقدىرلەش يۇزىسىدىن تېچلىق دەۋرىدە ھەر يىلى بىر ئايلىقتىن ئاتىپوسكا بېرىلىدىكەن.

بۇنداق ئاتىپوسكىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار ئوز قوماندانلىدىن بىرەر پارچە يول خېتى ئېلىشى، كوزلىگەن جايىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن يول خېتىنى يەرلىك ئاقساقاللارغا كورسىتىشى كېرەك ئىكەن. بىر جەڭچىنى ئوز يۇرتىغا يوتكەپ قويۇشمۇ بىر خىل مۇكاپات ھىساپلىنىدىكەن.

قەشقەر ئارمىيىسىدە ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقان بارلىق ھەربىلەر ھوكۇمەتتىن بىر يۇرۇش ھەربى كىيىم ئالىدىكەن. بۇ جەھەتتىكى تەپسىلى ئەھۋال توۋەندىكىچە:

سەرۋازلار مىس توگمىلىك، قوش پەشلىك قىزىل تون كىيىدىكەن. بۇنداق ھەربى كىيىمنىڭ موروسىگە پاگون ئورنىدا خىلمۇ خىل رەڭلەردە يۇلتۇز كەشتىلەنگەن ئىكەن. بىر قىسىم سەرۋازلارنىڭ رەڭگارەڭ ئوزۇن تون كىيىۋالغانلىغىنى، يەنە بەزىلىرىنىڭ ئادەتتىكى تون كىيىۋالغانلىغىنى كوردۇق. ئازساندىكى سەرۋازلار تۇرك ئەسكەرلىرى فورمىسىدا قېلىن رەختتىن تىكىلىپ قىزىل جىيەك تۇتۇلغان قارا پەشمەت ۋە قىزىل جىيەك تۇتۇلغان قارا شىم كىيىۋاپتۇ. قالغان پىيادە ئەسكەرلەر قىزىل جىيەكلىك سېرىق تېرە پەشمەت (چامبا)① كىيىۋاپتۇ.

① بۇ سوزنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى "ساما" (بۇغا دىگەن مەنىدە) دىگەن سوزنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى بىلەن ئوخشاش بولغاچقا مەزمۇنىمۇ ئوخشاش بولسا كېرەك. چۇنكى ھىندىستاندا بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن چاپانلار ناھايىتى مەشھۇر. ـــ ئاپتوردىن.

ئۇلار باشلىرىغا رەڭگارەڭ كىگىزدىن ياكى قۇندۇز تېرىسىدىن پاپاخ كىيىدىكەن. ئۇلار ئۇچىسىغا ئاق كەشتىلىك كۆمۈش تۆگمە قادالغان ئۇزۇن تون كىيىپ، بىلىنى كەڭ چەم كەمەر بىلەن باغلىۋالىدىكەن ۋە كەمىرىگە ئوخشاش بىر خىل شەكىللىك بىر قانچە ھەمىيان ئېسىۋالىدىكەن. ئوك تەرىپىدىكى ھەمىيانغا يىپ-يىڭنە، بىگىز، قەلەمتۇراش قاتارلىق ئۇششاق-چۈششەك لازىمەتلىكلەر سېلىنىدىكەن. سول تەرىپىدىكى ھەمىيانغا تېرە خالتا قاپلانغان دورا قاچىلىغۇچ مۇڭگۈز، كاپسول خالتىسى، 3 دانە ئوقدان قاچىلىنىدىكەن. ھەر بىر ئوقدانغا 5 تال ئوق بولىدىكەن. يەنە مىلتىق ھېيى قاچىلانغان بىر مۇڭگۈزنىمۇ ئېسىۋالىدىكەن.

پىيادە ئەسكەرلەر، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە توپچى ئەسكەرلەر ھەممىسى باشلىرىغا بىر خىل پاپاخ كىيىدىكەن ئۇلارنىڭ بېلىگە باغلىغان كەمەرلىرىمۇ بىر خىل ئىكەن.

توپچى ئەسكەرلەر ئۇچىسىغا قارا چەكمەن ياكى موۋۇتتىن تىكىلگەن، موريلىرىگە قىزىل يۇلتۇزلۇق پاگون قادالغان ھەربى تون كىيىدىكەن.

ئاتلىق ئەسكەرلەر گۇلاۋك چىت، بەقەسەم، يىپەك ياكى بوز قاتارلىق ھەرخىل رەخلەردىن تىكىلگەن ھەربى تون كىيىدىكەن. كىيىملىرىنىڭ پېشىنى خۇرۇم چامبا ياكى گېلەفى شىملىرىنىڭ ئىچىگە تېقىۋالىدىكەن.

توپچىلار مەيلى خەنزۇ ياكى تۇڭگان بولسۇن، ھەر خىل رەڭلىك بوز رەخلەردىن، ئاساسەن كۇلرەڭ بوز رەختىن تىكىلگەن ھەربى تون كىيىدىكەن.

بۇ ئەسكەرلەرنىڭ كوپچىلىگى باشلىرىغا بىر ئۇچى قويۇپ بېرىلگەن ماتا لۇڭگىلەرنى ئورىۋالىدىكەن. توپچىلار پۇتلىرىغا كوك پايپاق ۋە قېلىن چەملىك خەي كىيىۋالى-

دىكەن. پىيادە ئەسكەرلەر، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە توپچى ئەسكەرلەر ئايالقلىرىغا خۇرۇمدىن تىكىلگەن ئارا پاشىنىلىق بەتىنكە كىيىۋالدىكەن.

بىر قۇر ھەربى كىيىمنىڭ ئىشلىتىلىش سۇرۇگى بىر يىلدىن ئىككى يىلغىچە، چامبىلارنىڭ بولسا يېرىم يىل، ئايالقلارنىڭ بولسا 4 ئاي ئىكەن. ھەر يىلى بىر قۇردىن كويىنەك-تامبال تارقىتىلىدىكەن. ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم جۇۋا تارقىتىلىدىكەن. ئاتلىق قىسىملارغا يىلدا ئىككى قۇر ھەربى كىيىم تارقىتىلىدىكەن. ئات ۋە ئىگەر-جابدۇقلار دولەتتىن تارقىتىلىدىكەن ھەمدە ئۇنى ئومۇر بويى ئىشلىتىشكە بولىدىكەن. ئەمىلىيەتتە بەلگىلىمە بويىچە تارقىتىشقا تېگىشلىك بۇيۇملار تولۇق تارقىتىلمىغانلىقتىن، ئەسكەرلەر دائىم دىگۇدەك يېلىك-يالڭاچ يۇرۇشىدىكەن.

ياقۇپبەگ ئوزىنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرىنى مىلتىق بىلەن، ئاتلىق ئەسكەرلەرنى بولسا كارابىن مىلتىق ۋە قىلىچلار بىلەن، ئاتلىق تۈڭگان ئەسكەرلەرنى ئۇزۇن نەيزىلەر بىلەن قۇراللاندۇرغان. توپچى ئەسكەرلەرنى قىلىچ بىلەن، توپچى قىسمىنىڭ ساقچىلىرىنى مىلتىق بىلەن قوراللاندۇرغان ئىكەن. توپ كوتىرىدىغان خەنزۇلار بىلەن تۈڭگانلار توپقىلا مەسئۇل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ساقچىلىرى مىلتىق بىلەن قوراللاندۇرۇلغان ئىكەن. ئوفىتسېرلەرنىڭ ئىچىدىكى يۈز بېشىدىن توۋەن دەرىجىلىكلەرنىڭ ھەممىسى قىلىچ تۇتىدىكەن، بەزىبىر چاغلاردا ناگانمۇ تۇتىدىكەن.

ياقۇپبەگ قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر ھەر خىل كالىبىرلىق، چاقماقلىق بەردەنگىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇن-قىسقا مىلتىقلار بىلەن قوراللاندۇرۇلغان. بۇ مىلتىقلار ياقۇپبەگنىڭ باشقا مىلتىقلىرىغا ئوخشاش كىچىك كالىبىرلىق ئىكەن.

قارىغا ئېلىشقا ئاسان بولىسۇن ئۈچۈن، بۇ ملىتقىلارغا خەنزۇلارنىڭ پىرىنسىل-مۇشكىلىرى (قارىغا ئېلىش ئەسۋاپ-لىرى ــ ت) ئورنىتىلغان، شۇنىڭدەك سۇمبە ئورنىتىلغانلىقتىن، بۇ ملىتقىلار ناھايىتى ئېغىر ئىكەن.

بىرمۇنچە ملىتقىلارنىڭ ستۇولىدىكى ساي سىزىغى پەقەت بىر نەچچە تال تۈز سىزىقتىنلا ئىبارەت بولغاچقا، ئوق سالغاندا ئوقنى سۇمبە بىلەن ئىتتىرىشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ ملىتىق بىلەن 200 قەدەم ئارىلىقتىكى نەرسىلەرنى سوقۇۋەتكىلى بولىدىكەن. ئۇنىڭدىن ئېتىلغان ئوق بەزىدە 1000 قەدەم نېرىغا بارالايدىكەن. بۇ ملىتقىلارنىڭ كەمچىلىگى شۇكى، ئۇلارنى بەتلەش قىيىن بولۇپ، ئېتىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇنى چۈۋۈپ قايتىدىن تازىلاشقا توغرا كېلىدىكەن، ئوقنىڭ يېتىش ئارىلىغى قىسقا، دەللىگى ناچار ئىكەن.

تەپكىلىك ملىتقىلار سىلىق ستۇۋۇلۇق ملىتىق ۋە تۈركىلەنكا ملىتقىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ قورال ياقۇپبەگ ئارمىيىسىدە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بىر كورگەن ملىتقلار ئېچىدە، ئىنفىۋاد شەكىللىك تۈركىلەنكا ملىتقىتىن ئۈزۈن نەيزىلىك 8.000ى بولۇپ، ئۇستىگە "Tower 1864"① دىگەن خەت ئويۇلغان. بەزىلىرىگە "1867" دىگەن رەقەم سىلىنغان. خېلى نۇرغۇن ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە بىر قانچە "تابور" پىيادە ئەسكەرلەر مۇشۇ ملىتقىلار بىلەن قورال-لانىدۇرۇلۇپتۇ. ياقۇپبەگ بۇ قورالىلارنى بىر قانچە يىل ئىلگىرى ھىندىستاندىن سېتىۋالغان ئىكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا تەپكىلىك ملىتقىلار مۇنداق ئىككى

---

① ئېھتىمال، ئاپتۇر بۇ يەردە، "Tower" (لوندون مۇنارىسى دىگەن مەنىدە) دەپ يازماقچى بولغان بولسا كېرەك ــ ئىنگلىزچە تەرجىمانىدىن.

تۇرگە بولۇنىدىكەن:

1. چەتئەللەردە ئىشلەنگەن تاق ۋە قوش ستۇوللۇق ئوۋ مىلتىقلىرى. بۇ مىلتىقلارنىڭ كوپچىلىگىگە "Joseph Browngand son. London" دېگەن خەتلەر ئويۇلغان، يەنە بىر قىسىم مىلتىقلار روسىيەنىڭ تۇلادىكى زاۋۇتىدىن ئالدۇرۇلغان؛

2. شۇ يەرنىڭ ئوزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان تەپكىلىك تۇركىلەنكا مىلتىقلار ئىكەن.

بۇ ئىككى خىل مىلتىقنىڭ سانى ئانچە كوپ بولمىسمۇ، ئەمما ئېنىق سانى ھەقىقىدە بىر نېمە دېيىش قىيىن. شۇ يەرنىڭ ئوزىدە ئىشلەنگەن قوش ستۇوللۇق مىلتىقنىڭ پىرىتسىلى 600 قەدەم ئارىلىققا تەڭشەپ ياسالغان ئىكەن.

شۇ يەرنىڭ ئوزىدىكى زاۋۇتلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان تەپكىلىك مىلتىقلار مۇنداق ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى ئىنفيۇلد ئۇسخىسىدىكى مىلتىقلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن؛ يەنە بىر خىلىدىكىسى ستۇوللىدا بىر نەچچە تال ساي سىزىغى بولغان بەردەڭگى مىلتىق بولۇپ، بۇ ئۇسخىدىكى مىلتىقلار روسىيە ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ بەردەڭگىلىرىگە ئوخشاش قىسقا مىلتىقلار ئىكەن.

بۇ ئىككى خىل مىلتىق ناھايىتى قوپال بولىسمۇ، لېكىن پۇختا ئىشلەنگەن، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ قىسقا ئارىلىقىتىكى تېگىش دەللىگى ناھايىتى يۇقۇرى ئىكەن. بۇنداق مىلتىقنىڭ كالىبىرى 3/5 ۋېرشوك كېلىدىكەن. بۇ مىلتىقنىڭ ئۇزۇنلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 10 قاداق، قىسقىلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 7 قاداققىچە كېلىدىكەن. بۇخىل مىلتىقلارنىڭ ئۇچىغا نەيزە ئورنىتىلمىغان بولىسمۇ، لېكىن سۇمبە ۋە پىرىتسىل ئورنىتىلغان. بۇ مىلتىقنىڭ پايىنگى شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئىشلەنگەنكى، پايىنەكنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى بىرتال ھەركەتچان ياغاچ پارچىسى ئىچىگە مىلتىق مېيى ۋە لاتا قاچىلىغىلى بولىدىكەن. ستۇوللىنىڭ

ئۇچىغا ملتىق ياسغۇچى ئۇستىنىڭ نامى تۇرك يېزىغىدا ئويۇپ قويۇلغان.

بىزنىڭ ئىگەللىگەن ئاخباراتىمىزغا قارىغاندا، 1871 - يىلى ياقۇپبەگ ئوز قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرگە كەينىدىن ئوقلىنىدىغان ملتىقتىن 400 تال تارقىتىپ بېرىشنى پىلانلىغان ئىكەن. بۇ ملتىقلارنىڭ بىر قىسمى تارقىتىلىپتۇ. يەنە بىر قىسمى يەرگەندە ساقلىنىۋېتىپتۇ.

بۇ قوراللارنىڭ ئىچىدە، 2·200 تال ملتىق، 3 قاداقلىق ئوق يەيدىغان 8 دانە توپ (كەينىدىن ئوقلىنىدىغىنى 4، ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغىنى 4) تەخمىنەن ئىككى يىل ئىلگىرى بىرىنچى تۇركۇمدە ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلگەن ئىكەن. بىز قەشقەردە قەشقەر ھاكىمى ئالدىراج دادخانىڭ ساقچىلىرى قولىدا مۇشۇنداق كەينىدىن ئوقلىنىدىغان ملتىقنى كورگەن ئىدۇق. كورلىدا بولسا بىز ئىنفىيۇلد نۇسخىسىدىكى ملتىقلاردىن ئوزگەرتىپ ياسالغان سىندىي نۇسخىسىدىكى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان ملتىقلارنى كوردۇق. بۇ ملتىقلارنىڭ ستۇولىدا 3 تال ساي سىزىقى بار بولۇپ، بۇلارغا 3 قىرلىق نەيزە ئورنىتىلىپتۇ. بىز يەنە مۇشۇ قوراللار سېستىمىسىغا كىرىدىغان بولسىمۇ، لېكىن فرانسۇز نەيزىسى بېكىتىلگەن ياكى شاسىپوت (Shassepot) پاتىنتلىق تۇركىلەنكا ملتىقىغا خاس نەيزە بېكىتىلگەن باشقا بىر يېڭى خىلدىكى قوراللىنىمۇ ئۇچراتتۇق①.

① فرانسۇزلار بىلەن ئىنگلىزلار 1867 - يىلى سىندىي سېستىمىسىنى ۋاقىتلىق قوللانغان. ئۇلار بۇ ملتىقنىڭ زاتتۇۋۇرىنى ئازراق ئوزگەرتىپ، ئۇيۇقچە قىلىپ ئىشلەپ چىققان ئىدى. شاسىپوت (Chassepot) — فرانسىيىلىك قورال - ياراق مۇتەخەسسىسى — ئاپتوردىن ۋە ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە تەرجىماندىن.

بىز قەشقەرىيەدە كورگەن سىندىڭ نۇسخىسىدىكى تۇركىلەنكا مىلىتىقىنىڭ ئوقى بوكسىر ـ ھېنرى (Boxer - Henry) قائىدىسى بويىچە پىستان ئارقىلىق ئوت ئالىدىكەن. بىز بۇنداق ئوقنىڭ ئەۋرىشكىسىنى تاشكەنتكە ئەۋەتىپ بەردۇق.

سىندىڭ نۇسخىسىدىكى مىلىتقلاردىن باشقا مىلىتقلارنىڭ ۋاتوۋورىدا جەز قايتۇرغۇچ يوق ئىكەن. ياقۇپبەگ ئوزنىگە زوروۇر ئېھتىياجلىق مىخانىكىلىق ئۇسكۇنىلەردىن بىر تۈركۈمنى سېتىۋالغان ۋە بۇ ئۇسكۇنىلەرنى يەرلىك زاۋۇتلاردا ئىشلەتكەن تۈركىلەنكا مىلىتقلارغا ئورناتقان ئىكەن، مەن بۇنداق بەردەڭگى مىلىتقلاردىن بىرنى كوردۇم. مىلتىق ناھايىتى قوپال ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن جەز قايتۇرغۇچ بۇ مىلتىققا ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن جايلاشتۇرۇلغان. بىز بۇ قورالىلارنىڭ نەدە ياسالغانلىغىنى سورىغان ئىدۇق. ئۇلار بۇ مىلتىقلارنىڭ ئىستاھ بۇلدىن ئالدۇرۇلۇپ ئوزگەرتىپ ياسالغان ئىنفىيۇلد نۇسخىسىدىكى مىلتىقلار ۋە كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلار ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇلار يەنە بۇ قوراللارنىڭ تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىزنىڭ ياقۇپبەگ ـ نىڭ تۈركىستانىنى قوغدىشىنى قوللىغانلىغىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغانلىغىنى ئېيتىپ بەردى. بىز يەنە تېخىمۇ ئىشەنچىلىك بولغان بۇنداق بىر خەۋەر ـ نىمۇ ئاڭلىدۇق: ياقۇپبەگ تۈركىيىدە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئەلچىسى سەئىدياقۇپ ئىشان خوجىغا① 12.000 دانە

① سەئىد ياقۇپ ئىشان غوجا ـ ياقۇپبەگنىڭ ئىنىسى، ـ مۇھەررىردىن.

تۇركىلەنكا مىلتىق ۋە بىر قىسىم توپ-زەمبىرەك سېتىۋېلىپ ئەۋەتىپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغان. ئۇلار خوجىغا بۇ قوراللارنى قەيەردىن ئېلىش توغرىسىدا بىرەر ئېنىق يوليورۇق بېرىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن ئىكەن، كېيىن بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئېنىق بۇيرۇق بىر ئىشتىن خەۋەر تاپتۇقكى، ئۇلار خوجا ئىستامبۇلدا 6.000 تال تۇركىلەنكا مىلتىق ۋە 6 دانە زەمبىرەك تاپشۇرۇۋالغان (بۇلارنى نەدىن تاپشۇرۇۋالغانلىقى ئېنىق ئەمەس). ئاندىن بۇ قوراللارنى ئېلىپ ھىندىستان ئارقىلىق قەشقەرغە قايتقان. يېنىدىكى پۇل يەتمىگەنلىكتىن، قالغان 6.000 تال تۇركىلەنكا مىلتىقنى تاپشۇرۇپ ئالالماپتۇ. 1875-يىلى ئۇلار خوجا تىبەتكە كەلگەندە توسۇۋېلىنغان. تىبەت يەرلىك ھوكۇمىتى ئۇنىڭدىن قورال-ياراقلار ئۈچۈن 30 يامبۇ تاموژنا بېجى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. ئۇلار خوجا ئوزى تىبەتتە قېلىپ، ئىمايىل ئەپەندىنى تاموژنا بېجى جايلاپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەرغە ماڭدۇرغان. ياقۇبېگ ئۇلار خوجىنىڭ ۋە مىلتىق-زەمبىرەكلەرنىڭ توسۇلۇپ قالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىشى بىلەنلا سودىگەرلەردىن 30 يامبۇ جايلاپ دەرھال ئۇلار خوجىغا ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياقۇبېگ يەنە بىر قىسىم پۇل يىغىپ، ئىمايىل ئەپەندى ئارقىلىق ئۇلار خوجىغا ئەۋەتىپ، بۇ پۇلنى ئىستامبۇلدا قەپقالغان مىلتىقلار ئۈچۈن تاپشۇرۇشنى تاپىلىغان. ئۇلار خوجا سېتىۋالغان مىلتىقلارنىڭ بىر قىسمى كەيىندىن ئوقلىنىدىغان، يەنە بىر قىسمى ئاغزىدىن ئوقلىنىغان مىلتىقلار ئىكەن.

بىر يۇقۇرىدا، ياقۇپبەگنىڭ قولىدىكى ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلارنىڭ ھەممىسى 4.000 تال ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق. ئۇشان خوجا سېيتۇپلىپ كەلگەن مىلتىقلارمۇ، ئىھتىمال، شۇنىڭ ئىچىدە بولسا كېرەك. گەرچە مېنىڭ قولۇمدا بۇ ھەقتە بەزىبىر ئاخبارا تلار بولسىمۇ، ئەمما، ئىنگلىزلارنىڭ ياقۇپبەگنى ئوزگەرتىلگەن قوراللار بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە تەمىنلىگەنلىگى ئۇستىدە تېخى ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمەن. يېقىندا تۇركىيە قوشۇنلىرى ھېنرى - مارتىنى سېستېمىسىدىكى قوراللارنى ئىشلەتمەكچى بولۇۋاتىپتۇ. بەلكىم ئۇلار سىندې نۇسخىسىدىكى تۇركىلەنكا مىلتىقلارنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىشنى ئويلاۋاتقان بولسا كېرەك. شۇڭا ئۇلار بۇ قوراللارنىڭ بىر قىسمىنى ياقۇپبەگكە سېتىپ بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدەك ھىندىستانىدىكى ئىنگلىزلار ئوزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى سىندې نۇسخىسىدىكى تۇركىلەنكا مىلتىقلار بىلەن قوراللاندۇرماقتا. ئۇلار ھىلىمۇ مۇشۇنداق تۇركىلەنكا مىلتىقلارنى داۋاملىق ئىشلەپچىقارماقتا. تۇركىيە قوشۇنلىرىنىڭ خېلى زور بىر قىسمى ھېلىغىچە تەپىكىلىك مىلتىقلارنى ھەتتا چاقماقلىق بەردەڭگى① مىلتىقلارنى ئىشلىتىۋاتقان شارائىتتا، ئوزلىرىنىڭ ئارقىدىن ئوقلىنىدىغان

① مەن 1875 - يىلى 3 - ئايدا تۇركىيىنىڭ ۋولوڭ، سالونىكا پورتلىرىنى زىيارەت قىلىۋېتىپ، تەپكىلىك بەردەڭگى مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان 100 دەك ئوسكەرنى كوردۇم، سالونىكىدا بولسا كونىراپ ئەبجىقى چىققان چاقماقلىق بەردەڭگى مىلتىقلارنى ئوتۇپ پوستا تۇرغان قاراۋوللارنى كوردۇم — ئاپتوردىن.

مىلتىقلىرىنى ياقۇپبەگكە سېتىپ بېرىشنى خالايدىغانلىقىغا ئىشىنىش ھەققەتەنمۇ قىيىن. ھالبۇكى، ئىنگلىزلارنىڭ ياقۇپبەگنى تۈركىلەنكا مىلتىقلار بىلەن تەمىنلەۋاتقانلىقىغا دائىر بۇ راستە ئاخباراتلارنى تېخى ئىگەللىيەلمىدۇق. ئەنگلىيە سودا ۋەكىلى شاۋ بىلەن ئەلچىلەر ئومىگىدىكى فىرىسىقا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ قەشقەرىيەگە كەلگەنىدە ياقۇپبەگكە بىر قانچە يۈز تال تۈركىلەنكا مىلتىق، ناگان ۋە بىر قىسىم ئوقدان ئەۋرىشكىلىرىنى سوغا-سالام ئورنىدا ھەدىيە قىلغانلىقىنى بىلمىز، ئەمما قەشقەرىيەنىڭ دىپلوماتىك ۋەكىلى ئىشان خوجىنىڭ لوندونىدا تۇرغان مەزگىلدە نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپالمىدۇق. ياقۇپبەگنى قوراللىنىدۇرۇش ئۈچۈن تەمىنلىگەنلەر زادى قايسى تەرەپ، ئىنگلىزلارمۇ ياكى تۈركىلەرمۇ ۋە ياكى ھەر ئىككىلا تەرەپمۇ؟ بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، تېخىمۇ تەپسىلى ئاخباراتلارنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ كېلىندۇ.

بۇنىڭ سىرتىدا، مەن يەنە گۇمانلىنىشقا بولمايدىغان مۇنداق بىر پاكىتنى قوشۇمچە قىلماقچىمەن. ئۇ بولسىمۇ قەشقەرىيە بىلەن بولغان قورال-ياراق سودىسىنىڭ تا ھازىرغىچە داۋاملىشىۋاتقانلىقىدۇر.

1876-يىل 23-دېكابىر (1877-يىل 4-يانۋار) بىز كۇچا بىلەن باي ئارىلىغىدىكى يولدا كېتىۋېتىپ، بايدىن بىر بېكەت نېرىدىكى يول ئۈستىدە توت-بەشتىن ئات قوشۇلغان 5 ھارۋىدا توشۇلۇپ كېتىۋاتقان تۈركىلەنكا مىلتىقلارنى كوردۇق. بۇ قوراللار توقسۇن قورغىنىدىكى ئەسكەر

كەرلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدىكەن.

7 - مارت (19 - مارت) كۈنى، بىز كورلا بىلەن قەشقەر ئارىلىغىدىكى يېڭىئاۋات كەنتىدە 20 توگىلىك بىر كارۋاننى ئۇچراتتۇق. بۇ كارۋانىدىكى 10 توگىنىڭ ھەر بىرىگە ئىككىدىن ئۈزۈن ياغاچ ساندۇق ئارتىلغان بولۇپ، بۇ ساندۇقلارغا قورال - ياراق قاچىلىنىپتۇ. يەنە ئىككى توگىگە ئارتىلغان ساندۇقلارغا 4 دانە توپ قاچىلىنىپتۇ. بۇلار، ئىھتىمال، 3 قاداقلىق ئوق چۈشىدىغان، ئارقىسىدىن ئوقلىنىدىغان توپلار بولسا كېرەك. بىز يۈقۈرىدا، ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ خىلدىكى 6 توپ بىلەن قوراللانغان بىر توپخانىسىنىڭ بارلىغىنى ئېيتىپ ئوتكەن ئىدۇق. ھىلىقى توگىلەردىن ئىككىسىگە بۇ توپلارنىڭ چاقلىرى ئارتىلغان. قالغان 4 توگىنىڭ ھەربىرىگە بىر ساندۇقتىن ئوق - دورا ئارتىلغان. يەنە ئىككى توگىگە ھىلىقى 4 توپنىڭ جازىلىرى ئارتىلغان. قالغان 4 توگىگە ناھايىتى پۇختا تېڭىلغان كىچىك - كىچىك 16 دانە ئوق - دورا ساندۇغى ئارتىلغان. بىز كورگەن ھىلىقى ھارۋىلار ۋە توگە كارۋانلىرىنىڭ ھەممىسى يەركەندىكى قۇرخانىدىن① يولغا چىقىقان ئىكەن. توقسۇننىڭ ھاكىمى ئىسلامبەگ بىزگە 1875 - يىل ئاخىرىدا ئوزىنىڭ تىبەتتىن 780 ساندۇق توپ ئوقى ۋە مىلتىق ئوقىنى توشۇپ كەلگەنلىگى، بۇلارنىڭ ھازىر يەركەندە ساقلىنىۋاتقانلىغىنى ئېيتىپ بەردى. شۇ چاغدا بۇ ھاكىم بىلەن جەمى 36 ئاتلىق ئەسكەر ۋە خېچىر ھەيدىگۈچى 40 ئادەم بىللە بارغان ئىكەن. يول ئازاۋى بىلەن 2 ئادەم ئولگەن، 76 خېچىر چىقىم بولغان ئىكەن. ئىسلامبەگنىڭ ئېيتىشىچە،

① قۇرخانە - ئوق - دورا ساقلىنىدىغان جاي - مۇھەررىردىن.

تۇركلەر بۇ ھەربى ئەشيالارنى ئستامبۇلدىن ھندستانغا توشۇپ بەرگەن. ئاندىن ئنگلىزلار ئۇنى ياقۇپبەگكە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئكەن.

تىبەتتە (لاداق ئەمەسمكىن؟) ئسلامبەگ ئەنگلىيە ۋەكىلىگە 3 ياەبۇ پارا بەرگەنگە قەدەر ئنگلىزلارنىڭ قاتتىق بېسىمىغا ئۇچرىغان. ئۇلار لاداقتىن يەركەنگىچە 36 كۈن يول يۈرگەن.

تۇچتىن ياسالغان قوراللار ئچىدە (بەلكىم، پولاتتىن ياسالغان قوراللار بولسا كېرەك ــ مۇھەررىددىن) قىلىچنىڭ سۇپىتى بەك ناچار بولسىمۇ، لېكىن، ناھايىتى كوركەم. ئەسكەرلەرنىڭ قوللىرىدىكى قىلىچلارنىڭ كوپىنچىسى شۇ جاينىڭ ئۇزدە ئىشلەنگەن، لېكىن بىز يەنە ھندستاندىن ئىمپورت قىلىنغان بەزىبىر قىلىچلارنمۇ كوردۇق.

بىز يۇقۇرىدا قەشقەرىيە قوشۇنىدىكى ئوفىتسېرلارنىڭ قولىدا مىلتىق ۋە قىلىچتىن باشقا يەنە ناگانمۇ بار ئىكەنلىگىنى سوزلەپ ئوتكەن ئىدۇق. ئۇلاردىكى ناگانلار پۇتۇنلەي ئالتە ئاتار تاپانچىلار ئىكەن. باشقا تاپانچىلار بەكمۇ سۇپەتسىز بولغاچقا، بۇ ھەقتە ئالاھىدە توختىلىپ ئولتۇرمايمەن. لېكىن تاپانچىلار توغرىسىدا شۇنى ئېيتىپ ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇكى، قەشقەرىيەدىكى تاپانچىلارنىڭ سانى چەكلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۇزلۇكسىز كوپەيىپ بېرىۋاتىدۇ. بۇ، بىر تەرەپتىن ياقۇپبەگنىڭ تىرىشچانلىغىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر بىر يۇز بېشىنىڭ تاپانچىغا ئېرىشىش ئارزۇسىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىغىدىندۇر. بۇنداق تاپانچىلارنىڭ كولت (Colt) ۋە لېفاشاۋ (Lefauchaux) نۇسخىسىدىكىلىرى كوپرەك ئۇچرايدۇ. بىز كورگەن كېيىنكى

بىر تۆسخىسىدىكى تاپانچا ئوقى يېتىشمىگەنلىگى ياكى زاپچاسلىرى ئاسان بۇزۇلۇپ قالىدىغانلىقى ئۈچۈن، كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىۋېتىۋ.

قەشقەرىيە قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ماۋاش ۋە ئوزۇق-تۈلۈك بىلەن تەمىنلىنىشىدە ئېنىق بىر بەلگىلىمە يولغانلىقتىن، نورمالسىز ئەھۋاللار بار ئىكەن. ھەربىي قىسىملارغا تارقىتىلىدىغان ماۋاشنىڭ مىقدارى ھەربىي قىسىمنىڭ ھەربىي يۇرۇش قىلغانلىقى ياكى شەھەرلەردىكى گەزەرمىلەردە تۇرۇۋاتقانلىقى ۋە ياكى ئالدىنقى قاراۋۇلخانىلاردا تۇرۇۋاتقانلىغا قاراپ پەرقلىنىدىكەن. لېكىن ئاساسلىقى ياقۇپبەگنىڭ قولىدىكى ۋاپاس پۇلىنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدىكەن.

ئەسكەرلەر ماۋاشىنىڭ ئاز-كۆپلۈگى بۇ قىسىملارنىڭ دولەتتىن تەمىنلىنىدىغانلىقى ياكى شەخسلەر تەرىپىدىن تەمىنلىنىدىغانلىغا قاراپ بەلگىلىنىدىكەن. شەخسلەردىن تەمىنلىنىدىغان قىسىملارنىڭ ماۋاشى ناھايىتى تۆۋەن بولىدىكەن.

ۋەزىيەت ياخشىراق بولغان شارائىتتا، ھەربىلەرنىڭ ماۋاشى تۆۋەندىكى ئولچەم بويىچە تارقىتىلىدىكەن: ھەربىر ئاددى جەڭچىگە ھەر ئايدا 3 تەڭگىدىن 15 تەڭگىچە ماۋاش بېرىلىدىكەن: بىر دابىشىغا ھەر ئايدا 20 تەڭگە، بىر پەنجىبىشىغا ھەر ئايدا 25 تەڭگە ماۋاش بېرىلىدىكەن، يۈز بېشى ۋە پانساتلارغا بېرىلىدىغان ماۋاش ياقۇپبەگ تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىكەن. بۇ ماۋاش ئۈچۈن، يىغۇبلىنغان يەر بېجىغا قاراپ ماددى بۇيۇم ياكى نەق پۇل تارقىتىلىدىكەن. بىر يۈز بېشىنىڭ ئايلىق خىراجىتى 300 تەڭگە بېتىدىكەن. توپچى ئەسكەرلەرنىڭ ماۋاشى يۇقۇرىراق ئىكەن.

ئوز ئىختىيارلىغى بىلەن ھەربىگە كىرگەن نۇرغۇن ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ماتاشىمۇ ياقۇيمەگ تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىكەن.

قەشقەرىيە قوشۇنىنىڭ يىمەك بىلەن تەمىنلىنىشى بىر قانچە خىل بولۇپ، بۇ جەھەتتە قوش تەمىنلىنىش تۇزۇمى يولغا قويۇلىدىكەن.

1. ھەر كۈنى ھەر بىر ئەسكەرگە ئىككىدىن نان (ئىغىرلىغى تەخمىنەن 1 يېرىم قاداق) ۋە ھەربىي بولۇملەر بويىچە بىر قانچە ئادەمگە بىر لىگەندىن پولو بېرىلىدىكەن. ھەر ئايدا ھەر بىر جەڭچىگە بىر قاداقتىن چاي تارقىتىلىدىكەن.

2. ھەر ئايدا ھەر بىر ئەسكەرگە ئىككى چارەك (32 قاداق)تىن ئۇن، بىر چارەك (16 قاداق)تىن دان، ۋە بىر-ئىككى چارەكتىن گوش بېرىلىدىكەن①.

ئەسكەرلەرگە بولۇپمۇ بالا-چاقىلىق ئەسكەرلەرگە بەزى چاغلاردا ماددى نەرسىلەر بېرىلمەي، بىر پارچە يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلىدىكەن. ئۇلار 15 چارەك دانلىق ئاشلىقنى ئۇرۇق قىلىپ يەر تېرىيدىكەن. يەرگە ئىگە بولغان ئەسكەرلەر ئوز يېرىنى ئوزى تېرىيالمىسا، يەردىن چىقىدىغان ئاشلىقنىڭ يېرىمىغا يەنى 80 چارەك ئاشلىققا ئىگە بولىدىكەن. پەقەت ئاز ساندىكى ناھايىتى نامرات جەڭچىلەرنىڭ ئائىلە-تاۋابىاتلىرىلا دولەتتىن قوشۇمچە يارىدەم ئالىدىكەن.

بۇنداق ئائىلىلەرنىڭ دولەتتىن ئالىدىغان قوشۇمچە

① 16 قاداق ياكى 32 قاداق گوش بولسا كېرەك—مۇھەررىردىن.

ياردىمى 100 چارەك يېڭى ئاشلىقتىن ئېشىپ كەتمەيدىغان كەن. بۇنداقتا بىر ئائىلىنىڭ ھەر بىر ئەزاسىغا ھەر ئايدا ئىككى چارەكتىن ئۇن، بىر چارەكتىن داندىلىق ئاشلىق تېگىدىكەن. كەمبەغەل ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلىسى ۋە ئاتا-ئانىسى بارلىق باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ ياساقلاردىن ئازات قىلىنىدىكەن.

ھەربىي قىسىمنىڭ ئاتلىرى ئىشلىتىلمىگەن چاغلاردا، كۈنىگە ھەر 3 ئات ئۈچۈن ئىككى باغدىن بېدە ۋە بىر تاغاردىن سامان بېرىلىدىكەن. ھەر ئاتقا ھەر يىلى 50 چارەكتىن بوغۇز بېرىلىدىكەن. ھەربىي يۇرۇش قىلىۋاتقان مەزگىلدە، ھەر بىر ئات ئۈچۈن كۈنىگە ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە 3 - 4 باغ بېدە ياكى قۇرۇق چوپ، 4 جىڭدىن (تەخمىنەن 10 قاداقتىن) بوغۇز بېرىلىدىكەن. چوڭ قوشۇن چوللەردە يۇرۇش قىلغاندا، ھەر بىر ئاتنىڭ يېيىدىغان بوغۇزى 10 قاداقتىن 7 يېرىم قاداققا چۈشۈپ قالىدىكەن. بۇ چاغلاردا ئاتلارغا بېدە ئورنىدا پىچان، چىغ ياكى سامان بېرىلىدىكەن. ئۇلار ئات بوغۇزى ئۈچۈن كوپ مىقداردا كومپە قوناق ئىشلىتىدىكەن. ئۇنىڭ سىرتىدا، زاغرا ۋە ئارپىمۇ ئىشلىتىدىكەن.

ۋەزىيەت ئۆڭۈشلۇق بولغان شارائىتتا، قەشقەرىيە ئەسكەرلىرىگە تۇۋەندىكىدەك كىيىم-كېچەك تارقىتىپ بېرىلىدىكەن: ھەر يىلى ھەر بىر ئەسكەرگە بىر قۇردىن چىت كوينەك-تامبال، بىر قۇردىن يالاڭ چاپان، بىر قۇردىن تون، بوزدىن تىكىلگەن بىر قۇر ئۇزۇن چاپان، 2 قۇر خۇرۇم چامبا، بىر-ئىككى كىشىلىك بەتىنكە، بىر-ئىككى قۇردىن ئىچ كىيىم تارقىتىپ بېرىلىدىكەن.

ئەسكەرلەرگە ھەر ئىككى يىلدا بىردىن جۇۋا تارقىتىلىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە يەنە قورال، كەمەر ۋە ئۇلارنىڭ ئوزىگە كېرەكلىك قوشۇمچە بۇيۇملار، ئاتنىڭ ئىگەر-جابدۇقلىرىمۇ بار ئىكەن. ئات زادىلا ئىشلەتكىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كاردىن چىققان بولسا، يەڭگۈشلەپ بېرىلىدىكەن. قوشۇمچە يارەم پۇللار پانساتلاردىن يۇز بېشىلارنىڭ قولىغا ئوتۇپ، ئاندىن ھەرقايسى تارماق قاراۋۇلخانىلارغا تارقىتىلىدىكەن.

ھەر بىر پانسات سەركادىن ئاتلارنىڭ يەم-خەشىگى ئۇچۇن بەلگىلىك مىقداردا قوناق ئالىدىكەن. سەركار ھوجەيلىرى سىلىشتۇرۇپ كورۇپ ھساپنى بوققاندىن كېيىن، دەپتەرگە ئورنىتىدىكەن. پانساتلار قورال-ياراق ھەم جابدۇق-ئەسلىھەلەرنى قۇرخاندىن ئالىدىكەن. بۇنداق قۇرخانىلار قەشقەرىيەنىڭ چوڭ شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە بار ئىكەن.

قوشۇن كوزلەنگەن يەرگە بېرىپ مۇقىم ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، دولەت ئۇلارغا ماڭاش ھساۋىدا بېرىلىدىغان دانلىق ئاشلىق ئورنىغا دولەت ئىگىلىگىدىكى يەرلەردىن يەر تەقسىم قىلىپ بېرىدىكەن. ئەسكەرلەر بۇ يەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئوزلىرى تېرىيدىكەن. قالغان قىسمىنى مەدىكار يالالاپ تېرىتىدىكەن. خەنزۇ ئەسكەرلەر بۇنداق يەرلەرنى مەجبۇرى ئەمگەك قىلىپ ھەقسىز تېرىيدىكەن. پانساتلار ئوز ئەسكەرلىرىگە دولەت ئىگىلىگىدىكى يەرلەرنى بولۇپ بەرگەنىڭ سىرتىدا، يەنە تاغلاردا بېقىلىۋاتقان پادىلاردىن ئات-ئۇلاق تەقسىم قىلىپمۇ بېرىدىكەن. پانساتلار ئوز يېنىدىكى خادىملارنىڭ مەيلى ئېتىز-ئېرىقلاردا ئىشلەيدىغىنى

بولسۇن، ياكى پادىچىلىق قىلىدىغانلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئايدا 3 سومدىن ھەق بېرىدىكەن.

ھەربىر پانساتنىڭ ئىلكىدە بىر قانچىدىن توگە، 10 دىن 15 كىچە ئات ۋە 5 ھارۋا بولىدىكەن.

بىر ياكى بىر قانچە كەنتنى پانسات، توقسابا ۋە بەگلەرگە كوتىرىگە بېرىپ، بۇنىڭ كىرىمى بىلەن بەلگىلىك ساندىكى قوشۇننى قامداش ــ قەشقەرىيەدە ئارمىيىنى تەمىنلەشنىڭ ئەڭ ئاددى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك چارىسى ئىكەن. قورال-ياراق ۋە بەزىدە كىيىم-كېچەكلەرنى دولەت بىر تۈتاش تارقاتقانلىقى سەرتىدا، بۇ قوشۇننى نەقىۋىل ياكى مادى نەرسىلەر بىلەن تولۇق تەمىنلەشكە مۇشۇ كەنتنى كوتىرىگە ئېلىپ ئىگىدارچىلىق قىلىدىغانلار مەسئۇل بولىدىكەن. مەسىلەن، ئۇلۇغچات قورغىنىدىكى توقسابا ئەنە شۇ چارىنى قوللىنىپتۇ. ئۇ روسىيىنىڭ پەرغانە ئولكىسىنىڭ چېگرىسىدىن تارتىپ قەشقەرىيەنىڭ بەزى تاغ ئېغىزلىرىغىچە بولغان پۈتۈن تاغلىق رايونغا مەسئۇل بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا 10 نەچچە كىچىك قاراۋۇلخانا بار ئىكەن.

بۇ توقسابا مۇشۇ قاراۋۇلخانىلاردىكى 700 دىن 800 گىچە ئاتلىق ئەسكەرنى قامداش ئۇچۇن، بۇ تاغلىق رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق قىرغىزلاردىن بىر خىل مۇقىم غەللە-پاراق يىغىۋالىدىكەن. قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، يەركەن ۋە باشقا جايلارنىڭ بەگلىرىمۇ ئوزلىرى باشقۇرۇۋاتقان ئولكىلەردە يۇقۇرقىدەك چارىنى قوللىنىپ، بەلگىلىك ساندىكى ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ھوددىگە ئالغان ئىكەن.

كىيىنكى چارىنى قوللىنىپ ئەسكەرلەرنى بېقىش، ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقانلار ئۇچۇن ناھايىتى مۇشەققەتلىك

ئىش. ئەسكەرلەر مۇقىم ماتاش ئالالمايدۇ، پەقەت خوجايىنلىرىنىڭ خالىغانچە بەرگەن سەدىقىسىگىلا تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىكەن. قوشۇندىكىلەر ماتاش ئالالمايدىغان ھەمىشە ئاچ-توق يۈرگەنلىكى ئۈستىگە، يەنە يەر تېرىشقا ئوخشاش خىل مۇ خىل ھەربىي نارەتلەرنى ئورۇنلاشقا مەجبۇر ئىكەن.

شەھەرلەردىكى ۋە تارقاق قاراۋۇلخانىلاردىكى ئەسكەرلەر گەزەرمىلەردە تۇرىدىكەن. بۇ گەزەرمىلەر قاتار-قاتار سېلىنغان كىچىك-كىچىك ئويلەر ئىكەن. ھەر بىر قاتار ئوي تام بىلەن قورشالغان، بۇنداق كورپۈس ئويلەرنىڭ ئەتراپىغا تېخىمۇ كىچىك ھوجرىلار سېلىنغان بولۇپ، ھەر بىر ھوجرىدا 10 دىن ئەسكەر تۇرىدىكەن. بەزى كورپۇسلار ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە بولۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەسكەرلەر بۇ ئويلەردە تۇرماستىن باشقا كورپۇسلاردا تۇرىدىكەن. كورپۇس ئويلەرنىڭ تازىلىغى ناھايىتى ياخشى ئىكەن. لېكىن تارقاق ئويلەر ھەم تار، ھەم كىچىك بولغاچقا، بۇ ئويلەرنىڭ تازىلىغى ناچار ئىكەن. ئائىلىلىكلەرنىڭ ئويلىرى ئالاھىدە قوغدىلىدىكەن، تەكلىپ قىلىنمىغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ كېرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدىكەن. قەشقەرىيە قوشۇنلىرىدا گەزەرمە تۇزۇمى قوللىنىلىشتىن ئىلگىرى، ئەسكەرلەر ھەم كىچىك، ھەم يۇقىرى بوز چېدىرلاردا تۇرغان ئىكەن. ھەر بىر چېدىردا 10 دىن ئەسكەر تۇرىدىكەن. كورلىدا بىر گەزەرمىنى كورۇشكە مۇۋاپىق بولدۇق. بۇ گەزەرمىدە ياقۇپبەگنىڭ خىللانغان قوشۇنىدىن 2500 دىن 3000 غىچە ئەسكەر تۇرىدىكەن. بۇ ئەسكەرلەر دىكابىر، يانۋار، فېۋرال ئايلىرىدىكى نوللىن تۇۋەن 10دىن 11 گىچە بولغان سوغاقتىمۇ ئەنە شۇنداق چېدىر-

لاردا تۇرۇۋېتىپتۇ. ئۇلارغا ئوت قالاپ ئىسىنىشقا ئوتۇن-ياغاچ بېرىلمەپتۇ، ئەسكەرلەرنىڭ كىيىملىرى يېلىڭ ئىكەن. ھەر بىر چېدىردىكى ئەسكەرلەر مىسىل (شال پالىكى) ئۈستىگە سېلىنغان كىگىزنى سېلىنچا، يەنە بىر كىگىزنى يېپىنچا قىلىپ ياتىدىكەن. جۈمە كۈنىدىن باشقا كۈنلەرنىڭ ھەممىسىدە، ئەسكەر ۋە ئوفىتسېرلار جىددى ھەربى تەلىم-تەربىيە بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇلار ھەر كۈنى سائەت 5 تىن 11 گىچە سەپكە تىزىلىپ مېڭىشنى مەشق قىلىدىكەن. ئاندىن ئۇلار قورال تۇتقان پېتى بىر-ئىككى سائەت ئىستروىيدا (سەپكە تىزىلىشتا) دىققەتتە تۇرغاندىن كېيىن غىزا يەيدىكەن. بەزى چاغلاردا تاماقتىن كېيىنمۇ ئەسكەرلەرگە ئىستروي مەشقى ئۇرۇنلاشتۇرۇلىدىكەن. لېكىن كوپ ھاللاردا ئەسكەرلەر خانلىق يەرلەردە، باغلاردا، ياكى كار-خانىلاردا ئىشلەيدىكەن ۋە ھەر خىل نارەتلەر (ئىچكى مەشغۇلاتلار)نى ئورۇنلايدىكەن. ئىختىيارى ھەركەت ۋاقتى يوق دېيەرلىك ئىكەن. ئەسكەرلەر گەزەرمىدىن سىرتقا چىقماقچى بولسا، يۇقۇرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ تەستىقىنى ئېلىشى شەرت ئىكەن. بارلىق ئەسكەرلەر جۈمە كۈنى جامە-خانىقالارغا بېرىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيدىكەن.

قەشقەرىيە قوشۇنىدىكى ئىنتىزام جازاسى قاماققا ئېلىش، كالتەكلەش ياكى قامچىلاش قاتارلىق جازالارنى ئوز ئىچىگە ئالىدىكەن.

جازالاش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئوفىتسېرلارنىڭ ھوقۇق چەكلىمىسى ھەققىدە ئېنىق بىر بەلگىلىمە يوق ئىكەن. بۇ ئىشنى ئۇلار پۈتۈنلەي ئوز خاھىشى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدىكەن. ھەربى سەپتە مەجبۇرىيەت ئوتەۋاتقان-

لاردىن بىرەر كىشى جىنايەتكە ياتقىنغان گۇنا قىلسا، قا-
زىلارنىڭ پەتىۋاسى ۋە شەرىەتنىڭ قائىدە-نىزاملىرى بو-
يىچە سوراقتا تارتىلىدىكەن. ئوغرىلىق قىلغانلارنى مسالغا
ئالساق، تۇنجى قېتىم ئوغرىلىق قىلغانلار قاماقتا ئېلىنىدد-
كەن، ئىككىنچى قېتىم ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ قولى بېغىشـ
دىن كېيىن تاشلىنىدىكەن، ئۈچىنچى قېتىم ئوغرىلىق قىلـ
غانلارغا ئولۇم جازاسى بېرىلىدىكەن.

كىشىلەر قەشقەرىيە ئۇستىدە ئومۇمىيۈزلۈك باشقىچە بىر خىل قاراشتا بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ئەملىيەتتە ئولۇم جازاسى بېرىلمىغان ئىشلار ناھايىتى ئاز ئىكەن. ئولۇم جازاسى ئومۇمەن دارغا ئېسىپ ئولتۇرۇش شەكلى بىلەن ئىجرا قىلىنىدىكەن. شەھەر-يېزىلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىگىگە ئاساسەن، شەھەر-يېزىلاردا مەلۇم سانداغا ئادەم ئولتۇرۇشكە يەتكىدەك ھەر خىل دار ياغاچلار ئورنىتىلغان بولۇپ، بۇ دارلار شەھەر ياكى چوڭراق يېزىلارغا كىرىشتە ئالدى بىلەن كىشىلەرنىڭ كوزىگە چېلىقىدىكەن.

مەن قەشقەرىيە ھەربىلىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى توغـ
رىسىدىكى بايانىمنى ئاياقلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمدا، يەرلىك كىشىلەر بىلەن ئوتكۈزۈلگەن سوھبەتلەردىن يېزىۋالغان بەزىبىر خاتىرىلىرىمنى بۇ يەردە تونۇشتۇرۇپ ئوتەكچىمەن.

بىر ئۇلۇغچات قورغىنىدا تۇرۇۋاتقىنىمىزدا، بىرگە ھەمرا بولغان مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەردىن بىرسى بىزگە ئۇزۇنىڭ خوتەنلىك ئىكەنلىگىنى، بۇنىڭدىن 7 يىل ئىلگىرى ھەجبۇرى ھالدا ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلىغى ۋە مۇشۇ يەتتە يىلدىن بۇيان ئۇلۇغچات قورغىنىدا تۇرۇۋاتقانلىغىنى سوزـ
لەپ بەردى. ئۇ يەنە ئائىلىسىنىڭ ھىلىمۇ خوتەندە تۇرۇۋاتـ

قانلىغى، ھەربى خىزمەت ئوتەۋاتقان مەزگىلدە ئوزىنىڭ بىر قېتىمىمۇ مائاش ئېلىپ باقمىغانلىغىنى ئېيىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيىتىشىچە، ئۇلۇغچاتتا تۇرۇۋاتقان قوشۇنلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەھۋالى مۇنداق ئىكەن: ھەركۈنى بىر كىشىگە ئەتىگەن ۋە كەچتە يېيىش ئۈچۈن ئىككىدىن نان بېرىلىدىكەن. كەچلىك تاماق ئۈچۈن ھەركۈنى 2 قوي سويۇلىدىكەن، بۇنىڭدىن بىرىنى توقسابا بىلەن يۇز بېشىلار يەيدىكەن. قالغان بىر قوينىڭ گوشىدە ماش خوردا قىلىپ، ئۈنى پۈتۈن گەزەمىدىكى 80 — 70 ئائىلىلىك ئەسكەرلەر بىلەن 100 دەك بويتاق ئەسكەر يەيدىكەن. ئائىلىسى بارلار ئوز ئولۇشلىرىنى ئايرىم قاچىلارغا ئۈسۈۋالىدىكەن.

قەشقەر شەھىرىدە ھوكۈمەت ئىگىدارلىغىدىكى كارخانىلار ۋە مەنقۇلاتخانىلارنىڭ ھەربىلەرنى كىيىم-كېچەك ۋە قورال-ياراقلار بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرى بەك ئوسال ئىكەن.

توقسابالار پەقەت جەڭچىلەرنىڭ بىر قىسىم مائاشىنى بېرىشكىلا مەسئۇل ئىكەن. كوپچىلىك قوشۇنلار ئۇلاردىن بەكمۇ نارازى ئىكەن. ئۇلار: خەنزۇلار ھوكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا پۇقرالارنىڭ ھال-كۈنى ھازىرقىدىن ياخشىراق ئىدى، مەيلى قانداقلا بولسۇن ئەسكەرلەرمۇ ئانچە رىيازەت چەكمەيتتى، ھازىرقى ھوكۈمرانلارنىڭ قول ئاستىدا پەقەت ئەنجانلىقلار بىلەن پىسكەنتلىكلەر (ياقۇپبەگنىڭ يۇرتداشلىرى)لا ياخشى كۈن كورۈۋاتىدۇ، دېيىشىدىكەن.

1875 — يىلى قەشقەرلىك 2 ئادەم روسىيە زىمىنىغا قېچىپ كەتكەن ئىكەن، تېرەك داۋان ئەتراپىدا چارۋىچى

لىق قىلىپ كوچۇپ يۈرگەن روسىيە پۇقرالىرىدىن قاراقىرغىز-
لارنىڭ سارت قەبىلىسىنىڭ باشلىغى مۇسۇلمان بىي ئۇلارنى
تۇتۇۋېلىپ قەشقەر ھوكۇمىتىگە ئوتكۇزۇپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن، بۇ 2 ئادەم ئولۇمگە ھوكۇم قىلىنىپتۇ، ھىلىقى مۇ-
سۇلمان بىي بولسا قەشقەر ھوكۇمىتىنىڭ سۇيۇنچىسىگە ئې-
رىشىپتۇ.

بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى ئىككى ئادەم چېگرىدىن قې-
چىشقا ئۇرۇنغانلىقتىن، توقسابانىڭ بۇيروغى بىلەن چېپىپ
تاشلىنىپتۇ. توقسابا بەرەر كىشىنى ئولۇم جازاسىغا بۇيرۇۋۇش
ھوقۇقىغا ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ياقۇپبەگنىڭ ئارزۇسىغا ئۇي-
غۇن بولسىلا، شۇنداق قىلسا بولىدىكەن.

قەشقەر شەھرىدە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىمدىكى بەزى
ئەسكەرلەرنىڭ ئېيتىشچە، بۇ شەھەرنىڭ ھاكىمى ئالدىراج
دادخامۇ ئوز ئەسكەرلىرىگە (قولىدا 800 ئەسكىرى بار
ئىكەن) ئۇلۇغچاتتىكى ھىلىقى توقسابا‌غا ئوخشاشلا مۇئامە-
لە قىلىدىكەن، ئەسكەرلەرگە مائاش بەرمەيدىكەن.

ئۇزاقتىن بۇيان قەشقەردە تۇرۇپ كەلگەن روسىيە ۋە-
كىلى شىكاكوۋنىڭ ئېيتىشچە، قەشقەرىيە قوشۇنىدا مەيلى
ئەسكەرلەر ياكى ئوفىتسىرلار بولسۇن، ئەزەلدىن بازاردىن
بىر نەرسە سېتىپ ئالمايدىكەن. ھەر قېتىم ئوزلىرىگە كې-
يىم-كېچەك، ئۇزۇن تون ۋە ئوتوك تارقىتىپ بېرىلگەن ھا-
مان ئۇلار بۇ نەرسىلەرنى بازارغا ئاپىرىپ ئەرزان باھادا
ئېلىشىغا سېتىۋېتىپ، جۇلدۇر كېپەن بولۇپ يۇرۇۋېرىدىكەن.

بىر كورلىدىن كۇچاغا بارغىچە يول ئۇستىدە يەركەن-
لىك بىر ئاتلىق ئەسكەر بىلەن بىر نەچچە بېكەت ھەمرا
بولۇپ ماڭدۇق. بۇ ئادەم بىزگە يېقىندىن بۇيان قەشقەر-

يەلكلەر بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇشلار ئۇستىدە بىرمۇنچە قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ بەردى. بۇنىڭ دىن سىرت، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئالدىنقى قاراۋۇلخانىدا 5 يىل خىزمەت قىلغان ئىكەن. مۇشۇ مەزگىلدە ھوكۇمەت ئۇنىڭغا 2 قۇر ئۇزۇن چاپان، 25 تەڭگە بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ھىچقانداق تەمىنات ئېلىپ باقماپتۇ. تۇرپاندا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر بىر مەزگىل ھەتتا ئىشكىمۇ-ئىشك يۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلىش بىلەن جان باقتان ئىكەن. يولدا بىرگە ھەمرا بولغان بۇ ئەسكەر كېسەلچان بولۇپ قالغان ئىكەن، كېيىن يەركەن شەھرىدە تۇرۇشلۇق ھەربى قىسىمغا كىرىپ خىزمەت قىلىش شەرتى بىلەن ئۇز يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت ئاپتۇ. ئۇنىڭ مىنىپ يۈرگەن ئېتى يوقالغانلىقتىن، قوشۇن ئۇنىڭ خىجىر ئېلىۋېلىشىغا پۇل بېرىپتۇ. ئۇ مۇشۇ خىجىرنى مىنىپ بىز بىلەن بىللە يول يۈردى. قوشۇن ئۇنىڭ بەردەڭگى مىلتىغى ۋە ئوق-دورىلىرىنى ئېلىۋاپتۇ. يول ئۇستىدە ھەر ئىھتىمالغا قارشى ئىشلىتىشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا 2 كاللەكلا پارتلاتقۇچ دورا بەرگەنىڭ سىرتىدا، يەركەنگە ئوڭۇشلۇق بېرىۋېلىشى ئۈچۈن، بىر پارچە يول خېتى ۋە بىر پارچە يەم-خەشەك قەغىزى بېرىپتۇ. بىز كۇچا شەھرىدىن ئوتكىنىمىزدىن كېيىن، دەم ئېلىشقا كېتىۋاتقان يەنە بىر ئەسكەرگە يولۇقتۇق. ئۇ بەردەڭگە مىلتىغىنى مۇرىسىگە ئېسىۋېلىپ، يەركەنگە پىيادە كېتىۋاتقان ئىكەن. ئۇمۇ بىزنىڭ بايىقى ھەمرايىمىزنىڭ ئېيتقانلىرىنى راست دەپ تەستىقلىدى.

بىز قەشقەرىيەنىڭ بىر قانچە شەھەرلىرىدە توختاپ ئوتكەن ۋاقىتلىرىمىزدا قەشقەرىيە ھوكۇمىتى بىزنى ھورمەت-

لەش يۇزىسىدىن، بىزگە بىر تۈركۈم مەخسۇس مۇھاپىزەتچى ئەسكەر ئاجراتقان ئىدى. ئۇلار دەسلەپتە بىزگە ئۇزلىرىنىڭ ھال-كۈنىنى ھەدەپ ماختاپ بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ئادىل، كەڭ قوساق ئادەم ئىكەنلىگىنى مەدھىيىلەشتى ۋە ئۇزلىرىنىڭ مائاشىنىڭ نۇرغۇنلۇغىنى مۇبالىغە قىلىشتى. لېكىن بىز ئۇلار بىلەن تېخىمۇ سىرداش بولۇپ كەتكىنىمىزدىن كېيىنلا بىزگە ئىچ-قارىنىنى توكۇۋەتتى. ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ تەقدىرى ئۇستىدە غەزەپلىنىپ شىكايەت قىلدى، ئۇز ئوفىتسىرلىرىنىڭ ئوسالىلقىلىرى ئۇستىدە دەرت توكتى.

بىز قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا ۋە بايدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئەھۋالىنى كوزدىن كەچۈردۇق. كورلىدا تۇرغان چېغىمىزدا ئۇ يەردە ناھايىتى نۇرغۇن ھەربىي قىسىم تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سەپ تۈزۈپ مەشق قىلىشىنى بىر قېتىممۇ كورمىدۇق.

قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەر 5000 دىن ئاشىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئىشلىرى غەرپنىڭ ئەڭ سېستىمىلىق مۇنتىزىم ئۇسلوبى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىكەن. ھەركۈنى ئەتىگەن سائەت 5 تە بارلىق ھەربىلەر گەزەرمە ئالدىغا سەپ تارتىپ تىزىلىدىكەن. ھەرقايسى قىسىم بولۇنىلىدىكى بويىچە ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم يېڭى شەھەر ئۇدۇلىدىكى كەڭ مەيدانغا يىغىلىپ، ھەممە بىرلىكتە ھەربى يۈرۈش-تۇرۇشنى مەشق قىلىدىكەن. بارلىق ئەسكەرلەر ھەر ھەپتىدە 4 قېتىم نوۋەتلىشىپ قارىغا ئېتىشقا قاتنىشىدىكەن. شۇڭا ھەربىر كىچىك بولۇم ياكى دەستىلەر ھەپتىدە بىر قېتىم ياكى ئىككى قېتىم مۇشۇنداق تەلىم-تەربىيىگە قاتنى-

شش پۇرستىگە ئىگە بولالايدىكەن.

قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ تەلىم-تەربىيە ئىشلىرىدا تاغىي يېقىنقى كۈنلەرگىچە ئافغانستان، ئەنگلىيە (ھىندىلار ئۇگىتىدىكەن) ۋە روسىيەنىڭ ئۇنۇڭبرسال تۇزۇملىرى ئىجرا قىلىنىۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان بەزىبىر تۇزۇملەرمۇ ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىجرا قىلىنىۋېتىپتۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ يەرگە كەلگەن بىر قىسىم تۇرك ھەربىي ئوقۇتقۇچىلار ئىككى "تابور" قىزىل سەرۋازلاردىن باشقا بارلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىي تەلىم-تەربىيە خىزمەتلىرىنى ئۆز قوللىرىغا ئېلىۋاپتۇ. بۇ ئىككى "تابور" يەنىلا ئۆز لىرىنىڭ ئەسلىدىكى تۇزۇمى بويىچە تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بارىدىكەن. يېڭى ھەربىي ئوقۇتقۇچىلار ھەربىي لەرگە پەقەت يېڭى تەلىم-تەربىيە شەكلىنىلا تونۇشتۇرۇپتۇ. ئەمما ئىشنىڭ ماھىيىتى يەنىلا بۇرۇنقى پېتىچە ئۆزگەرمەي قېلىۋېرىپتۇ.

ئەمدى پىيادە ئەسكەرلەرگە كەلسەك، ئۇلار ئىچىدە يولغا قويۇلغان يېڭى شەكىلدىكى ھەربىي تەلىم-تەربىيە قورال-ياراقتىن پايدىلىنىش مەشقى، مۇكەممەل ئۇدۇل سەپ بويىچە مېڭىش ۋە ئوڭ-سولغا بۇرۇلۇش ماھارەتلىرىنى ئوسۇتۇرۇش مەشقىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىچىدە بولسا يۇرۇشتە كېتىۋېتىپ بۇرۇلۇش، ئاستا ۋە تېز مېڭىپ كېتىۋېتىپ ئاتقا منىش، ئۇچ ياكى ئالتە قاتار ئۇزۇن سەپ بولۇش ۋە ئاتتىن چۈشۈش مەشقى ئېلىپ بېرىلىدىكەن. پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ تارقاق سەپ شەكلى، ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ھۇجۇمغا ئوتۇشى ۋە مۇھاپىزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئوتەش مەشقى قاتارلىقلارنىڭ ھېچقايسىسى تە-

ئىلىم - تەربىيە مەزمۇنىغا كىرگۈزۈلمەپتۇ. ئۇلار ھەر-خىل قېشۇنلارنىڭ ئارىلاشما پوزىتسىيىسى ۋە ياكى كوپ سەپلىك ئوزگىرىشى قاتارلىق تەلىم - تەربىيە مەزمۇنلىرىنى تېخى ئۇگەنمەپتۇ. بۇ مەزمۇنلارنى ئۇگىتىش ئۇچۇن، تۇرك ھەربى ئوقۇتقۇچىلاردىنمۇ بىلىملىك، قابىلىيەتلىك ھەربى ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

كىتابخانىلارغا قەشقەرىيە ئارمىيىسىنى ۋە بۇ ئارمىيىدە يولغا قويۇلغان ھەربى تەلىم - تەربىيە مەزمۇنىنى تېخىمۇ تەپسىلى تونۇشتۇرۇش ئۇچۇن، ئوزىمىز قەشقەر، باي، كۇچا شەھەرلىرىدە كورگەن ھەربى مانىۋىرلار ئۇستىدە توختالماقچىمەن.

1876 - يىل 6 - نۇيابىر (18 - نۇيابىر) كۇنى تەسادىپەن قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قەشقەر يېڭى شەھەر ئەترا-پىدا ئوتكۇزگەن بىر قېتىملىق ھەربى كورىگىنى كورۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم.

بۇ قېتىمقى ھەربى كورەك ئۇزۇنلۇغى تەخمىنەن 6 چاقىرىم، كەڭلىگى تەخمىنەن 2 چاقىرىم كېلىدىغان بىر مەيدانىدا ئېلىپ بېرىلدى. بۇ مەيدانىنىڭ جەنۇبى تەرىپى يېڭى شەھەر سېپىلىغا تۇتىشىدىغان بولۇپ، شەرق تەرىپى ئىگىز ئېرىق بىلەن چېگرىلىنىدىكەن.

3 مىڭدەك ئەسكەر چوڭ چاسا سەپ شەكلىدە تىزىلىدى. سەپنىڭ شىمال تەرىپىدە بىر ئاتلىق قىسىم (2 تابور يەنى 16 تاقىم) تۇردى. سەپنىڭ غەرپ ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىدە 8 توپ بىلەن قورالانغان 3 تابور (يەنى 24 بوۇك) پىيادە قىسىم تۇردى. سەپنىڭ شەرق تەرىپىدە 8 توپ بىلەن كۇچەيتىلگەن 4 تاقىم ياكى يېرىم تابور كېلىدىغان

قىزىل سەرۋاز ئاتلىق قىسىم تۇردى. سەپنىڭ شىمال تەرىـ
پىدە 400 خەنـزۇ ئەسكەر تۇردى. ئاتـلىق قـسىملارنىڭ
ئالدىدا خەنزۇ ئەسكەرلەر بىلەن ئوخـشاش ساندا تۆگىگان
ئەسكەرلەر توپ ـ زەمبىرەكلەرنى مۇرىسىدە كوتەرگەن ھالەتـ
تە تۇردى، پۈتۈن ئەسكەرلەر مەيداننىڭ ئىچىگە يۈزلىنىپ
تىك تۇراتتى. چـاسا سەپنىڭ ئوتـتۇرىـسىدا ياقۇپبەگنىڭ
ئوغلى بەگقۇلبەگ بىلەن ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى، بىر قە ـ
سىم ھەربى ئوقۇتقۇچىلار، يۈز بېشىلار ۋە مەھرەملەر تۇراتـ
تى. مەھرەملەر 15 ياشـتىن 17 ياشـقىچە بولغان ئوغۇل
بالىلار بولۇپ، ئۇلار ھەربى قىسمىدا ئادىيۇتانتلىق ۋەزىپىسـ
نى ئوتەيدىكەن. سەپنىڭ مەركىزىدە قىزىل سەرۋازلار 8
دانە توپ بىلەن قوراللانغان ھالدا 8 بولەك بولۇپ تۇ ـ
راتتى. جامەدار پەرمانچى ئىسمىلىك بىر ئاۋغان ئۇلارغا
قوماندانلىق قىلىۋاتاتتى.

قىزىل سەرۋازلار ئۇچىسىغا قىزىل ۋە يېشىل رەڭلىك
رەختەردىن تىكىلىپ ئوشۇغىغىچە سورۇلۇپ تۇرىدىغان تونـ
لارنى كىيىۋالغان. ئۇلار بەللىرىگە كەڭ كەمەر باغلىغان،
ئۇنىڭغا ئوق ـ دورا، پىستان خالتىلىرى ئېسىۋالغان، ئۇچـ
سىدىكى سېرىق خۇرۇم چامبىلىرى ناھايىتى كونىراپ كەتـ ـ
كەن، باشلىرىغا قوندۇز تەلپەكلەرنى كىيىشىۋالغان ئىدى.
ئۇلار ئىنفيۇلد نۇسخىسىدىكى نەيزىلىك تۈركىلەنكا مىلتىقلار
بىلەن قوراللانغان ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ قوللىرىدا يەنە
ئاز ساندا شۇيەرنىڭ ئوزىدە ئىشلەنگەن قوراللارنىڭمۇ
بارلىغىنى كوردۇق.

بۇ سەرۋازلار ئادەم سانى ناھـايىتى ئاز بولغان بىر
قانچە كىچىك بولەكلەرگە بولۇنگەن بولۇپ، ھەربىر بولەك

30 سەپتىن ئەمەس، بەلكى 15 سەپتىن تەركىپ تاپقان ئۇزۇن سەپ تۈزۈپ تۇراتتى. ئۇلارغا قوشۇپ بېرىلگەن 8 دانە توپ بىزگە روسىيەنىڭ 18 قاداق ئېغىرلىقتىكى گائۇبىتسا توپلىرىنى ئەسلەتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ توپلىرىنىڭ بەزىلىرى ئاران 12 قاداق ئېغىرلىقتىكى گائۇبىتسا توپلىرى ئىكەن. بۇ زەمبىرەكلەرنى سورەيدىغان ھارۋىلار ناھايىتى قوپال بولسىمۇ، لېكىن خېلى پۇختا ياسالغانلىقتىن، بەزىلىرى ھەتتا يېشىل سىرلىنىپتۇ. بۇ توپلار ئىنگلىز توپلىرىنىڭ نۇسخىسى بولىچە ستۇولنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ھارۋىلارغا قوندۇرۇلغان بولۇپ، توپ سورەيدىغان ھەربىر ھارۋىغا ئىككىدىن ئات قېتىلىدىكەن. ھەر بىر توپ-نىڭ يېنىدا 5 تىن پىيادە ئەسكەر ۋە ئىككىدىن ئاتلىق ئەسكەر تۇرىدىكەن.

ھەربىر بولەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىردىن توپ قويۇلغان بولۇپ، 8 توپنىڭ ھەممىسى قىسمنىڭ سول قانىتىدا تۇرىدىكەن. جامەدار پەرمانچىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن، تابوردىكى ھەممە پىيادە، توپچى قىسىملار بىرلا ۋاقىتتا ھەرىكەتلەندى.

قىزىل سەرۋازلار ئالدى بىلەن چاسا شەكىللىك سەپ تۈزدى. بۇ چاسا سەپنىڭ ئۇدۇل تەرىپىدە 4 بولەك ۋە 5 توپ، ئارقا تەرىپىدە 2 بولەك ۋە بىر توپ بار ئىدى. سەپنىڭ ھەربىر يان تەرىپىدە بولسا بىر بولەك ۋە بىر توپ بار ئىدى. سەپنىڭ يان تەرىپى ۋە ئارقا تەرىپىدە تۇرغان بىرنەچچە بولەكتىن بىر تۈز سىزىق ھاسىل بولدى. بۇ سەپنىڭ ئوتتۇرىسىغا توپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. سەپ شەكلى جامەدار پەرمانچىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن تېز-تېز ئۆزگىرىپ تۇراتتى. ئالدىنقى توغرا سەپ بىردەمدىلا ئوز

سەپسىنىڭ ئوڭ تەرىپى بىلەن سول تەرىپىنىڭ ئۇدۇلىغا يوتكىلىپ، مۇداپىە سەپى شەكلىگە كىرەتتى؛ ئۇدۇل سەپنىڭ ئاخىرقى قۇرىدىكىلەر يەنە بىردەمدىلا يان تەرەپكە قوشۇلۇپ، چاسا سەپنى تېخىمۇ كېڭەيتەتتى. بەزىدە، ئۇدۇل سەپتىكى ئىككى باش بولۇك تارقىلىپ يان تەرەپكە ياكى ئارقا تەرەپكە ئوتۇپ، ئوز سەپلىرىنى ئىككى قۇردىن توت قۇرغا ئوزگەرتەتتى، شۇنىڭ بىلەن، ھىلىقى چاسا سەپ كىچىكلەيتتى. مانىۋېر جەريانىدا ئەسكەرلەر توپلارنى قوللىرى بىلەن ئىتتىرىپ ماڭاتتى، توپ ھارۋىلىرى بولسا چاسا سەپ ئىچىگە قويۇلغان ئىدى. بۇ چاسا سەپلەر ئالدىغا، ئارقىغا ياكى ئوڭ - سول تەرەپلەرگە بۇرۇلغاندا، ئەسكەرلەر ھىلىقى توپلارنى ھارۋىلارغا ئولتۇرغوزاتتى. بۇنداق ھەركەتلەر ناھايىتى تېز ئورۇنلىناتتى.

چاسا سەپنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ئوق ئاتقاندا، جەڭچىلەر بىر - بىرىگە ناھايىتى ياخشى ماسلىشاتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ قوراللارنى ئىككىنچى قېتىملىق بەتلەش ھەركىتى تەرتىپسىزرەك ئىدى.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇنداق چاسا سەپ جامەدار پەرمانچىنىڭ قىزىل سەرۋازلارغا ئوگەتكەن ئاساسىي سەپ شەكلى بولسا كېرەك. ئۇ قىزىل سەرۋازلارغا ئاۋغانچە بۇيرۇق بېرىدىكەن. ئوخشاش خىلدىكى بۇنداق ھەركەتلەر بىرقانچە قېتىم تەكرارلاندى.

سەرۋازلار چاسا سەپ تۇزۇشتىن باشقا، يەنە باشقا خىلمۇ خىل ھەركەتلەرنى قىلىپ كورسەتتى. ئۇلار بىردەم ئالغا ئوتۇپ، بىردەم ئارقىغا چېكىنىپ توغرا سەپ تۇزەيتەتتى ياكى ئۇزۇن سەپ تۇزەيتتى. ئۇلار بۇرۇلغاندا ئارىلىق

ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كوپىرەك ئۇزۇن سەپ شەكىلىنى قوللاندى. بۇنداق ھەركەتلەر ئورۇنلىنىۋاتقاندا توپلار بو-لەكلەرنىڭ ئوڭ قانىتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدىكەن. سەپ قەدەم تاشلاپ ماڭغاندا، جەڭچىلەر ئاۋال سول پۈتىنى تاشلاپ قەدەملىرىنى ئۇششاق ئېلىپ ماڭىدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەركەتلىرى بەك ئاستا بولسىمۇ، لېكىن بولەكلەرنىڭ ئارىلىغى ۋە پۈتۈن سەپنىڭ قەدەم تاشلىشى ناھايىتى تەكشى ئىكەن. بولەك بىلەن بولەكلەر ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق ساقلىنىدىكەن.

ھەرقايسى تابورلار مانېۋىر قىلىپ بولغىچە كارناي بۇيرۇغىنى چالالايدىغان بىر خاۋلۇق (كارنايچى) جامەدار پەرمانچى بىلەن باشتىن ئاخىرغىچە بىللە بولىدى. بۇ كارناي بۇيرۇقلىرىنى ئاڭلىغىنىمىزدا، خۇددى ئوز كارنايلىرىمىزنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغاندەك بولدۇق.

قىزىل سەرۋازلار قىسمى باشقا قىسىملاردىن مۇستەقىل ھالدا ئوز ئالدىغا مانېۋىر قىلدى، باشقا قىسىملارمۇ ئوز ئالدىغا مەشق قىلدى.

قالغان پىيادە قىسىملار 24 بولەك يەنى 3 تابور بولۇپ، بەگقۇلىبەگنىڭ قوماندانلىغىدا مەشق قىلدى. ئۇ تۈرك ھەربىي ئوقۇتقۇچىسى ئارقىلىق بۇيرۇق بېرەتتى. ھەربىي ئوقۇتقۇچى بىچارە ئېتىنى دېۋەتكەن پېتى خۇددى پۈتى كويگەن توخۇدەك مەيدانىنىڭ بۇ بېشىدىن ئۇ بېشىغىچە توختىماي چېپىپ يۈردى.

بۇ ئۇچ تابور پۈتۈنلەي يېڭى ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەربىر بولىگى 3 قۇر ئۇزۇن سەپتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى قىزىل سەرۋازلارنىڭكىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق ئىدى. ئۇلار ئىچ-

ەدىكى 2 تابور بىرلىكتە مەشق قىلدى، يەنە بىر تابور ئوز ئالدىغا ئايرىم مەشق قىلدى.

بۇ يېڭى ئەسكەرلەرمۇ چەكمەندىن تون كىيگەن بولۇپ، ئۇلار چاپانلىرىنىڭ پەشلىرىنى شىملىرىنىڭ ئىچىگە تىقىشۋالغان ئىدى. ئۇلارمۇ بەللىرىگە قىزىل سەرۋازلارنىڭ كىدەك كەمەر باغلاپ، كىچىك - كىچىك قاپچۇقلار ئېسىشۋالغان ئىدى. ئۇلارنىڭ قورال - ياراقلىرى خىلمۇ خىل بولۇپ، بۇ قوراللار ئىچىدە بەردەڭگى مىلتىقلار بىرقەدەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى. بۇلارنىڭ توپخانىسىنىڭ 8 دانە زەمبىرىگى قىزىل سەرۋازلارنىڭكىگە قارىغاندا بەكمۇ قوپال ۋە ناچار ئىدى.

ھەرقايسى بولەكلەر ھەركەتنى ئۇزۇن سەپ بويىچە ئىشلىدى. بولەكلەرنىڭ يان ئارىلىقلىرى بولەكلەرنىڭ ئۇدۇل تەرىپىدىن چوڭراق ئىدى. ئۇلارنىڭ قەدەم تاشلاشلىرى تەكشى بولمىسمۇ، لېكىن ھەركەتلىرى ناھايىتى رەتلىك، تەكشى ئىدى. بۇ بولەكلەر كېتىۋېتىپ بىر بىرىگە يېقىن ياندىشالايتتى ۋە دەرھال بىر بىرىدىن يىراقلىشالايتتى. ئۇلار ئورنىدا توختاش ۋە يوتكىلىش ھەركەتلىرىنى ناھايىتى پۇختا، رەتلىك ئورۇنلىدى. سەرۋازلار مىلتىقنى قېيىشقا ئالغاندا، مىلتىقنىڭ بېشىنى ئوخرەك ئۇستىگە قويۇپ، قولىنى ئالدىغا چىقارغان ھالدا ماڭاتتى.

يېڭى ئەسكەرلەرگە ئادەتتە سەپتە تۇرۇپ يىغىلىش، تارقىلىش تەلىم - تەربىيىسىلا بېرىلگەچكە، ئۇلارنىڭ ماھارىتى ئانچە يۇقۇرى ئەمەستەك تۇرىدۇ.

بۇ ئارمىيىدە قىزىل سەرۋازلاردىن باشقا، پىيادە قىسىملارنىڭ ھەممىسىگە تۇرك تىلىدا كوماندا بېرىلىدىكەن،

قىزىل سەرۋازلارغا بولسا ئاۋغان تەلىدا كوماندا بېرىلىدىكەن.

ئاتلىق ئەسكەرلەر قىسمى بىرىنكى ئىسكادىرۇن ۋە رۇتىغا تەڭ كېلىدىغان مۇستەقىل 9 تارماقتىن (سوتنىدىن) تەركىپ تاپىدىغان بولۇپ، بۇلاردىن 8 سوتنە بىللە مەشق قىلىدىكەن، قالغان بىر سوتنە ئايرىم مەشق قىلىدىكەن.

ھەربىر سوتنە 15 تىن 16 غىچە ئۇزۇن سەپتىن تۇزۇلگەن ئىككى ئەترەتكە بولۇنىدىكەن. بۇ ئەترەتلەر "تاقىم" بايراقلىرىنى كوتىرىدىكەن، ھەر سەككىز ئەترەتتىن بىر تابور تەشكىل قىلىنىدىكەن. بۇ قېتىمقى پاراتقا ئۇلاردىن 2 تابور قاتناشتى.

ئاتلىق ئەسكەرلەر رەڭمۇ رەڭ يەكتەك كىيىدىغان بولۇپ، ئۇلارمۇ يەكتەكلىرىنىڭ پېشىنى چامبىلىرىنىڭ ئىچىگە تىقىۋالىدىكەن. ئۇلار نەيزە بىكىتىلگەن تەپەكلىك مىلتىق ۋە قىلىچلار بىلەن قوراللانغان ئىكەن. مىلتىقلىرىنىڭ بەزىسى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلار بولۇپ، ئۇلار مىلتىقلىرىنى مۇرىسىگە ئېسىۋالىدىكەن. ئوفىتسېرلار بولسا ناھايىتى ئوبدان سوقۇلغان قىلىچلارنى ئېسىۋالىدىكەن.

ئاتلىق قىسمىنىڭ ئاتلىرى ئەڭ ئىسىل ئاتلار ئىكەن ۋە ئاتلارنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى ئوبدان بېقىلىدىكەن. ئاتلارنىڭ كوپچىلىگى قوقان ئارغىماقلىرى بىلەن قارا قىرغىز بايتاللىرىنىڭ شالغۇت نەسلى بولغان قارا بارس دەپ ئاتىلىدىغان ئاتلار ئىكەن.

ئاتلىق قىسىملار ھەر قاتىرى 3 ئاتتىن تۇزۇلگەن ئۇزۇن سەپلىك تاقىملار بويىچە ئاساسەن ئاستا مېڭىش ۋە يۈرغىلىتىپ مېڭىش ھەركەتلىرىنىلا كورسەتتى. تاقىملار ئوز ئارىلىقلىرىنى بەزىدە كېڭەيتىپ، بەزىدە يېقىنلاشتۇرۇپ،

چوگلەپ مېڭىش ھەرکىتىنى ناھايىتى ياخشى ئورۇنلىدى. ھالقىسمان سەپ تۈزگەندە، سەپنىڭ بېشى ئەسلى ئورنىدىن قوزغالماي تۇردى، سەپنىڭ يەنە بىر قانىتى قەدەملىرىنى تېزلىتىپ ئايلىنىش ئارقىلىق چەمبەر شەكلىگە كىردى. ھەر بىر ھەرکەتتە بىر - ئىككى ئەسكەرنىڭ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشكەنلىگىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئاتتا چىڭ ئولتۇرالايدىكەن، يىقىلىپ چۈشكەن ئايىرىم ئەسكەرلەرمۇ دەرھال ئاتلىرىغا مىنۈۋىلىپ سەپكە يېتىشۋالالايدىكەن. ئاتلىق ئەسكەرلەرگە ئاتتىن چۈشۈش ھەرکىتى ئۈگىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھۆجۈمغا ئوتۇش، ئاتتىن چۈشۈش ۋە ئاختۇرۇش ھەرکەتلىرىنىڭ ھىچقايسىسى ئىشلەنمىدى. كورەك ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئاتلىق ئەسكەرلەرگە ئەنجانلىق مۇللا قاۋۇل دېگەن ياساۋۇل يۈز بېشى قوماندانلىق قىلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭغان بىرقانچە ئاتلىق ئوفىتسېر ئوز تاقىملىرىنىڭ بېشىدا قىلىچلىق سالام بېرىپ ئوتتى.

پىيادە ۋە ئاتلىق قىسملاردىن باشقا، خەنزۇ ۋە تۇڭگانلاردىن تەشكىل قىلىنغان توپ كوتەرگۈچىلەرمۇ مۇشۇ مەيدانغا مەشق قىلدى. توپچىلارنىڭ ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئەھۋالى ھەققىدە توۋەندە ئايرىم توختىلىمىز.

توپلاردىن پاختۇەن ئوق ئېتىلىشى بىلەنلا ھەربى پاراتمۇ ئاياقلاشتى. بۇ چاغدا بەگ بەچچىنىڭ① ئاتلىق ئادىيۇتانتلىرى ھەر تەرەپكە قاراپ چېپىشتى. ئۇزۇن ئوت - مەي، پۇتۇن قوشۇن ئۇزۇن سەپكە تىزىلدى. ئاتلىق قە-

① كىشىلەر بەگقۇلىبەگنى شۇنداق ئاتايدىكەن ــ ئاپتوردىن.

سىملار پىيادە قىسىملارنىڭ ئارقىسىدىن مەلۇم ئارىلىق قالدۇرۇپ ماڭدى. توپ-زەمبىرەكلەر يەنىلا پىيادە قىسىملارنىڭ ھەربىر بولىگىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشتۇرۇلغان ئىدى.

بەگ بەچچىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن، ھەممە ئەسكەرلەر تەڭلا ئوق چىقاردى. بۇ چاغدا قىزىل سەرۋازلارنىڭ ئالدىنقى قۇرىدىكىلەر تىزلىنىپ ئولتۇرۇۋالدى. ئاتلىق ئەسكەرلەر بۇ پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ باشلىرىدىن ھالقىتىپ ئوق ئېتىشتى. بۇ چاغدا توپلاردىنمۇ نىشانسىز ئوت ئېچىلدى.

قىزىل سەرۋازلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ ئوق ئېتىش ھەركىتى بەكمۇ ئاستا ئىدى. ئۇلار ھەر قېتىم بىر پاي ئوق ئېتىپ بولۇپلا، ملىتقىلىرىنى يەرگە تىكلەپ تۇرۇپ سۈمبە ئارقىلىق ئىتتىرىپ ئوقلايتتى. چاچما ئوقلۇق ملىتقىلار ھەر قېتىم ئېتىلغاندا، پۈتۈن مەيدانىنى قاپ-قارا ئىس-تۈتەك قاپلاپ كېتەتتى.

قوماچ قوردىغاندەك پاراقلاپ ئېتىلغان ئوق ئاۋازلىرى توپ توغرا 10 مىنۇتتەك داۋاملاشتى. بەگ بەچچىنىڭ يەنە بىر بۇيرۇغى بىلەن، پۈتۈن مەيدان تىمتاس بولۇپ كەتتى.

يۇرۇش جەريانىدىمۇ جەمجىتلىق ھوكۇم سۈرمەكتە ئىدى. بۇنداق جەمجىتلىق ئوفىتسېرلارنىڭ ۋاقىرىغان ئاۋازلىرى بىلەن ئاندا-ساندا بۇزۇلۇپ تۇراتتى. قوشۇندىكىلەر ئېتىشنى پۈتۈنلەي توختاتقاندىن كېيىنلا، ئادەملەرنىڭ پا-راڭ سېلىشىۋاتقان ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

بۇ قېتىمقى مانىۋېرغا قاتناشقان ئەسكەرلەرنىڭ تەخمىنى سانى تۆۋەندىكىچە:

1. ئۇچ تابور ياكى 24 بولەك پىيادە ئەسكەر-

نىڭ سانى 1.600
بىر تابور ياكى 8 بولەك قىزىل سەرۋاز 300
توت تابور پىيادە ئەسكەرنىڭ سانى 1.900
2. ئىككىيېرىم تابور ياكى 20 بولەك، ھەربىر تابور
14 ئۇزۇن سەپتىن تۇزۇلگەن ئاتلىق ئەسكەر 700
3. 16 دانە - توپ زەمبىرەك بىلەن 32 ئۇزۇن سەپ
ۋە تەخمىنەن 80 ھارۋىكەش قوشۇلۇپ 100
4. خەنزۇ ۋە تۇڭگان توپ كوتەرگۈچىلەر، ھەربىر
ئەترەتتە تەخمىنەن 100 دىن ئەسكەر بولغاندا 800
ئومۇمى سان 3500
ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى مانۇۋىر بىزگە ھەم گۈزەل ۋە ئالاھىدە بىر مەنزىرىنى كورسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھەربىي نۇقتىنەزەردىن ئالغاندا، بۇ مانىۋىرنى چۈشىنىش ناھايىتى قىيىن.

بۇ قېتىمقى مانۇۋىر ھەقىقىدىكى بايانىمنى ئۇزەم چېلىقتۇرغان مۇنداق بىر قىزىق ئىش بىلەن ئاياقلاشتۇرماقچىمەن. مانۇۋىر بولغان كۈنى مانۇۋىر مەيدانىنىڭ ئەتراپىغا يەرلىك ئاھالىدىن بىرمۇنچىسى توپلىشىپ تاماشا كورۈپ تۇرغان ئىكەن. خېلى ئۇزاققىچە ھېچكىمنىڭ ئۇلار بىلەن كارى بولمىدى. توساتتىنلا مەلۇم بىر ئادەمنىڭ بۇيرۇغى بىلەن ئاتلىق بىرقانچە بالىلار (خەۋەرچى ئەسكەرلەر) بۇ مانۇۋىرنى كورۈۋاتقان ھىلىقى تاماشىچىلارنىڭ ئارىسىغا ئېتىلىپ كىرىپ، ئۇلارنى سۈرۈپ توقاي قىلدى. ھەتتا بىر ئادەم پاينەك يىدى. يەنە ئىككى ئۇچ ئادەم ئاتلارنىڭ ئايىغىدا قالدى.

1876 - يىل 11 - نۇيابىر (23 - نۇيابىر) كۈنى بىز

ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ گەزەرمىسىنى كۆرۈشكە باردۇق ۋە ئۇيەردە قىزىل سەرۋازلارنىڭ ئوز ئالدىغا ئۇرۇنلىشىغان مانېۋىرىنى كوردۇق. بۇ گەزەرمە يېڭى شەھەرگە ئانچە يىراق ئەمەس ئىكەن، بىزنىڭ ۋەكىللەر ئومىگىمىز تۇرغان يەرگە 3 چاقىرىمدەك كېلىدىكەن. قىزىل سەرۋازلارنىڭ قوماندانى جامەدار پەرمانچى چوڭ دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ بىزنى قارشى ئالدى. بىرئاز ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، بىزنى ئوزىنىڭ تۇرار جايىغا باشلاپ كىردى. قىزىل سەرۋازلار تۇرغان گەزەرمە ۋە بىز مانېۋىردا كورگەن 8 توپقا تەئەللۇق خادىملار تۇرغان گەزەرمە 4 كورپۇس ئويدىن تەركىپ تاپىدىكەن. توپلار 1 - كورپۇسنىڭ ئالدىدىكى لەمپە ئاستىغا تىزدىپ قويۇلۇپتۇ. توپچىلار ئوزلىرىنىڭ زەمبىرەكى يېنىدا قاتار تىزىلىشىپ تۇرۇشقان ئىكەن. لەمپە ئاستىدا يەنە شۇ يەرنىڭ ئوزىدە ئىشلەنگەن 3 دانە مىنامىيوت تۇرغانلىغىنى كوردۇق. بۇ مىنامىيوتلارنىڭ بىرسىدە 70 قاداق كېلىدىغان ئوق (سىنارەت) ئېتىشقا بولىدىكەن. يەنە بىرسىدە ئېغىرلىغى 18 قاداققا يەتمەيدىغان ئوقلارنى ئېتىشقا بولىدىكەن. بۇ بىر كورپۇس ئويلەر بىلەن يەنە بىر كورپۇس ئويلەرنىڭ ئارىلىغىدا، ئىككى يېنىدا ۋە ئارقا تەرەپىدە ئەسكەرلەر ۋە ئوقلارنىڭ ئائىلە - تاۋارلىرى ئولتۇرىدىغان كىچىك - كىچىك ئويلەر بار ئىكەن. بۇ ئويلەر ناھايىتى پاكىز ئىكەن. 4 كورپۇس گەزەرمىنىڭ ئالدىدا ئەسكەرلەر مىلتىقلىرىنى مۇرىلىرىگە تىرەپ قاتار - قاتار ئولتۇرۇشقان ئىكەن. ئوقلار - نىڭ مىلتىقلىرىنىڭ كوپىنچىسى ئارقىسىدىن ئوقلىنىدىغان "مۇنار" ماركىلىق تۇركىلەنكا مىلتىقلاردىن ئىكەن.

ئەسكەرلەرنىڭ كوپچىلىگىنىڭ ئوچىسىدىكى كىيىملىرى

كونىراپ يىرتىلىپ كەتكەنلىكتىن، مەيدىلىرى ئېچىلىپ قالغان ئىدى.

ئەسكەرلەرنىڭ پۇتىدىكى ئوتۇكلەرمۇ يىرتىلىپ، ئەجدىھىچە چىقىپ كېتىپتۇ.

بىر ئەسكەرلەرنىڭ يېنىدىن ئوتۇپ كەتتۇق. ئەسكەرلەرنىڭ سەرتتىن قىيابېتى بەك كورۇمسىز ئىكەن. ئادەملەر ئەسلىدە مۇشۇ يېشىدا تازا كۈچ-قۇۋۋەتكە تولۇپ، جۇشقۇنلۇغى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما بۇ ئەسكەرلەر ئورۇق-ئەبگا، ئاجىز ۋە روھسىز ئىدى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشىنى 30 دىن 35 كىچە ئارىلىقتا دەپ ھوكۇم قىلىشقا بولاتتى. بەزىلىرى ناھايىتى ياش ئىكەن. لېكىن ئۇلار ئارىسىدا بەزىبىر 50 ياشلىق قېرىلارمۇ بار ئىكەن. ئۇلار ئىچىدە بىرەر يۈز ئاۋغان، ھىندى ۋە بىر قىسىم تۆگىگانلار بارلىغىنى سەزدۇق. سەرۋازلارنىڭ قوماندىنى جامەدار پەرمانچى بىرگە ئوزىنىڭ 73 ياشقا كىرگەنلىگىنى ئېيتتى. جامەدار پەرمانچى ئوتتۇرا بويلۇق، قاتاڭغۇر، بىرئاز دۇمچەكرەك كەلگەن، ئەمما جۇشقۇن روھلۇق، تېتىك ۋە ئىللىق چىراي كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ پۇتۇن ئومرى ھەربىي خىزمەت ئوتەش بىلەن ئوتكەن ئىكەن. ئۇ شىكىستانلىقلار قوشۇنىدا 50 يىل ئىشلەپتۇ ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ئىنگلىزلارغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىپتۇ. ئاندىن بىرەر تۇرمۇش يولى ئىزلەپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەندىن كېيىن قوقانلىقلار ئارمىيىسىگە كىرىپ، چىمكەنتتە روسىيەگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىپتۇ. ئاخىر رۇسلار تاشكەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ قەشقەرىيەگە كەپتۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ ھەربى ئىشلاردىكى ئىقتىدارى

ياقۇپبەككە ياراپ قاپتۇ. ئۇنىڭ قوماندانلىغىدا ئاران 8 دانە توپ - زەمبىرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قەشقەرىيە توپچى قىسملىرىنىڭ باش قوماندانى ھىساپلىنىدىكەن.

ئۇ لەشكەر بېشى بولغان چېغىدا 8، 10 تۇغ ياكى بايراقلىق (تەخمىنەن 4 مىڭ كىشىلىك) پىيادە قىسىم ۋە ئاتلىق قىسىمغا قوماندانلىق قىلغان ئىكەن.

جامەدار پەرمانچى 11 قېتىم يارلانغان ئىكەن. لېكىن ئۇنىڭ سالامەتلىگى ناھايىتى ياخشى ئىكەن.

ئۇ ئەلا سۈپەتلىك ئىنگلىز سوكنۇسىدىن تىكىلىپ كۆمۈش تۆگمىلەر قادالغان تون كىيىۋالغان بولۇپ، بېلىگە كۆمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن كەمەر باغلاپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى ياخشى سوقۇلغان قىلىچ ئېسىۋالغان ۋە كەمىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە كۇلت نۇسخىسىدىكى ناگان قىستۇرۇۋالغان، بېشىغا قالىغاچ پەيلىرى بىلەن بېزەلىگەن قۇندۇز تۇماق كىيىۋالغان ئىدى.

جامەدار پەرمانچى توت قەۋەتلىك بىر ئىمارەتتە ئولتۇرىدىكەن، ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرىمۇ مۇشۇ بىنادا تۇرىدىكەن. ئوينىڭ تاملىرىغا ھەر خىل تاپانچا، قوش ستۇۋۇلۇق چاچما ئوقلۇق مىلتىق ۋە ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان بىر تال مىلتىق ئېسىقلىق تۇراتتى.

قائىدە بويىچە، جامەدار پەرمانچىنىڭ ئويىدە ئۇنىڭ داستىخىنىغا داخىل بولغىنىمىزدىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنىڭ كورۇپ باقساق، دەپ تەلەپ قىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن، 1 - كورپۇس ئويلەرنىڭ ئالدىدا قوراللىق 70 سەرۋاز ناھايىتى تېزلا سەپكە تىزىلىپ تەييار بولدى. "ھازىرلان!" دېگەن كوماندا بىلەن تەڭلا ھەممە ئەسكەر تىك تۇرۇپ، بىرگە

هورمەت بىلدۇرۇشتى. كېيىن "قورال ئاياقتا!" دىگەن كومانداۋ بىلەن بىللە تەڭلا ھەممەيلەن قوراللىرىنى سول مورىلىرىگە ئېلىپ، بىر قولى بىلەن پاينىگىنى تۇتتى. ئاندىن كېيىن، "قورالنى قولغا!" ۋە "قورالنى يانغا!" دىگەن كوماندىلارنى ئورۇنلىدى. ئۇلارنىڭ ھەركىتى روسىيە ئەسكەرلىرىنىڭكىگە بەكمۇ ئوخشايدىكەن①. ئۇلار قورال مەشقىلىرىنى ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن بۇرۇلۇش، مېڭىش، تۇرۇش ھەركەتلىرىنى ئىشلەپ كورسەتتى. ئۇلار ئوز ئورۇنلىرىدا تۇرۇپ ئايلىنىش ھەركىتىنى ئىشلىگەندە، بىر پۇتنى يوتكەپ، يەنە بىر پۇتنى ئورنىدا تۇتۇپ سەل ئىگىز كوتىرىدىكەن. "قەدەملەپ مارش!" كوماندىسى بېرىلگەندە، ئەسكەرلەر باشتا ئوز ئورنىدا دەسسەپ تۇردى، ئاندىن قەدەم تاشلاشتا ھەممەيلەن سول پۇتلىرىنى چىقاردى. ئورنىدا تۇرۇپ دەسسىگەندە، ئەسكەرلەر پۇتلىرىنى ناھايىتى ئىگىز كوتىرىدىكەن. ئۇلار تىزلىرىنى شۇ قەدەر ئىگىز كوتىرىدىكەنكى، بۇنىڭدىن تىك بۇلۇڭ ھاسىل بولۇشقا ئاز قالىدىكەن. ئۇلار قەدەملىرىنى ئۇششاق ئالىدىكەن. پۇتۇن بەدەن ئىنتايىن توز بولۇپ، باشلار سەل ئىگىز كوتىرىلىدىكەن. ئايرىملىرىنى ھساپقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەركىتى تېز بولۇپ، باشلىرى تىك تۇرىدىكەن. ئۇلار توغرا سەپ بولغاندا، ھەر بىر سەپتە 5 تىن 10 غىچە ئادەم تۇرىدىكەن. سەپنىڭ ئوڭ تەرىپى شۇ سەپنىڭ بېشى بولىدىكەن. ئۇلار ئىھتىمال، ئايرىم-ئايرىم سەپ

① "قورال قېيىشقا!" ھەركىتىدە، ئۇلار ملىتىقلىرىنىڭ ھەيزىلىرىنى مورىلىرىدىن چىقىرىشتا بىزنىڭكىلەردىن كوپرەك چىقىرىدىكەن ــ ئاپتوردىن.

بولۇپ ماڭغاندا قەدەملىرىنىڭ قالايمىقانلىشىپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن شۇنداق قىلسا كېرەك. جامەدار پەرمانچى ئۇزىنى كورسىتىپ قويماقچى بولدى - دە، سەپ شەكلىنى دەرھال ئوزگەرتتى، بۇ چاغدا ئۇنىڭ جەڭچىلىرى ئۇنى چوردىگەچ يىغىلىپ پۇتلىرىنى بىر بىرىگە جۇپلاپ سەكرىشىپ بىرئاز قىزىقچىلىق قىلىشتى. كورەكنىڭ بۇ قىسمى بەئەينى ساماغا چۈشكەنلەرنىڭ بىر خىل ئويۇنىغا ئايلاندى. ئاخىردا سورۇن تەرتىپسىز بىر مالىمان بولدى. جەڭچىلەر بىر بىرى بىلەن مۇشتلىشىشقا باشلىدى. بۇنىڭدىن قاتتىق كايىپ زەردىسى قايناپ يۇز بېشى سەپتە خاتا تۇرۇپ قالغان بىر قانچە جەڭچىنى بەردەڭگە مىلتىقنىڭ پاينىگى بىلەن ئۇردى. جامەدار پەرمانچىنىڭ جۇلدۇر كىيىمىدىن ئاۋغان ئادەمۇتانتى بۇ قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش ئۈچۈن جەڭچىلەرنى مۇشتلاپ، سۈرۈپ توقاي قىلدى.

بىر پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ مەشقىنى كورۈپ بولغىنىمىزدىن كېيىن، جامەدار پەرمانچىدىن توپچى قىسمىنىڭ مانۇۋرىنى كورۇشنى تەلەپ قىلدۇق. ئۇ بىزنىڭ تەلىۋىمىزنى بىر قانچە قېتىم رەت قىلغانىدىن كېيىن، ئاخىر ماقۇل كوردى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ توپچىلارغا ھىلىقى قاتار-قاتار تىزىلغان توپلارنىڭ باش تەرىپىدىكى 2 توپنى لەمپە ئاستىغا سورەپ چىقىشنى بۇيرۇدى. توپچىلار بۇ 2 توپنى سورەپ چىقىپ، ئوز ئورۇنلىرىدا تەقمۇ-تەق بولۇپ تۇردى. بۇ توپلار قەشقەردە قويۇلغان، ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان بىرونزا توپلار ئىكەن. بىرسىگە 18 قاداقلىق، يەنە بىرسىگە 12 قاداقلىق ئوق چۈشىدىكەن. توپلارنىڭ ستۇۋ-

لى روسيەنىڭكىدىن خېلىلا قىسقا بولۇپ، جازىسى دېڭىز ئارمىيىسى ئىشلىتىدىغان توپلارنىڭكىگە ئوخشايدىكەن. توپ-لارنىڭ بىرسى يېشىل سىرلىنىپتۇ. ستۇولىنى يۇقۇرى كوتە-رىش - تۆۋەن چۈشۈرۈش مېخانىزىمى توپ جازىسىنىڭ ئىككى يېنىغا مەھكەم بېكىتىلگەن بۇرمىلىق تاياقتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ شويىنىسى توپ يوچۇغىغا ئوتكۈزۈلگەن ئىكەن. توپ جازىسىنىڭ چاقلىرى قوپال بولسىمۇ، لېكىن قېلىن چەمبەرلىنىپ① پۈختا ئىشلىنىپتۇ.

توپچىلارنىڭ كىيىملىرى خىلمۇ خىل ئىكەن. بەزد-لىرى قارا يۇڭ رەختىن تىكىلگەن ئۇزۇن چاپان كىيىسە، يەزىلىرى سەرۈازلارنىڭكىدەك كىيىملەرنى كىيىۋاپتۇ.

ھەر بىر توپنىڭ يېنىدا 7 دىن ئەسكەر تۇرىدىكەن، بۇلارنىڭ ئىككى - ئۈچى ھەمىسى غىلاپلىق قىلىچلىرىنى تۇتۇپ تۇرىدىكەن، قالغان بەش - ئالتىسى ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلىرىنى تۇتقان ھالدا قوغداش ۋەزىپىسىنى ئوتەيدە-كەن.

يەتتە توپچىنىڭ بىرسى قولىغا چوڭ چوتكا ئېلىۋاپتۇ، بىرسى پىلتە، يەنە بىرسى زەرەت ئېلىۋاپتۇ. يەنە بىرسى توپقا دورا قاچىلايدىكەن، يەنە بىرسى قاچىلانغان دورىنى ھۆمبە بىلەن چىڭدايدىكەن، (بۇئەسكەر دورىغا ئوت تۇتاش-تۇرۇش ياكى پىلتىنى دورىغا كىرگۈزۈش ۋەزىپىسىنىمۇ

① بۇ چەمبەرلەر خەنزۇلارنىڭكىدەك بۇرمىلىق مېخلار بىلەن چىڭىتىلغان بولۇپ، مىلتىقلارنىڭ توم ۋە قىرلىق بېشى چەمبەر سىرتىغا چىقىپ تۇرغانلىقتىن، توپ ھارۋىلىرىنىڭ مېڭىش سۈر-ئىتىگە دەخلى يەكۈزىدىكەن. مەپلەرنىڭ چاقلىرىغا قاپلانغان چەمبەرلەرمۇ ئەنە شۇنداق مېخلىنىدىكەن ــ ئاپتوردىن.

ئىجرا قىلىدىكەن). قالغان ئىككىسى قارىماققا مۇھاپىزەتچى بولۇپ، بۇ ئىشلارنىڭ ھىچ قايسىسىغا قاتناشمايدىكەن.

توپچىلار مەشقى توپنى بەتلەش ۋە ئېتىش ھەرىكەتلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالدى، ھەر بىر توپنىڭ تەركىۋىدىكى ئەسكەرلەر ئوز ۋەزىپىلىرىنى بۇيرۇق بويىچە خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىدى. توپنى بەتلەش كىشىلەرنىڭ ۋاقىراش-جاقىراشلىرى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلدى. ئەسكەرلەر يۈگۈرۈشۈپ بىر بىرسىگە ئىشارەت قىلىشقاچ ئوز ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلدى.

قوللىغا چوتكا ئالغان ھىلىقى ئەسكەر ئوز ئىشىدا ئالاھىدە ماھارەت كورسەتتى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ توپنى بەتلەش ئۇسۇلى بىر يېقىندا كورگەن چاقماقلىق توپنى بەتلەش ئۇسۇلىغا ئوخشايدىكەن. ئەسكەرلەرنىڭ ھەر بىر مەشغۇلاتنى ئورۇنلاۋاتقاچ قىزغىچىلىق قىلىشلىرىدىن كۈلۈشۈپ كەتتۇق.

توپچىلار 10 پاي توپ ئاتقاندىن كېيىن، چارچاپ ماداردىن كەتتى.

بۇ چاغدا جامەدار پەرمانچى توپچىلارغا ئورۇن ئالماشتۇرۇپ زەمبىرەك بەتلەش-ئېتىش ھەرىكىتىنى داۋاملاشتۇرۇشنى بۇيرۇدى. لېكىن توپچىلارنىڭ بەزىسى ھەرىكەتلەرنى پىششىق ئوزلەشتۇرۇپ كەتمىگەنلىكتىن، ھەرىكەتتە ھولۇقۇپ تەمتىرەپ قالدى. ھەر بىر جەڭچى ھەممە ھەرىكەتلەرگە بىر قېتىمدىن ئالمىشىپ، جەمئى 5 قېتىمدىن ماھارەت كورسەتتى.

نوۋەت چوتكا تۇتقان قېرى توپچى ئەسكەرگە كەلگەندە، ئۇ ئىشنى ئەپلەشتۇرەلمەي باشقا توپچى ئەس-

كەرلەرنى هولۇقتۇرۇپ قويدى. بۇ تاسادىپى ئەھۋالنى كورگەن جامەدار پەرمانچى غەپلەنگىنىدىن قىلىچنى غىلاپ-تىن سۇغۇرۇۋالغان پېتى ھىلىقى پالاكەت باسقان قېرى ئەسكەرگە ئېتىلىپ باردى. قورقىنىدىن چىرايى تاتارغان بۇ بىچارە ئۇزىنىڭ نېمە قىلارىنى بىلمەي قالدى. ئەمما بەختكە يارىشا بۇ ئىش پەقەت پوپوزا قىلىپ قويۇش بىلەنلا ئاياقلاشتى.

يەنە بىر قېتىم، ئاغزىنى ئېچىپ ھاڭۇيقىپ تۇرغان ھەيۋانىڭ پاتقىغا بىر ئەسكەر ئۇزىنىڭ سۇمبىسى بىلەن بىرنى سالغان ئىدى. كېيىن ھىلىقى تاياق يېگۈچىگە نۆۋەت كەلگەندە، ئۇ ئۇزىنى ئۇرغان ھەيۋانغا ئالىيىپ قويغاچ سۇمبىسىنى قولىغا ئېلىپلا توپقا دورا قاچىلاشقا كىرىشتى ۋە بۇنى ياخشى پۇرسەت دەپ بىلدى-دە، ئۇزىگە زەرەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ھەيۋانىڭ يۇزىگە كېلىشتۇرۇپ بىرنى سالدى.

توپچىلار زەمبىرەك بەتلەش ھەركىتىنى قايتا-قايتا ئىشلەپ كورسەتكەندىن كېيىن، جامەدار پەرمانچى بىزگە مەشقنىڭ ئاياقلاشقانلىغىنى ئۇقتۇردى.

14-نۇيابىر (26-نۇيابىر) كۇنى بىز قەشقەردە خەنزۇ قىسمىنىڭ ھەربى مەشقىنى كورۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇق. ئۇلار بىزنى يېڭى شەھەر قۇۋغىنىڭ ئىچىدىكى خەنزۇ ئەسكەرلەر تۇرۇشلۇق جايغا باشلاپ باردى. يىراق-تىن كورۇنگەن تۇغ-ئەلەملەر توپ كوتەرگۈچىلەرنىڭ ئۇ يەردە سەپ تۇزۇپ تەييارلىنىپ بولغانلىغىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. بىز ئات مىنىشىپ چوڭ بىر مەيدانغا كەلدۇق. بۇ مەيدان سۇپۇرۇلۇپ، ناھايىتى پاكىز تازىلانغان ئىدى.

مەيدانىنىڭ كەينى تەرىپىدە بىر رەت ئەسكەر تىزىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر لەمپە تۇراتتى. خەنزۇ ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى قۇدالاي (خې بۇيۇن) لەمپىنىڭ ئالدىدا بىزنى ساقلاپ تۇرغان ئىكەن. ھەربىي ئورگىستىر مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشتۇرۇلۇپتۇ. ئۇ يەرگە يېتىپ كېلىشىمىز **بىلەنلا** قۇدالاي ئالدىمىزغا كېلىپ **بىز بىلەن** كورۇشتى ۋە بىزنى لەمپىنىڭ گىلەم سېلىنغان يېرىگە باشلىدى. قۇدالاي قېرىپ ماغدۇرىدىن قالغان 66 ياشلىق ئادەم ئىكەن. ئۇ ئىگىدىكى ئاق سانچىلغان ئاندا - ساندا ساقاللىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ساقال - بۇرۇتسىز كوسا ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ تەقى - تۇرقى تىپىك خەنزۇلار قىياپىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇ ئۇچىسىغا يېشىل تۇۋاردىن تاشلانغان تېرە كەمزۇل، ئاستىغا سېرىق خۇرۇمدىن تىكىلگەن ئىسسىق گېلەفى شىم كىيگەن، بېشىغا پاپاخ كىيىۋالغان ئىدى. ئۇ قوپالراق ئىشلەنگەن قوش سىنۇوللۇق مىلتىغىنى تىزىغا توغرا قويغان ھالدا گىلەم ئۇستىدە بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇردى. قەشقەرىيەلىك ياشقىنە بىر تەرجىمان ئۇنىڭغا تىلماچلىق قىلىپ بەردى. قوللىرىغا رەڭلىك بايراقچىلارنى ئالغان 16، 17 ياشلاردىكى 2، 3 خەنزۇ ئادىيۇتانت قۇدالاينىڭ بۇيرۇقلىرىنى جەڭچىلەرگە ئۇدۇللۇق يەتكۈزۈپ تۇردى.

قۇدالاي بۇنىڭدىن 13 يىل ئىلگىرى، قەشقەر شەھىرىدە تۇرۇشلۇق جۇڭگو ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى بولۇپ، قەشقەرىيە جۇڭگو ھوكۇمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىلىگەندە، ئۇ يېڭى شەھەر قەلئەسىگە بېكىنىۋالغان ئىكەن. ياقۇبېگ يېڭى شەھەرنى قورشۇۋلىپ ھۇجۇم باشلىغان

بولسمۇ قورغاننى زادىلا ئالالمىغان، ئاخىر قۇدالاي بىلەن سوھبەت ئوتكۈزگەن، قۇدالاي ئوز ھوكۈمىتىگە ئاسىيلىق قىلىش ۋە دىنىي ئېيتىقادىنى ئوزگەرتىش بەدىلىگە ئوز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ياقۇپ-بەگ قورغانغا ئومۇمى ھۇجۇم باشلىغاندا، قۇدالاي ئوز ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن ياقۇپبەگ تەرەپكە ئوتۇپ كەتكەن. قەشقەرنىڭ ئىش بېجىرگۈچى خان ئامبىلى ۋە ئوز ۋەجدانىنى يوقاتمىغان بىر قىسىم خەنزۇلار بولسا، ئوزلىرىنى پارتلىتىپ ئولۇۋالغان ئىكەن.

دەسلەپكى چاغلاردا قۇدالاينىڭ كۇنى ئانچە ياخشى بولمىغان. لېكىن ياقۇپبەگكە قېيىناتا بولغاندىن كېيىنلا مەلۇم دەرىجىدە ئىززەت-ھورمەتكە ئىگە بولالىغان. ئەمما بۇ پەقەت يۇزەكى ئەھۋال بولغان، خالاس.

بىز قائىدە بويىچە خەنزۇچە تۇرلۇك-تۇرلۇك سەي-تاتاملار بىلەن غىزالانغاندىن كېيىن، بۇ قوشۇننىڭ تىزىلغان سەپلىرىنىڭ ئوڭ قانتى تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق، ئاندىن سەپنىڭ ئالدىدىن ئوتتۇق. قاتار-قاتار تۇۋرۇكلەرنىڭ ئارىلىغا تەخمىنەن 200 دانە يېنىك زەمبىرەك تىزىپ قويۇلۇپتۇ. ھەر بىر يېنىك زەمبىرەكنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككىدىن 4 ئادەم ئولتۇراتتى. ھەر 5 زەمبىرەكنىڭ ئارىلىغىدا قوللىرىغا رەڭمۇ رەڭ چوڭ 3 بۇرجەكلىك بايراقلارنى ئالغان بىر قاتار بايراقچى ئەسكەر تۇراتتى. يېنىك زەمبىرەك كوتىرىدىغان ئەسكەرلەر بىلەن بايراقچىلاردا ھېچقانداق قورال يوق ئىدى. يېنىك زەمبىرەك كوتىرىدىغانلارنىڭ ئارقىسىدا بىر قاتار توساپ زەربە بەرگۈچىلەر (سىنايىپىرلار) تۇراتتى. ھەر بىر زەمبىرەككە بىردىن

توساپ زەربە بەرگۈچىنى توغرا كېلىشىغان بولۇپ، ئۇلار ئادەتتىكى چاچما ئوقلۇق مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان ئىدى. توساپ زەربە بەرگۈچىلەر دۇشمەننىڭ ئاتلىرىنى ھۇركۈتۈش ئۈچۈن، قوللىرىغا يەنە 20 دەك چاسا بايراقلارنى ئېلىۋالغان ئىدى.

ھەر 5 زەمبىرەكتىن بىر زەمبىرەكچىلەر دەستىسى تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، ھەر دەستىنىڭ بېشىدا بەردەڭگى مىلتىق بىلەن بىللە قوراللانغان بىردىن تۇڭەن دەرىجىلىك ئوفېتسىر ئولتۇراتتى، لېكىن بەزى دەستىلەرنىڭ بېشىدا قوش ستۇللۇق چاچما مىلتىق ۋە قىلىچ بىلەن قوراللانغان بىردىن يۇز بېشى ئولتۇراتتى.

بىز ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئوتكەن چېغىمىزدا، پۇچۇق بۇرۇنلۇق ۋە كوپچىلىگى سوغاق تەلەتلىك ئەسكەرلەرنى كورۇپ چوچۇپ كەتتۇق. بىز بۇ يەردە ئاساسەن خەنزۇلارنىلا كوردۇق، لېكىن "خېچىر"① دەپ ئاتالغانلار (قەشقەرىيەلىكلەر بىلەن خەنزۇ ئاياللاردىن تۇغۇلغانلىغى ئۈچۈن "خېچىر" دەپ ئاتالغان بالىلار)دىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارمۇ خېلى كوپ سانىنى تەشكىل قىلىدىكەن. ئەسكەرلەرنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى ياش "بالا ئەسكەرلەر" ئىكەن، ئەسكەرلەر ئارىسىدا بەزىبىر چال ئەسكەرلەرمۇ بار ئىكەن. لېكىن ئۇلار ئادەتتىكى پىيادە ئەسكەرلەردىن، بولۇپمۇ قىزىل سەرۋازلاردىن كوپ ياش ئىكەن.

خەنزۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى كىشىگە ئۇلارنىڭ چىرايىدەك، بىر خىل گۈمۈش، خۇنۇك تەسىر بېرىدىكەن. ئۇلار ئىچىدىكى ئاز سانلىق كىشىلەرلا چەكمەنىدىن ②

① خېچىرلارنى كوزده تۇتسا كېرەك ــ ئاپتوردىن.

② چەكمەن ــ يەرلىك پاختا توقۇلما بولۇپ، ناھايىتى چىداملىق كېلىدىكەن ــ ئاپتوردىن.

تىكىلىگەن ئۇزۇن پاختىلىق چاپان كىيىۋاپتۇ، كوپچىلىگى بولسا يىرتىق-ياماق ماتا چاپان كىيىۋاپتۇ، پۇتلىرىغا كونىراپ كەتكەن كون پاشنىلىق لاتا خەي كىيىۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ باشلىرىغا كىيىۋالغان تەلپەكلىرىنىڭ خىلمۇ خىل بولۇشى كوزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇراتتى. ئۇچىسىغا چەكمەن چاپان كىيىۋالغانلار باشلىرىغا ھەر خىل نىشان قادالغان پاپاخلارنى كىيىۋالغان ئىدى.

ئەمما ئۇلارنىڭ كوپچىلىگى باشلىرىنى بىر پارچە ماتا بىلەن سەللىدەك ئورىۋالغان ئىدى. بەزى ئەسكەرلەر باشلىرىغا يول-يول رەختىن تىكىلگەن بوك كىيىۋالغان بولۇپ، بۇ بوكلەر كىشىگە خۇددى قەدىمقى زامانىدا كىيىلىگەن دوبۇلغىلاردەك كورۇنەتتى.

ھەر بىر يېنىك زەمبىرەككە قارايدىغان 4 زەمبىرەكچىنىڭ بىرىنچىسى 10 تال ياغاچ ئوق سېلىنغان بىر تېرە خالتىنى يېنىغا ئېسىۋالىدىكەن، ئىككىنچىسى تومۇر ساپلىق چوتكا كوتىرىۋالىدىكەن، ئۇچىنچىسى ۋە توتىنچىسى زەمبىرەك كوتىرىدىكەن، زەمبىرەك ئېتىلىدىغان چاغدا بۇ ئىككەيلەن زەمبىرەككە تىرەك بولۇپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئوتەيدىكەن. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرىكى چاغلاردا خەنزۇ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇچىسىدىكى كىيىملەر ناھايىتى قەدىمقى نۇسخىدا بولۇپ، ئۇلار ئوز ئادىتى بويىچە ئۇچىسىغا خەنزۇچە كەڭ يەڭلىك يەكتەك-كەمزۇل، ساۋۇت-دوبۇلغا ۋە دۇشمەن ئاتلىرىنى ھۇركۈتۈش ئۈچۈن ھەتتا يولۋاس تېرىلىرىنمۇ كىيگەن ئىكەن.

يېنىك زەمبىرەك مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇچار نەيزە بىلەن نەيزە تۇتىدىكەن. ئۇلار يەنە شەكلى ۋە چوڭلۇغى ھەر خىل بولغان بايراقلارنىمۇ كوتىرىۋالىدىكەن. ئۇلار ئىشلە-

تىدىغان جابدۇق - سايمانلار خىلمۇ خىل ۋە كوپ ئىسكەن.

ياقۇپبەگ ئۇرۇشتا ئەسىرگە ئېلىنغان ھەممە خەنزۇ-لارنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ مۇسۇلمان قىلغان ۋە ئۇلارنى ئۇيغۇرچە كىيىندۇرگەن. ئۇلار ئىچىدىكى ئۇچار نەيزە ۋە نەيزە تۇتقان ئەسكەرلەردىن يېنىك زەمبىرەكچىلەر قوشۇنى تەشكىل قىلغان. ياقۇپبەگ بۇ قوشۇندا خەنزۇ مۇزىكىلىرىدىن پەقەت دۇمباق ۋە مىس قوڭغۇراقىنلا قالدۇرغان ئىدى.

"ھازىرلان!" كومانىسى بېرىلىشى بىلەن تەڭلا قوشۇندا مانۇبىر باشلاندى. قۇدالاينىڭ بۇيرۇغى بىلەن، دۇمباقچىلار دۇمباقلىرىنى گۈمبۇرلىتىپ ئۇرۇشقا باشلىغان ئىدى. ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئورە تۇرۇپ يېنىك زەمبە-رەكلەرنى مورىلىرىگە ئېلىپ كوتىرىشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا قۇدالاي ئوز ئادىيۇتانتىنىڭ قولىدىكى ئالتە خىل بايراقچىدىن ئىككىنى ئالدى ۋە بىر بايراقنى ئىگىز كوتە-رىپ، يەنە بىر بايراقنى كەينىگە قارىتىپ پۇلاڭلاتتى. بۇ بەلگىنى كورگەن يېنىك زەمبىرەكچىلەرنىڭ يېرىمى ئوڭ تەرەپكە، قالغان يېرىمى سول تەرەپكە قاراپ مېڭىشقا باشلىدى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئىككى قانىتى ئىككى سەپكە ئوزگەردى. ھەر بىر سەپنىڭ بېشىدىكى ئەسكەرلەر بىردىن بايراق كوتىرىۋالغان ئىدى. بىر بايراق كەينىدىن 5 ئەسكەر ئۇزۇن بىر سەپ بولۇپ ماڭدى، يەنە بىر بايراق-نىڭ كەينىدىنمۇ 5 ئەسكەر ئەگىشىپ ماڭدى. ئونبېشى ۋە يۇز بېشىلار ئوز قوماندانلىغىدىكى سەپلەرنىڭ ئىككى تەرىپىدە ماڭدى. مۇھاپىزەتچى قىسىم ۋە ئۇنىڭ بايرىغى قىسرلىماي ئوز ئورنىدا تۇرىۋەردى. يۇرۇش داۋامىدا بىر ئەسكەر يېنىك زەمبىرەكنى كوتىرىپ ماڭدى. سەپ ئالدىدا

ماڭغان ئەسكەر زەمبرەك ستۆولىنى ئورنغان لاتسنى ئېلىپ ماڭدى. بۇ لاتا توپ ئېتىلغاندىمۇ ئېلىۋېتىلمىگەچكە، توپ ئوقىنىڭ نىشانغا دەل تېگىشىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزدى. قىسىم يۇرۇش مەشقىنى ئورۇنلاۋاتقاندا، پۈتۈن مەشق مەيدانىنى كىشى زېرىكتۈرمەك دۇمباق ئاۋازلىرى قاپلىدى. يېنىڭ زەمبرەكچىلەر سېپى ھەربىي ئورگىستىر تۇرغان ئورۇنىنىڭ ئارقىسىغا يېتىپ كەلگەندە بۇ تۇساڭغۇنى ئوڭ ۋە سول تەرەپلەردىن ئايرىم-ئايرىم يانداپ ئوتتى، ئاندىن كېيىن يېڭىۋاشتىن قوشۇلۇپ ئالغا ئىلگىرىلىدى. بۇ مانېۋىر رېتىملىق ئەمما قۇلاققا ياقمايدىغان دۇمباق ساداسى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغاچقا، كىشىگە بۇ ھەربىي مانېۋىر ئەمەس، بەلكى دەپنە مۇراسىمى ئوتكۈزۈلۈۋاتقاندەك تەسىرات بېرەتتى. بۇ ھەركەتنى ئاياقلاشتۇرۇش كېرەك بولۇپ قالغاندا، قۇدالاي بايراق كوتىرىۋالغان قولىنى پەسكە چۈشۈردى.

ھەر قېتىم سەپ ئالدىدا ماڭغان ئەسكەر سەپكە يېتىشىپ ماڭالماي قالغان چاغدا، دۇمباقچىلار قۇدالايىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە دۇمباقنى چېكىپ چالاتتى. شۇنىڭ بىلەن، ھىلىقى ئەسكەرلەر مېڭىش سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، ئالغا كەتكەن سەپكە يېتىشىۋالاتتى. دۇمباقنىڭ رېتمى بارغانسېرى تېزلىشىپ، ئاۋازمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. بۇ، سەپتىن چۈشۈپ قېلىۋاتقانلارنىڭ ئالدىدىكىلەرگە يېتىشىۋېلىشى ئۈچۈن بېرىلگەن سىگنال ئىدى.

مانېۋىردىكى 2-ھەركەت ئالغا مېڭىش، ئارقىغا چېكىنىش، توساپ زەربە بەرگۈچىلەر (سىنايېپسىرلار)نىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش ھەركەتلىرىنى ئوز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇلار

هۇجۇمغا ئوتكەندە توپتىن ئوت ئاچاتتى، بەزىدە ئوت ئاچمايتتى. بۇنداق ئىككى خىل شارائىتتا، ھەر بىر گۇرۇپپىدىكى 5 توپچى ئۇزۇن سەپ بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەپ مېڭىۋېرىدىكەن. مۇھاپىزەتچى ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان توساپ زەربە بەرگۈچىلەر توپچىلار توختىشى بىلەنلا، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئوتوپ، ئورۇن ئىگىلەپ تۇرىدىكەن. بۇ چاغدا يەنە بىر قىسىم خەنزۇلار دەرھال ھىلىقى توساپ زەربە بەرگۈچىلەرنىڭ ئالدىغا ئوتوۋالىدىكەن، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى بايراقلارنى جېنىنىڭ بېرىچە پۇلاڭلىتىش ئىكەن. "ئېتىڭلار!" دەپ توساپ زەربە بەرگۈچىلەرگە كوماندا بېرىلىشى بىلەن تەڭلا، توساپ زەربە بەرگۈچىلەر ئوق ئۇزۇشىدىكەن، "چېكىنىڭلار!" دېگەن كوماندا بىلەن تەڭلا ئۇلار سۇرەن-چۇقان سېلىشىپ مىلتىقلىرىنى كوتىرىدىكەن. بۇ چاغدا ھىلىقى توساپ زەربە بەرگۈچىلەرنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى بايراق تۇتقان خەنزۇلار دەرھال يەرگە يېتىۋېلىپ، بايراقلىرىنى ھە دەپ پۇلاڭلىتىدىكەن. بۇ ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ بىر قېتىملىق ھۇجۇمى زەربە بىلەن چېكىنىدۇرۇلدى دېگەن مەنانى بىلدۇرىدىكەن. يېنىك زەمبىرەكچىلەرنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىلگىرىلەپ كېتىۋېتىپ ئوت ئاچقانداء، ئۇلارنىڭ قالغان يېرىمى بىر نەچچە سېكۇنت توختاپ ئوق چىقىرىدىكەن. ئاندىن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، قالغان توپچىلارغا قوشۇلۇپ كېتىدىكەن. بۇ چاغدا قالغان توپچىلار توختاپ ئوت ئاچىدىكەن. توپ كوتەرگۈچى 2 ئەسكەر بىر پۇتنى ئالدىغا چىقىرىپ، بېلىنى ئازراق ئېگىدىكەن. ئالدىدىكى بىر ئادەم بايا بىز تىلغا ئالغان ھىلىقى لاتا بىلەن زەمبىرەكنى چىڭ تارتىپ تۇرىدىكەن. يەنە بىر ئادەم زەم-

جەرەكنى گەدىنگە قويۇپ قوللىرى بىلەن چىڭ بېسىپ تۇرىدىكەن. زەمبىرەك ناھايىتى ئېغىر ھەم ئۇنىڭ ئارقىغا تېپىش كۇچى ناھايىتى قاتتىق بولغاچقا، ئادەمنىڭ چىداپ تۇرۇشى قىيىن ئىكەن. زەمبىرەكتىن شارسىمان ئوت ئېچىلغاندا، ئوقنىڭ ئارقىغا تېپىش كۇچى ھىلقىي زەمبىرەك تىرىگۇچى ئادەملەرنى يەقتىۇەتكەنلىگىنى كۇردۇق. ئۇلار ئوقنىڭ ئارقىغا تېپىش كۇچىنى ئازايتىش ئۇچۇن، زەمبىرەككە قاچىلىنىدىغان دورىنىڭ مىقدارىنى ئازايتتى. ئەمما بۇ ئۇسۇلنى قوللانغاندا، ئوقنىڭ ئۇچۇپ بېرىش مۇساپىسى قىسقرايتتى، شۇنىڭدەك، ئوقنىڭ نىشانغا دەل تېگىش دەرىجىسىمۇ تۇۋەنلەپ كېتەتتى. ئەمدى ئوقنىڭ دەل تېگىش دەرىجىسىگە كەلسەك، بۇ ھەقتە ئارتۇق سوزلەپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. چۇنكى ئۇلار توپ-زەمبىرەكنى ھېچقانداق چېنمەستىلا نىشانسىز ئېتىۋېرىدىكەن. بىر قانچە قېتىم ئاتقاندىن كېيىن، زەمبىرەكچىلەر ئوزئارا ئورۇن ئالماشتۇردىكەن.

گۇرۇپپىلار بويىچە ئىلگىرلەپ كېتىۋېتىپ ئوت ئاچقاندا، ئۇلار يېنىك زەمبىرەكلەرنى بىر بىرسىنىڭ ئارقىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدىكەن، ئالدىنقى زەمبىرەك ئوق چىقىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئارقىسىدىكىسى ئۇنىڭ ئالدىغا ئوتكۇزۇلۇپ ئوق چىقىرىدىكەن، مۇشۇنداق نوۋەتمۇ نوۋەت ئۇرۇن ئالمىشىپ ئوق چىقىرىدىكەن ۋاھاكازا. بەزى گۇرۇپپىلار ئوق چىقىرىشقا ئالدىراپ كېتىپ، ئالدىنقى قاتاردىكى زەمبىرەكچىلەرنى ئېتىپ قويغانلىغىنىمۇ كوردۇق. كېيىنكى زەمبىرەكتىن ئېتىلغان چاچما ئوقلار ئالدىنقى قاتاردىكى زەمبىرەكچىلەرنىڭ دۇمبىسىگە، موڭىسىگە ۋە باشلىرىغا تەگدى.

جاڭنىڭ قۇلاقنى يارغىدەك قاتتىق ئاۋازى بىلەن توپ ئېتىش مەشغۇلاتلىرى دەرھال توختىدى. خەنزۇلار، ئىھتىمال، جاڭنىڭ قۇلاق - مىڭنى يەيدىغان ئاۋازلا زەھەر بىرەك ئوقلىرىنىڭ ئاۋازلىرىنى بىسىپ چۈشەلەيدۇ، دەپ ئويلىسا كېرەك.

بىز قۇدالايىنىڭ بىزنى ئالاھىدە كۈتۈۋالغانلىغىغا مەمنۇن بولۇپ تەشەككۇر بىلدۈردۇق. بىز يەنە قائىدە - تۈزۈت يۈزىسىدىن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنى ماختاپ قويدۇق ۋە ئۇزىمىزنىڭ مۇشۇنداق مەشھۇر قوماندان بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغانلىغىمىز ئۈچۈن خوشال ئىكەنلىگىمىزنى بىلدۈرۈپ، قايتىپ كەتمەكچى بولدۇق. قۇدالاي بىزنىڭ ياخشى نىيەتلىرىمىزگە قىزغىنلىق بىلەن تەشەككۇر ئېيتتى، ئادەتتە ئۇنىڭ مۇرىدىدەك تاتىرىپ تۇرىدىغان چىرايىدا بىردىنلا مەغرۇرانە تەبەسسۇم پەيدا بولدى. ئۇ ئۇزىنىڭ بۇ قوشۇنىدا 20 يىلدىن بۇيان قورالدىن ئايرىلماي كەلگەن جەڭچىلەر بار ئىكەنلىگىنى ھەمدە ياقۇپبەگنىڭ ھەر قانداق مۇھىم جەڭلەردە ئۇنىڭ مۇشۇ توپچىلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە تايىنىدىغانلىغىنى سوز - لەپ بەردى.

بىز قۇدالاينىڭ بۇ لاپ گەپلىرىنى ئاڭلاپ بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتۇق. گەپنىڭ راستىنى ئېيتسام، ئەگەر شۇ پەيتتە پەقەت بىرەر يۈزچە خىل كازاك بولىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ مۇشۇ چوڭ مەيدانىدىكى بارلىق خەنزۇ قىسىملىرىنى ھەچبىر چىقىم تارتماستىن بىردەمدىلا تىرە - پىرەن قىلىپ، پاك - پاكىز يىغىشتۇرۇۋېتەلەيدىغانلىغىغا كۆزۈم يەتتى. چۈنكى بۇ قوشۇننىڭ سوۋاق سۇغىرىلغان پولاتتىن ياسال-

غان قورالی یوق ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئوزىنى قوغدىيالمىغدەك ھېس قىلاتتى. مەھرۇم ئىدى.

بىز كوزدىن كەچۈرگەن يېنىك توپچى قىسمىنىڭ كۈچى تەخمىنەن تۆۋەندىكىچە:

يېنىك توپ زەمبىرەكلەرنىڭ سانى	200
يېنىك توپچىلارنىڭ سانى	800
بايراقچىلار	40
گۇرۇپپا قوماندانلىرى	40
يۇز بېشىلارنىڭ سانى	8

توساپ زەربە بەرگۈچىلەر (سنايپېرلار) 200

توساپ زەربە بەرگۈچىلەرنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغانلار 20

ئومۇمى ئادەم سانى 1.108

قەشقەر قوشۇنىدىكى ئەسكەرلەر كۈنىگە 90 چاقىرىم-دىن يۈرۈشكە توغرا كەلسە پىيادە ماڭىدىكەن، ئەگەر ئۇنىڭدىن ئوشۇق يول يۈرىدىغان بولۇپ قالسا ئات مىنىدىكەن، ئات مىنەلمەيدىغانلار ھارۋىلارغا ئولتۇرىدىكەن. ھەر بىر ھارۋىغا ئۈچتىن ئات قېتىلىدىكەن، ھەر بىر ھارۋىغا 10 دىن ئەسكەر ئولتۇرىدىكەن. ئات-ھارۋىلارنىڭ بىر قىسمىنى ئاھالە ھەقسىز تەمىنلەيدىكەن، يەنە بىر قىسمىنى قوشۇن ئوزى سېتىۋالىدىكەن. مەسىلەن، قەشقەردىن قارا شەھەرگىچە تەخمىنەن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان يولنى بېسىشتا، پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمىلا ھارۋىغا چۈشۈپ ماڭىدىكەن، قالغان مۇتلەق كوپچىلىگى ۋاقتىنچە ئاتلىق ئەسكەر ياكى ئاتلىق پىيادە ئەسكەر بولۇپ ماڭىدىكەن.

قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ ھەربى يۈرۈشتىكى ھەركەت تېزلىگى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ھەر خىل بولىدى-

كەن. ھەربىلەر ئوتتۇرا ھساپ بىلەن كۇنىگە تەخمىنەن 51 چاقىرىم يول باسىدىكەن. قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىغى تەخمىنەن 813 چاقىرىم بولۇپ، ئەسكەرلەر بۇ يولنى ئادەتتە 15 كۇندە، جەددى يۇرۇش قىلغاندا بولسا 12 كۇندە بېسىپ بولىدىكەن.

قوشۇنلار يۇرۇش قىلغاندا ئىشلون بولۇپ ماڭىدىكەن، ئۇلار يول ئۇستىدە ياقۇپبەگ ياساتقان يەمخانىلاردا قونالغۇ قىلىدىكەن. قىسىملار ئاھالە جايلاشقان يەرلەردىن ئوتكەندە، ئاھالە بۇ قىسىملارنى يەم-خەشەك، يېقىلغۇ، ئات-ئۇلاق بىلەن ھەقسىز تەمىنلەيدىكەن. قىسىملار چوڭ بايا ۋانلاردىن ئوتكەندە، بىر ياكى بىر نەچچە سودىگەر ئارمىيىگە كېرەكلىك ماددى بۇيۇملارنى ئالغاچ قىسىملار بىلەن بىللە ماڭىدىكەن. بۇ سودىگەرلەر ئارمىيىنى بىر قىسىم لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلەش توغرىسىدا توختام تۈزىدىكەن. ئۇلار تەمىنلەيدىغان نەرسىلەردىن باشقا، بۇغداي، قوناق ۋە ئارپا خانلىق ھارۋىلاردا توشۇلىدىكەن. ئادەتتە سودا توختاملىرىنى پانساتلار تارقىتىدىكەن. ئۇلار مەلۇم مىقداردىكى تەمىنلەش بۇيۇملىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇنى يۇز بېشىلارغا ئوتكۇزۇپ بېرىدىكەن. يۇز بېشىلار بىر-ئىككى كۇنگە يەتكىدەك ئىستىمال بۇيۇملىرىنى قول ئاستىدىكىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىدىكەن.

سودىگەرلەر قوشۇن قونالغۇ قىلىدىغان يەرگە يېتىپ كېلىشى بىلەنلا بازار ئېچىپ، ئەسكەرلەرگە قاتلىما نان، گوش، سۇرلەنگەن گوش، پولو، چاي قاتارلىقلارنى ساتىدىكەن. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ياقۇپبەگنىڭ ئوز ئارمىيىسىنى لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرى ياخشى يولغا

قويۇلمىغان، شۇڭا ھەربىي يۇرۇش جەريانىدا، ئەسكەرلەر ھەمىشە ئاچ قوساق يۇرىدىكەن. قەشقەرىيەنىڭ سۇسىز يەرلىرىدىن ئوتكەندە قوشۇننى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ــ ياقۇپبەگنىڭ بېشىنى قاتۇرىۋاتقان مۇھىم مەسىلە ئىدى. قەشقەردىن ئاقسۇغىچە ۋە ئۇ يەردىن قارا شەھەر قورغىنىغىچە بولغان يول ئۇستىدە كېتىۋاتقان ئارمىيىنى سۇ بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەت بېرىش ئۈچۈن ياقۇپبەگ قۇدۇق ياكى بۇلاق بار جايلارغا يەمخانا سالدۇرغان ئىكەن. مۇشۇ يول ئۇستىدىكى سۇسىز يەرلەرنىڭ ئارىلىغى ئومۇمەن 90 چاقىرىمدىن ئاشمايدىكەن. لېكىن قارا شەھەردىن تۇرپانغىچە يول ئۇستىدىكى 2 يەمخانىنىڭ ئارىلىغى بەكمۇ ئۇزۇن بولۇپ، بۇ ئارىلىقتا سۇيى تارتىلىپ كەتكەن بىر قۇدۇقتىن باشقا ھېچنەرسە يوق ئىكەن. قەسىملار ئېچىدىغان سۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ياقۇپبەگ ھەر بىر توگىگە ئىككىدىن سۇ قاچىلانغان تۇلۇم ئارتىپ سۇ توشۇشنى بۇيرۇپتۇ.

ياز كۈنلىرى ھاۋا ناھايىتى ئىسسىق بولغاچقا، قەسىملار كۈندۈزى دەم ئېلىپ كېچىسى يول ماڭىدىكەن.

ئەمدى قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا قانداق ئىشقا سېلىنىدىغانلىغى ئۇستىدە توختىلىپ ئوتىمەكچىمەن.

دۇشمەن يېقىنلاشقان ھامان، ئاۋال ئاتلىق قىسىملار ئادەم ئەۋەتىپ رازۋېتكا قىلىدىكەن، پىيادە قىسىملار ئۇزۇتىغا تىزىلغان يۈك ھارۋىلىرىنىڭ ئارىسىغا ئوزلىرىنىڭ كۇچلۇك مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىنى ئورۇنلاشتۇرىدىكەن. دۇشمەنگە بەكرەك يېقىنلاشقاندا، ئاتلىق قىسىملار پىيادە قىسىم بىلەن

توپچى قسمىدىن تەركىپ تاپقان ئۈزۈن سەپنىڭ ئىككى قانتى تەرەپتىن ئىلگىرىلەپ باردىكەن، بۇ چاغدا ھارۋىكەشلەرنىڭ سېپى ئارقا تەرەپتە توختاپ، شۇ ئان جەڭگىۋار سەپ بولۇپ يېيىلدىكەن. پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى بىلەن توپچى ئەسكەرلەر قىسمى بىر سەپ ياكى بىر قانچە سەپ بولۇپ يېيىلدىكەن، ھەر ئىككى توپنىڭ ئارىلىغىغا 40 تىن 60 قىچە پىيادە ئەسكەر تۇرغۇزۇلدىكەن. ئاتلىق قىسىملار زاپاس كۈچ قىلىپ قالدۇرۇلدىكەن. زوردۇر تېپىلغاندا، ئۇرۇش سېپى قوشۇننىڭ ئىككى قانتى تەرەپتىن ئۇزارتىلدىكەن، جەڭ تازا قىزىغانىغا قەدەر قىسىملار ئالدىرىماستىن ئاستا-ئاستا ئىلگىرىلەيدىكەن. ئاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى خۇددى ئۇۋىسى چۈۋۈلىغان ھەرىلەردەك قارشى تەرەپنىڭ سېپىگە ئېتىلىپ كىرىپ، گۇرۇھ-گۇرۇھ ئارىلاشما جەڭ قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر توپىنى شەكىللەندۈرىدىكەن، ئۇلار گۇرىرىدە قىلىپ بىردەم ئۇياقتا، بىردەم بۇياقتا چېپىشىپ يۈرۈشمىدىكەن. ياقۇپبەگ دەل مۇشۇ پەيتتە زاپاس قوشۇنىنىڭ مۇھىم رول ئويناىدىغانلىغىنى ئوبدان چۈشەنگەنلىكتىن، كوپۈنچە مۇشۇنداق ئوڭۇشلۇق پەيتتىن پايدىلىنىپ، سان جەھەتتە ئۈزىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئەمما تەجرىبىسىز دۈشمەنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىكەن. ئۇ ئادەتتە ئۈزىنىڭ خىل قوشۇنلىرىنى، ئاساسەن ئاتلىق قوشۇنلىرىنى زاپاس قوشۇن قىلىپ قالدۇرىدىكەن.

قەشقەرىيە ھەربىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، قوشۇن ھۈجۈمغا ئوتكەن ۋە توختىغان مەزگىلدە ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ئويناىدىغان ئاساسى رولى توپ-زەمبىرەكنەرنى دۈشمەنىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ تۈيۈقسىز ھۈجۈمىدىن قوغداش

ئىكەن. شۇڭا ئاتلىق قىسىملار ھەمىشە ئۇششاق بولەكلەرگە بولۇنۇپ، ئالغا بېسىۋاتقان قىسىملارنىڭ ئىككى قانىتىدىن ئىككى - ئۈچ يۈز قەدەم ئىلگىرى ماڭىدىكەن.

ئاتلىق قىسىملار جەڭدە، قائىدە بويىچە مىلتىق ئىشلىتىدىكەن، ئالغا ئىلگىرىلەپ بەلگىلىك ئارىلىققا يەتكەندە يېيىلىپ دۈشمەنگە ئوت ئاچىدىكەن؛ ئاتلىق ئەسكەرلەر پۈتۈن سەپ بويىچە بىر يولدا ئوت ئاچمايدىكەن. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى مىلتىق ئاۋازىغا ناھايىتى كونۇك ئىكەن. ئەمما ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئېتىلغان ئوقلار ھامان نىشانغا دەل تەگمەيدىكەن، شۇڭا ئۇلار ئىمكانىيەت يار بەرسىلا ھامان ئاتتىن چۈشۈپ چېنەپ ئاتىدىكەن.

ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ توتتىن ئۈچ قىسمى ئۇرۇشتا ئات مىنگەندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئاتتىن چۈشۈپ جەڭ قىلىدىكەن.

ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئەڭ ياخشى پۈرسەت دۈشمەننىڭ تەۋرىنىشكە باشلىغان ۋاقتىدۇر. بۇ چاغدا ئۇلار مىلتىقلىرىنى ئوشنىسىگە ئارتىۋېلىپ (ئادەتتە بولسا، قوللىرىغا ئېلىپ)، قىلىچلىرىنى غىلاپلىرىدىن سۇغۇرۇۋالغان پېتى جەڭگە كىرىپ دۈشمەننى يوقتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى قېچىپ كېتىۋاتقان دۈشمەننى قوغلاپ بېرىپ دەھشەتلىك قىرغىن قىلىدىكەن.

ئوزىدىن كۈچلۈك بولغان دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلغان چاغدا، پىيادە ئەسكەرلەر، ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە توپچى قىسىم بىرلىكتە چاسا سەپ تۈزۈپ، توپ - زەمبىرەكلەرنى چاسا سەپنىڭ ھەر قايسى بولۇڭ - پۈچقاقلىرىغا ئورۇنلاشتۇرىدىكەن.

قەشقەرىيەلىكلەر قوشۇندىكى يېنىك توپ كوتەرگۈچىلەر

لەرگە گۇمانلىق قارايدىكەن ۋە ئۇلارنى جەڭدە پۈتلىكا-
شاڭ بولىدۇ، ئۇلارنى سىغدۇرغىدەك جاي تېپىشمۇ قىيىن،
دېيىشىدىكەن، لېكىن ئۇلار جەڭلەردە ھامان ئالدى بىلەن
قېچىپ كېتىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئانچە زىيىنمۇ يوق
دەپ قارايدىكەن. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ بۇ ئاجىزلىغىنى
چۈشەنگەچكە، بۇ ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى پەيدىن-پەي
ئازايتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ ئارمىيىسىدىكى يېنىك
توپ كوتەرگۈچى نەچچە مىڭ كىشىلىك قىسىمدىن (ئۇلار-
نىڭ ئېيتىشىچە، 10 مىڭ كىشى ئىكەن، بۇ سان مۇبالىغا
بولۇشى مۇمكىن) ھازىر پەقەت بىر قانچە يۈزچە خەنزۇ،
تۈڭگانلارلا قاپتۇ، ياقۇپبەگنىڭ خەنزۇ ئەسكەرلەرگە چاچما
ئوقلۇق سىلتىقلارنى بەرگەنلىگىنى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئوتكەن
ئىدۇق. تۈڭگان ئەسكەرلەرنىڭ كوپچىلىگىمۇ چاچما ئوق-
لۇق سىلتىقلارنى تارقاتقان ئىكەن. بۇ سىلتىقلار ئاتلىق
ئەسكەرلەر بىلەن پىيادە ئەسكەرلەنى تەپكىلىك سىلتىق ۋە
كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تورگىلەنكا سىلتىقلار بىلەن قورال-
لانىدۇرغاندىن كېيىن يىغىۋېلىنغان سىلتىقلار ئىكەن. ياقۇپ-
بەگ بۇ تۈڭگانلارنىڭ ھەممىسىنى ئالدىنقى سەپكە يوتكەپ
كېلىپ، ئۇلاردىن تۇرپاندا تۇرۇشلۇق قىسمىنى تەشكىل
قىپتۇ.

ياقۇپبەگ ئوز زىمىنىدىكى بىر مۇنچە شەھەرلەرگە
ھەربىي كىيىم-كېچەك ۋە قورال-ياراق تەييارلايدىغان
كارخانىلارنى، شۇنىڭدەك ھەر خىل ھەربى بويۇملار ساقلايدىغان
قۇرخانىلارنىمۇ تەسىس قىلغان ئىكەن. بۇ كارخانىلاردا
پىيادە ئەسكەرلەر ئۈچۈن تون-تەلپەك ۋە قاپلاپ كىيە-
لىدىغان بىر قىسىم يەكتەك چاپانلار تىكىلىدىكەن. كوپچە-

لىك ئەسكەرلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى مۇشۇ يەرنىڭ ئۈزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ئىكەن ۋە ياكى بەگلەر ياقۇپبەگ نىڭ ئارمىيىسىنى تەمىنلەش ئۈچۈن پۈقرالاردىن تارتىۋالغان كىيىملەر ئىكەن. كىيىم - كېچەكلەر روسىيە رەخلىرى، ئىنگ - لىز رەخلىرىدىن تىكلىنىدىكەن، ئۇزۇن تونىنىڭ ياقىسىغا ۋە قۇلاقچىلارغا قوندۇز تېرىسى ئىشلىتىلىدىكەن. قەشقەر، ئاقسۇ①، كورلىدا ئۇچ قورال زاۋۇدى (بەزىلەر يەركەندىمۇ بىرسى بار دەيدۇ) بار ئىكەن. بۇ زاۋۇتلاردا ئىنفىيۇلد نۇسخىلىق تەپكىلىك مىلتىقلار ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن.

زاۋۇتلاردا ئۇزۇن ۋە قىسقا ئىككى خىل مىلتىق ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن. بىز باشتا قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قورال - ياراقلىرى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، بۇ ئەھۋالنى سوزلەپ ئوتكەن ئىدۇق. بەزى تۈركىلەنكا مىلتىقلارنىڭ ستۇوللىرى ئىچىدە 3 - 4 تالدىن ھەر خىل ساي سىزىق - لىرى بار ئىكەن.

قەشقەردە 30 تېخنىك بار ئىكەن. ئۇلار ھەپتىسىگە 5 دانە تۈركىلەنكا مىلتىق ستۇولىنى ياسايدىكەن.

ئاقسۇنىڭ قورال - ياراق زاۋۇتىدىكى ئىشچىلار ئارىسىدا ھىندىستانلىق 7 ئۇستا بار ئىكەن. بۇ زاۋۇت ھەپتىسىگە ئاران بىر تۈركىلەنكا مىلتىق ئىشلەپچىقىرالايـ - دىكەن.

---

① قەشقەر ۋە ئاقسۇدىكى قورال زاۋۇتلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتىرىياللارنى خېلىلىخان خوجا (ئەسلىدىكى قەشقەر ھەربىي زا - ۋۇتىنىڭ باشلىغى) نىڭ تەپسىلى سوزلەپ بەرگەنلىرىدىن ئالغان ئىدىم. خېلىلىخان خوجا بەرگەن تەپسىلى ماتىرىياللار «تۈركىستان» ژورنىلىنىڭ 1877 - يىلىلىق 10 - سانىغا بېسىلغان ــ ئىـ تورىدىن.

كورلىدىكى قورال - ياراق زاۋۇدىنى غۇلجىدىن سۈر - گۈن قىلىنغان بىر قاتلاق باشقۇرىدىغان. بۇ زاۋۇت ئىشلەپچىقارغان قوراللار بەكمۇ سۈپەتلىك ئىكەن.

ئاقسۇ ۋە قەشقەردە ئىشلەنگەن قوراللارنىڭ ھەممىسى كورلا قۇرخانىسىغا ئەۋەتىپ بېرىلىدىكەن.

بىر كورلىدا تۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا بۇ يەردىكى قۇر - خاندىن يەرلىك زاۋۇتلاردا ئىشلەنگەن 2-3 يۈزدەك تەپكىلىك تۇركىلەنكا مىلتىق قىسمىلارغا تارقىتىپ بېرىلدى.

قەشقەرىيەدە توپ - زەمبىرەك قۇيىدىغان مۇنتىزىم زاۋۇت يوق ئىكەن. توپ - زەمبىرەك ئېھتىياجلىق بولغاندا، ئابدىرىشىت دېگەن قوقانلىق قورال - ياراق ئۇستىسى قەشقەر يېڭى شەھەردە زەمبىرەك قۇيۇشقا يېتەكچىلىك قىلىدىكەن. ئابدىرىشىت ئۇستا قەشقەر شەھەرلىكى بارلىق قۇيمىگەرلەرنى ئوز يېنىغا يىغىۋاپتۇ، مىس ئاساسەن ئاقسۇ - دىن كەلتۈرۈلىدىكەن. ياقۇپبەگ ئىلگىرى تۈرك ھەربى ئوقۇتقۇچى ماموت ئەپەندىنى توپ قۇيىدۇرۇش ئۇچۇن ئاقسۇغا ئەۋەتكەن ئىكەن، لېكىن ئۇ كىشى ئىشتا مۇۋەپپە - قىيەت قازىنالماپتۇ. ئۇ ئىشلەپچىقارغان توپ تۇنجى قېتىم سىناق قىلغاندىلا پارتلاپ كېتىپتۇ، يەنە بىر توپنىڭ قۇلۇپى ئاجرىلىپ كېتىپتۇ.

قەشقەرىيەدىكى چوڭ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە مىلتىق دورىسى ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن، قەشقەر شەھەرىدىكى ئوق - دورا زاۋۇدى قۇرخانىغا ھەر ھەپتىدە 5 چارەك مىلتىق دورىسى ئوتكۈزۈپ تۇرىدىكەن. بۇنىڭ سىرتىدا، بەزى پانساتلار مىلتىق دورىسى ئېزىدىغان بىر قانچە تۇگمەن قۇرۇۋالغان بولۇپ، ئوزلىرىگە كېرەكلىك ئوق - دورىلارنى

مۇشۇ كىچىك زاۋۇتلاردا تەييارلايدىكەن. بۇ زاۋۇتلاردىن بەزىلىرى ياسىغان ئوق-دورىلارنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى ئىكەن، بەزى زاۋۇتلار ياسىغان ئوق-دورىلارنىڭ سۈپىتى ناچارراق ئىكەن. قوغۇشۇن بىلەن گۈڭگۈرت قەشقەرىيەنىڭ چېگرىغا يېقىن تاغلىق رايونلىرىدىكى بىر قانچە يەردىن كەلتۈرۈلىدىكەن. قەشقەر ئولكىسىدە ھول مەھسۇلاتلىق قوغۇشۇن كانلىرى كوپ ئىكەن. كۈچادىن گۈڭگۈرت چىقىدىكەن. باينىڭ يېنىدىكى قوشتامدىن، قارا شەھەرنىڭ يېنىدىكى دەنزىل (شوچۇق — ت) دە سىلىترا ئىشلەيدىغان زاۋۇتلار بولسىمۇ، لېكىن قەلەي سىلىترا سى دائىم يېتىشمەي قالىدىكەن. قەشقەر شەھرىدە قۇرۇلغان پىستان زاۋۇدىغا بىر تۈرك ئىشچىسى يېتەكچىلىك قىلىۋېتىپتۇ.

ئىنگلىز ئۇستىلرىنىڭ بار-يوقلىقى ھەققىدە بىرەر گەپ ئاڭلىمىدۇق. ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكا مىلىتىقلارنىڭ ئوقلىرىمۇ شەخسىلەرنىڭ كارخانىلىرىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن. بۇ ئوقلارنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، روسىيەنىڭ تەپكىلىك تۈركىلەنكا مىلىتقلىرىنىڭ ئوقىغا① ئوخشاپ كېتىدىكەن.

① كورلا شەھرىدە، بىزنىڭ ۋەكىللەر ئومىگمىزگە يول بويى ھەمرا بولۇپ كەلگەن يەرلىك ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن، سىبىرىيە كازاكلىرىنىڭ تۈركىلەنكا مىلىتقلىرىغا چۈشىدىغان ئوز يېنىدىكى 36 تال ئوقنى ئۇلارغا ھەدىيە قىلدىم. ھىلىقى ئاتلىق ئەسكەرلەر بۇ ئوقلارنى يافۇپېەگنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئوتكۈزۈلگەن ھەربى مانېۋىردا، ئوزلىرىنىڭ يولدا ئىشلىتىپ بولغان ئوقلىرىنىڭ ئورنىدا ئىشلەتتى — ئاپتورىدىن.

چاچما ئوقلۇق مىلتىقلارنىڭ ئوقلىرى ئومۇمەن بىر خىل قەغەز مىشەككە قاچىلىنىپ تەييارلانغان ئوقلار ئىكەن. ئەسكەرلەر ئوقلىرىنى كەمەرلىرىگە ئېسىۋالىدىغان تېرە خالتىلىرىغا سېلىۋالىدىكەن. ئۇلار كەيىندىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكا مىلتىقلارنىڭ ئوقلىرىنىلا چەتئەللەردىن ئىمپورت قىلىدىكەن، لېكىن بۇنداق ئوقلار ناھايىتى كەمچىل ئىكەن. ئۇلار بىرگە قەشقەر شەھرىدە مۇشۇنداق ئوق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بىر زاۋۇت قۇرۇلغانلىغىنى ئېيتتى.

مەن ئۇلارنىڭ چاچما ئوقلۇق توپلىرىغا ئىشلىتىدىغان ئوقلارنىڭ قەيەردە ئىشلەپچىقىرىلىدىغانلىغىنى بىلمىدىم. ھىندىستاندىن كىرگۈزۈلگەن ھىلقى 8 توپ بىلەن بىللە 2.000 تال توپ ئوقىمۇ بىللە كىرگۈزۈلگەن ئىكەن.

ئەمدى ئۇزىمىز ياقۇپبەگ زامىنىدا تۇرغان چېغىمىزدا كورگەن ۋە كۆزەتكەن قورغان ـ قەلئەلەر ئۈستىدە توختىلىمىز. بۇ يەردە گەپ ئاساسەن قەشقەر يېڭى شەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، مارالۋېشى، ئاقسۇ، كۇچا ۋە كورلا ئۈستىدىلا بولىدۇ. قەشقەر شەھرىگە تەخمىنەن 15 چاقىرىم كېلىدىغان يېڭى شەھەر قورغىنى پۈتۈن قەشقەرىيە بويىچە ئەڭ مۇستەھكەم قەلئە ۋە ئىسمى جىسمىغا لايىق قورغاندۇر. يېڭى شەھەر خەنزۇلار تەرىپىدىن ياسالغان بولغاچقا، كىشىلەر بۇ شەھەرنى خەنزۇلار قەلئەسى دەپ ئاتىشىدىكەن. بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى چاسا 4 بۇلۇڭلۇق قىلىپ سوقۇلغان بولۇپ، سېپىلنىڭ ھەر تەرىپى تەخمىنەن 2 چاقىرىم كېلىدىكەن. سېپىل ئۈستىگە ياسالغان قوختا ـ قوۋۇقلار ۋە سېپىل سىرتىدىكى خەندەك، بۇ شەھەرنىڭ مۇداپىە سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدىكەن.

سېغىز توپىدىن خاڭداپ ياسالغان سېپىلنىڭ قېلىن-لىغى 5 ساژېن (35 پۇت) كېلىدىغان بولۇپ، سېپىل ئۈستىدە بىر ئات هارۋىسى بىمالال ماڭالايدىكەن. سېپىل-نىڭ ئىچكىرىلىگى سېپىل ئاستى كەڭلىكىنىڭ 2 هەسسىسىگە باراۋەر كېلىدىكەن.

سېپىل سىرتىدىكى خەندەكنىڭ كەڭلىگى ۋە چوڭقۇر-لۇغى ئايرىم-ئايرىم هالدا 4 ساژېن (28 پۇت) كېلى-دىكەن. خەندەك ئىچىدە 5 پۇت چوڭقۇرلۇقتا سۇ بار ئىكەن. خەندەكنىڭ ئىككى قېشى يانتۇ بولغاچقا، خەندەك ئارقىلىق سېپىلغا چىقىشقا ناھايىتى ئەپلىك ئىكەن. سۇ ئىچمز ئېرىق-تىن كېلىپلا سېپىلنىڭ غەربىي تەرىپىدىن قورغانغا كىرىپ كېلىگە قۇيۇلىدىكەن. قورغان ئىچىدە بۇ كېلىدىن باشقا كىلەرمۇ بولسا كېرەك. ئىچمز ئېرىق دىگىنى ناھايىتى ئاسانلا بۇزۇۋەتكىلى بولىدىغان بىر ياغاچ نو ئىكەن. سېپىلنىڭ سىرتىدىكى خەندەك سېپىلدىن سىرتقا سوزۇلۇپ چىققان قوختىلار ئارقىلىق قوغدىلىدىكەن. ئەمما بۇ قوخ-تىلارنىڭ ئولۇك بۇلۇڭى بەك چوڭ بولغاچقا، ئۇلار ئوز رولىنى تازا جارى قىلالمايدۇ.

سېپىل خەندىگىنىڭ سېپىل تەرەپتىكى قىرغىغا ئوقتا هەرگىزمۇ دالدا بولالمايدىغان 7 پۇت ئىچمزلىكتە تام سېلىنغان، بۇ تامنىڭ ئوق ئېتىلىدىغان كوڭگۇرىلىرى بار ئىكەن. بۇ تامدىن بوسۇپ ئوتمىگەندە، سېپىلغا هۇجۇم قىلىش ناھايىتى قىيىنغا توختايدۇ.

بۇ تامنىڭ كەينىگە، چىنەپ ئوق ئېتىشتا دەسسەپ تۇرۇش ئۈچۈن 7 پۇت كەڭلىكتە بىر سۇپا سېلىنغان.

سېپىلنىڭ يۇقۇرقى تەرىپىدە بىر دەرۋازا بار ئىكەن.

بىزنىڭ ۋەكىللەر ئومىگىمىز 1872 - يىلى قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە، پولكوۋنىك كالىبارس بىلەن لېيتىنانت ستارتسېۋ يېڭى شەھەر قورغىنىنىڭ بىرتەكشىلىك خەرىتىسى ۋە ناھايىتى ياخشى بىر تال كەسمە يۈزلۈك خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان ئىكەن. بۇ تەكشىلىك خەرىتىسىدىن قارىغاندا، يېڭى شەھەر قورغىنى ئالدىدىكى 1872 - يىلدىكى يانتۇلۇق 1876 - يىلىدىكىدىن ياخشى ئىكەن.

بۇ قورغاندىن 50 قەدەم نېرىدىكى ئىگىز ئېرىق بويىدا يېڭى سېلىنغان ئويلەرنى كوردۇق. يۇقۇرقى تەرەپتە ئەسلىدە سېپىل خەندىگىدىن 200 قەدەم يىراقلىقتىكى گەزەمە ئويلەر ھازىر دەرۋازىغا 100 قەدەممۇ كەلمەيدىغان يەرگە يوتكەپ سېلىنىپتۇ. بۇ ئويلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ دەرۋازا بىلەن بولغان ئارىلىغى ھەتتا 60 قەدەمگىمۇ يەتمەيدۇ. بۇنداق ئويلەر ناھايىتى كوپ بولۇپ، ئۇلارنى قورغان تەرەپتىن ۋەيران قىلىش ناھايىتى قىيىن، بۇ ئويلەرنىڭ پايدىلىق تەرىپىمۇ بار. بۇ ئويلەرگە توپ - زەمبىرەك قۇرۇپ، شەھەرنى توپقا تۇتقىلىمۇ بولىدۇ.

يېڭى شەھەرنى قوغدىغۇچى مۇنتىزىم قىسىمدىكى ئەسكەرلەر 1000 غا يېتىدىكەن، بۇنىڭدىن سىرت، ئەتراپتىكى گەزەمىلەردە يەنە تەخمىنەن 3000 ئادەم بار ئىكەن. سېپىل ئۇستىگە توپ ئورنىتىلمايتۇ. بىر قورغان ئىچىدە ھەرخىل كالىبىرلىق توپ - زەمبىرەكلەردىن پەقەت 8 نىلا كوردۇق، يەنە بىر مىنامىيۇتمۇ تۇرۇپتۇ.

قەشقەر شەھرى يەنە بىر قوراللىق قورغان بولۇپ، بۇ شەھەرنىڭ ئەتراپىنى تەخمىنەن 6 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى سېپىل قورشاپ تۇرىدۇ. بۇ سېپىل ناھايىتى ئەگرى-

بۇگرى قىلىپ سېلىنغانلىقتىن، سېپىل ئۇستىدىكى قوختىلار سېپىل خەندىكىنى يان تەرەپىلەردىن قوغداش رولىنى ئويناپىدۇ. قەشقەر سېپىلى ناھايىتى ياخشى ئاسرالغان، ئەمما پۈتۈن سېپىلدا بىرەر ئېتىش سۇپىسىمۇ يوق ئىكەن، شۇڭا پەقەت سېپىل ئۇستىدىكى قوختىلار بىلەنلا مۇداپىە - لىنىش مۇمكىن. قەشقەر شەھرىنىڭ ئىستېھكاملىرىدا پانالە - نىدىغان يانتۇلۇق بولمىغاچقا، دۇشمەن سېپىلغا 50 قەدەم قالغىدەك يەرگىچە بىمالال كېلەلەيدىكەن.

قەشقەر قورغىنىدا مۇداپىە قوراللىرىدىن پەقەت يېڭىك توپلارلا بار ئىكەن.

يېڭى شەھەر قورغىنى بېسۇبلىنسىلا، قەشقەر شەھرىنى ھىمچىقانداق جەڭ قىلمايلا ئالغىلى بولىدۇ.

مارالۇبشى قەشقەرىيەدىكى مۇھىم ئۇچىنچى مۇداپىە نۇقتىسىدۇر. مارالۇبشى خوتەن، يەركەن ۋە قەشقەردىن ئاقسۇغا بارىدىغان ئوچ ئاچا يولنىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىغا جايە - لاشقان يەر بولغاچقا، ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئورۇن ھىساپلىنىدۇ. مارالۇبشى قەشقەر دەرياسىنىڭ بويىغا (بۇ دەريانىڭ يۇقۇرى ئېقىمى قىزىلسۇ دەرياسى دېيىلىدۇ) يەنى قەشقەر بىلەن ئاقسۇنىڭ ئوتتۇ - رىسىغا جايلاشقان.

مارالۇبشى قورغىنىنىمۇ خەنزۇلار بىنا قىلغان. ئۇنىڭ سېپىلى 5 بۇرجەكلىك بولۇپ، ھەربىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇن - لۇغى 12 ساژىن (280 يادىز) كېلىدۇ. سېپىلنىڭ قېلىن - لىغى ۋە ئىگىزلىگى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 21 پۇت كېلىدۇ. سېپىلنىڭ ھەر بىر بۇرجىگىدە بىردىن قوختا (راۋاق)، سېپىلنىڭ ھەربىر تەرىپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىردىن كىچىك

بىلىنداڑ (يوشۇرۇنۇش گەمسى) بار ئىكەن.

سېپىلنىڭ سىرتقى يانتۇ تەرىپىنىڭ ئاستىغا ئىنھاتە تېمى سېلىنغان، 14 پۇت كەڭلىكتىكى سېپىل خەندىگىگە سۇ تولدۇرۇلغان، خەندەك ئاستىغا قوزۇق قېقىۋېتىلگەن ئىكەن. ھەربىر قوختىنىڭ بۇرجەكلىرىدىن توپ ئېتىش ئۈچۈن كۆگۈرە ئېچىلغان بولسىمۇ، لېكىن سېپىل ئۈستىگە قۇرۇپ قويۇلغان بىرەر توپنى كورمىدۇق.

شەھەر دەرۋازىسى شەرقتە قارىتىپ ئېچىلغان بولۇپ، قورغان سىرتىدا، سېپىل دەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلىغا مەخسۇس ياقۇپبەگنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ياسالغان بىر كارۋان سارىيى بار ئىكەن. بۇ كارۋان سارىيى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى مەچىت بۇ قورغان ئۈچۈن ئەڭ چوڭ ئولۇك بۇلۇڭ بولۇپ، بۇ يەر توپ قۇرۇشقا ناھايىتى ئەپلىك ئىكەن.

بىز بۇ يەردە تۇرۇۋاتقاندا، بىرەر مىڭدەك ئەسكەر تۇرسا بولىدىغان بۇ قورغاندا چاچما ئوقلۇق مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان يۈزدەك پىيادە ئەسكەر بار ئىكەن. سېپىلغا پەقەت بىر نەچچە دانە يېنىك توپ ئورنىتىلىپتۇ. ئەگەر بىرەر ئىش يۈز بېرىپ قالسا، بۇ يېنىك توپلارنىڭ ئورنىغا ئېغىر توپلارنى ئورنىتىش لازىم بولغىدەك.

ئاقسۇ قەشقەرىيە بويىچە توتىنچى قوراللىق ئىستىھكامدۇر. بۇ قورغاننىڭ توت ئەتراپى 14 پۇت ئىگىزلىكتىكى پاكار سېپىل بىلەن ئىنھاتە قىلىنغان بولۇپ، سېپىل ناھايىتى ياخشى ئاسرىلىپتۇ. سېپىلنىڭ غەرپ تەرىپىدە بىر كىچىك خەندەك بار بولۇپ، خەندەك ئىچىدىن بىر ئېرىق سۇ ئېقىپ تۇرىدىكەن. سېپىلنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ھەچقانداق يانتۇلۇق يوق ئىكەن. سېپىلنىڭ توت دەرۋازىسى

بولۇپ، بۇ دەرۋازىلاردىن چىقىپ شەھەرگە كىرگىلى بولمايدىكەن. سېپىلنىڭ سىرتىدا 2 قەلئە بار بولۇپ، بۇنىڭ كونىراغىنى خەنزۇلار، يېڭىسىنى ياقۇپبەگ ياساتقان ئىكەن.

كونا قەلئە شەھەرنىڭ شىمال تەرىپىدىكى دوڭگە سېلىنغان بولۇپ، ئاقسۇ شەھرى بۇ دوڭنىڭ ئاستىغا جايلاشقان ئىكەن. كونا قەلئە ئارقىلىق ھەم ئاقسۇ شەھرىنى ھەم يېڭى قەلئەنى كونترول قىلىپ تۇرۇش مۇمكىن. كونا قەلئەگە سۇ چىقمىغانلىقتىن، ئۇ ھازىر تاشلىنىپ قالغان، شۇڭا ئۇنى ئىگەللەش ئانچە قىيىن ئەمەس. بۇ كونترول نۇقتىسى ئىگەللىۋېلىنسىلا، ئاقسۇ شەھرىنى ۋە يېڭى قەلئەنى بىردەم توپقا تۇتۇش ئارقىلىقلا بېسىۋېلىش مۇمكىن.

شەھەرنىڭ غەربىدىكى يېڭى قەلئە تېخى يېقىندىلا ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ سېپىلنىڭ بىر قىسمى خىشتىن قويۇرۇلغان ئىكەن. ئەگەر 3 قاداقلىق ئوق يەيدىغان تاغ زەمبىرىگى بىلەن توپقا تۇتۇلسا، ئۇنى پارتلىتىۋېتىش مۇمكىن. شەھەردىن بۇ قەلئەگە كىرىدىغان دەرۋازىلار كوپ بولۇپ، قەلئە ئىستىھكاملىرىنىڭ ئولۇك بۇلۇڭى يوق دېيەرلىك ئىكەن. قەلئە ئىچىدە ھاكىمنىڭ ئولتۇراق ئويى، قۇرخانە، قورال - ياراق زاۋۇدى بار بولۇپ، قىسمەن يەرلىك قوشۇنمۇ شۇ يەردە تۇرىدىكەن. قەلئەنىڭ سىرتىدا ئىككى گەزمە بار بولۇپ، گەزمىدىن ئوتۇپلا مانىۋېرىنى ئوتكۈزۈلىدىغان كەڭ مەشق مەيدانىغا چىققىلى بولىدىكەن.

ياقۇپبەگ دەۋرىدە، ئاقسۇ شەھرىنى 200 دىن 400 گىچە سەرۋاز، 2 زەمبىرەك ۋە بىرەر مىڭدەك يېڭى ئەسكەر قوغداپ تۇرۇپتۇ.

كۆچا قەشقەرىيە بويىچە بەشىنچى مۇھىم قورغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى تېخى يېقىندىلا سوقۇلغان يېڭى سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلىنغان ئىكەن. بۇ سېپىلنىڭ يان قوختىلىرى ۋە ئوت ئېچىش كوڭگۇرىلىرى بولسىمۇ، لېكىن سېپىل ئانچە قېلىن ئەمەس ئىكەن. سېپىل خەندىكىنىڭ چوڭقۇرلۇغى 28 پۇت بولۇپ كەڭلىگى 21 پۇت كېلىدىكەن. خەندەكنىڭ ئىچ قىرغىغىدا بىر ئىھاتە تېمى بار بولۇپ، بۇ تامنىڭ كەينىگە ئېتىش سۇپىسى ياسالغان ئىكەن. كۆچا شەھرىنىڭ شەرق ۋە غەرپ تەرەپلىرىدە بىردىن دەرۋازىسى بار ئىكەن. شەرقىي دەرۋازىنىڭ مۇداپىەسى ئاجىز بولۇپ، ئۇنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئالغىلى بولىدىكەن. غەرپ تەرەپتىكى سېپىل خەندىكىنىڭ بەزى جايلىرى بىرئاز گۇۋۇرۇلۇپ، چۇشكەن بولۇپ بۇخەندەكتىن شۇتا قويمايمۇ سەكرەپ ئوتۇش مۇمكىن. بۇ تەرەپتىكى خەندەككە سۇ تولدۇرۇلغان ئىكەن①. سېپىلنىڭ شەرقى شىمال ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىدە ئولۇك بۇلۇڭ يوق، شىمال تەرىپىدە بىر قەۋرىستانلىق بار ئىكەن. بۇ يەردە تۇرۇپ سېپىلنىڭ بىر قىسمىنى پۈتۈنلەي كونترول قىلىش مۇمكىن، سېپىلنىڭ غەرپ تەرىپى كەڭ سوزۇلغان دالا بولۇپ، سېپىلغا ھۇجۇم قىلىشتا، بۇ يەردىن ئولۇك بۇلۇڭ سۇپىتىدە پايدىلىنىش مۇمكىن.

شەھەر ئىچىدە يېڭى سېپىلدىن 120 قەدەمدىن 150 قەدەمگىچە كېلىدىغان ئارىلىقتا كونا سېپىل بار بولۇپ، كونا سېپىلنىڭ بىر قىسمى پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ ۋەيران بولغان.

---

① بىز كۆچانى زىيارەت قىلىۋاتقاندا، خەندەكتە مۇز توڭلاپ كەتكەن ئىكەن ـــ ئاپتوردىن.

بىز كۆچانى زىيارەت قىلغىنىمىزدا، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇندا 1500 ئادەم، 2 دانە توپ بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاز سانىدىكى كىشىلەر يەنىلا چاچما ئوقلۇق مىلتىق تۇتقان بولسىمۇ، ئەمما كوپچىلىگى ياخشى كىيىنگەن ۋە ياخشى قوراللانغان بىرەر مىڭدەك خوتەنلىك ئەسكەرمۇ بار ئىكەن. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ كوپچىلىگى كېيىنكى يىلنىڭ كوكلەم پەسلىدە① ئالىدىنقى سەپكە كەتسە، يەنە 500 دەك يېڭى ئەسكەر بۇ يەردە قالىدىكەن.

ئەمدى قەشقەرىيەنىڭ ئالتىنچى قورغىنى بولغان كورلا شەھرى ئۇستىدە توختىلىمىز. بۇ شەھەر بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرىلا ناھايىتى ياخشى سېپىلغان سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلىنغان. ئەمما سېپىل ناھايىتى نېپىز بولغانلىقتىن ئۇستىگە، يان تەرەپتىن مۇداپىەلىنىدىغان ئەسلىھەلىرى يوق ئىكەن. كورلا شەھرىنىڭ دىنامېتىرى تەخمىنەن 1 چاقىرىم بولۇپ، شەھەر سېپىلىنىڭ غەربۋە جەنۇپ ئېتىگىنى كونىچى دەريانىڭ يالاپ ئوتىدىكەن. قەلئە كورلا شەھرىنىڭ شەرقىغە 3 چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە چاسا شەكىلدە سېپىلغان بولۇپ، ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 160 يادىز كېلىدىكەن. قەلئەنىڭ ئەتراپىمۇ سېپىل بىلەن ئىھاتە قىلىنغان بولۇپ، سېپىلنىڭ تۇت بۇرجىگىدە قوختىلىرى بار ئىكەن. سېپىلنىڭ ئىگىزلىگى 7 پۇت، قوختىلارنىڭ ئىگىزلىگى 14 پۇت كېلىدىكەن. سېپىل ناھايىتى نېپىز ئىكەن. شەھەرگە قارىتىپ ئېچىلغان 2 دەرۋازىدىن بۇ قەلئەگە كىرگىلى بولىدىكەن. 1877 - يىلى،

① 1877-يىل دېمەكچى ــ ئاپتورىدىن.

بۇ قەلئەدە 600 كىشىلىك بىر قىسىم① 3 توپ بىلەن تۇرىۋاتقان ئىكەن.

يۇقۇرقىلاردىن باشقا، بىز يەنە كوكسۇ دەريا سىدىن قەشقەرغىچە ئارىلىقتىكى قاراۋۇلخانا لېنىيىلىرىنىمۇ كۆزەتتۇق. كوكسۇ دەريا سى پەرغانە ئولكىسى بىلەن قەشقەرىيەنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان چېگرا لېنىيىسىدۇر. بىز ئەركەشتام، يېڭىن، ناغرا چالدى، مەشرەپ، ئوقسالۇر، غاجۇغان ۋەمىك يول قاتارلىق جايلارنىڭ ئەھۋالىنىمۇ ئىگەللىدۇق. بۇ قورغانلار چاسا شەكىلدە سېلىنغان بولۇپ، بىر-بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. قورغان تېمىنىڭ ھەربىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇغى 35 يادىزدىن 70 يادىزغىچە بولۇپ، ھەربىر بۇرجىكىدە بىردىن قوختىسى بار ئىكەن. بەزىلەرىنىڭ ئەتراپىغا خەندەكمۇ قېزىلغان ئىكەن. قورغانلارنىڭ سوقما تاملىرى ناھايىتى نېپىز ئىكەن. بۇ يەرلەردە يېنىك توپلار بىلەن كۇچەيتىلگەن 20 دىن 80 گىچە ئەسكەر تۇرىدىكەن.

بۇ قاراۋۇلخانىلارنى قولغا ئېلىشتا، تامنى ئىتتىرىپ ئورۇۋېتىش ئۈچۈن بىرنەچچە تال لىم بىلەن قوراللانغان بىر روتا ئەسكەر بولسىلا كۇپايە قىلىدۇ. ئۇلۇغچات قاراۋۇلخانىسى مۇستەھكەملىك بولۇپ، ئۇنى ھەقىقى قورغان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭ قۇرۇلۇش شەكلىمۇ يۇقۇرقىدەكلا ئەرگە ئوخشاش؛ ئۇنىڭ تېمىنىڭ ھەربىر تەرىپىنىڭ

① بىز كورلىدا تۇرىۋاتقاندا، ياقۇپبەگ توقسۇن قورغىنىغا تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرەلمەي، توقسۇندىن كورلىغا 2500 ئاتلىق ئەسكەر يوتكىگەن ئىدى ــ ئاپتوردىن.

ئۇزۇنلۇغى 80 يادىزدىن 150 يادىزغىچە بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرنىڭ سانى 150 كە يېتىدىكەن.

بىز زىيارەت قىلغان كىچىك شەھەرلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت باي شەھرىنىڭلا مۇداپىلىنىش ئەسلىھەلىرى يوق ئىكەن.

ئەمدى بىز 1877 - يىلى قەشقەرىيەدە تۇرغان چېغىمىزدىكى قەشقەرىيە ئارمىيىسى ۋە ئۇنىڭ جاي - جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرەيلى.

تۆۋەندىكىلەر قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىشەنچلىك تەپسىلىي سانى. ئۇ ئىككى خىلغا بولۇنىدۇ: بىر خىلى ئۇزىمىز بىۋاستە كۆرگەن قىسىملاردىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى؛ يەنە بىرخىلى ئۇزىمىز بارالمىغان جايلاردىكى قىسىملاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى. بۇنىڭ بىرىنچى خىلىغا قەشقەر، مارالباشى، ئاقسۇ، باي، كۇچا، كورلا ۋە قارا شەھەر قورغانلىرىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى ۋە غۇلجا بىلەن قەشقەر ئوتتۇرىسىدىكى قاراۋۇلخانىلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ تەپسىلىي سانى كىرگۈزۈلگەن. ئىككىنچى خىلىغا ياقۇپبەگنىڭ ئالدىنقى سەپتە يەنى توقسۇن، داۋانچىڭ، تۇرپان، خوتەن ۋە يەركەندە تۇرۇشلۇق قىسىملاردىكى ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى سوراپ بىلگەندىن كېيىن، توپلىغان ماتېرىياللار كىرگۈزۈلگەن.

قەشقەر شەھرى يېقۇپبەگنىڭ چوڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگنىڭ قوماندانلىغىدا: سەرۋازلار	2.000 دىن 2.200 گىچە	تۈركىلەنكا مىلتىقلار بىلەن قوراللانغىنى بىر تابور پىيادە ئەسكەر، قالغانلىرى ھەر خىل مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان. نۇرغۇن ئەسكەرلەر چاچما ئوقلۇق مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان، كوپ ساندىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر تەپكىلىك مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان، ھەتتا كەينىدىن ئوقلىنىدىغان تۈركىلەنكا مىلتىقلار بىلەنمۇ قوراللانغان. ئالدىراج دادخانىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان بەردەكگە مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان (بىز بۇ مىلتىقلاردىن 30 نى كورۇق). قالغانلىرى ھەرخىل مىلتىقلار بىلەن، بىر قىسىملىرى چاچما ئوقلۇق مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان.
ئاتلىق قىسىملار خەنزۇ ۋە تۇڭگانلاردىن تۈزۈلگەن توپ كوتەرگۈچىلەر	1.000 ئادەم	
قەشقەر شەھرىنىڭ ھاكىمى ئالدىراج بەگنىڭ قوماندانلىغىدا: قەشقەر شەھرىدە تۇرۇشلۇق سەرۋازلار ۋە ئاتلىق قىسىملار	1.000 ئادەم 6.000 ئادەم جەمى 4.600 دىن 4.800 گىچە ئادەم، 20 دانە زەمبىرەك	
مارالۋېشى قورغىنى ئاتلىق ئەسكەرلەر سەرۋازلار	300 ئادەم 100 ئادەم جەمى 400 ئادەم	سەرۋازلار چاچما ئوقلۇق مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان. ئاتلىق قىسىملار مارالۋېشىنىڭ ھاكىمى بىلەن ئالدىنقى سەپكە كەتكەچكە، ئۇلاردا نىمە قورال بارلىغىنى بىلەلمىدىم.

ئاقسۇ شەھىرى سەرۋازلار ئاتلىق قىسىم	1.000 ئادەم 100 ئادەم. جەمى 11.000 ئادەم 2 دانە زەمبىرەك	بۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت 300 كونا ئەسكەر بولۇپ، قالغانلىرى نىڭ ھەممىسى يېڭى ئەسكەر. ئۇلارنىڭ بىرقىسمىدا تەپكىلىك سلتىقلار، يەنە بىر قىسمىدا چاچما ئوقلۇق سلتىقلار بار ئىكەن.
باي شەھرى ئاتلىقلار ۋە سەرۋازلار	4.000 ئادەم	بۇلارنىڭ ئىچىدە 300 نەپەر يېڭى ئەسكەر بار. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى چاچما ئوقلۇق سلتىقلار بىلەن قورالانغان
كۇچا شەھرى سەرۋازلار ئاتلىق ئەسكەر	500 ئادەم 1.000 ئادەم جەمى 1.500 ئادەم 2 دانە زەمبىرەك	سەرۋازلارنىڭ 200 ى يېڭى ئەسكەر بولۇپ، يەنە 1.000 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بار، ئۇلار ناھايىتى ياخشى تەربىيىلەنگەن ھەم بىر خىل كىيىم كىيىنگەن بولۇپ، ھەممىسى خوتەندىن كەلگەن. ئۇلار كۇچادا قىشنى چىقىرىپ، بارھاردا ئالدىنقى سەپ قاراۋۇلخانىلىرىغا بارىدىكەن. ئۇلاردا نۇرغۇنلىغان تەپكىلىك تۇركىلەنكا ۋە بىر قىسىم چاچما ئوقلۇق سلتىقلار بار.
كورلا شەھرى قوغدايدىغان سەرۋازلار يېڭىدىن قۇرۇلغان ئاتلىق دالا ئارمىيىسى	660 ئادەم، 3 دانەزەمبىرەك 2.500 ئادەم جەمى 3160 ئادەم 3 دانە زەمبىرەك	ياقۇپبەگ يېڭى ئەسكەرلەرنى ھەربى لاۋازىمەت سەۋىيىدىن تەقسىملىگەن. بۇلاردىن 600 ئادەم يەنە شۇ سەۋەپتىن بىز بىلەن بىللە كۆچاغا ئەۋەتىلگەن. باھار كىرىشى بىلەنلا ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەنە تۇقسۇن ياكى تۇرپانغا قايتىدىكەن.

بىز بارمىغان يەرلەر

تاغلىق رايونلاردىكى قاراۋۇلخانىلار ۋە قورغانلاردىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن سەرۋازلار (بىز زىيارەت قىلغان قاراۋۇلخانىلار: ئەركەشتام، مەشرەپ، يىڭسن، ئوقسالۇر، غانچۇغان، مىڭ يول ۋە ئۇلۇغچات بۇلارنىڭ ھەر بىرىدە 20 دىن 100 گىچە ئادەم بار. لېكىن ئۇلۇغچاتتا 150 ئادەم بار.)	1.500 ئادەم	بۇلارنىڭ بىر قىسمىدا چاچما ئوقلۇق مىلتىقلار، يەنە بىر قىسمىدا تەپكىلىك تۇركىلەنكا مىلتىقلار بار ئىكەن.

ياقۇبەگ خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئالدىنقى سەپكە يىققان قوشۇنلار

داۋانچىك ئاتلىق ئەسكەر	900 ئادەم 2 دانە زەمبىرەك	بۇلار سىندىپ نۇسخىسىدىكى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان. 2 دانە زەمبىرەكنىڭ بىرسى كەينىدىن ئوقلىنىدىغان، يەنە بىرسى ئاغزىدىن ئوقلىنىدىغان زەمبىرەك بولۇپ، ھەممىسى بىر ئات سورەيدىغان، ئۈچ قاداقلىق ئوق يەيدىغان زەمبىرەكلەر ئىكەن.
تۇرپان شەھرى ھېنگىمخان تورىنىڭ قوماندانلىغىدا: ئاتلىق ئەسكەر	3.500 ئادەم	بىرقىسىم ئاتلىق ئەسكەرلەر كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان. بىرقىسىم پىيادە ئەسكەرلەر تەپكىلىك مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان (بۇ قوراللارنىڭ بىر قىسمى شۇيەرنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان). مەيلى ئاتلىق ئەسكەر ياكى پىيادە ئەسكەرلەر بولسۇن، قالغان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى چاچما ئوقلۇق مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان.

سەرۋازلار	5000 ئادەم	
تۆگىگان ئەسكەرلەر	جەمى 8500 ئادەم ھەر- خىل تىپتە- كى زەمبىرەك 20 دانە. 1000 ئادەم	بۇ تۆگىگان ئەسكەرلەر يېقىنداشە ھەر- نى قوغداش ئۇچۇن ئېلىنغان بولۇپ، ناھايىتى ئىشەنچسىز، ئۇلارنىڭ قو- راللىرى ناچار، ئىنتىزاممۇ ياخشى ئەمەس

تۇقسۇن قورغىنى، بەدولەتنىڭ ئىككىن- چى ئۇغلى ھەقۇلى- گە گىنىڭ قوماندان- لىغىدا: ئاتلىق ئەسكەرلەر سەرۋازلار	جەمى 6000 ئادەم. ئارقى- دىن ئوقلىنى- دىغان زەمبى- رەك 5 دانە① 400 ئادەم 2000 ئادەم	ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ بىرقىسمى كەي- نىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان. لېكىن مۇتلەق كوپچە- لىك پىيادە ئەسكەرلەر ئاغزىدىن ئوق- لىنىدىغان مىلتىقلار بىلەن قوراللان- غان. زەمبىرەكلەر كاردىن چىقىقان، بىر قىسىم زەمبىرەكلەرنىڭ قۇلۇپلىرى بۇزۇلغان، بىر قىسىم زەمبىرەكلەرنىڭ ئوق - دورىسى يوق.

يەركەن ۋە يېڭسار ئاتلىقلار ۋە سەر- ۋازلار خوتەن رايونى: ئاتـ لىقلار ۋە سەرۋازلار	4 مىڭ ئادەم 3 مىڭ ئادەم 7 مىڭ جەمى ئادەم	بۇ سانلىق مەلۇماتنىكى سانلار تەخ- مىنى سان. شۇڭا ئۇنىڭغا ئېھتىياتچان- لىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

① باشقا ئاخباراتلارغا قارىغاندا، بۇ زەمبىرەكلەرنىڭ ئىككىسى ئاغزىدىن ئوقلىنىدىكەن — ئاپتوردىن.

جەمى: ئاتلىق قىسىم	13.300 ئادەم	
سەرۋازلار	11.560 ئادەم	
ئايرىم ئېنىق‌سانى ئېلىنمە-		بۇ قىسىملاردا جەمى
غان ئاتلىقلار بىلەن سەر-	9.500 ئادەم	54 دانە ھەرخىل
ۋازلار خەنزۇ - تۆڭگان	1.000 ئادەم	توپ - زەمبىرەك بار.
توپچىلار تۆڭگان ئەسكەر-	10.000 ئادەم	
لەر ئومۇمى جەمى	45.360 ئادەم	

يۇقۇرىدىكى سانلىق مەلۇماتلاردىن ياقۇپبەگنىڭ دولەتـ
نىڭ ئىچكى ئامانلىغىنى ساقلاش، قەشقەرىيەنىڭ روسىيەگە
چېگرىداش يەرلىرىنى قوغداش ۋە خەنزۇلارغا قارشى ئۇـ
رۇشقا تەييارلىنىش ئۈچۈن پەقەت مۇشۇنىڭلا ئەسكەر
توپلىغانلىغىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

ياقۇپبەگ خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، تۇرپان
شەھرىدە، توقسۇن ۋە داۋانچىڭ قورغانلىرىدا ئۇزۇنىڭ
ھەربى كۈچىنى تۇۋەندىكىچە ئورۇنلاشتۇرغان:

بۇ يەرلەردە 7.000 سەرۋاز، 7.500 ئاتلىق ئەسكەر
ۋە 27 ئېغىر زەمبىرەك، شۇنىڭدەك 10.000 تۆڭگان ئەسكەر
تۇرغۇزغان.

1 - مارت ياكى 1 - ئاپرىل كۈنى (كونا يىل ھىساۋى
بويىچە) يەنە كورلىدىن 1.500 ئاتلىق ئەسكەر، كۈچادىن
1.000 ئاتلىق ئەسكەر يوتكەپ كېلىپ، يۇقۇرقى قىسىملارنى
تولۇقلىغان.

1876 - يىل نويابىردا، تۇرپان رايونىدا يۇز بەرگەن
بىر قېتىملىق ئاچارچىلىق تۈپەيلىدىن ياقۇپبەگ ئۇزۇنىڭ
بۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ زور كۆپچىلىگىنى كورلا-
ھەتتا كۈچاغا يوتكەشكە مەجبۇر بولغان.

1877 - يىلى 1 - يانۋار (13 - يانۋار) كۈنى، تەمە-

نات قىينچىلىغى سەۋەبىدىن، ئالدىنقى سەپتىكى قىسىملار داۋانچىڭ، تۇرپان، توقسۇن، ئۈششاقتال، تېۋىلغا (ھازىرقى خوشۇت ناھىيىسى جايلاشقان ئورۇن ــ ت) قاراشىھەر ۋە كورلا قاتارلىق جايلارغا تارقىتىپ جايلاشتۇرۇلغان.

بەدولەت كورلىغا 3.000 ئاتلىق ئەسكەر باشلاپ بارغان ئىكەن، بۇنىڭدىن 600 ئەسكەر كۇچاغا قايتۇرۇلغان. ئالدىنقى سەپتە تۇرۇشلۇق 1.000 ئەسكەرگە ھەربىي بۇيۇم يەتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، ھىلىقى يوتكىۋېتىلگەن قىسىم 1 - فېۋرالدا (13 - فېۋرالدا) يەنە توقسۇنغا قايتىپ كەلگەن.

قىش كېلىشى بىلەنلا ئالدىنقى سەپتە تۇرۇشلۇق قىسىملار ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدىكەن، ئەسكەرلەر نوللدىن توۋەن 20° سوغاقتىمۇ ماتادىن تىكىلگەن چېدىرلاردا ياتىدىكەن. ئۇلاردا ياكى سوغاققا دالدا بولغىدەك قىشلىق كىيىم، ياكى قالاپ ئىسسىنغىدەك ئوتۇن-ياغاچمۇ بولمايدىكەن.

خەنزۇلار ئارمىيىسىنىڭ 1877 - يىل 1 - فېۋرال (13 - فېۋرال) دىكى ئالدىنقى سەپ لىنىيىسى ئۇرۇمچى شەھرى بولۇپ، بۇ يەردە ئۇلارنىڭ 6.000 كىشىلىك بىر قوشۇنى تۇرىدىكەن.

بىر يۇقۇرىدا سوزلەپ ئوتكەن ئەھۋاللارغا بىر قۇر كوز يۈگۈرتكەندىن كېيىن، پەقەت مۇنداق بىر خىل خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىنى ياۋروپا-دىكى بىرەر دولەتنىڭ ئارمىيىسىگە سېلىشتۇرۇش زادىلا مۇمكىن ئەمەس؛ ئۇنى پەقەت ئاسىيادا ئىلگىرى بىر بىلەن توقۇنۇشقان باشقا بىرەر مۇستەقىل دولەتنىڭ ئارمىيىسى

بىلەنلا سېلىشتۇرۇش مۇمكىن.

ياقۇپبەگنىڭ ئارمىيىسىنى تەشكىللىي جەھەتتىن بۇخارا ئارمىيىسىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇ بۇخارا ئارمىيىسىنىڭكىدەك ساپ ئەمەس. قورال - ياراق ۋە ھەربى تەلىم - تەربىيە جەھەتتىن ئېيتقانىدا، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى خانلىقلارنىڭ ئارمىيىسىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. قەشقەرىيە ئاتلىق قىسىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر بىلەن تۆتۈشۈش قىلغان بەزى خانلىقلارنىڭ تەشكىلسىز، ئىنتىزامسىز ۋە قورال - ياراقلىرى ناچار ئاتلىق قوشۇنلىرىدىن كوپ ياخشى.

ياقۇپبەگ ئارمىيىسىنىڭ روھىي ھالىتىدىن قارىغاندا، ئۇنى چىداملىق بىلەن جەڭ قىلالايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ئەسكىرىي خىزمەتكە ئېلىشتىكى (مەجبۇرى خاراكتېرلىق) ئىللەتلەر، ئەسكەرلەرنىڭ مائاشىنى بەرمەي تۇتۇپ قېلىشلار، ئالدىنقى سەپتىكى قوشۇنلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ مۇ - شەققەتلىكلىگى، قوشۇندىكى ئەنجانلىقلارنىڭ كوپ بولۇشى (بۇ ئادەمىلەر مەغلۇبىيەتنىڭ قارىسىنى كورۇشى بىلەنلا ئوز خوجايىنلىرىدىن يۈز ئورۇپ، قەشقەرىيەدىن تالان - تاراج قىلىپ تاپقان بايلىقلىرىنى ئېلىپ يۇرت - ماكانىغا قېچىشقا تەييار تۇرىدۇ)، ئاخىر، خەنزۇلار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇش (بۇ ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدىن گۇمانلىنىدىغان ئادەم بولمىسا كېرەك)، مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى تۇپەيلىدىن، ياقۇپبەگ ئارمىيىسىدە قاچىدىغانلار كۈنسانا كوپەيمەكتە.

بىز ياقۇپبەگ ئارمىيىسىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان خەنزۇلار ئارمىيىسىنى كورمىدۇق. شۇڭا بۇ ئارمىيىنىڭ ئارتۇقچىلىغى ۋە كەمچىلىگى توغرىسىدا كېسىپ بىر نەرسە

دىيەلمەيمىز، بۇ ئىككى دولەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا ئاخىرقى غەلىبىنىڭ قايسى تەرەپكە مەنسۇپ بولىدىغانلىقى ئۇستىدە تېخىمۇ ھوكۇم چىقىرالمايمىز. بىز پەقەت شۇنىلا ئېنىق بىلىمىزكى، ياقۇپبەگ ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئىمكانىيىتىنىڭ يېتىشىچە بارلىق ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاۋاتقان ئىكەن، خەنزۇلار ئارمىيىسىنىڭ كۈچىمۇ جەزمەن كۈندىن كۈنگە ئېشىپ بارىدۇ. بىز يەنە شۇنداق ئىشەنچ بىلەن بۇنىمۇ پەرەز قىلالايمىزكى، بەدولەت بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ رەسمىي باشلىنىشى بىلەن، خەلقنىڭ ياقۇپبەگكە قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىشى مۇقەررەر. چۈنكى خەلق چىدىغۇسىز ئېغىر باج-سېلىقلارنى كوتىرىپ كەلمەكتە. شۇنىڭدەك قەشقەرىيەنىڭ ھازىرقى ئېچىنىشلىق ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىرلاشماقتا، خەلق بۇنىڭغا ھەرگىز تاقەت قىلىپ تۇرىۋەرمەيدۇ.

مۇشۇ پەيتتە ئەگەر روسىيە قوشۇنى قەشقەرىيەگە يۇرۇش قىلسا، قوشۇنمىز، ئېھتىمال، بىزنىڭ يېڭى شەھەر ۋە باشقا ھەربىي نۇقتىلارنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن تاغلىق رايونلاردىن ئوتۇش ۋاقتىمىزنى كېچىكتۇرۇپ قويغىدەكلا قارشىلىققا دۇچ كېلىشى مۇمكىن. كەڭ كەتكەن جەڭ مەيدانىغا چىققاندا بولسا، بىزنىڭ تۇركىستانىدىكى قوشۇنىمىز ئېغىر، چاپانتا، زىرە بۇلاق، چاندىر ۋە مەخرەم قاتارلىق جايلاردا قوقان، بۇخارا ۋە خىۋە خانلىرىنى ئاسانلا تىرى-پىرەن قىلىۋەتكەندەك. ياقۇپبەگ ئارمىيىسىنىمۇ مەغلۇپ قىلىپ، تىرى-پىرەن قىلىۋېتەلەيدۇ.

سەككىزىنچى باب

قەشقەرىيەدە 1877 - يىلدىن ھازىرغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە نەزەر؛ ياقۇوبېبەگنىڭ ئولۇمى توغرىسىدا؛ ئىچكى ماجرا - ئىختىلاپلار، ياقۇبېبەگنىڭ ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدىكى جىدەللەر، بەگقۇلىبەگ ھەققىدە، خەنزۇلارنىڭ قەشقەرىيەگە باستۇرۇپ كىرىشى؛ ئۇلارنىڭ كورلا، كۇچا، ئاقسۇ، مارالۇبشى ۋە قەشقەرنى بېسىۋېلىشى؛ بەگقۇلىبەگنىڭ خوتەنگە قارشى قوزغىغان ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى؛ خەنزۇ قوماندانلىرىنىڭ قەشقەرىيە ئۈستىگە قوللانغان سىياسىتى توغرىسىدا خۇلاسە.

1876 - يىل ئوكتەبىردىن 1877 - يىل مارتقىچە ئارىلىقتا يەنى بىز قەشقەرىيەدە تۇرغان مەزگىلىدە. ياقۇبېبەگ ئالدىنقى سەپتە توۋەندىكى ئىستىھكاملارنى تۈتۈپ تۇرغان ئىدى:

ھېكىمخان تورە بىرنەچچە مىڭ سەرۋاز ۋە يېڭى ئەسكەرلەر بىلەن تۇرپاننى ساقلاپ ياتاتتى.

ياقۇبېبەگنىڭ كىچىك ئوغلى ھەققۇلىبەگ 6.000 ئاتلىق ئەسكەر ۋە سەرۋازلار بىلەن توقسۇننى ساقلاپ ياتاتتى.

ئالدىنقى سەپنىڭ ئەڭ ئالدىدىكى داۋانچىڭ قورغىنىدا كەينىدىن ئوقلىنىدىغان مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان 900 ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى.

داۋانچىڭ تاغلىرىنىڭ جىرالىرى ئوزئارا ئۇرۇش

قىلىۋاتقان ئىككى جەڭگىۋار قوشۇننى بىر بىرىدىن ئايرىپ تۇراتتى. بۇ چاغدا ئۇرۇمچى شەھرى خەنزۇلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سەپى بولۇپ، بۇ يەردە خەنزۇلارنىڭ 6.000 ئەسكىرى بار ئىدى. 1876 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1877 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ياقۇبېگ ئارمىيىسىنىڭ جەڭگىۋارلىغى كوپ ئاجىزلىشىپ كەتكەن. ھەتتا ياقۇبېگنىڭ يېقىنلىرى ئارىسىدىمۇ قېچىپ كەتكۈچىلەر كوپەيىپ قالغان ئىدى.

خەنزۇلار ياقۇبېگنىڭ يېنىدىن قېچىپ كەلگەنلەرنى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق ۋە زور مېھىر - شەپقەت بىلەن كۈتۈۋالدى ۋە ئۇلارنى تۇرلۈك ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەپ، يەتتە شەھەرگە ۋە مۇھىم شەھەرلەرگە ئەۋەتتى.

ۋەكىللەر ئومىگىمىز 1877 - يىل 24 - مارتتا (5 - ئاپرىلدا) يەنى جۇڭگولۇقلار ياقۇبېگنىڭ ئارمىيىسىگە ھۇ - جۇم باشلاشتىن بىر ھەپتە ئىلگىرى، قايتىش سەپىرىگە ئاتلانغانلىغى ئۈچۈن، قەشقەرىيە خانلىغىنىڭ نىمە سەۋەپتىن شۇنچە تۈيۇقسىز ۋە تېز ئاغدۇرۇلغانلىغىنى ئۇز كوزىمىز بىلەن كورەلمىدۇق.

توۋەندە بىز ئوش رايونىنىڭ باش قوماندانى مايور يونۇۋ بىلەن زامانخان ئەپەندى ①دىن ئۇققان قىزىقارلىق

① زامانخان ئەپەندى كاۋكازىيەدىن سۈرگۈن قىلىنغان بولۇپ، ئۇ مەلۇم بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە ئادەم. ئۇ ئىستامبۇلدىن قەشقەرىيەگە كېلىپ، ياقۇبېگنىڭ قول ئاستىدا يۇقۇرى دەرىجەلىك مەنسەپدار بولغان.

بىز كورلىدا تۇرىۋاتقاندا، بىزگە كوپ ياخشىلىق قىلغان، شۇنىڭدەك بىزنىڭ سايامەتچىمىز پىرۇۋالسكىنىڭ نۇر - غۇن قېيىنچىلىغىنى ھەل قىلىپ بەرگەن ۋە ئۇنىڭغا ھەمرا بو -

بىر قىسىم ئەھۋاللارنى نەقىل كەلتۈرىمىز.

بۇ ئىككى كىشىنىڭ ئېيتقانلىرىغا قارىغاندا، قەشقەرده يەده يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى 1877 - يىلىدىن باشلاپ توۋەندىكىچە تەرتىپته بولغان.

1877 - يىل 3 - ئاپرىل (15 - ئاپرىل) كۈنى، 4.000 خەنزۇ ئۇرۇمچىدىن داۋانچىڭغا ئىلگىرىلەپ كېلىپ، داۋانچىڭ قورغىنىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. بۇ قورغانىدا تۇرۇشلۇق 1.300 ئەسكەر 3 كۈنگىچە تىركەشكەن، ئاخىر خەنزۇلارغا تەسلىم بولغان.

خەنزۇلار داۋانچىڭغا ھۇجۇم باشلاش بىلەن تەڭلا قوموللىن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلغان ئىكەن. تۇرپاننى قوغداۋاتقان 2.000 دەك قوراللىق ئاھالە بىر تال ئوق چىقارماستىنلا خەنزۇلارغا تەسلىم بولغان. ھېكىمخان توره بىر تۇركۈم جەڭچىلەر بىلەن بىرلىكته غەلىبىلىك تۇردە قورشاۋنى بۇزۇپ چىقىپ، توقسۇندىكى ھەققۇلىبەگكە قوشۇلغان، بۇ چاغدا ھەققۇلىبەگنىڭ قۇماندانلىغىدا 4.000 دەك ئاتلىق ئەسكەر ۋە سەرۋاز، قوراللانغان 6000 ئاھالە بار ئىكەن.

ھەققۇلىبەگ خەنزۇلارنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلىغى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلاپلا كورلىدىكى دادىسىنىڭ قېشىغا ئادەم ئەۋەتىپ، داۋانچىڭ ۋە تۇرپانغا يارەمچى

لۇپ لوپنور كولىگىچە بىللە بارغان، زامانخان ئەپەندى تاكى ياقۇپبەگ ئولگەنگە قەدەر ئۇنىڭ يېنىدا بىللە بولغان. قەشقەرده يە يېمىرىلگەن چاغدىمۇ ئۇ شۇ يەرده ئىكەن. كېيىن ئۇ ياقۇپبەگنىڭ باشقا مۇخلىسلىرى بىلەن بىللە روسىيە زېمىنىغا قېچىپ كەلگەن ۋە بۇ يەرده قىزغىن قارشى ئېلىنغان ئىدى ـ ئاپتوردىن.

قوشۇن ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان. لېكىن جاۋاپ كېلىپ بولغىچە ئۇ جايلار قولدىن كەتكەن، ئۇزىمۇ يارەمگە ئىگە بولالمىغان. ھەققۇلىبەگ سۇ بېشى دىگەن يەرگە چېكىنەي دىسە يولنىڭ توسۇلۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، پۇتۇن قوشۇننى باشلاپ قارا شەھەرگە چېكىنگەن.

خەنزۇلارنىڭ قوماندانى لیۇجا دارېن يەنى (لیۇ جىنتاڭ) داۋانچىكىدا ئەسىر ئېلىنغانلارغا ئاقىلانىلىق بىلەن مۇئامىلە قىلغان. ئۇنىڭ بۇ چارىسى خەنزۇلارغا ناھايىتى چوڭ پايدا كەلتۈرگەن.

ئۇ يەتتە شەھەرلىك مىڭدەك ئەسكەرگە ئىنتايىن مېھرىۋانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلغان، يول راسخوتى ۋە يول خېتى بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قويۇۋەتكەن.

لیۇ جىنتاڭ يەنە خان ئارمىيىسىنىڭ پەقەت پەرغانە ۋە تاشكەنتتىن كېلىپلا بىر يولى بېيىپ كەتكەن ئەنجانلىقلار بىلەنلا ئۇرۇشىدىغانلىغىنى، قەشقەرىيە ئاھالىسىنىڭ جۇڭگو ھوكۇمىتىگە بولغان سادىقلىغىدىن قىلچىمۇ گۇمانلانمايدىغانلىغىنى تەشۋىق قىلغان ھەمدە ئۇلارنى پات يېقىندا ياقۇپبەگ ئاساراتىدىن ئازات قىلىدىغانلىغىنى جاكالىغان.

قالغان ئەسىرلەر تۈركىستانلىق ۋە باشقا يەرلىك بولغانلىقتىن، ئۇلارنى ئۇرۇمچىگە ئاپىرىپ قويغان.

ئەسىرلەر قارا شەھەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىنلا خەنزۇلارنىڭ ئەسىرلەرنى قويۇپ بەرگەنلىگىگە دائىر تەپسىلى ئەھۋال ياقۇپبەگكە ئاڭلانغان. ياقۇپبەگ خەنزۇلارنىڭ بۇ چارىسىنى ئۇزى ئۈچۈن ئىنتايىن زىيانلىق دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇ خەنزۇلارنىڭ تەسىرىنى تازىلىۋېتىش

ئۇچۇن، ئوزىگە تېخىمۇ زىيان كەلتۈرىدىغان تەدبىرلەرنى قوللانغان. لېكىن بۇ تەدبىر ئاھالە ئىچىدە خەنزۇلارغا تېخىمۇ ھىسسىداشلىق قوزغىغان. ياقۇپبەگ ھەققۇلىبەككە ئەسىرلەرنىڭ داۋاملىق سوز-چوچەك تارقىتىشىنى چەكلەشنى بۇيرۇغان. ھەققۇلىبەگ دادىسىنىڭ بۇيرۇغىنى ئىجرا قىلىش ئۇچۇن، بۇ بەختسىزلەرنىڭ كويچىلىگىنى قىرىپ تاشلىغان. ئۇلارنىڭ ئامان قالغانلىرى يەنە خەنزۇلار يېنىغا قېچىپ بارغان.

بۇ تەدبىر پەرەز قىلىنغاندەكلا پۇتۇنلەي ياقۇپبەگنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئۇنۇم بەرگەن. ياقۇپبەگنىڭ مۇشۇ ياۋۇزلۇغى ھەققىدىكى خەۋەر پۇتۇن قەشقەرىيەگە تارقالغان. بۇ ئىش ئەنجانلىقلارنىڭ ئاجىزلىغىنى ئاشكارىلا قالماستىن، بەلكى خەلقنىڭ بەدولەتكە بولغان ئوچمەنلىگىنى تېخىمۇ كۇچەيتىۋەتكەن. خەنزۇلارنىڭ ئەسىرلەرگە كەڭ چىلىك قىلغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەرلەر تارقىلىۋەرگەنسېرى مۇبالىغىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. بۇ، ئاخىر ياقۇپبەككە قارشى تەرەپتىكىلەرنىڭ كۇچىنى تېخىمۇ ئۇلغايتقان. شۇنىڭ بىلەن، خەنزۇلار نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن. نەتىجىدە، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش ھەرىكىتى گويا بىرخىل ناھايىتى زور كۇچ بىلەن ھەرىكەتلەنىدۇرۇلگەن ماشىنىدەك، بىردىنلا قوزغىلىپ كەتكەن.

شۇنداق ھوكۇم قىلىش مۇمكىنكى، خەنزۇلارنىڭ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلىرى بىلەن خەلقنىڭ ياقۇپبەككە قارشى ئومۇمىيۈزلۈك نارازىلىغىنىڭ ئوزئارا ماسلاشقانلىغى نەتىجىسىدە، خەنزۇلار ناھايىتى تېزلا غەلىبىگە ئېرىشكەن. تۇۋەندە

جىز خەنزۇلارنىڭ غەلىبىسى ئۇستىدە توختىلىمىز.

1877 - يىل ماي (28 - ماي) كۈنى چۈشتىن كېيىن، بەدولەت ئوزىنىڭ كاتتۇى كامالنىڭ سەۋەنلىگى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ناھايىتى خاپا بولغان، ئاخىر بەدولەت ئاچچىغىنى باسالماي ئۇنى تاپانچا بىلەن ئېتىۋەتكەن.

بەدولەت كامالنى ئېتىۋەتكەندىن كېيىن، ئاچچىغىنى چىقىرىش ئۈچۈن خەزىنە بېگى سابىر ئاخۇننى قاتتىق ئۇرغان، خەزىنە بېگى سابىر ئاخۇن ياقۇپبەككە قارشىلىق كورستىپ ئۇنى بىر قويۇپلا ھۇشىدىن كەتكۈزىۋەتكەن. ياقۇپبەگ بىر ھازاغىچە ھۇشسىز ياتقاندىن كېيىن، 17 - ماي (29 - ماي) كۈنى سەھەر ۋاقتى سائەت 2 دە جان ئۈزگەن. ياقۇپبەگنىڭ ئولۇمى ھەققىدە تارقالغان سوز - چوچەكلەر، مەسىلەن، ياقۇپبەگ ھەققۇلبەگ تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئولتۇرۇلگەن، ياكى خەنزۇلار بىلەن بولغان جەڭدە يېڭىلگەنلىگى ئۈچۈن ئوزى زەھەر ئىچىپ ئولۇۋالغان، دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر پۈتۈنلەي ئاساسسىز.

مەن بۇ يەردە زامانخاننىڭ ماڭا يازغان خېتىدە بايان قىلغان ياقۇپبەگنىڭ مەجەز - خۇلقى ھەققىدىكى تەسۋىرلىرىنى ئوز ئەينى قىستۇرۇپ ئوتمەكچىمەن.

"مەرھۇم ياقۇپبەگ ناھايىتى ئەقىللىق ھەم كۈچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇ ھەم قۇۋۋ ھەم كاززاپ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ قوسغىدىكىنى ئاسانلىقچە بىلگىلى بولمايتتى. ئۇ ئوزىگە بەك ئىشىنىدىغان تەكەببۇر ئادەم بولغاچقا، باشقىلارنىڭ پىكرىگە ئانچە ھورمەت قىلمايتتى. ئۇ ھەربىي خادىم بولۇش سۈپىتى

بىلەن، كېيىنچە، ئوزىنىڭ ناھايىتى قابىلىيەتسىز ئادەم ئىكەنلىگىنى ئاشكارىلاپ قويدى. ئۇ خوتۇنلىرىنىڭ جىقلىغى جەھەتتە، پەرسىيىلىك فاتالى شاھتىنمۇ ئېشىپ چۈشكەن ئىدى. ئۇ شەخسى تۇرمۇشىدا ناھايىتى ئاددى-سادا ئىدى، ھەرگىز ياسالمىلىق قىلمايتتى. بارغا شۈكرى-قانائەت قىلىشنى بىلەتتى. بەزى چاغلاردا، ھەممە كىشىگە ناھايىتى مېھرىۋانلىق ۋە كەمتەرلىك بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى، بارلىق دىنىي مەشغۇلات-قائىدىلەرنى ئەستايىدىل ئادا قىلاتتى. ئۇ بىر كۈنلۈك 24 سائەت ئىچىدە ئاران 4 سائەت دەم ئالاتتى، باشقا ۋاقىتلىرىنى بولسا ناھايىتى ئالدىراشچىلىقتا ئوتكۈزەتتى①. ئۇ ھېچ كىمگىمۇ ئىشەنمەيتتى. ئاتخانىلاردىن تارتىپ ئاشخانىلارغىچە ۋە ياكى دولەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغىچە ھەممە ئىشلارنى ئوزى بىۋاستە سۈرۈشتۈرەتتى.

"ئۇنىڭ ئىشخانىسى 3 كاتېپتىن تەركىپ تاپقان ئىدى. ياقۇپبەگ ئوقۇمىغان، بىلىم سەۋىيىسى توۋەن ئادەم ئىدى. ئەمما بىلىمەيدىغان ئادەملەر ئۇنى بىلىملىك، قوسىغىدا ئىلمى بار ئادەم دەپ قارايتتى. چۈنكى مۇنازىرىدە ئوتۇپ چىقىش ۋە ئوزىنىڭ كوز قاراشلىرىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، قۇرئاندىن ئوزىگە ياقىدىغان بەزى ئايەتلەرنى ۋە مەشھۇر پارس شائىرلىرىنىڭ شېئىر-نەزمىلىرىنى نەقىل كەلتۈرەتتى. ئۇ پارسچە ياخشى سوزلىيەتتى. تۇۋەنگە چۈشۈرۈلىدىغان بۇيرۇقلار ئۇنىڭ يولىيورۇغىغا ئاساسەن يېزىلاتتى. تۇۋەندىن سۇنۇلغان مەلۇماتلارمۇ ئۇنىڭ

① بەلكىم، ئۇنىڭ ئۇخلاش ۋاقتى بۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلمىگەن بولسا كېرەك ــ ئاپتوردىن.

تەستىقلىشىدىن ئوتكۈزۈلۈپ ئاندىن قايتۇرۇلاتتى. ياقۇپبەگ روسىيەدىن ياكى باشقا دولەتلەردىن كەلگەن خەت-ئالاقىلارنى كۈپىسى بىلەن بىللە ئوز يېنىدا ساقلايتتى.

"ياقۇپبەگ ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ھوكۈمرانلىرىدىن ئولپان ئالغاندىن باشقا، ھېچ نەرسە ئالمايتتى. لېكىن ھەرقايسى جايلاردىكى ئەمەلدارلار بەلگىلىك سانىدىكى قوشۇننى ئوزلىرى بېقىشقا مەجبۇر ئىدى. ھەرقايسى ئولكىلەرنىڭ ئەمەلدارلىرى بولسا ئوزلىرى باشقۇرۇۋاتقان ئولكىلەردىكى خەلقتىن باج ئېلىشتا ھېچقانداق توسالغۇغا ياكى چەكلىمىگە ئۇچرىمايتتى. ياقۇپبەگ مەلۇم بىر مەزگىل ئوتكۈزۈپ، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلاردىن خېلى كوپ مىقداردا پۇل تەلەپ قىلاتتى، ئەمەلدارلار ھەرگىز كېچىكتۈرمەستىن بۇ پۇلنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. خوتەنلىك ھاكىمى نىياز ھېكىمبەگ ياقۇپبەگكە ھەر يىلى ئولپان تاپشۇرغانلىكى سىرتىدا، يەنە ھەر ھەپتىسى 11 كۈمۈش يامبۇ (1·200 سومغا ياكى 150 فۇنت ئىستېرلىڭغا باراۋەر)، ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەپتىسىگە 3·000 سوم (375 فونت ئىستېرلىڭ) تاپشۇراتتى."

ياقۇپبەگ قازا تاپقان كۈنى، يەنى 17 - ماي (29 - ماي) ھەققۇلىبەگ قارا شەھەردىن كورلىغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ دادىسىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئۇچ كۈنگىچە قامال قىلىپ ھېچ كىمگە ئېيتمىغان. بۇ چاغدا ئۇ قارا شەھەردىكى ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى كورلىغا يوتكىگەن.

ھەققۇلىبەگ پۈتۈن قوشۇننى كورلىغا يىغىپ بولغاندىن

كېيىنلا 20 - ماي (1 - ئىيۇن) كۇنى ئۇلارغا پادىشانىڭ ۋاپات بولغانلىغىنى ئۇقتۇرغان ۋە دادىسىنىڭ بىيتىنى ئاكىسى بەگقۇلىبەگ تۇرۇۋاتقان قەشقەرغە ئېلىپ بارماقچى ئىكەنلىگىنى ئېلان قىلغان. ئۇ يەنە، ئاكامنى دادام ئورنىدا كورسەن، ئاكامنىڭ رۇخسىتسىز ھىچ قانداق ئىش قىلمايمەن دىگەن. ھەققۇلىبەگ قوشۇندىكىلەرگە ئىككى ئايلىق مائاش تارقىتىپ بەرگەن، ئەسكەرلەر بۇنىڭدىن بەكمۇ رازى بولغان. ئۇ ھېكىمخان تورىنى ۋاقتىنچە ئوزىنىڭ ئورۇن باسارى قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، 25 - ماي (6 - ئىيۇن) كۇنى قەشقەرغە قاراپ يولغا چىققان.

باشقىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ياقۇپبەگنىڭ ئوز خاھىشى بويىچە بولغاندا چوڭ ئوغلىنى ئەمەس، بەلكى كىچىك ئوغلى ھەققۇلىبەگنى ئوزىنىڭ تەخت مىراسخورى قىلىپ تەيىنلىمەكچى ئىكەن. چۇنكى ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ھەربى ئىشلاردا چوڭ ئوغلىدىنمۇ پىششىق بولۇپ، پۇتۇن ئارمىيەدىكىلەر ئۇنى بەگقۇلىبەگدىنمۇ بەكرەك ھىمايە قىلىدىكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بارلىق ئوفىتسېرلار ھەققۇلىبەگ تەرەپتە تۇرىدىكەن. پۇقرالارغا كەلگەندە، قەشقەر خەلقى، خۇسۇسەن سودىگەرلەر تەبىئىسى بەگقۇلىبەگكە ھىسداشلىق قىلىدىكەن.

بىر مەنبەدىن كەلگەن يەنە بىر خەۋەرگە قارىغاندا، ھەققۇلىبەگنىڭ قەشقەرغە بېرىشتىكى مەقسىدى دادىسىنىڭ بىيتىنى قەشقەرغە ئاپىرىپ يەرلىكتە قويۇش ئەمەس، بەلكى ئوزىنى ھوكۇمران دەپ ئېلان قىلىش ئىكەن.

شۇنىمۇ مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىنكى، بەگقۇلىبەگ ئوز ئىنىسىنىڭ ئوزى ئۈچۈن خەۋپلىك رىقابەتچى ئىكەنلىگىنى بايقىغان، شۇڭا ئۇنى ئولتۇرۇش نىيىتىگە كەلگەن.

24 - ماي (7 - ئىيۇن) يەنى ھەققۇلىبەگ كورلىدىن چىقىپ قەشقەرگە ماڭغان 2 - كۈنى، ھېكىمخان تورە بارلىق قوشۇننى كورلىغا يىغىپ، ئۇزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىلله، ئۇ يەنە ھەققۇلىبەگنىڭ ئاقسۇنىڭ بايلىغىنى بۇلاپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، داشىبىك دىگەن قىپچاقنى 500 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ھەققۇلىبەگنى قوغلاشقا ئەۋەتكەن.

11 - ئىيۇن (23 - ئىيۇن) كۈنى، ھەققۇلىبەگ ئۇز ھەمراللرى بىلەن ئاقسۇدىن قەشقەرغە قاراپ يولغا چىققان. ئۇ قەشقەرغە تەخمىنەن 160 چاقىرىم كېلىدىغان كوۋرۇك دىگەن بېكەتكە ئاز قالغان يەردە، يەنى قىزىل دەريادىن ئوتىدىغان كوۋرۇك ئۇستىدە، بەققۇلىبەگ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن مەھمۇت زىيا پانساتنىڭ خائىنانە قولى بىلەن ئولتۇرۇلگەن. ئانچە ئىشەنچسىز بەزىبىر خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ھەققۇلىبەگنى قارشى ئېلىشقا بەققۇلىبەگنىڭ ئوزى چىققان ۋە ئىنىسى بىلەن كورۇشكەن چاغدىلا ئۇنى تاپانچا بىلەن ئېتىپ تاشلىغان، شۇنىڭ بىلەن، ھەققۇلىبەگنىڭ ھەمدە ھەمراللرىنى ئېتىپ تاشلاشنى بۇيرۇغانمىش.

مۇشۇنداق ئىشلار تۇپەيلىدىن قەشقەرىيەنىڭ ھوكۇمرانلىق ھوقۇقى گويا ئۇچ ئاتلىق ھارۇندەك، مۇستەقىل ئۇچ بولەككە بولۇنۇپ كەتكەن. بەققۇلىبەگ قەشقەرنى، ھېكىمخان تورە ئاقسۇنى، نىياز ھېكىمبەگ خوتەننى سوربىغان. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئۇچەيلەن دەرھال ئوزئارا جەڭ قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۈچلۈگرەكى بولغان بەققۇلىبەگ 5000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلغان. ھېكىمخان تورىمۇ ئۇنىڭغا قارشى 4000 كىشىلىك

قوشۇننى باشلاپ چىققان. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تورشاۋۇل قىسىملىرى مارالۇبشى بىلەن ئاقسۇ ئارىلىغىدىكى يايدا دىگەن يەردە ئۇچرىشىپ جەڭ قىلغان. نەتىجىدە قەشقەر تەرەپنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ بولغان. ئاقسۇ تەرەپ قەشقەر-نىڭ قوشۇنىنى چوڭ قۇدۇق (شور قۇدۇق)قىچە كەينىدىن قوغلاپ بارغان. ئۇچ كۈندىن كېيىن، بەگقۇلىبەگ بارلىق قوشۇنىنى شور قۇدۇقتا يىغقان، بۇ چاغدا ھېكىمخان تورە-نىڭ ئاساسىي قوشۇنى يايدا تۇرغان. ئىككى تەرەپ ئوتتۇ-رىسىدا 5 سائەتكىچە ھەل قىلغۇچ جەڭ بولغان. ھېكىم-خان تورە جەڭدە يېڭىلىپ، روسىيە زىمىنىغا قېچىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى بەگقۇلىبەگكە تەسلىم بولغان.

1 - ئاۋغۇست (13 - ئاۋغۇست) كۈنى، بەگقۇلىبەگ غەلىبىلىك ھالدا ئاقسۇ شەھرىگە كىرگەن. بۇ يەردە ئىككى ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن، 24 - ئاۋغۇست (5 - سېنتەبىر) كۈنى قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان. قەشقەردە قىسىملارنى بىر ئاي دەم ئالدۇرغاندىن كېيىن، 22 - سېنتەبىر (4 - ئوكتەبىر) كۈنى 5000 ئەسكەرنى باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلغان.

8 - ئوكتەبىر (20 - ئوكتەبىر) كۈنى بەگقۇلىبەگ زاۋا دىگەن يەردە، نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى ئىمىن بەگنىڭ قوماندانلىغىدىكى خوتەن قوشۇنىنىڭ زەربىسىگە دۇچ كەلگەن. خوتەن قوشۇنى قەشقەر ئاتلىق قىسىملىرى-نىڭ تۇنجى قېتىملىق ھۇجۇمى بىلەنلا تىرى - پىرەن بولۇپ قېچىپ كەتكەن. بۇ چاغدا زاۋاغا 60 چاقىرىم كېلىدىغان خوتەندە تۇرۇۋاتقان نىياز ھېكىمبەگ ئوز ئىنىسىنىڭ ئۇرۇش-تا مەغلۇپ بولغانلىغىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قەشقەرلىكلەر

بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشقا جۇرئەت قىلالىماي ئائىلە-تەۋەلىرىنى ۋە مال-مۈلكىنى ئېلىپىلا چېرچەنگە قاراپ قاچقان. ئۇ بەلكىم خوتەن دەريا سىنى بويلاپ، لوپنۇر كۆلىدىن ئوتۇپ خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتمەكچى بولسا كېرەك.

ئىككىنچى كۈنى، بەگقۇلىبەگ خوتەن شەھرىگە كىرگەن. نىياز ھېكىمبەگنى قوغلاشقا ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئادەملىرى قۇرۇق قول قايتىپ كەلگەن.

18-ئوكتەبىر (30-ئوكتەبىر) كۈنى، بەگقۇلىبەگ خەنزۇلارنىڭ كورلا، كۇچا، ئاقسۇنى بېسىۋالغانلىقى ۋە قەشقەرىيە ئارمىيىسىنىڭ قەشقەرغە قاراپ چېكىنىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغان. ئۇ دەرھال ئائىلىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئائىلىسىدىكىلەرنى يەركەنگە ئاپىرىپ قويۇشنى بۇيرۇغان. 25-ئوكتەبىر (6-نويابىر) كۈنى بەگقۇلىبەگ ئۆزىمۇ يەركەنگە بېرىپ، ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن كورۇشكەن. لېكىن بۇ چاغدا يەركەنگە تېخىمۇ ياماق بىر شۇم خەۋەر يېتىپ كەلگەن. ئەسلىدە ياقۇپبەگ تەرىپىدىن مۇسۇلمان قىلىنغان خەنزۇ ئەسكەرلەر يېڭى شەھەر قورغىنىغا بېسىپ كىرىپ، قورغاننى ئىگەللىۋالغان. بۇ خەۋەر بەگقۇلىبەگنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە قاتتىق تەسىر قىلغان. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگىنىڭ ئائىلە-تاۋابىاتلىرى قەشقەر يېڭى شەھەردە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلىرى خەنزۇلار تەرىپىدىن بۇلانغان ئىكەن. شۇڭا ئۇلار بەگقۇلىبەگنى: ئەگەر ئۇزەكنىڭ ئائىلە-تەۋەلىرىنى يېڭى شەھەردىن ئالدۇرمىغان بولساڭ، خەنزۇلار ھەرگىز ئۇنداق ياۋۇزلۇقلارنى قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىغان بولاتتى، دەپ

ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئەيىپلىگەن.

بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى بەگقۇلىبەگ ئوزۇنىڭ بارلىق پىيادە ئەسكەرلىرىنى يەركەندىن مارالۇبشىغا ئەۋەتكەن. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى يېرىم يولدىلا قېچىپ كەتكەن. بەگقۇلىبەگ ئوز كوننىڭ تۇگەپ قالغانلىغىنى سېزىپ، 4 - نويابىر (16 - نويابىر) كۇنى كېچىسى ئوز ئائىلىسىنى ئېلىپلا يەركەننىڭ ھاكىمى بىلەن بىللە قاغىلىقىقا قاراپ يولغا چىققان. قوشۇندىكىلەردىن ئائىلىسى قەشقەر يېڭى شەھەردە قالغان بىر بولۇك ئادەملەر قېچىپ كېتىۋاتقان بۇ ئادەملەرنىڭ ئالدىنى توساپ، بەگقۇلىبەگنىڭ ئوزلىرى بىلەن بىللە بىرىپ يېڭى شەھەر قورغىنىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلغان.

بەگقۇلىبەگ ئاخىر بۇلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولغان ۋە ئۇلار بىلەن بىللە قەشقەرغە قايتقان. ئۇ يېڭىسارغا يېتىپ كېلىشى بىلەنلا خەنزۇلارغا بولغان ئوچمەنلىگى يۇزىسىدىن، ھەر خىل كىشىلەرنىڭ قولىدا ئىشلەۋاتقان خەنزۇلارنى قانداق كىشى بولۇشىغا قارىماستىن پۇتۇنلەي قىرىپ تاشلاشنى بۇيرىغان. بۇ بۇيرۇقنىڭ كاساپىتىدىن 200 دەك خەنزۇ قىرىپ تاشلانغان. دەل شۇ ۋاقىتنىڭ ئوزىدە، قەشقەر ئولكىسىنىڭ ۋالىسى ئالدىراج دادخا يېڭى شەھەر قورغىنىغا قېچىپ كىرىۋېلىشقا ئۇلگۇرەلمەي قالغان 400 دەك ئەر - ئايال، ياش - قېرى خەنزۇنى قىرىۋەتكەن.

24 - نويابىر (6 - دېكابىر) كۇنى بەگقۇلىبەگ قەشقەرغە يېتىپ كېلىپ، يېڭى شەھەرگە 6 چاقىرىمچە كېلىدىغان يەردىكى بىر باغلىق ھويلىغا چۇشكەن. ئۇنىڭ قوشۇنى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلۇش ئۇچۇن ئاقسۇدىن كەلگەن بىر قىسىم تۇڭگانلاردىن تەشكىللەنگەن جەمئى 10·000

كىشىلىكتىن ئاشىدىغان بىر قوشۇن يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۇنىڭغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغان، ئەمما ئۇلارنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقى نەتىجىسىز بولغان. 500 دەك خەنزۇ ئەسكەرلەر جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، قورغانىنى ساقلاپ قالغان. ئۇلار ھەر قېتىملىق ھۇجۇمنى چېكىندۈرۈپلا قالماستىن، يەلكى ھەر كېچىسى دېگۈدەك سىرتقا چىقىپ ھۇجۇم قىلىپ، قورشاۋچىلارنى خېلى زور چىقىمغا ئۇچراتقان.

4 - دېكابىر (16 - دېكابىر) كۈنى بەگقۇلبەگنىڭ ھەممە گەزەرمىلىرىدە، خەنزۇلار قەشقەرغە 120 چاقىرىملىق دەك كېلىدىغان پەيزىۋاتقا يېتىپ كەپتۇ، دېگەن خەۋەر تارقالغان. بەگقۇلبەگ ئالدىراج دادخانى بىر قوشۇن بىلەن خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئالدىراج دادخا بىر نەچچە پاي ئوق چىقىرىپ قويۇپلا چېكىنگەن. بۇ چېكىنىش قەشقەرىيە ئارمىيىسىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك چېكىنىشنىڭ مۇقەددىمىسى بولغان.

بەگقۇلبەگنىڭ ئارمىيىسى ناھايىتى قالايمىقانلاشقان. ئۇلار روسىيە زىمىنىغا قاچقان، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تېرەك داۋان ئارقىلىق پەرغانە ئولكىسىگە، يەنە بىر قىسمى چاقماق ۋە ئاتۇش ئارقىلىق نارىنغا قاچقان. بۇنى بەگقۇلبەگ ئۆزى باشلاپ بەرگەن.

شۇكۇنى كەچتە، خەنزۇلارنىڭ بىر رازۋېتكا قىسمى ھېچ قانداق ھۇجۇم قىلماستىنلا مارالۋېشىدىن قەشقەر شەھىرىگە كىرگەن.

خەنزۇلارنىڭ جاھانگىر خوجا، ۋەلىخان تورە، كاتتا تورە قاتارلىقلارنى قوغلىۋەتكەندىن كېيىن، يەرلىك پۇقرالارغا

قىلىغان ياۋۇزلۇقلىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلىشىدىن قورققان قەشقەر خەلقى بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ بەگگۈلە-بەگنىڭ قوشۇنىنىڭ كەينىدىن قېچىشقا باشلىغان.

بۇ بەختسىزلەر تېرەك داۋان تەرەپكە قاراپ يول ئالغان. ئۇلار نولدىن توۋەن 30° سوغاقتا يول ئۈستى-دىكى تاغ-داۋانلاردىن ئوتۇشكە مەجبۇر بولغان.

ئىلگىرى كاتتا تورە قەشقەردىن قوغلانغان چاغدا نەچچە ئون مىڭلىغان قەشقەرىيە پۇقرالىرى ئۇنىڭ كەينى-دىن قېچىپ مېڭىپ، ئاچلىق ۋە سوغاقتا ئازاپلىنىپ يول ئۈستىدە ئولۈپ كەتكەنىدەك پاجىەلىك ئەھۋال يەنە تەكرارلىنىشقا باشلىغان.

بۇ قېتىمقى قاچ-قاچتا قېچىپ چىققانلارنىڭ بەختىگە يارىشا، تېرەك داۋان جايلاشقان ئوش رايونىنىڭ تەجرىبىلىك قوماندانى تۈركستانلىق يۈنۈۋ مۇساپىرلارنى قۇتقۇزۇش يولىدا ھەر تەرەپلىمە تەدبىر قوللىنىپ ياردەم كۆرسەتتى. مايور يۈنۈۋ ئۆزىنىڭ ئورۇنباسارى روسىيىلىك بىلەن بىللە تېرەك داۋانغا كېلىپلا جىددى چارىلەرنى كۆرۈپ، قاتتىق سوغاق ۋە ئاچلىقتا قېينىلىپ يېرىم جان بولۇپ قالغان مۇساپىرلارنى قۇتقۇزدى.

ئۇلار بۇ مۇساپىرلارنى ئىسسىندۇردى ۋە تويدۇردى. ئاندىن ئاتقا مىندۇرۇپ ئوش شەھەرگە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، روسىيە زېمىنىغا ئوتكەن بارلىق مۇساپىرلار ئامان قالدى.

يەركەن ئاھالىسى سارىقۇلغا ھەتتا شىغانغىچە قېچىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن سارىقۇل قىرغىزلىرى ئۇلارنى تونۇۋالىپ خەنزۇلارنىڭ قولىغا ئوتكۈزۈپ بەرگەن.

جۇڭگولۇقلار بۇ قېتىم ئىلگىرىكى ئاچچىق ساۋاقنى قوبۇل قىلغانلىقتىنمىكىن، ھەر ھالدا ئىشىنىڭ دەسلەپىدە ئۇزلىرىنى خېلى ئېغىر - بېسىق تۇتقان. خەلقنىڭ كۆڭلىنى ياسىغان، ھەر قايسى شەھەرلەرگە مۇسۇلمانلاردىن باشلىق قويغان. ئۇلارنىڭ شەرىئەت بويىچە دەۋا سورىشىغا يول قويغان ۋە دىنىي ئىشلارغا ئارىلاشمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن①. ئەپسۇسكى، خەنزۇلار يېتىپ كەلگەن كۈنىلا 10 ئادەمنى ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلغان. ئۇلار كېلىپلا خەلقنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، دەققەت - ئېتىۋارنى ئاتلارغا قاراتقان. تارقالغان گەپ - سوزلەرگە قارىغاندا، كىمكى بۇ بۇيرۇقتا خىلاپلىق قىلسا، ئولۇم جازاسىغا ھوكۇم قىلىنىدىكەن. ھەتتا ئاچ قويۇپ ئولتۇرۇلىدىكەن ۋە ياكى پاختۇەن قىلىپ بەتلەنگەن زەمبىرەك بىلەن ئېتىپ ئولتۇرۇلىدىكەن، دەيدىغان ئانچە ئىشەنچسىز گەپلەرمۇ بار.

ئات، قەشقەرىيەلىكلەرنى كەتكەن چولىلەردە چاپسان يوتكىلىپ يۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇلار ئاتنى ئۇزلىرىنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرىدىن بىرسى دەپ بىلىدىكەن.

بىز يەنە قانداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىگىدىن خەۋەر تاپالمىدۇق. ئەمما خەنزۇلارنىڭ قەشقەرىيەنى بېسىۋالغانلىقى ھەرگىزمۇ كۆرەشنىڭ ئاخىرلاشقانلىغىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ھازىرغىچە بەزى شەھەرلەر خەنزۇلارنىڭ ھوكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، خەنزۇلارغا قارشى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتىدۇ. خوتەن بىلەن ئۇچتۇرپان بۇ شەھەرلەر

① خەنزۇلار دىنىي ئىشلارغا داۋاملىق ئارىلاشماسلىق تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلگەن ئىدى — ئاپتورىدىن.

ئىچىده باشلامچىلىق رول ئويناۋاتىدۇ. خەنزۇلارنىڭ قەشقەرىيە دولىتىنى بىسىۋېلىشقا ئىشلەتكەن هەربى كۈچ - قۇۋۋىتى ئاجىز، شۇنىڭدەك ئۇلار جاي - جايلارنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، ئوزلىرىنىڭ هەربى كۈچىنى هەر قايسى جايلارغا تارقىتىشقا مەجبۇر ئىدى. قەشقەرىيەدە ئەگەر قابىلراق بىرەر رەقىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ قالسا، ئۇ چاغدا خەنزۇلارغا نۇرغۇن ئاۋارىچىلىق كەلتۈرۈشى، هەتتا بۇ دولەتنى تېچلاندۇرۇشنى بىر قانچە يىل كېيىنگە سۈرۈۋېتىشى مۇمكىن. بۇ ئەهۋال تاكى جۇڭگو خاقانى بۇ دولەتكە يېتەرلىك خىل قوشۇن يوتكەپ كېلىپ، بارلىق قارشىلىقلارنى يەڭگەن ۋە ئوزى يېڭىدىن ئورناتقان تەرتىپنى قوغداپ قالالايدىغان بولغىچە داۋاملىشىشى مۇمكىن.

يېقىندا مەلۇم بولغان ئاخباراتلارغا قارىغاندا، خەنزۇلار ئەمدى قەشقەرىيە ئاهالىسىغا يۇمشاق قوللۇق قىلىشنى توختاتقان. بۇنىڭ ئورنىغا هەددى - هىساپسىز ئالۋاڭ - ياساق، هاشار - سەيسەپە، تۈرلۈك تۇمەن باج، غەلىلە - پاراقىلارنى خەلقتە يۈكلىگەن. ئولۇم جازاسى بېرىش يەنە يېڭىۋاشتىن يولغا قويۇلغان. خەلق ئىچىدە خەنزۇلارغا قارشى نارازىلىق سادالىرى كۈندىن كۈنگە ئۇلغىيىشقا باشلىغان. نۇرغۇن كىشىلەر ياقۇپبەگنى هەسرەت بىلەن ئەسلىگەن.

قەشقەر دىيە

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم 1/32، باسما تاۋىغى: 1.75
1983 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى
1984 - يىل 3 - ئاي 1- بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M11098·125
تىراژى: 1 — 15,800
باھاسى: 0.76 يۈەن
(ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلدۇ)

喀什噶利亚（维吾尔文）
〔俄〕A N·库罗帕特金著　艾克玛 译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷厂印刷
787×1092 毫米 32 开本14.75印张
1983年8月第1版　1984年7月第1次印刷
印数：1—15,800

统一书号：M11098·125　定价：0.76元
（内部发行）

ISBN 7—228 — 03408 —2
I.1199(民文)定价：10.76元